

Archiwum Państwowe w Katowicach

Szkice

archiwalno-historyczne

Nr 19 (2022)

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KATOWICACH

SZKICE
ARCHIWALNO-HISTORYCZNE
nr 19

Pszczyńska mapa Andreea Hindenberga z 1636 roku
Konserwacja – kartografia – historia

Redakcja
Barbara Kalinowska-Wójcik

KATOWICE 2022

Komitet naukowy:

prof. dr hab. Marek Czapliński (Wrocław), prof. dr hab. Edward Długajczyk (Katowice),
dr hab. Joanna Januszewska-Jurkiewicz (Katowice), prof. dr hab. Ryszard Kaczmarek
(Katowice), Apl. prof. dr Roland Gehrke (Stuttgart), dr Roman Smolorz (Regensburg),
prof. PhDr. Aleš Zářický (Ostrava)

Redakcja:

dr hab. Piotr Greiner (redaktor naczelny), dr Barbara Kalinowska-Wójcik (zastępca redaktora
naczelnego), Sławomira Krupa, Katarzyna Słysz-Szczucka (sekretarz)

Redaktor tomu:

dr Barbara Kalinowska-Wójcik

Tłumaczenia:

Adam Wojtala (j. niemiecki), Łukasz Kansy (j. angielski), Irena Prengel-Adamczyk (j. czeski)

Opracowanie redakcyjne:

Elżbieta Giszter

Opracowanie graficzne:

dr Katarzyna Kwaśniewicz

Na okładce wykorzystano fragment mapy Andreasa Hindenberga z 1636 roku
(Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie,
zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. XVIII 5)

Czasopismo recenzowane

Czasopismo odnotowane na: **Index Copernicus; H-Soz-u-Kult Institut für
Geschichtswissenschaften der Humboldt-Universität zu Berlin**

„Szkice Archiwalno-Historyczne” znajdują się na liście czasopism naukowych
Ministerstwa Edukacji i Nauki.

ARCHIWA
PAŃSTWOWE
ARCHIWUM PAŃSTWOWE
W KATOWICACH

© Copyright by Archiwum Państwowe w Katowicach

Wydanie I, Katowice 2022

ISSN 1508-275X

ISSN 2956-7025

Nakład 200 egzemplarzy

Adres redakcji: Archiwum Państwowe w Katowicach, ul. Józefowska 104, 40-145 Katowice
e-mail: kancelaria@katowice.ap.gov.pl <http://katowice.ap.gov.pl/ap/szkice>

Skład: Frodo – Stanisław Przybyła

Druk: D&D Sp. z o.o.

Pszczczyńska mapa Andreasa Hindenberga z 1636 roku
Konserwacja – kartografia – historia

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie (Piotr Greiner, Barbara Kalinowska-Wójcik)	9
---	---

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Karolina Komsta-Sławińska, <i>Po latach nieobecności. Realizacja projektu konserwacji-restauracji mapy IXΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku</i>	15
Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Karolina Komsta-Sławińska, <i>Mapa świadkiem historii. Analiza techniki wykonania rękopiśmiennej mapy gospodarczej ziemi pszczyńskiej Andreasa Hindenberga z 1636 roku</i>	47
Joanna Strońska-Przybyła, <i>Andreas Hindenberg – szkic biograficzny</i>	67
Jiří Brňovják, <i>Wojna trzydziestoletnia i rok 1635 jako „przełomowe momenty” w historii śląskich elit szlacheckich (na przykładzie Promnitzów, wolnych pszczyńskich panów stanowych)</i>	79
Jerzy Polak, <i>Andreas Hindenberg na dworze Promnitza. Państwo pszczyńskie i jego właściciele</i> .	123
Jerzy Polak, <i>Drzewo genealogiczne Zygryda II von Promnitza</i>	141
Wacław Gojniczek, <i>Elementy heraldyczne mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku.</i>	155
Lucyna Szaniawska, <i>Określenia dokumentu kartograficznego na europejskich mapach regionalnych drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku</i>	169
Jerzy Nita, Jerzy B. Parusel, <i>Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku – próba analizy metodą historycznego GIS-u</i>	203
Barbara Kalinowska-Wójcik, <i>Sytuacja gospodarcza na ziemi pszczyńskiej w drugiej połowie XVII wieku na podstawie zachowanych rachunków pszczyńskiego wolnego państwa stanowego.</i>	211
Anna Czajka, <i>Odważne plany – wielkie drzewa. Archiwalia wielkoformatowe – wyzwania logistyczne, technologiczne i konserwatorskie</i>	229

SPRAWOZDANIA

<i>Sprawozdanie Dyrektora Archiwum Państwowego w Katowicach za 2021 rok (Sławomira Krupa).</i>	247
--	-----

NOTY O AUTORACH	258
----------------------------------	-----

WYKAZ WSPÓŁPRACUJĄCYCH RECENZENTÓW	262
---	-----

PUBLIKACJE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W KATOWICACH 2020–2022	263
---	-----

Eine Pleßer Andreas Hindenberg-Karte von 1636
Konservierung – Kartographie – Geschichte

INHALTSVERZEICHNIS

Einführung (Piotr Greiner, Barbara Kalinowska-Wójcik)	9	
AUFSÄTZE UND MATERIALIEN		
Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Karolina Komsta-Sławińska, <i>Nach Jahren der Abwesenheit. Durchführung des Projekts zur Restaurierung von Andreas Hindenbergs Karte IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA von 1636</i>	15	
Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Karolina Komsta-Sławińska, <i>Die Karte – ein Zeuge der Geschichte. Analyse der Technik von Andreas Hindenbergs handschriftlicher Wirtschaftskarte des Pleßer Landes von 1636</i>	47	
Joanna Strońska-Przybyła, <i>Andreas Hindenberg – eine biographische Skizze</i>	67	
Jiří Brňovják, <i>Der Dreißigjährige Krieg und das Jahr 1635 als „Wendepunkte“ in der Geschichte der schlesischen Adelseliten (am Beispiel der Familie Promnitz, Freie Herren der Standesherrschaft Pleß)</i>	79	
Jerzy Polak, <i>Andreas Hindenberg auf dem Promnitzer Hof. Das Herrschaft Pleß und seine Eigentümer</i>	123	
Jerzy Polak, <i>Der Stammbaum von Sigfried II. von Promnitz</i>	141	
Wacław Gojniczek, <i>Heraldische Elemente der Karte der Freien Standesherrschaft Pleß von Andreas Hindenberg aus dem Jahr 1636</i>	155	
Lucyna Szaniawska, <i>Kennzeichnung kartografischer Dokumente auf europäischen Regionalkarten der zweiten Hälfte des 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts</i>	169	
Jerzy Nita, Jerzy B. Parusel, <i>Andreas Hindenbergs historische Karte der Freien Standesherrschaft Pleß aus dem Jahr 1636 – ein Versuch der Analyse mittels der historischen GIS-Methode</i>	203	
Barbara Kalinowska-Wójcik, <i>Die wirtschaftliche Situation im Pleßer Land in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts auf der Grundlage der erhaltenen Rechnungen der Freien Standesherrschaft Pleß</i>	211	
Anna Czajka, <i>Kühne Pläne – große Bäume. Großformatige Archivalien – logistische, technische und konservatorische Herausforderungen</i>	229	
BERICHTE		
<i>Bericht des Direktors des Staatsarchivs Kattowitz für das Jahr 2021 (Sławomira Krupa)</i>	247	
NOTEN ÜBER AUTOREN		258
VERZEICHNIS KOOPERIERENDER REZENSENTEN		262
PUBLIKATIONEN DES STAATSARCHIV KATTOWITZ 2020–2022		263

The 1636 Hindenberg's map of Pszczyna
Conservation – Cartography – History

TABLE OF CONTENTS

Introduction (Piotr Greiner, Barbara Kalinowska-Wójcik)	9
ARTICLES AND MATERIALS	
Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Karolina Komsta-Sławińska, <i>After years of absence. A project for the restoration of the 1636 Andreas Hindenberg's IXNOOPΘOΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA map</i>	15
Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Karolina Komsta-Sławińska, <i>A map as a witness to history. Analysis of the production technique of Andreas Hindenberg's manuscript economic map of the State of Pszczyna from 1636</i>	47
Joanna Strońska-Przybyła, <i>Andreas Hindenberg – Biographical sketch</i>	67
Jiří Brňovják, <i>The Thirty Years' War and the year 1635 as the "turning points" in the history of the Silesian noble elite (based on the example of the Promnitz family, the free state lords of Pszczyna)</i>	79
Jerzy Polak, <i>Andreas Hindenberg at the Promnitz court. The Pszczyna State and its owners</i> . . .	123
Jerzy Polak, <i>Family tree of Seyfried II of Promnitz</i>	141
Wacław Gojniczek, <i>Heraldic elements of Andreas Hindenberg's map of the Free State of Pszczyna from 1636</i>	155
Lucyna Szaniawska, <i>Designation of cartographic documents on European regional maps from the second half of the 16th and first half of the 17th century</i>	169
Jerzy Nita, Jerzy B. Parusel, <i>The 1636 historical map of the Free State of Pszczyna by Andreas Hindenberg – an attempt at analysis by means of historical GIS</i>	203
Barbara Kalinowska-Wójcik, <i>The economic situation in the Pszczyna Land in the second half of the 17th century on the basis of the preserved accounts of the Free State of Pszczyna</i> . . .	211
Anna Czajka, <i>Bold plans – big trees. Large-format archives – logistical, technological and conservation challenges</i>	229
REPORTS	
<i>The Report by the Director of the State Archives in Katowice for 2021</i> (Sławomira Krupa) . . .	247
THE AUTHORS	258
THE LIST OF COOPERATING REVIEWERS	262
PUBLICATIONS OF THE STATE ARCHIVES IN KATOWICE 2020–2022	263

Wprowadzenie

Numer „Szkiców Archiwalno-Historycznych”, który oddajemy do rąk Czytelników, został w całości poświęcony mapie Andreasa Hindenberga z 1636 roku przedstawiającej wolne pszczyńskie państwo stanowe. Zamieszczone w nim artykuły dotyczą nie tylko samego kartografiku, ale również problematyki poszerzającej naszą wiedzę o postaciach, wydarzeniach i sytuacji polityczno-gospodarczej. Mapa, będąca częścią zespołu Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, jest wyjątkowym obiektem wśród rękopiśmiennych map szczegółowych z pierwszej połowy XVII wieku. Wyróżnia ją jakość i precyzja wykonania, skala oraz jej zamiar, a przede wszystkim wartość źródłowa dla badań nad przedstawionymi terenami. Ważnym powodem wydania tego tematycznego tomu była przeprowadzona w latach 2015–2019 konserwacja i renowacja wieńcząca ponad 30 lat starań o ratowanie mapy, która została przeprowadzona przez pracowników Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Stworzyło to nowe możliwości badań nad obiektem oraz jego treścią. Drugim wydarzeniem, które utwierdziło nas w staraniach podjętych w celu lepszego poznania mapy, było wpisanie jej w czerwcu 2021 roku na Polską Listę Krajowego Programu UNESCO Pamięć Świata, gdzie znalazła się wśród 15 obiektów jej czwartej edycji.

Do badań nad mapą zostali zaproszeni naukowcy reprezentujący różne dziedziny i specjalności, tak aby analiza objęła jak najszersze spektrum zagadnień. Znaleźli się wśród nich: konserwatorzy, historycy, archiwiści, geolog, geografowie oraz biolog i leśnik, którzy spotkali się na konferencji: *Pszczyńska mapa Hindenberga z 1636 roku. Konserwacja – kartografia – historia*, zorganizowanej w dniach 30 września i 1 października 2021 roku w Sali Lustrzanej Muzeum Zamkowego w Pszczynie. Głównym organizatorem wydarzenia było Archiwum Państwowe w Katowicach we współpracy z Muzeum Zamkowym w Pszczynie oraz Instytutem Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach¹. Zebrane w tomie teksty są nie tylko pokłosiem tej konferencji, ale też efektem badań podjętych w celu uzupełniania i poszerzenia zagadnień poruszanych w dyskusji. Równocześnie zdajemy sobie sprawę, że publikacja ta nie wyczerpuje tematu, wręcz przeciwnie – dostarcza nowych pytań. Mamy nadzieję, że będzie inspirować do dalszych badań i dyskusji, które z chęcią zamieścimy na łamach „Szkiców Archiwalno-Historycznych”.

Publikowane teksty zostały ułożone w układzie tematycznym, dając równocześnie pierwszeństwo artykułom bezpośrednio dotyczącym mapy, a dokładniej konserwacji i technikom jej wykonania – Jolanta Czuczko, Dorota Jutrzenka-Supryn, Karolina Komsta-Sławińska; biografii autora mapy – Joanna Strońska-Przybyła; zleceńodawcom wykonania mapy oraz sytuacji polityczno-religijnej wolnego państwa pszczyńskiego w tym okresie – Jiří Brňovják, Jerzy Polak; elementom heraldycznym

¹ Sprawozdanie z tej konferencji ukazało się w 2021 r. Zob. B. Kalinowska-Wójcik: *Konferencja „Pszczyńska mapa Hindenberga z 1636 roku. Konserwacja – kartografia – historia” 30.09.–1.10.2021 Pszczyna*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2022, s. 207–212.

umieszczonym na mapie – Waclaw Gojniczek oraz drzewu genealogicznemu Zygryda II von Promnitz – Jerzy Polak. Kolejne teksty uzupełniają naszą wiedzę o nazewnictwie stosowanym na mapach regionalnych w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku – Lucyna Szaniawska, pokazują próbę analizy mapy Hindenberga metodą historycznego GIS-u – Jerzy Nita i Jerzy B. Parusel; omawiają źródła rachunkowe, które mogą być uzupełnieniem analizy mapy gospodarczej – Barbara Kalinowska-Wójcik; wreszcie pokazują problemy logistyczne, technologiczne i konserwatorskie związane z obiektami wielkoformatowymi przechowywanymi w archiwach państwowych – Anna Czajka.

Dwa z tekstów prezentowanych podczas konferencji w 2021 roku zostały opublikowane zgodnie z życzeniem autorów w poprzednim numerze „Szkiców Archiwalno-Historycznych”. Są to teksty Jerzego B. Parusela: *Przyroda ziemi pszczyńskiej na mapie Andreasa Hindenberga z roku 1636*² oraz Dariusza Przybytko: *Najnowsza „Ilustrowana mapa Górnego Śląska: Historia i dziedzictwo kulturowe” na tle swoich poprzedników*³.

Badania nad dziejami kartografików śląskich sięgają XIX wieku, ale objęto nimi w zasadzie tylko mapy drukowane, ogólnie dostępne w zbiorach bibliotecznych i muzealnych. Unikatowymi wielkoskalowymi mapami rękopiśmiennymi mało się wówczas interesowano. W większości nadal przechowywane były nie w ogólnodostępnych już archiwach historycznych – w tym we wrocławskim Archiwum Państwowym, ale w trudno dostępnych dla badaczy registraturach urzędów państwowych bądź archiwach wojskowych z klauzulą „tajne” oraz w archiwach rodowych, gdzie zazwyczaj służyły jako dowody w sprawach sporów granicznych. Przełomem stała się wielka wystawa map dotyczących Śląska towarzysząca XIII Zjazdowi Niemieckich Geografów (Des XIII. Deutschen Geographentages), który odbył się w 1901 roku we Wrocławiu. Wystawie towarzyszył drukowany katalog, dzięki któremu możemy odtworzyć zakres wystawy. Organizatorem wystawy i redaktorem katalogu był wybitny śląski geograf Joseph Partsch, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego (ówcześnie Königlich-Universität zu Breslau).

Mapa na wystawie została zaprezentowana w postaci rękopiśmiennej barwnej kopii C.S. Meuslera z 1721 roku oraz pomniejszonej fotokopii oryginału przechowywanego w rodowym archiwum Hochbergów na zamku w Pszczyńcu. W katalogu podano krótką charakterystykę oryginału mapy oraz opisano w sześciu punktach te elementy jego treści, jakich brakło na sporządzonej kopii C.S. Meuslera. Podano też pierwsze informacje o autorze mapy Andreasie Hindenbergu, które aż do ostatnich badań Joanny Strońskiej-Przybyły⁴ pozostawały jedynymi, ciągle powtarzanimi w kolejnych publikacjach danymi biograficznymi⁵. Prezentacja mapy na prestiżowej ogólnoniemieckiej wystawie niewątpliwie wpłynęła na podjęcie przez ówczesnego

² J.B. Parusel: *Przyroda ziemi pszczyńskiej na mapie Andreasa Hindenberga z roku 1636*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 39–50.

³ D. Przybytek: *Najnowsza „Ilustrowana mapa Górnego Śląska: Historia i dziedzictwo kulturowe na tle swoich poprzedników”*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 161–171.

⁴ Patrz artykuł Joanny Strońskiej-Przybyły w tym tomie.

⁵ *Katalog der Ausstellung des XIII. Deutschen Geographentages zu Breslau*. Hrsg. J. Partsch. Breslau 1901.

właściciela dóbr pszczyńskich księcia Hansa Heinricha XI von Hochberga pierwszych prób jej konserwacji⁶.

W następnych latach ukazało się kilka wzmianek o mapie autorów niemieckich, a po 1922 roku również polskich, które jednak nic nowego nie wniosły do naszej wiedzy na temat tego rękopiśmiennego dzieła kartograficznego, będąc w zasadzie powtórzeniem informacji zawartych w *Katalogu* z 1901 roku⁷.

Dopiero na przełomie lat 30. i 40. XX wieku zostały podjęte szersze badania nad mapą. Stało się to za sprawą dwóch osób: Ludwika Musioła i Johanny Kolendy. Historyk i archiwista L. Musioł został w 1934 roku archiwistą w archiwum Hochbergów z nadania polskiego Zarządu Przymusowego dóbr pszczyńskich, a następnie był również zatrudniony w okupacyjnym Zentralinstitut für Oberschlesische Landesforschung in Kattowitz – niejako kontynuującym działalność przedwojennego Instytutu Śląskiego w Katowicach⁸. W czasie pracy dla tych instytucji L. Musioł zainteresował się przechowywaną w archiwum pszczyńskim mapą Andreasa Hindenberga oraz zachęcił młodą studentkę Uniwersytetu Wrocławskiego Joannę Kolendę – skierowaną w ramach studenckiego programu Osthilfe na praktyki w archiwum książęcym – do podjęcia badań nad tym zabytkiem. Tak się złożyło, że wyniki prac L. Musioła i J. Kolendy ukazały się drukiem dopiero po wielu, wielu latach. Dokumentacja zebrana przez J. Kolendę posłużyła jej po wojnie do przygotowania dysertacji doktorskiej obronionej na Uniwersytecie w Bonn w 1946 roku. Jednak dopiero w 1979 roku jej rozszerzona wersja ukazała się drukiem staraniem Forschungstelle Ostmitteleuropa, działającym wówczas przy Wyższej Szkole Pedagogicznej (Pädagogische Hochschule) w Dortmundzie, kierowanym przez Johannes Hoffmanna⁹. Opracowanie L. Musioła przygotowane 1958 roku pozostało, jak większość jego prac, w rękopisie przechowywanym w zbiorach specjalnych Biblioteki Śląskiej w Katowicach. Dopiero w 1994 roku z inicjatywy Aleksandra Spyry z Muzeum Prasy Śląskiej w Pszczynie została opublikowana¹⁰. Obie prace wzajemnie się uzupełniają, ponieważ praca L. Musioła jest bardziej osadzona w kontekście historycznym regionu, natomiast J. Kolenda, studiująca nie tylko historię, ale również geografii (i germanistykę), wzbogaciła ustalenia o dane kartometryczne.

Do niedawna teksty te stanowiły podstawowy niejako kanon wiedzy o mapie Hindenberga, na którym opierali się późniejsi badacze, w tym wybitny kartograf i historyk kartografii profesor Józef Szaflarski, który zainteresował się mapą w latach 60. XX wieku. Wraz ze swoimi współpracownikami podjął na przełomie lat 60. i 70. XX wieku badania, które jednak nie zostały dokończone, a zebrany wówczas mate-

⁶ Patrz szerzej: *Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego państwa pszczyńskiego Ichnoorthographia Plesniaca Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy*. Red. P. Greiner. Katowice 2020, s. 12.

⁷ Między innymi: E. Zivier: *Oberschlesische Archive und Archivalien*. „Oberschlesischen“ T. XII, 1913–1914, s. 297; B. Olszewicz: *Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku*. Katowice 1936, s. 98, 116, 118.

⁸ Szarzej o Ludwiku Musiole zob. S. Krupa: *Ludwik Musioł (1892-1970) – szkic do portretu*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 4, 2008, s. 48–69.

⁹ J. Kolenda: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschlesien*. Dortmund 1979.

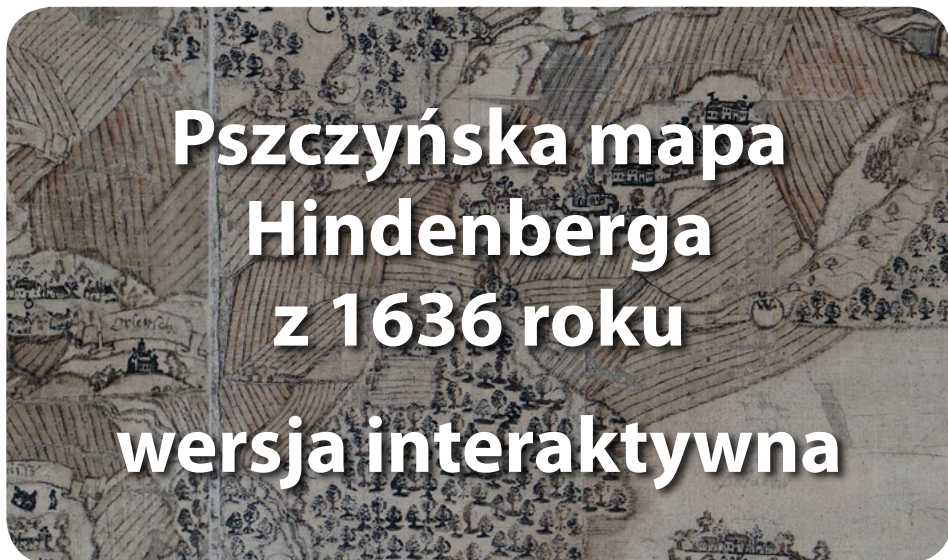
¹⁰ L. Musioł: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994].

riał badawczy przechowywany w zbiorach kartograficznych Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach zaginął w niewyjaśnionych okolicznościach¹¹.

Podjęta w drugiej połowie lat 90. przez Andrzeja Złotego, prezesa Bractwa Gospodarczego Związku Górnośląskiego, akcja mająca na celu przeprowadzenie prac konserwacyjnych mapy nie wniosła nic nowego do wcześniejszych ustaleń naukowych, jednak była ważną inicjatywą społeczną pokazującą znaczenie ważnych źródeł historycznych dla mieszkańców regionu¹². W efekcie pozyskano współpracowników do rozpropagowania wiedzy o mapie i utrwalenia przekonania o potrzebie przeprowadzenia stosownych prac konserwatorskich. Przyniosło to konkretne rezultaty w drugiej dekadzie XXI wieku, a ich efekty przedstawiono w obecnym tomie „Szkiców Archiwalno-Historycznych”.

Mamy nadzieję, że prezentowane wydawnictwo nie tylko uzupełni naszą wiedzę na temat tego wyjątkowego zabytku, ale przede wszystkim przysłuży się do zwiększenia zainteresowania mapą i będzie inspiracją dla badaczy do podjęcia kolejnych zagadnień związanych z jej formą, treścią i historią.

Piotr Greiner, Barbara Kalinowska-Wójcik

¹¹ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. Julian Janczak, Zbigniew Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54.

¹² P. Greiner: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreego Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyzna 2000.

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

JOLANTA CZUCZKO

jolaczu@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-8254-8728>

DOROTA JUTRZENKA-SUPRYN

aurora@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4631-5943>

KAROLINA KOMSTA-SŁAWIŃSKA

k.komsta-s@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4957-5118>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Po latach nieobecności. Realizacja projektu konserwacji-restauracji mapy *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* Andreas Hindenberga z 1636 roku

Abstrakt

Mapa *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* wykonana przez A. Hindenberga w 1636 roku to nadzwyczaj cenny śląski zabytek kartograficzny, unikalne wielkowymiarowe odwzorowanie terenu o wyjątkowo szczegółowej treści. Użytkowanie mapy spowodowało ogromne jej zniszczenia już w XVIII wieku. Katastrofalny stan zachowania zabytku wymagał działań zabezpieczających. Od początku XX wieku borykano się zarówno z pozyskaniem funduszy na prace konserwatorskie, jak i ustaleniem ich metodyki. W latach 2017–2020 zrealizowano projekt konserwacji. Konieczna była realizacja wielu zadań: usunięcie produktów starzenia materiałów, zanieczyszczonych klejów, reaktywnych jonów żelaza i miedzi ze zdegradowanych mediów, odkwaszenie papieru i płótna oraz wzmocnienie strukturalne. Cele udało się zrealizować, opierając się na nowatorskiej metodyce z zastosowaniem sztywnego żelu Gellan. Przed przystąpieniem do prac i w czasie ich trwania wykonano wiele badań umożliwiających nie tylko ocenę stanu zachowania, ale również odsłonięcie i ucytelnienie elementów rysunku i tekstów. Ogromną wagę miały działania dokumentacyjne, których wyniki mogą stanowić punkt wyjścia do dalszych badań zabytku.

Słowa kluczowe: *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA*

Nach Jahren der Abwesenheit. Durchführung des Projekts zur Restaurierung von Andreas Hindenbergs Karte *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* von 1636

Die Karte von *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* von A. Hindenberg aus dem Jahr 1636 ist ein außerordentlich wertvolles schlesisches kartographisches Denkmal, eine einzigartige großmaßstäbliche Darstellung des Gebiets mit außergewöhnlich detailliertem Inhalt. Die Verwendung der Karte hat ihr bereits im 18. Jahrhundert

enormen Schaden zugefügt. Der katastrophale Erhaltungszustand des Denkmals erforderte entsprechende Schutzmaßnahmen. Seit Anfang des 20. Jahrhunderts wurden Bemühungen um die Beschaffung von Mitteln für die Konservierung als auch um die Festlegung ihrer Methodik unternommen. Zwischen 2017 und 2020 wurden an dieser Archivalie Restaurierungsarbeiten durchgeführt. Es musste eine Reihe von Maßnahmen durchgeführt werden: die Entfernung von Alterungsprodukten aus Materialien, kontaminierten Klebstoffen, reaktiven Eisen- und Kupferionen aus degradierten Medien, Entsäuerung von Papier und Leinwand sowie strukturelle Verstärkung. Die Ziele wurden auf der Grundlage einer neuartigen Methode unter Verwendung von starrem Gellan-Gel erreicht. Vor und während der Arbeiten wurde eine Reihe von Untersuchungen durchgeführt, die es nicht nur ermöglichten, den Erhaltungszustand zu beurteilen, sondern auch Elemente der Zeichnung und der Texte freizulegen und zu authentifizieren. Von großer Bedeutung waren die Dokumentationsarbeiten, deren Ergebnisse einen Ausgangspunkt für die weitere Erforschung des Denkmals bilden können.

Schlüsselbegriffe: *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA*

After years of absence. A project for the restoration of the 1636 Andreas Hindenberg's *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* map

The *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA* map created by A. Hindenberg in 1636 is an exceptionally valuable Silesian cartographic artefact, a unique large-scale representation of the area with exceptionally detailed content. Due to its extensive use, the map was significantly worn out already in the 18th century. Its catastrophic state of preservation required protective measures. The issue of raising funds for the conservation work and establishing its methodology was examined from the beginning of the 20th century. The conservation project was completed in 2017–2020. It entailed several tasks: removal of material aging products, contaminated adhesives or reactive iron and copper ions from degraded media, deacidification of paper and linen, or structural reinforcement. The objectives were achieved owing to a novel methodology using Gellan rigid gel. Prior to and during the works, a number of research tasks were completed that enabled not only to assess of the preservation state but also to expose and increase the legibility of elements of the drawings and text. Extremely important were also documentation activities, the results of which may constitute a starting point for further research on the artefact.

Keywords: *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA*

1. Zagadnienia historyczne

ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA – rękopiśmienna mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, należąca do zasobu Archiwum Państwowego w Katowicach, zaliczana jest do najcenniejszych śląskich zabytków kartograficznych. Skala odwzorowania kartograficznego, duży format, szczegółowość treści oraz technika wykonania stawiają ją wysoko wśród rękopiśmiennych map szczegółowych z pierwszej połowy XVII wieku obecnych w zbiorach europejskich¹. Już w latach przedwojennych, chociaż w literaturze była jedynie wzmiankowana², uznawano ją za „szczególnie wartościowy skarb archiwum w Pszczynie”³. Podkreślano, że zasługuje na zachowanie i wnikliwe opracowanie jako dokument historyczny o szczególnej wartości.

Unikalne odwzorowanie terenu wykonał w 1636 roku Andreas Hindenberg na zlecenie hrabiego Zygryfda II Promniza (1623–1650). Asumptem do wykonania mapy była potrzeba ustalenia i utrwalenia na przyszłość granic stanu posiadania Promnitzów, a także konieczność uzyskania dokładnych danych dotyczących stanu zagospodarowania tych terenów, dotkniętych skutkami działań militarnych wojny trzydziestoletniej.

Państwo pszczyńskie nie stanowiło jednolitego tworu. Na jego terytorium znajdowało się ponad 40 posiadłości stanowiących prywatną własność osiadłego rycerstwa, lenników panów na Pszczynie. Spory graniczne nie były zjawiskiem rzadkim, o czym świadczą zachowane w archiwum zarządu dóbr liczne dokumenty z postępowań prawnych od końca XV aż do połowy XVIII wieku. Jak istotna w tych sporach była omawiana mapa, świadczy fakt, że w dokumentach z lat 30. XVIII wieku zachowały się tworzone z niej odrisy odcinków spornych granic⁴. Stanowiła materiał dowodowy w procesach sądowych jeszcze w początkach XX wieku⁵. Utylitarny charakter mapy był przyczyną intensywnego jej użytkowania – studiowano jej detale w bezpośrednim kontakcie, wielokrotnie składano ją i rozkładano „na stole w specjalnie urządzonej przez barona »Izbie Krajowej« na zamku, przeznaczonej na zebrania szlachty jego państwa”⁶.

Dokumentalne znaczenie mapy wiązało się ze stałym aktualizowaniem jej treści – dorysowywano nowsze obiekty terenowe (np. pod Wielką Wisłą wrysowano i opisano, powstała dopiero w 1710 r., tzw. Nową Stadninę – Neue Stutterey⁷),

¹ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. J. Janczak, Z. Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15.

² J. Partsch: *Katalog der Ausstellung der XIII Deutschen Geographen Tages in Breslau*. Breslau 1901, s. 24–25; J. Partsch: *Schlesien. Eine Landeskunde für das deutsche Volk*. Breslau 1911. T. 2, s. 91; E. Zivier: *Oberschlesische Archive und Archivalien*. „Oberschlesien” nr 12, 1913, s. 297; B. Olszewicz: *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii*. [W:] *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*. Red. R. Lutman. Katowice 1936, s. 98, 116, 118.

³ E. Zivier: *Oberschlesische Archive und Archivalien*. „Oberschlesien” nr 12, 1913, s. 297.

⁴ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa...*, s. 23–25.

⁵ *Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy*. Red. P. Greiner. Katowice 2020, s. 10.

⁶ J. Polak: *Biblioteka Zamkowa w Pszczynie*. „Materiały Muzeum Zamkowego w Pszczynie” T. 10, 2009, s. 18.

⁷ F. Triest: *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*. Breslau 1865, s. 565.

wprowadzano również zmiany w już istniejących (np. w rysunku zabudowań Miłkołowa i Pszczyny „wytarto” stary rysunek, a w jego miejscu umieszczono nowy)⁸. Wykonywano też naprawy w miejscach uszkodzonych przez podklejenie papierem czerpanym, rekonstruowano również utracony rysunek zarówno na papierowych uzupełnieniach, jak i na płótnie podklejającym mapę po utracie oryginalnych fragmentów podłoża papierowego.

Zaawansowany postęp zniszczeń oraz brak możliwości uzupełniania treści w nieukończoność wpłynął na decyzję o wykonaniu przerysu mapy przez Carla Siegmunda Meuslera w roku 1721. Kopia jednak, choć miała analogiczne co oryginał rozmiary (2,9–2,7 m), nie była nią w ścisłym znaczeniu tego słowa. Według opisu Josefa Partscha⁹ i Johanny Kolendy¹⁰ w zgodności z oryginałem pozostawał przebieg granic posiadłości, granice lasów i obszary upraw, układ ról i perspektywiczne rysunki zabudowań. Nie umieszczono zaś na niej drzewa genealogicznego Promnitzów, obecnych powyżej dystychów na przedstawicieli rodów Promnitzów i Pücklerów oraz dwóch kartuszy: jednego z opisem stawów i sadzawek umieszczonego z lewej strony mapy oraz drugiego z regulacjami granicznymi umieszczonego w prawym dolnym rogu mapy. Pominięto również medalion z przedstawieniem przyrządów mierniczych i napisem wskazującym autora oryginału. Z relacji J. Kolendy wiemy, że kopia, zaginiona po zakończeniu II wojny światowej, jeszcze w czasie jej trwania była w bardzo dobrym stanie, jednak obecne w niej były niedokładności w informacjach, wynikające z trudności odczytania treści bardzo zniszczonego oryginału. On sam zatem pozostawał najcenniejszym źródłem. Stale ingerowano w jego treść, nadpisując lub poprawiając zacierając się lub blaknące napisy z nazwami miejscowości.

Zniszczenia postępujące w czasie intensywnego użytkowania utrudniały znacznie manipulację zabytkiem, którego szczegóły stale budziły zainteresowanie. Z tego zapewne powodu nie zdecydowano się pokazać oryginału podczas pierwszej publicznej prezentacji mapy na Zjeździe Geografów Niemieckich we Wrocławiu w 1901 roku, gdzie pokazano jedynie dobrze zachowaną kopię Meuslera¹¹. Zabezpieczenie oryginału stało się palącą potrzebą, a inicjatorem działań był książę pszczyński Hans Heinrich XI von Hochberg¹². W jednym z dokumentów archiwalnych pszczyńskiego zamku z datą 28 czerwca 1902 roku mowa jest o sugestii księcia, żeby oryginał i ko-

⁸ Wskazuje na to również analiza stanu zachowania podłoża papierowego.

⁹ J. Partsch: *Katalog der Ausstellung des XIII Deutschen...*, s. 24–25.

¹⁰ Johanna Kolenda opracowywała szczegółowo mapę w latach wojny (1941–1944) i opracowanie to stało się podstawą przedłożonej przez nią 20 lat później w Bonn pracy doktorskiej. Skrót pracy autorka przekazała w 1974 r. do archiwum w Pszczynie. Drukiem praca ukazała się, już z cennymi ilustracjami, w 1979 r.: J. Kolenda: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschlesien*. („Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa“ Reihe B. Nr 19) Dortmund 1979.

¹¹ P. Greiner: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreea Hindenberga z 1636 r.* Pszczyna 2000, s. 27.

¹² Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej: AP Pszczyna), zespół 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej: AKP) *Acten der Fürstlichen Central-Verwaltung zu Pless betreffend die Renovation der grossen Fürstentums – Karte (Geographische – Gesellschaft) 1900–1906*, sygn. XIII 1023. Wnikliwego przeglądu akt dokonała Joanna Strońska-Przybyła, kierowniczka Archiwum Państwowego w Katowicach Oddział w Pszczynie.

pię naciągnąć na obracające się walce¹³. Pomysł ten nie został zrealizowany. Pośrednio notka ta dostarcza nam informacji, że mapa funkcjonowała wtedy jeszcze jako całość. Tezę tę potwierdza włączone do tych samych akt pismo profesora J. Partscha (z 14 maja 1904 r.), w którym opisuje zabytek jako „mapę ścienną wysokości 2,9 m i szerokości 2,7 m, naciągniętą na płótnie”¹⁴.

W 1905 roku na polecenie księcia archiwariusz książęcy Ezechiel Zivier zwrócił się o opinię konserwatorską do królewskiego konserwatora obrazów z Królewskiego Gabinetu Miedziorytów w Berlinie – E. Hausera. Z pisma datowanego na 18 kwietnia 1905 roku dowiadujemy się, że po szczegółowym oglądzie mapy przedstawił on dwie propozycje realizacji prac. Pierwsza zakładała odłączenie papierowego podłoża od pierwotnego płótna i naklejenie go na nowe, w konsekwencji czego nie byłoby konieczności dzielenia mapy na części. Obawiano się jednak, że nawet przy bardzo ostrożnym działaniu, będzie istniało duże ryzyko utraty kolejnych fragmentów oryginalnej substancji. Ponadto już wtedy istniały rekonstrukcje rysunku na samym płótnie, zatem jego usunięcie znacznie zużyłoby treść mapy. Druga propozycja zakładała zachowanie pierwotnego płótna, podział mapy na 12 brytów i ich usztywnienie poprzez naklejenie na tektury¹⁵. Podana ilość 12 brytów nie była zapewne przypadkowa. Wspomniano w piśmie, iż w mapie podział na części jest już widoczny. Możemy przypuszczać, że nastąpił w konsekwencji wielokrotnego jej składania. Fakt ten przyczynił się z pewnością do wielu zniszczeń mechanicznych w linii złożenia. W tym czasie treść mapy zużożona była również o spory fragment w dolnej części, zawierający przedstawienie wstęgi z napisem i drzeworytniczymi wizerunkami herbów.

Decyzją księcia przyjęto drugi wariant postępowania. Zgodnie z ustaleniami mapę wywieziono do pracowni w Berlinie (pismo z datą 18 maja 1905 r.)¹⁶. Nie wiemy dokładnie, jakie zabiegi przeprowadzono. Analiza powierzchni mapy dokonana przed i podczas prac konserwatorskich wskazywała na duże prawdopodobieństwo, że właśnie wtedy przeklejono jej powierzchnię klejem skrobiowym. Jeśli chodzi o planowany podział mapy, to w kolejnym piśmie z 18 września 1905 roku znajdujemy potwierdzenie jej pocięcia na 12 brytów¹⁷, odrestaurowania w Berlińskim Gabinetcie Miedziorytów i sfotografowania w Drukarni Rzeszy¹⁸. Podczas realizacji prac konserwatorskich szczegółowa analiza każdego z brytów wykazała, że wszystkie były jeszcze przecięte w połowie. Linia przecięcia nie wykazuje jednak tak znaczących zniszczeń jak obecne na krawędziach bocznych. Nie wiadomo, dlaczego tego dokonano. Możliwe, że decyzja ta podyktowana była trudnościami z manipulowaniem podczas prac większymi arkuszami z tak dalece zaawansowanymi zniszczeniami. Wiemy nato-

¹³ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 31.

¹⁴ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 36.

¹⁵ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 60.

¹⁶ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 66.

¹⁷ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 70.

¹⁸ Z analizy obrazu obecnego na fotokopiach można wywnioskować, że zdjęcia wykonano po podzieleniu mapy i podklejeniu papierem, ale przed naprężeniem na tektury. O fotokopiach tych wspomina Ludwik Musioł. Odbitki na papierze wykonano w pomniejszeniu do połowy pierwotnego wymiaru. Obecne miejsce przechowywania jednego kompletu fotokopii potwierdzone zostało przez pracownika Archiwum Państwowego w Katowicach – Katarzynę Kwaśniewicz. Drugi komplet przechowywany z samą mapą przynajmniej do roku 1939 zaginął.

miast, że rozcięte fragmenty ponownie sklejono, dokładając pasek cienkiego papieru, a każdy z 12 brytów podklejono jednym arkuszem papieru maszynowego¹⁹. Podklejone bryty naprężono na sztywne tektury, przyklejając do nich jedynie krawędzie. Do zamku w Pszczynie mapa wróciła 12 lutego 1906 roku²⁰, a za wykonane prace wystawiono niemały rachunek opiewający na kwotę 929,50 marek²¹.

Co działo się później? Nie wiadomo, jak długo mapa przechowywana była w tym stanie. Autorzy wszystkich publikacji opisujących zabytek zgodnie podkreślają, że przedmiotem ich badań była mapa podzielona na 12 fragmentów. W momencie przekazania do Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry w Toruniu mapa znajdowała się w 13 fragmentach na skutek rozdzielenia jednego z brytów na dwie połowy. Jeszcze w czasie II wojny światowej Johanna Kolenda patrzyła na mapę naklejoną na tektury. W 1956 roku Ludwik Musioł, opisując jej technikę wykonania, wskazywał, że wykonana jest na papierze i podklejona płótnem, a „w nowszych czasach usztywniono pojedyncze sekcje jeszcze tekturą”²². To stwierdzenie pozwala nam sądzić, że część brytów tektury już nie miała. Zatem między 1944 a 1956 rokiem w niewyjaśnionych okolicznościach 6 brytów zostało zerwanych z tektur i wtedy prawdopodobnie również w różnym stopniu uległo uszkodzeniu.

W substancję mapy, lokalnie, ingerowano zapewne wielokrotnie. Na jej powierzchni zidentyfikowano obszary z naniesionym klejem syntetycznym (polioctan winylu)²³ i glutynowym (żelatyna). W kilku miejscach dokonano również drobnych napraw różnymi papierami maszynowymi. W Archiwum Państwowym w Katowicach nie zachowały się żadne informacje dotyczące przeprowadzania prac renowatorskich dotyczących mapy przed ani po wojnie. Sprawozdania z tego okresu są bardzo lakoniczne. Prawdopodobnie wszystkie wymienione ingerencje mogły zaistnieć przed włączeniem mapy do zasobu, czyli do 1950 roku.

Geneza powstania mapy, sylwetka autora oraz szczegółowy opis były przedmiotem kilku opracowań powstałych w drugiej połowie XX wieku. Najstarsze z nich to dzieło niemieckiej badaczki Johanny Kolendy²⁴ oraz opracowania polskich autorów: historyka Ludwika Musioła²⁵ i geografa Józefa Szaflarskiego²⁶. Autorzy wszystkich

¹⁹ Zastanawiający jest skład włóknisty użytego papieru. Podczas analiz stwierdzono obecność znaczącej ilości masy celulozowej z drewna sosnowego, siarczanowej, bielonej, którą do masowej produkcji wprowadzono w latach 30. XX w. Niemniej zaznaczyć należy, że właśnie Niemcy na początku XX w. były areną dynamicznych poszukiwań nowych metod produkcji mas celulozowych, nie jest zatem wykluczone, że masy te mogły incydentalnie pojawić się również we wcześniejszych papierach.

²⁰ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 66.

²¹ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 72, pismo z dnia 7 marca 1906 r.

²² L. Musioł: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994], s. 10.

²³ W praktyce konserwatorskiej polioctan winylu stosowany był od lat 30. XX w. J. Ciabach: *Właściwości i zastosowanie polioctanu winylu*. „Ochrona Zabytków” nr 40 (3), 1987, s. 201–203.

²⁴ J. Kolenda: *Die Ichmoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg...*

²⁵ L. Musioł zainteresował się omawianą mapą już w latach międzywojennych i wzmiankował ją w publikacji: L. Musioł: *Archiwalia górnośląskie*. „Komunikaty Instytutu Śląskiego”. Nr 13. Katowice 1934, s. 5. Z 1958 r. pochodzi już znacznie bardziej szczegółowe opracowanie tego autora, które w formie maszynopisu przechowywane było w Bibliotece Śląskiej w Katowicach. W 1994 r. wydano je drukiem z krótką przedmową wydawcy Aleksandra Spiry: L. Musioł: *Zabytkowa...*

²⁶ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa...*, s. 15–25.

publikacji zwracają uwagę na zły stan zachowania zabytku i konieczność podjęcia kroków zmierzających do jego poprawy. O ile J. Kolenda nie ustaliła procentowego uszczerbku mapy, o tyle kolejni badacze starali się go określić. W latach 50. XX wieku L. Musioł szacował kompletne zniszczenie rysunku na ok. 5% całości²⁷. W latach 70. XX wieku według J. Szaflarskiego odsetek ten wzrósł do ok. 12–15% (autor zaznacza, że ze 165 nazw miejscowości na mapie zachowało się zaledwie 9 dających się całkowicie odczytać)²⁸. W Archiwum Państwowym w Katowicach Oddział w Pszczynie, do którego zasobu od 1950 roku został wcielony zabytek, już pod koniec lat 50. robiono rozeznanie w sprawie kosztów renowacji, niestety nie wiadomo z jakim skutkiem²⁹.

W roku 1995 zlecono ekspertyzę, w której ustalono stopień zachowania lica papierowego średnio na 25–30%³⁰. W 1998 roku mapę przewieziono do Centralnego Laboratorium Konserwacji Archiwaliów w Warszawie w celu ponownej oceny stanu zachowania i zabezpieczenia niszczącego zabytku. Nie zostały jednak podjęte żadne zdecydowane kroki. Według informacji pracowników laboratorium³¹ incydentalnie podklejono klejem skrobiowym wszystkie luźne, odspojone elementy, a 6 niena-
prężonych na tektury brytów umieszczono w obwolutach wykonanych z folii typu estrafoł. Zalecono digitalizację cennego obiektu i wstrzymanie się przed innymi działaniami ze względu na brak odpowiedniej metodyki. Mapę umieszczono w specjalnej skrzyni i przetransportowano do pracowni konserwacji Archiwum Państwowego w Katowicach. Ze staraniami o ratowanie znajdującej się w katastrofalnym stanie mapy i uzyskanie funduszy na realizację projektu jej konserwacji związane są kolejne publikacje, powstałe w XXI wieku, autorstwa Andrzeja Koniasa³² i Piotra Greinera³³. Zawarte w ostatnim z wymienionych opracowań opinie konserwatorów szacują już zakres zniszczeń nawet na 50%³⁴. W opiniach poza opisem stanu zachowania wskazywano na trudności metodyczne oraz konieczność interdyscyplinarnych badań, których wyniki pozwoliłyby na zebranie koniecznych informacji o substancji zabytkowej i podjęcie właściwych decyzji o toku postępowania w celu jej ochrony. W założeniach

²⁷ L. Musioł: *Zabytkowa...*, s. 10. W przedmowie autorstwa A. Spyry do publikacji Musioła cytowany jest list prof. B. Olszewicza z PAN we Wrocławiu, w którym zawarte jest stwierdzenie, że „pomysł wykonania fotograficznej reprodukcji oryginału mapy uważa się za bezcelowe ze względu na jej duży stopień zniszczenia” (por. s. 8).

²⁸ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa...*, s. 21.

²⁹ Informacje uzyskane dzięki uprzejmości dr Katarzyny Kwaśniewicz, kierowniczki Oddziału VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii Archiwum Państwowego w Katowicach.

³⁰ Według oceny stanu zachowania sporządzonej przez Annę Michaś, konserwatorkę z Archiwum Państwowego w Krakowie, w 1995 r. Maszynopis udostępniony autorkom przez K. Kwaśniewicz z Archiwum Państwowego w Katowicach.

³¹ Informacje uzyskane dzięki uprzejmości kierownika Centralnego Laboratorium Konserwacji Archiwaliów w Warszawie Anny Czajki i pracownika Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie Agaty Lipińskiej.

³² A. Konias: *Akcja ratowania „Mapy Ziemi Pszczyńskiej” A. Hindenberga z 1636 roku*. „Polski Przegląd Kartograficzny” T. 34 (4), 2002, s. 298–302.

³³ P. Greiner: *Bractwo dla mapy...*, s. 6–25.

³⁴ Aleksandra E. Ciesielczyk: *Opinia konserwatorska dotycząca mapy Andreasa Hindenberga*, wrzesień 2000 oraz Leonard Ogierman: *Konserwatorska ocena aktualnego stanu zachowania mapy Ziemi Pszczyńskiej Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Obie opinie zamieszczono w publikacji: P. Greiner: *Bractwo dla mapy...*, s. 32–35.

przedstawionych programów prac sugerowano oddzielenie papierowego podłoża od podklejającego mapę płótna, zastąpienie go nową tkaniną i rekonstrukcją obecnego na nim rysunku na wprowadzonych uzupełnieniach papierowych.

Od 2000 roku zintensyfikowano próby uzyskania funduszy na konserwację mapy. Wielkie zaangażowanie wykazało Bractwo Gospodarcze Związku Górnośląskiego z inicjatywy prezesa Andrzeja Złotego. W 2003 roku udało się zrealizować plan digitalizacji mapy³⁵. Przez wiele lat starano się uzyskać środki na konserwację niszczonej mapy, apelując również do lokalnych społeczności, jednak mimo wstępnych deklaracji działanie to nie przyniosło oczekiwanych rezultatów. W lutym 2014 roku bryty umieszczono w nowych opakowaniach ochronnych wykonanych z archiwalnej bezkwasowej tektury litej.

W 2015 roku zrealizowano projekt badań wstępnych wykonany wspólnie przez Laboratorium Badań nad Trwałością i Degradacją Papieru Uniwersytetu Jagiellońskiego i Zakład Konserwacji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika³⁶ w Toruniu.

Po zakończonych sukcesem staraniach katowickiego Archiwum o uzyskanie funduszy ze środków budżetowych, w 2017 roku mapę przekazano w celu przeprowadzenia kompleksowych prac konserwatorskich do pracowni Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

2. Stan zachowania mapy

Jednym ze strategicznych elementów realizacji projektu konserwatorskiego jest rzetelna diagnostyka stanu zachowania zabytku, wskazanie jego najsłabszych punktów, rozpoznanie przyczyn i mechanizmów odpowiedzialnych za zaistniałe zniszczenia.

Stan zachowania mapy w momencie przekazania do pracowni w Toruniu bez wątplenia ogólnie można było określić jako katastrofalny. Szacunkowo, bazując na analizie kompozycji treści przedstawienia, brakowało ok. 15–20% pierwotnej materii, uwzględniając cały przekrój mapy, tj. warstwy medium (pisarskiego, malarskiego, druku), papieru i płótna. Przy czym ubytki poszczególnych elementów wynosiły szacunkowo³⁷:

³⁵ K. Piotrowiak: *Powstała kopia mapy Hindenberga*. „Gazeta Wyborcza” z dnia 9 maja 2003. <http://katowice.wyborcza.pl/katowice/1,35055,1467246.html>; *Mapa Hindenberga w Pszczynie!* [dostęp: 13 listopada 2019]; <http://www.pless.pl/1338-mapa-hindenberga-w-pszczynie-pszczyna> [dostęp: 13 listopada 2019].

³⁶ W 2020 r. nastąpiła zmiana nazwy instytucji na Katedrę Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu.

³⁷ Dokładne umiejscowienie i zakres poszczególnych ubytków zaznaczono na mapach zniszczeń wykonanych podczas prac konserwatorskich do wszystkich brytów mapy. Przykładową mapę zniszczeń (bryt 11) zamieszczono w wydrukowanej wersji dokumentacji, zaś pozostałe przekazano w wersji cyfrowej. D. Jutrzenka-Supryn, J. Czuczko, K. Komsta-Sławińska, T. Kozielen: *IXNOOPΘOΓΡΑΦΙΑ PLESNIA-CA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich*. Toruń 2020 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii), s. 60.

- papierowe podłoże – powyżej 35%,
- warstwa rysunkowa i malarska – powyżej 60%,
- warstwa tekstu – ok. 75%.

Dodatkowo mapa uległa dekompozycji i od dłuższego czasu funkcjonowała podzielona na bryty. Generalnie wszystkie części składowe dzieła kartograficznego uległy uszkodzeniu, a w wielu przypadkach niemal kompletnej destrukcji, praktycznie dyskwalifikując użyteczność mapy oraz jej wartości ekspozycyjne. Niekorzystne zmiany wizualne uniemożliwiały odczytanie treści mapy i dostrzeżenie jej walorów dekoracyjnych. Drastyczne obniżenie właściwości wytrzymałościowych oryginalnego podłoża w połączeniu z zanikiem adhezji i kohezji – sił spajających podłoże płócienne, papierowe oraz pierwotne warstwy mediów powodowało, iż każda manipulacja łączyła się ze stopniową utratą wykruszających się fragmentów oryginału.

Analizując podstawowe przyczyny zaistniałych zniszczeń, opierano się na wynikach badań przeprowadzonych w ramach projektu badawczego³⁸ oraz na wynikach badań prowadzonych już w trakcie realizacji procesu konserwacji-restauracji³⁹. Ustalono, iż na zły stan zachowania zabytku wpłynęły zarówno czynniki zewnętrzne, jak i wewnętrzne. Przy czym przyczyny wewnętrzne są postrzegane głównie jako związane z jakością zastosowanych materiałów oraz techniką i technologią wykonania oryginału. Natomiast przyczyny zewnętrzne łączą się bezpośrednio ze sposobem oraz intensywnością użytkowania, wypadkami losowymi, niedogodnymi warunkami przechowywania i wpływem zmiennego klimatu otoczenia, a w szczególności niewłaściwymi ingerencjami naprawczymi. Ponadto, analizując przyczyny odpowiedzialne za katastrofalny stan zachowania mapy, należy podkreślić znaczenie zjawiska tzw. efektu synergicznego, czyli podwyższenie siły oddziaływania czynników niszczących intensyfikujących się podczas jednoczesnego ich występowania.

Opisując rodzaje i zakres zdiagnozowanych uszkodzeń, skategoryzowano je w kilku grupach.

Przycięcia i dekompozycja mapy

Zapewne w ramach ułatwienia manipulacji i przeprowadzenia zabiegów zabezpieczających duży format przycięto wzdłuż najmocniej uszkodzonych krawędzi. Praktycznie odcięto szeroki na ok. 10 cm pas wzdłuż dolnej krawędzi mapy. Świadczą o tym tylko szcążkowo zachowane stemple przedstawiające wierzchołki owalnych wieńców tarcz herbowych. Wraz z obszernymi ubytkami w górnej partii mapy bezpowrotna utrata obejmuje ok. 15–20% pierwotnej powierzchni zabytku (il. 1).

³⁸ E. Jabłońska, P. Targowski, J. Rogóż, M. Pronobis-Gajdzis, J. Czuczko, T. Koziellec, D. Jutrzenka-Supryn, J. Karbowska-Berent, J. Jarmilko, A. Cupa, M. Tretyn-Kalinowska: *Dokumentacja badań techniki wykonania i stanu zachowania, analiza wartościująca oraz wstępny program prac konserwatorskich mapy Ziemi Pszczyńskiej autorstwa A. Hindenberga z 1636 roku ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach*. Toruń 2015 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddziale VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii); T. Łojewski Tomasz: *Raport z wykonania badań mapy Hindenberga dla Archiwów Państwowych w Katowicach*. Kraków 2015 (opracowanie dostępne w: Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii; Laboratorium Badań nad Trwałością i Degradacją Papieru Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie).

³⁹ Jutrzenka-Supryn, J. Czuczko, K. Komsta-Sławińska, T. Koziellec: *IXNOOPΘOΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga...*

II. 1. Schemat przedstawiający szacunkowo zakres ubytków mapy: kolorem zielonym zaznaczono obszary, które zostały utracone jeszcze przed 1906 rokiem, zaś czerwonym obszary mapy utracone najprawdopodobniej w latach 50. XX wieku. Do wykonania schematu wykorzystano bryty po pracach konserwatorskich i restauratorskich ze względu na znacznie wyższą czytelność. Rysunkowy zarys brakującej treści przedstawienia wykonano głównie na podstawie archiwalnych fotokopii (oprac. Karolina Komsta-Sławińska)

Wspominano już, iż dodatkowo pozostałą połąć mapy ok. 250 × 300 cm podzielono na dość regularne 12 brytów, przypuszczalnie wzdłuż załamań wynikających ze składania obiektu. Zniszczenia krawędzi owych brytów sugerują, iż zabytek w takiej formie funkcjonował przez jakiś czas. W trakcie konserwacji odkryto dodatkowe linie cięcia każdego brytu wzdłuż w ok. ½ wysokości. W tym przypadku ponowne połączenie paskiem cienkiego papieru (bibułki) oraz dublaż na papierowy nośnik

musiał nastąpić w krótkim czasie po przecięciu, bo krawędzie zachowały spójność. Niestety miejscami sklejenie wykonano na niewielką zakładkę, przykrywając kilka milimetrów warstwy przedstawieniowej mapy. Nie ma jednoznacznych przesłanek, ale format i rodzaj mapy oraz pozostałości rzędów dziurek umiejscowionych wzdłuż górnej i dolnej krawędzi mogą wskazywać, iż mapa przynajmniej przez pewien okres posiadała drewniane listwy lub wałki⁴⁰.

Zniszczenia mechaniczne

Uszkodzenia mechaniczne stanowiły znaczącą grupę i obejmowały wszystkie elementy składowe zabytku. Obniżone właściwości mechaniczne papieru przyczyniły się do najczęściej występujących zniszczeń w postaci przetarć powierzchni, rozwarstwień, licznych ubytków. Obserwowano również występowanie uszkodzeń przechodzących przez wszystkie warstwy niektórych brytów. Duża różnorodność zniszczeń mechanicznych wynika głównie z faktu, że mapa składa się z połączonych warstw materiałów oraz spoin klejowych w różny sposób zmieniających swoją strukturę w zależności od warunków atmosferycznych. Przy zwiększonej zawartości wilgoci w powietrzu dochodzi do kurczenia się skręconych nitek płócien, natomiast papier zwiększa swoje gabaryty. Spoiny i błony klejowe zazwyczaj wolniej absorbują wodę i dłużej wysychają. Naprężenia powstałe podczas nawilżania i schnięcia prowadzą do powstania wielu rozwarstwień, fragmentacji papieru i w następstwie oddzielania się mniejszych i większych kawałków mapy. Różnice w rozszerzalności materiałów spowodowały też powstanie w wielu miejscach w papierze deformacji w postaci załamania, zagięć, zmarszczek, np. pionowe załamania. Niekompatybilna tzw. „praca materiałów” stała się jedną z przyczyn oddzielenia się poszczególnych warstw podłoża, a także powstawania spękań oraz odpajania się mediów znajdujących się na powierzchni, szczególnie warstw kolorowych farb i atramentów. Proces ten pogłębiało manipulowanie mapą, składanie, zawieszanie, rolowanie. Ponadto niezabezpieczona powierzchnia papieru i warstw mediów jest w wielu miejscach wgnieciona, przetarta. Celowo ścierano również np. dezaktualizujące się przedstawienia miejscowości w celu wprowadzenia korekt. W największym stopniu zniszczeniom mechanicznym uległy pasy papieru i warstw mediów wzdłuż krawędzi mapy, miejsca łączenia, sklejanie wielu arkuszy podłoża papierowego oraz naklejania licznych dodatkowych warstw papierowych aplikacji (nawet do 4–5 warstw w zakładce). W rezultacie z ponad stu arkuszy papieru pierwotnie tworzących podłoże, powstało tysiące drobnych kawałeczków i nieco większych fragmentów połączonych jedynie płóciennym podłożem (il. 2).

Powierzchniowe i strukturalne nawarstwienia

Tego rodzaju zmiany dotyczą płótna dublażowego, ale szczególnie intensywnie występują w obrębie podłoża papierowego i warstw mediów. Ze względu na genezę można je podzielić na niezamierzone (np. zabrudzenia, zaplamienia, zacieki) oraz powstałe w wyniku celowych działań naprawczych, choć dokonywanych najprawdopo-

⁴⁰ Przewaga pionowych linii zniszczeń, widoczna głównie w dolnych 3 brytach, stała się bardziej wyraźna w świetle UV. Taki rysunek uszkodzeń jest charakterystyczny dla wielu zabytków, które były ekspozowane przez zawieszenie przez dłuższy okres. Tradycyjnie tego rodzaju obiekty kartograficzne zaopatrywano w wałki lub listwy ułatwiające ich ekspozycję i manipulację.

Il. 2. Zaawansowana fragmentacja podłoża papierowego i powstawanie ubytków, bryt 2 i 3 (fot. Jolanta Czuczko)

dobniej z niewielką świadomością realnych skutków nieumiejętnie wprowadzanych spoiw/klejów.

W rezultacie praktycznie cała powierzchnia mapy, a miejscami również jej struktura zaimpregnowana była depozytem drobin zanieczyszczeń utrwalonych warstwami pozółkłych i spękanych błon spoiw wprowadzonych wtórnie. Wśród zidentyfikowanych klejów są kleje glutynowe, syntetyczne (polioctan), ale głównie kleje skrobiowe i ich mieszaniny, często z dodatkiem ałunu jako konserwantu. Nadmierne ilości zostały wprowadzone w wyniku wielokrotnych miejscowych aplikacji z zamiarem szybkiej naprawy odspojień, konsolidacji warstw. Niestety zabiegów tych nie poprzedzono oczyszczaniem, usuwaniem starych skruszałych spoiw, powodując głównie utwalenie obecnych zanieczyszczeń i tworzenie się grubych skorup nawarstwień. Higroskopijne właściwości, a co się z tym łączy: pęcznienie cząstek w zmiennych warunkach wilgotnościowo-temperaturowych, powodowały wiele zniszczeń o charakterze strukturalnym. Stosunkowo szybko uległy licznym mikrospekaniom, spękanom, odspojeniom, a w końcu intensywnemu wykruszaniu. Ponieważ klej przesycał również mocno poszczególne warstwy oryginału, w wielu miejscach wraz łuskami kleju od papierowego podłoża oddzielały się warstwy mediów, a także wierzchnie warstewki pierwotnego papieru (il. 3).

Il. 3. Nawarstwienia klejów i zabrudzeń przyczyniające się do wykruszania warstwy mediów i wierzchniej warstwy papieru, bryt 1 (fot. Jolanta Czuczko)

Il. 4. Nawarstwienia klejów, zabrudzeń i zacieki obecne głównie w uszkodzonych obszarach mapy, bryty 8 i 3 (fot. Jolanta Czuczko)

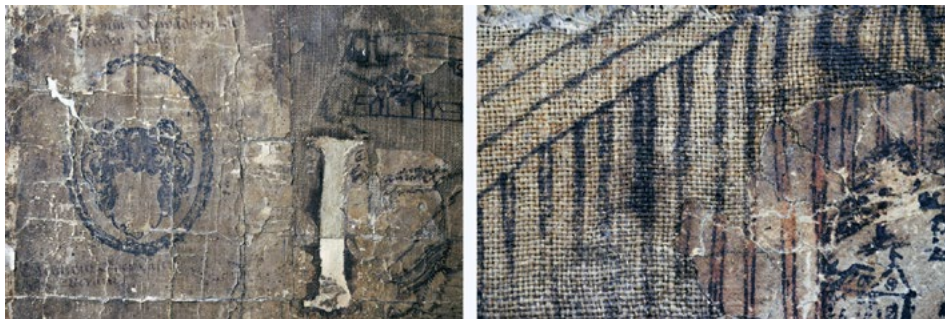
Ponadto w szczelinach spękań i kraterach po wykruszonych fragmentach osadzał się kurz i cząstki zarodników mikroorganizmów, stanowiąc dodatkowe zagrożenie. Nie mniej ważny, zwłaszcza w kontekście czytelności mapy i odbioru wizualnego, był wraz z upływem czasu zachodzący proces żółknięcia, a nawet brązowienia błon klejowych. Straciły one również przejrzystość, a w połączeniu z obecnymi zanieczyszczeniami i rozmyciem farb/atramentów pokrywały szpecącą warstwę niemal całą powierzchnię mapy, drastycznie wpływając na zmianę jej pierwotnej kolorystyki. Szczególnie intensywne nawarstwienia można było zaobserwować w obszarze największych uszkodzeń, łączy arkuszy (il. 4).

Lokalnie na wielu brytach występowały ciemnobrązowe zaplamienia i zacieki spowodowane nierozpuszczalną w wodzie substancją. Cząstki te mocno przywarły do warstwy klejów skrobiowych. Na powierzchni kilku brytów znajdowały się drobne, lokalnie zagęszczone resztki włókien bawełnianych, zapewne będące pozostałością po wcześniejszych procesach naprawczych. Stosunkowo często, szczególnie w obszarach o silnej fragmentacji podłoża, chaos i zafałszowanie treści mapy wprowadzały niewłaściwie, zupełnie przypadkowo powklejane fragmenty oryginalnego przedstawienia. Odrębną grupę stanowią zaplamienia będące efektem swobodnego dostępu owadów (muchy, pająki) pozostawiających odchody w formie charakterystycznych ciemnych kropeczek. Pomimo niewielkich rozmiarów, ich zagęszczenie poważnie wpływało na czytelność treści mapy.

Zniszczenia spowodowane przez jony metali przejściowych – korozja atramentów

Dziedzinie konserwacji zabytków rękopiśmiennych znany jest dobrze fakt, że atramenty metalo-garbnikowe, a w szczególności żelazowo-galusowe w miarę upływu czasu mogą ulegać tzw. korozji atramentowej, prowadzącej do obniżenia wytrzymałości podłoża, a nawet do całkowitego jej zaniku i perforacji w dukcie pisma⁴¹. Korozja ta jest wynikiem synergicznego działania procesu kwasowej hydrolizy pa-

⁴¹ B. Reissland, J. Hofenk de Graaff: *Condition rating for paper objects with iron-gall Ink*. [W:] ICN – *Information Instituut Collectie Nederland*, Nr 1. Amsterdam 2001, s. 1; J. Kolar, A. Štolfa, M. Strlic, M. Pompe, B. Pihlar, M. Budnar, J. Simcic, B. Reissland: *Historical iron gall ink containing documents – Properties affecting their condition*. „*Analytica Chimica Acta*” nr 555 (1), 2006, s. 167–174.

Il. 5. Zniszczenia w podłożu papierowym i płóciennym spowodowane korozją atramentów żelazowo-galusowych, nawarstwienia klejów i zabrudzeń przyczyniające się do wykruszania warstwy mediów i wierzchniej warstwy papieru, bryt 1 i 4 (fot. Jolanta Czuczko)

pieru powodowanej przez niskie pH atramentów oraz procesu utleniania celulozy katalizowanego przez jony metali przejściowych⁴².

Atramenty, którymi wykonano rysunek i teksty mapy, należą do tej grupy, wykazują jednak pewne zróżnicowania w składzie. W efekcie tylko część z nich przyczyniła się do degradacji podłoża i osłabienia wytrzymałości mechanicznej wyrobów. Potwierdziła to analiza mikroskopowa włókien. Na kilku brytach zaobserwowano nie tylko występowanie spękań struktury tych materiałów na granicy miejsc zdegradowanych i „zdrowych”, a nawet wypadanie liter narysowanych konturowo na papierze. W tych przypadkach zakres degradacji oceniono jako zaawansowany (4 st.) i kwalifikujący je do zjawiska zwanego wżerami atramentowymi⁴³ (il. 5).

Opracowania dotyczące mechanizmu korozji atramentowej wskazują, iż najbardziej istotnym czynnikiem jest obecność niezwiązanych jonów Fe^{2+} , którą wykazały przeprowadzone testy z zastosowaniem pasków wskaźnikowych. Przesycenie mapy wodnymi roztworami klejów skrobiowych spowodowało również migrację cząstek atramentów i ich rozprzestrzenienie się w płaszczyźnie papieru. Analogiczne zniszczenia do uszkodzeń spowodowanych zaawansowanym stadium korozji atramentów zaobserwowano w miejscu rdzawych zaplamień. W skali mapy jest to jednak zjawisko marginalne i dotyczy głównie odsłoniętego podłoża płóciennego oraz niewielkich dziurek wzdłuż dolnej i górnej krawędzi.

Zmiany chemiczne i strukturalne warstw barwnych

Wszystkie warstwy barwne są zmienione („przygaszone”) obecnością pożółkłej, zmatowiałej błony nawarstwień wtórnie wprowadzonego spoiwa, co spowodowało mieszanie się kolorów i pogorszenie ich wyglądu. Zaobserwowano również zmiany

⁴² U. Henniges, R. Reibke, G. Banik, E. Huhsmann, U. Hahner, T. Prohaska, A. Potthast: *Iron gall ink-induced corrosion of cellulose: aging, degradation and stabilization. Part 2: application on historic sample material*. „CELLULOSE” nr 15 (6), 2008, s. 861.

⁴³ Stopień zaawansowania korozji atramentu można wyrazić w kilku etapach: 1 st. – Brak zniszczeń. Brak zmian kolorystycznych lub delikatne zbrązowienie papieru w miejscach występowania atramentów, 2 st. – Początki zmian korozyjnych. Ciemnobrązowe zmiany optyczne na papierze w miejscach występowania atramentów; brak uszkodzeń mechanicznych, 3 st. – Znaczne osłabienie. Pęknięcia w miejscach pokrytych atramentem, 4 st. – Poważne zniszczenia. Znaczny ubytek substancji zabytkowej. Model opracowany przez Holenderski Instytut Dziedzictwa Narodowego ICN.

chemiczne w poszczególnych pigmentach. Mapa kolorowana jest m.in. z użyciem farb zawierających jony miedzi – zielony grynszpan, ale również niebieski azuryt.

Szczególnie nietrwały i szkodliwy dla podłoża jest grynszpan. Mechanizm powstawania zniszczeń jest wynikiem wielu złożonych reakcji chemicznych⁴⁴. Procesy degradacji manifestują się w obserwowanych niekorzystnych zmianach kolorystycznych, począwszy od zażółcenia do coraz ciemniejszych odcieni brązu, co widoczne jest w licznych miejscach analizowanego zabytku. Zjawisko brązowienia dotyczy również materiałów towarzyszących, w tym przypadku dotyka również płótna. Zmianie kolorystycznej towarzyszy postępujące uszkodzenie podłoża papierowego, począwszy od jego osłabienia do wykruszania całych obszarów. Obecność opisanych zniszczeń była widoczna zarówno w bezpośrednim oglądzie mapy, jak i potwierdziły je badania analityczne⁴⁵.

Wiadomo, że intensywność procesów degradacji zależy nie tylko od budowy chemicznej podłoża i pigmentu, ale również od obecności dodatkowych składników, takich jak substancje zaklejające i wypełniające papier oraz domieszki innych pigmentów. Znaczący wpływ mają również zmiany warunków środowiska zewnętrznego, np. wilgotność względna powietrza i temperatura, składniki zanieczyszczonego powietrza, w tym szczególnie SO₂ oraz długotrwała ekspozycja na światło. Inhibicję procesów korozyjnych mogą powodować jony metali ziem alkalicznych, takie jak Ca i Mg, zatem pewnym czynnikiem ograniczającym zniszczenie było w analizowanej mapie rozbielenie grynszpanu kredą. Kolejnym czynnikiem ograniczającym niszczenie jest duża koncentracja spoiwa. Historycznie najczęściej była nią guma arabska, która sama jednak z czasem również ulega degradacji⁴⁶. W badanej mapie zaobserwowano większą koncentrację spoiwa właśnie w obszarach występowania grynszpanu, co może wskazywać na świadome działanie autora i posiadaną wiedzę na temat stosowanych materiałów. W rezultacie, pomimo szerokiego zastosowania wymienionego pigmentu do kolorowania drzew i łąk, w pierwotnym zielonym odcieniu zachował się on jedynie szczątkowo, w nielicznych miejscach. W większości uległ zmianom kolorystycznym w kierunku barwy żółto-brązowej. Zmiany kolorystyczne zaobserwowano również w niektórych partiach jezior pomalowanych farbą z dodatkiem innego miedziowego pigmentu – azurytu. Obecnie na skutek procesów chemicznych barwa niebieska uległa przesunięciu w kierunku koloru zielonego. Analizując zniszczenia spowodowane pigmentami miedziowymi, podkreślić należy również fakt, że obecne

⁴⁴ Początkowo następuje kwasowa hydroliza celulozy, której źródłem jest spoiwo farby (często był nim ocet) lub też obecność w papierze alunu stosowanego do ograniczenia jego zwilżalności (zidentyfikowany w mapie). W kolejnym etapie następuje autooksydacja celulozy katalizowana jonami Cu. D. Jutrzenka-Supryn: *Grynszpan – zielony pigment stosowany do kolorowania map i jego wpływ na stan zachowania zabytków kartograficznych*. [W]: *Dauna Mapa Źródłem wiedzy o świecie*. Red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki. („Z Dziejów Kartografii”. T. 14). Szczecin 2008, s. 87–104; K. Ahn, Ch. Hofmann, M. Horsky, A. Potthast: *How copper corrosion can be retarded – New ways investigating achronic problem for cellulose in paper*. „Carbohydrate Polymers” nr 134, 2015, s. 136–143; Ch. Hofmann, A. Hartl, K. Ahn, I. Faerber, U. Henniges, A. Potthast: *Studies on the Conservation of Verdigris on Paper*, „Restaurator” nr 36 (2), 2015, s. 147–182.

⁴⁵ Zniszczenie zauważalne było również w obrazie mikroskopowym włókien celulozowych. Na ich powierzchni widoczne były liczne nadżerki, a przede wszystkim poprzeczne pęknięcia odpowiadające za kruchość papieru. W przekroju poprzecznym uwidacznia się powiększony lumen – obrazowanie SEM.

⁴⁶ V. Kireyeva: *Destruction of the Binding Media of the Green Paint Layer in an Eleventh-century Greek Manuscript*. „Restaurator” nr 16, 1995, s. 86–92.

Il. 6. Odbarwienia grynszpanu (korony drzew i liście drzewa) oraz uszkodzenia podłoża papierowego, bryt 8 i 10 (fot. Jolanta Czuczko)

są one również poza miejscami pierwotnie pokrytymi farbą na skutek przemieszczenia jonów Cu podczas zbyt obfitego przesycania powierzchni mapy klejami w celu jej konsolidacji (il. 6).

Za bardzo zły stan zachowania warstw barwnych odpowiada również zaistniałe w przeszłości zjawisko pudrowania i osypywania się pigmentów na skutek zanikania sił kohezji pomiędzy cząsteczkami pigmentów oraz adhezji pomiędzy warstwą barwną a podłożem. Z dużym prawdopodobieństwem było to spowodowane zbyt małą ilością spoiwa w strukturze farby lub utratą jego właściwości, np. na skutek degradacji lub wymycia. W największym stopniu dotyczy to pigmentów mineralnych o stosunkowo gruboziarnistych cząstkach, jak np. azuryt. Stąd zapewne podjęte w przeszłości próby zabiegów konsolidacyjnych. Jednak przeprowadzone nieprawidłowo, odniosły odwrotny skutek (il. 7).

Il. 7. Spękanie grube nawarstwienia kleju przyczyniają się do uszkodzeń warstw barwnych, bryt 11 (fot. Jolanta Czuczko)

Inne zniszczenia mediów pisarskich

Zjawisko niestabilności, wykruszania się, odnotowano również w odniesieniu do warstw atramentów. Na wszystkich brytach można stwierdzić duży stopień ich utraty, szczególnie w obszarach osłabienia strukturalnego i deformacji podłoża papierowego i płóciennego.

Należy również wymienić znacznie rzadziej występujące zniszczenia, ale istotne dla czytelności treści mapy, a mianowicie blaknięcie atramentu. Część tekstów

(szczególnie w kartuszach w dolnej części mapy) obecnie jest praktycznie nieczytelna i tylko w niewielkim stopniu staje się wyraźniejsza w światłach diagnostycznych. Lepsze efekty uczytelnienia uzyskano w odniesieniu do wtórnie wprowadzonych ołówkowych napisów z nazwami poszczególnych miejscowości. One również w świetle VIS są trudne do odszyfrowania. Bardzo pomocne w tym wypadku okazało się obrazowanie wielospektralne⁴⁷ (il. 8).

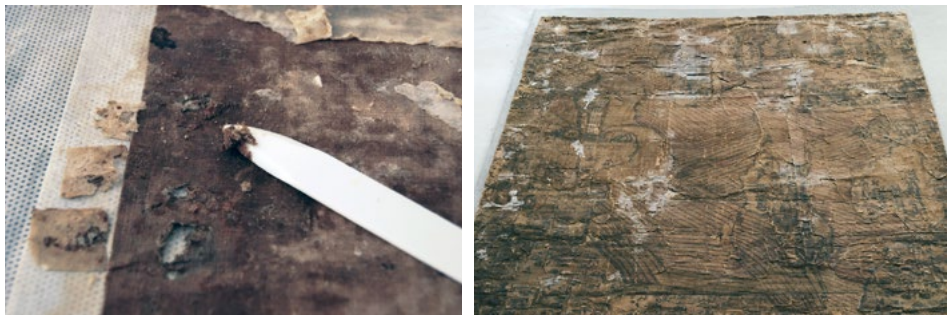
Il. 8. Przykład obrazowania wielospektralnego nieczytelnych napisów wykonanych ołówkiem, które ze względu na silne zanieczyszczenie i zniszczenia powierzchni są trudne lub niemożliwe do odczytania w świetle widzialnym. Dwunastokanałowe obrazy poddano analizie statystycznej trzema metodami: metodą głównych składowych (Principal Component Analysis, PCA), metodą minimalnego szumu (Minimal Noise Fraction, MNF) oraz metodą składowych niezależnych (Independent Component Analysis, ICA) (oprac. dr hab. Tomasz Łojewski)

Niewłaściwe reperacje i zabezpieczenia

W przeszłości oprócz regularnego wprowadzania spoiw w celu podklejania odspojen papierów miejsca ubytków wzmacniano również łatami papierowymi. Naprawy te wykonywano w różnych okresach, stąd zróżnicowane umiejscawianie, formy, papiery oraz kleje. Niestety część z nich wykonano z użyciem kleju syntetycznego – polioctanu winylu. Klej ten uwidaczniał się w formie hydrofobowych błonek, powodując szpecące lokalne wybląszczenia. Ponadto polioctan winylu jest znanym spoiwem chętnie w przeszłości stosowanym do napraw papieru, jednak z czasem jego trudno usuwalne błony przyczyniają się do znacznego zakwaszenia oryginalnego zabytkowego papieru.

Wykonane w pierwszej połowie XX wieku próby całościowego wzmocnienia podłoża przez zdublowanie brytów na arkusze papieru maszynowego nie przyniosły oczekiwanej poprawy stanu zachowania. O ile jakość papieru była stosunkowo dobra, to ilość naniesionego kleju skrobiowego była wyraźnie zbyt duża, a rewers płótna nie został przed tym zabiegiem oczyszczony. Powstało też wiele zagnieceń i deformacji (il. 9).

⁴⁷ Technika obrazowania wielospektralnego umożliwia analizowanie mediów zarówno zawierających składniki metaliczne, jak i organiczne. Przydatna jest nawet w sytuacjach, gdy mamy do czynienia z wysoce zdegradowanymi i zmienionymi podłożami i obecnymi na nich tekstami (dokumenty spalone, zniszczone przez mikroorganizmy itp.). Z powodzeniem wielokrotnie użyta została do analizy palimpsestów. K. McGarvey: *The Future of the Past. Textual scientist Gregory Heyworth lights up the first drafts of history*. „Rochester Review” Vol 79 (4), March–April 2017, s. 26–35; R.L. Easton, K.T. Knox, W.A. Christens–Barry, K. Boydston: *Spectral Imaging Methods Applied to the Syriac Galen Palimpsest*. „Manuscript Studies” Vol. 3 (1), 2019, s. 69–82; S. Bosch, C. Colini, O. Hahn, A. Janke, I. Shevchuk: *The Atri Fragment Revisited I: Multispectral Imaging and Ink Identification*. „Manuscript Cultures” nr 11, 2018, s. 141–156; J. Havermans, H.A. Aziz, H. Scholten: *Non Destructive Detection of Iron-Gall Inks by Means of Multispectral Imaging. Part 2: Application on Original Objects Affected With Iron-Gall-Ink Corrosion*. „Restaurator” nr 24, 2003, s. 88–94.

II. 9. Niewłaściwe ingerencje naprawcze: zaaplikowanie dużych ilości kleju bez wcześniejszego oczyszczenia rewersu płótna oraz widoczne po nawilżeniu zmatowiałe błony kleju na bazie polioctanu, bryt 5 (fot. Jolanta Czuczko)

Kolejne próby stabilizacji również nie były dostateczne. Siedem z dwunastu brytów naklejono na tektury poprzez naniesienie kleju jedynie wzdłuż krawędzi. W trakcie demontażu odkryto, że w przestrzeni pomiędzy tekturą a rewersem mapy wytworzyło się odpowiednie środowisko dla rozwoju mikroorganizmów, co skutkowało dodatkowymi zniszczeniami materii oryginalnej, ale głównie wtórnie wprowadzonych nośników. Już w końcu XX wieku pozostałe, nieuszytwnione tekturą bryty włożono w koszulki z estrafolu (folia poliestrowa), utrudniając cyrkulację pary wodnej i produktów gazowych, tym samym intensyfikując zachodzące niekorzystne dla trwałości procesy chemiczne.

3. Podstawowe założenia i cele konserwacji-restauracji

Wobec zaawansowanego procesu degradacji pierwotnych i wtórnych elementów mapy nadrzędnym celem konserwatorskich działań było zachowanie ocalałej substancji zabytkowej. Intensywne użytkowanie przyczyniło się do katastrofalnego stanu, ale utylitarny charakter mapy jest jej integralnym elementem definiującym znaczenie, przeznaczenie i unikatowość. Zabytek wraz z historycznymi nawarstwieniami w postaci regularnie przez wieki wprowadzanych aktualizacji, korekt i uzupełnień to również bezcenny dokument tradycyjnych praktyk w dziedzinie kartografii. Treść mapy, przed konserwacją trudno dostępna, nadal stanowi przedmiot studiów i dociekań wielu naukowców, czego dowodzą zachowane dopiski, siatki do przerysów itp. Niezaprzeczalny jest także silny związek z rodziną Promnitzów oraz regionem z racji tak precyzyjnego przedstawienia wycinka ziemi pszczyńskiej i wielowiekową obecnością mapy w murach pałacu.

Nie bez znaczenia pozostają również walory artystyczne – dziś niemal zatarte, w przeszłości musiały wzbudzać zachwyt i wywierać duże wrażenie, o czym świadczy jakość wykonania oraz bogata paleta wykorzystanych pigmentów i barwników, a nawet złota.

Uwzględniając przedstawione ustalenia oraz wyniki przeprowadzonych analiz techniki wykonania i stanu zachowania, wskazano najistotniejsze założenia działań konserwacji-restauracji. Za szczególnie istotne dla trwałości zabytku uznano usunięcie szkodliwych produktów degradacji, takich jak wtórne spoiny klejowe, zanieczyszczenia, reaktywne jony żelaza i miedzi z dotkniętych korozją warstw malarskich

i atramentów. Działania te, poza wzmocnieniem struktury zabytku, powinny prowadzić do zwiększenia czytelności treści mapy.

Ze względu na pogłębiające się ubytki warstwy mediów konieczna była konsolidacja materii zabytkowej, a także chemiczna stabilizacja. Zakładano obniżenie stopnia zakwaszenia składowych obiektu, wprowadzenie inhibitorów w postaci związków wapnia, a także spoiw proteinowych. Zakres degradacji podłoży jednoznacznie wskazywał na konieczność procesów wzmacniających ich strukturę i dalej podwyższających ich właściwości mechaniczne poprzez aplikacje spoiwa, procesy uzupełnień ubytków w płótnie i dublażu całości brytów na nowy nośnik. Przy czym zdecydowano się na zachowanie wszystkich elementów składowych mapy zawierających treść kartograficzną – zarówno pierwotnych, jak i wtórnych. Wykluczono zasadność demontażu tysięcy papierowych fragmentów oryginału mapy z płóciennego podłoża jako proces zbyt ryzykowny i uniemożliwiający poprawne ich restytuowanie po zabiegach konserwatorskich. W konsekwencji zakładano opracowanie takiej metodyki konserwacji, która umożliwiłaby przeprowadzenie tzw. zabiegów mokrych bez konieczności narażania mapy na intensywne manipulowanie, a jednocześnie uwzględniałaby wielowarstwową i zróżnicowaną stratyografię zabytku. Wskazana była także możliwość kontroli procesów i monitorowania ich efektów w badaniach analitycznych.

Nie zakładano połączenia brytów w całość z uwagi na deformacje ich kształtu, znaczące braki substancji zabytkowej wzdłuż krawędzi, a także techniczne utrudnienia w przyszłym funkcjonowaniu, np. podczas przechowywania, kontroli stanu zachowania i incydentalnej ekspozycji.

Istotne także było celowe ograniczenie zakresu rekonstrukcji, mające podkreślić charakter dawności i świadectwo losów mapy. W odniesieniu do podłoża zakładano wprowadzenie uzupełnień tylko ubytków płótna oraz obszarów konstrukcyjnych łączy, bez uzupełnień podłoża papierowego. Nie przewidywano również rekonstrukcji treści mapy, a działania miały się skupiać na scaleniu kolorystycznym podkreślającym oryginalny rysunek i tekst mapy, by uczynić bardziej czytelne wszelkie informacje zawarte w zabytku. Jednocześnie charakter zabytku zobowiązywał do szczególnego zadbania o stronę estetyczną wprowadzanych materiałów uzupełniających oraz projektu opakowań ochronnych, zgodnie konwenujących stylem i kolorystyką z oryginałem.

Z myślą o przyszłości zabytku i profilaktyce zarekomendowano wykonanie wysokiej rozdzielczości digitalizację brytów i w takiej formie ich udostępnianie. Interesująca byłaby również próba wirtualnego scalenia i uzupełnienia treścią przedstawienia po wykonaniu szczegółowych badań historycznych.

4. Przebieg prac konserwatorskich i restauratorskich

Sprostanie stawianym rozbudowanym założeniom i celom konserwacji-restauracji wymagało niejednokrotnie modyfikacji tradycyjnie stosowanej metodyki, a także poszukiwania nowych rozwiązań. Uwzględnić należało skalę zniszczeń, format mapy i łącznie się z tym techniczne ograniczenia. Konieczne było adekwatne podzielenie pracy na poszczególne etapy realizacji projektu, uwzględniające poza przeprowadzeniem zaplanowanych zabiegów konserwatorskich również działania dokumentacyjne

zarówno opisowe, jak i fotograficzne oraz ewentualne analizy uczyniające treść mapy, dodatkowe weryfikujące technikę wykonania i stan zachowania, a także badania monitorujące efektywność przeprowadzanych zabiegów.

Wstępne oczyszczanie mechaniczne powierzchni mapy ograniczono do delikatnych działań z wykorzystaniem sił elektrostatycznych (pędzle, folia poliesterowa) oraz miękkich białych szmatek z mikrofibry. Proces przeprowadzano miejscowo w zależności od stanu zachowania powierzchni mapy. W wielu obszarach obiektu obok warstwy powierzchniowych zanieczyszczeń zaobserwowano wykruszanie się również cząstek kleju, większa część fragmentów oryginału wykazywała bardzo słabą adhezję do podłoża, a znacząco obniżone właściwości mechaniczne podłoża spowodowały, że papier bardzo łatwo pękał i był wrażliwy na uszkodzenia. Z tego względu oczyszczenie mechaniczne ograniczono do minimum i efekt nie przyniósł zadowalających rezultatów.

Odlączenie tekturowego podłoża przeprowadzono mechanicznie, delikatnie podważając szpatułką spoinę klejową. W ten sposób częściowo rozwarstwiono tekturę lub częściowo odlączono papier podklejający rewers brytu. Bezpieczne przeprowadzenie procesu było możliwe dzięki temu, że spoina klejowa była aplikowana tylko miejscowo, głównie wzdłuż krawędzi arkusza tektury (il. 10).

Chcąc bezpiecznie przeprowadzić konieczne procesy wstępnej konsolidacji uszkodzonych warstw, niezbędna była stabilizacja wykruszających się warstw atramentu bezpośrednio naniesionych na płótno⁴⁸. Na tym etapie poszczególne bryty „relaksowano” w komorze nawilżającej i porządkowano możliwie jak najwięcej błędnie wklejonych, pozaginanych i poprzemieszczanych fragmentów przedstawienia kartograficznego⁴⁹. W celu zminimalizowania niepożądanego działania wody roztwór konsolidujący wprowadzano równomiernie w postaci wodno-alkoholowego aerozolu aplikowanego na awers mapy za pomocą aerografu⁵⁰. Prasowanie i dosuszanie odpowiednio zabezpieczonego zabytku na stole niskociśnieniowym pozwoliło podwyższyć spójność problematycznych warstw i elementów, a zastosowanie metylcelulozy jako głównego konsolidanta nie ograniczało efektywności kolejnych zabiegów.

Jednym z najtrudniejszych wyzwań realizacji projektu było opracowanie bezpiecznej, a zarazem efektywnej metody usuwania powierzchniowych i strukturalnych zanieczyszczeń oraz nawarstwień wtórnych destrukcyjnie wpływających na oryginał. Ze względu na ich specyfikę wskazane było użycie jako rozpuszczalnika wody, jednak tradycyjnie stosowane w praktyce techniki jej aplikacji należały do nieskutecznych lub zbyt agresywnych dla tak „wrażliwego” zabytku. W rezultacie zdecydowano się – po przeprowadzeniu licznych testów – opracować metodykę oczyszczania z wykorzystaniem stosunkowo nowego produktu w konserwacji dzieł, jakim są tzw. sztywne żele Gellan⁵¹. Wykorzystano podstawowe właściwości tej grupy hydrożeli, które zaaplikowane na powierzchnię stopniowo uwalniają czystą wodę w strukturę zabytku,

⁴⁸ Wykruszające się warstwy atramentu na płótnie ustabilizowano 2% roztworem żelatyny fotograficznej, a następnie 3% Paraloidem B-72 w Dowanolu.

⁴⁹ Bryty nawilżano w komorze z Sympatexem (włóknina z paroprzepuszczalną membraną), ułożone fragmenty mapy podklejano na 2%MC.

⁵⁰ 1% wodny roztworu MC 4000 zmieszany z etanolem w stosunku objętościowym 9:1.

⁵¹ Aktualne trendy obecne w konserwacji dziedzictwa kulturowego uwzględniają dążenie do maksymalnego ograniczania szkodliwych dla środowiska i konserwatorów preparatów. Intensywnie wdrażane są

Il. 10. Awers, wstępne oczyszczanie mechaniczne, bryt 10 (fot. Jolanta Czuczko)

a następnie absorbują zanieczyszczoną. Dzięki temu mechanizmowi po odpowiednio długim czasie wraz z usunięciem wykorzystanych żeli usuwamy rozpuszczalne w wodzie zanieczyszczenia oraz stare spoiny klejowe. Do plusów należy transparentność żeli, co pozwala na monitorowanie i bieżącą ocenę efektów czyszczenia. Dużą zaletą jest także dogodna aplikacja przygotowanych arkuszy żelu łatwo dopasowujących się do zróżnicowanej faktury obiektu i dużego formatu poszczególnych brytów mapy, przy jednoczesnym łatwym ich usuwaniu po zakończeniu procesu. Znaczącą niedogodność stanowi wymagany stosunkowo długi czas, aby uzyskać równomierny efekt oczyszczenia⁵². W celu przyspieszenia procesu usuwania grubych nawarstwień klejów pozostałych po usunięciu papieru dublażowego żel Gellan wylewano na płótno jeszcze w fazie częściowo upłynnionej. Dodatkowo skuteczność usuwania papieru i starych spoin klejowych z rewersu intensyfikowano przez zastosowanie mieszaniny enzymów⁵³ (il. 11). W celu stabilizacji i wzmocnienia osłabionego płótna wprowa-

---

tw. „zielone” produkty i metody, w tym znaczącą rolę odgrywają różnego rodzaju żele. Patrz: *Gels in the Conservation of Art*. Red. L.V. Angelova, B. Ormsby, J.H. Townsend, R. Wolbers. London 2017.

⁵² Szerzej na temat zastosowania żelu Gellan do oczyszczania papierów zabytkowych patrz np.: C. Mazzuca, L. Micheli, M. Carbone, F. Basoli, E. Cerveli, S. Innaucelli, S. Sotgiu, A. Palleschi: *Gellan Hydrogel as a Powerful Tool in Paper Cleaning Process: A Detailed Study*. „Journal of Colloid and Interface Science” nr 416, 2014, s. 205–211; J. Czuczko, A. Cybul, D. Wojciechowska: *Zastosowanie żeli gellan do konserwacji zabytków papierowych wrażliwych na działanie wody: badania i praktyka*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” T. 48, 2017, s. 423–460.

⁵³ Na rewers nawilżonego obiektu aplikowano mieszaninę enzymów Pangrol (6 kapsulek na 70 ml 0,5% Tylozy) W celu doczyszczania rewersu płótna z nagromadzonego pomiędzy nićmi zdegradowanego kleju na bryt – po odpowiednim zabezpieczeniu krawędzi i uszkodzeń płótna – wylewano ciekły, ciepły (ok. 50 st. C) 1% żel gellan.

Il. 11. Proces enzymatycznego usuwania wtórnego papieru dublażowego oraz wylewania żelu Gellan na płócienny rewers brytu mapy w celu usunięcia nawarstwień starych spoin kleju, bryt 10 (fot. Jolanta Czuczko)

Il. 12. Aplikacja arkuszy żelu Gellan na awers mapy zabezpieczony cienką włókniną oraz zdejmowanie arkuszy żelu z mapy, widoczny efekt oczyszczania w postaci zażółcenia żelu, bryt 7 i 10 (fot. Jolanta Czuczko)

dzano czasowy dublaż na bibułkę konserwatorską⁵⁴. W przypadku awersu zastosowano delikatniejszą technikę, aplikując z zabezpieczającą międzywarstwą wcześniej przygotowane jednorodnej grubości arkusze żelu⁵⁵ (il. 12).

Niestety nadal na powierzchni mapy pozostał spory depozyt cząstek zanieczyszczeń, których usunięcie wymagało czynnika mechanicznego. Stale nawilżone bryty doczyszczano z użyciem pędzli i kompresów z bezpyłowych włóknin oraz wody z węglanem wapnia⁵⁶. Efekty doczyszczania mechanicznego połączonego z nawilżaniem wodą wapienną miały wysoką skuteczność, ale wymagały wielogodzinnej bardzo uważnej pracy (il. 13).

Uzyskaną w wyniku długiego nawilżania „relaksację” wszystkich warstw mapy, a także zwiększenie „otwartości” struktury w wyniku znacznego usunięcia zanieczyszczeń wykorzystano, wprowadzając wiele preparatów stabilizujących osłabioną

⁵⁴ Na rewers wklejano 11 g/m² bibułkę kaszmirową 2% MC 4000 przygotowaną w wodzie z węglanem wapnia.

⁵⁵ Przygotowane wcześniej arkusze żelu gellan w stężeniu 1–1,5% wylane w grubości ok. 0,7–0,5 cm układano na całej powierzchni lica nadal nawilżonej mapy, zabezpieczonej włókniną poliestrową 11 g/m².

⁵⁶ Kompresy stosowano głównie w miejscach, gdzie obecny jest tekst atramentowy, aby przesuwanie włosia pędzla nie powodowało uszkodzeń.

Il. 13. Mechaniczne usuwanie powierzchniowego depozytu zanieczyszczeń z wykorzystaniem nawilżenia i aplikacją wody z węglanem wapnia. Zestawienie brytu nieoczyszczonego oraz po oczyszczeniu, uwidaczniające stopień rozjaśnienia, bryt 2 (fot. Jolanta Czuczko)

strukturę zabytku. Zaaplikowano roztwór obniżający stopień zakwaszenia zawierający cząsteczki nanowapna⁵⁷ oraz powszechnie wykorzystany do wzmacniania strukturalnego i konsolidacji roztwór metylocelulozy⁵⁸. Na tym etapie obiekt również osuszano na stole niskociśnieniowym z odpowiednim układem warstw chłonnych i zabezpieczających w celu utrwalenia uzyskanych rezultatów konsolidacji i wyrównania deformacji.

Po wysuszeniu mapy oceniono, iż oczyszczone z nawarstwień klejów warstwy barwne wymagały dodatkowej stabilizacji i podniesienia ich spójności. Szczególnie istotne było w odniesieniu do warstw farby gwaszowej aplikowanej w grubszych warstwach. Jako spoiwo konsolidujące wybrano karuk⁵⁹.

Kolejnym kluczowym zabiegiem był proces dublażu, należący do podstawowych zabiegów wzmacniających i integrujących zabytki na podłożach papierowych i płóciennych. W tym przypadku stopień destrukcji i osłabienia właściwości wytrzymałościowych substancji oryginalnej, a także usunięcie wtórnych papierów/tektur i klejów wymagały wprowadzenia nowego nośnika na stałe. Mając na uwadze estetykę zabytku, jako nowy nośnik dobrano zestaw dwóch papierów japońskich wraz z kle-

⁵⁷ Nanoprodukty znajdują coraz szersze zastosowanie także jako materiały wykorzystywane w konserwacji papieru zabytkowego. Szczególnie dobrze roją związki nanowapna i nanomagnezu wykorzystywane w celu obniżania stopnia zakwaszenia papieru. Szerzej zob. np.: A. Wójciak: *Washing, Spraying and Brushing. A Comparison of Paper Deacidification by Magnesium Hydroxide Nanoparticles*. „Restaurator” nr 36(1), 2015, s. 3–23; G. Poggi, N. Toccafondi, L. Noor Melita, J. Campbell Knowles, L. Bozec, R. Giorgi, P. Baglioni: *Calcium hydroxide nanoparticles for the conservation of cultural heritage: New formulations for the deacidification of cellulose-based artifacts*. „Applied Physics” nr 114 (3), 2014, s. 685–693.

⁵⁸ W strukturę nadal nawilżonego zabytku wprowadzano mieszaninę odkwaszającą: 100 ml 0.5 MC 4000 na bazie wody z węglanem wapnia, 20 ml CaLoSil E50 (zawiesina nanowapna), 130 ml wody z węglanem wapnia. Kontrolowano odczyn mieszaniny, by ze względu na stabilność atramentów żelazowo-galusowych nie było zbyt zasadowe, a oscyloowało w granicach 7–7,5 pH. Zabiegi mokre, oczyszczanie pozbawiło składowe mapy większości zdegradowanych klejów, należało je uzupełnić i tym samym wzmocnić strukturalnie całość brytu. Jako spoiwo wybrano aplikację 2% MC 4000.

⁵⁹ Karuk – spoiwo białkowe, stabilne, o neutralnym pH, tworzące w niskich stężeniach matowe błony. Wszystkie warstwy barwne potraktowano 1% wodnym roztworem karuku. Bezpośrednio przed aplikacją karuku zwilżano stabilizowane miejsca 70% alkoholem etylowym.

jem tworzących wystarczająco elastyczny i mocny konglomerat⁶⁰. Dużym wyzwaniem było przygotowanie arkuszy masy papierowej wykorzystanej do uzupełnienia ubytków płótna. Istotny był trafny dobór odcieni, które dobrze by współgrały, a nie konkurowały z zróżnicowanym walorowo oryginałem. Celowo jako kleje wybrano substancje w większości naturalne o wysokiej czystości, aby nie zmieniały charakteru mapy, a w przyszłości w razie konieczności można było je stosunkowo łatwo usunąć ze struktury zabytku⁶¹.

Przebieg procesu dublowania każdego z brytów był złożony i wymagał sprawnej organizacji, wielu czynności przygotowawczych oraz rzetelnej realizacji. Ponownie konieczne były procesy wstępnego nawilżania w komorze, a następnie utrzymanie w otoczeniu podwyższonej wilgotności względnej do ok. 50–60% RH. Kolejny raz ekstrahowano zanieczyszczenia ze struktury mapy, tym razem wykorzystując głównie zjawisko podciągania kapilarnego w chłonne ręczniki papierowe. Przed finalnym dublażem ułożono wszystkie nici płótna oraz kolejny raz skorygowano ułożenie problematycznych fragmentów przedstawienia, wykorzystując błat podświetlany. Wszystkie miejsca przedarć, załamań, deformacji podklejono od rewersu paskami papieru Hadura, zwracając uwagę na zgodność kierunków. Od awersu ubytki w płótnie uzupełniono zawiesziną masy papierowej dokładaną precyzyjnie igielkami oraz z użyciem fragmentów wyczerpanych arkuszy. Całość zdublowano na arkusze papieru japońskiego o zwiększonym formacie, by uzyskać szerokie marginesy montażowe. Dodatkowo, aby ustabilizować zespojenie oryginału z nowym nośnikiem, od strony awersu na marginesy dołożono paski papieru Hadura, delikatnie nakładając jego rozwłóknioną krawędź na krawędzie brytu mapy⁶². W końcowym etapie naniesiono równomiernie w formie aerozolu roztwór kleju stabilizującego⁶³. Bardzo istotny był końcowy proces prasowania i dosuszania każdego z brytów mapy ułożonej na stole niskociśnieniowym tak, by uzyskać równą powierzchnię jej lica, a wszelkie zgrubienia wypchnąć na rewers zabytku⁶⁴. Przy tej okazji warto wspomnieć, jak przydatne – oprócz nowych preparatów, aparatury, narzędzi – są także nowe materiały pomocnicze, np. Evolon CR⁶⁵. Ta biała, stosunkowo gruba włóknina o stabilnej wymiarowo

⁶⁰ Papier Hadura S2 18g/m² 100% kozo oraz papier tzw. „stary japoński” 207445 g/m², dystrybucja Chris Ramy Kultury

⁶¹ Klej skrobiowy Definol przygotowano na zimno w stosunku objętościowym 1:5 i poddano obróbce termicznej, dbając, by nie uległ zbyt silnemu żelowaniu: – klej do wklejania pasków bibułki: 2 cz. Definolu 1 cz. 2% MC i 1 cz. wody z węglanem wapnia; – klej do dublażu: 1 cz. Definolu, 1 cz. 2% MC, 1 cz. wody z węglanem wapnia; – klej do stabilizacji i wzmocnienia od awersu: 2% żelatyna fotograficzna (100 ml), 2% MC (40 ml), woda z węglanem wapnia (60 ml). Ccałość pH 8.

⁶² Przed aplikacją masy w wybrane miejsca nanoszono warstwę kleju. Klej aplikowano również w dostępne miejsca nawarstwień kilku oryginalnych arkuszy papierowych, aby uniknąć ich odpajania się. Przygotowane papiery dublażowe nawilżono obustronnie i nałożono pędzlem równomiernie klej.

⁶³ Z użyciem aerografu wprowadzono od strony awersu 100 ml kleju stabilizującego i wysycającego warstwy barwne, od rewersu wprowadzono 20 ml.

⁶⁴ Bryt zamknięty pomiędzy włókninami poliestrowymi odsączano wstępnie na stole niskociśnieniowym pomiędzy pojedynczą warstwą tektur oraz włókniną Evolon, bibułą i filcem od strony rewersu. Ten sposób prasowania wymusza wypchnięcie zgrubień, nierówności na rewers brytu.

⁶⁵ Evolon CR to włóknina produkowana z mieszaniny 70% poliester i 30% poliamid typu spun-bonded. Stabilność wymiarowa materiału, przepuszczalność wody, zdolność odprowadzania wilgoci i szybkie wysychanie sprawiają, że idealnie nadaje się jako wsparcie do tzw. zabiegów mokrych. Nie pozostawia włókien, nie strzępi się, nie zawiera wypełniaczy, spoiw ani innych środków rozpuszczalnych w wodzie,

Il. 14. Awers mapy w trakcie doczyszczania mechanicznego, bryt 12 (fot. Jolanta Czuczko)

strukturze znakomicie sprawdza się jako materiał chłonny dobrze absorbujący wodę, była niezastąpionym udogodnieniem podczas realizacji całego projektu konserwacji.

Po naprężeniu wszystkich brytów mapy na pomocnicze podkłady tymczasowe zdecydowano się na lokalne mechaniczne doczyszczanie, wykorzystując bardzo dobry efekt konsolidacji i wzmocnienia struktury podłoża papierowego. Delikatnie, precyzyjnie skalpelem usuwano pozostałości z powierzchni papieru niepokrytego mediami rysunkowymi ani pisarskimi (il. 14).

Systematycznie także wykonywano scalenia kolorystyczne tła i wprowadzonych uzupełnień⁶⁶. Etap ten wykańczano finalnym, dwustronnym zaklejeniem i ustabilizowaniem brytów mapy poprzez wprowadzenie w formie aerozolu mieszaniny spoiw⁶⁷ (il. 15).

---

można go prać w wysokich temperaturach i nadaje się do wielokrotnego użytku. Dodatkowo dostępny jest w dużym formacie, dobrze dopasowuje się do powierzchni, a miękkość zapewnia właściwą ochronę subtelnej tekstury papieru. Evolon® CR jest efektem współpracy producenta i firmy Deffner & Johann, przeznaczony celowo do renowacji i konserwacji. (C = Konserwacja, R = Renowacja): Hiro-mi paper. <https://store.hiromipaper.com/products/evolon-cr?variant=1972083490827>; Deffner&Johann. <https://deffner-johann.de/en/evolon%C2%AE%20cr%20on%20roll,%20102%20cm%20x%2010%20m.html>

⁶⁶ Zabieg wykonano z użyciem farb akwarelowych. Podjęto decyzję o scalaniu kolorystycznym w znikomym zakresie bez uzupełniania brakującej już od wielu lat treści kartograficznej nawet w przypadku łatwej do przewidzenia kontynuacji wybranych linii. W wybranych przypadkach i tylko w tekstach o dobrze widocznym i odczytanym tekście uzupełniono detale liter.

⁶⁷ Aerografem naniesiono dwustronnie mieszaninę spoiw (1% wodnego roztworu MC 4000 z etanolem w stosunku objętościowym 9:1, niewielkim dodatkiem CaLoSil E50 oraz 2% żelatyną fotograficzną w roztworze wodno-alkoholowym).

Il. 15. Bryt 11 oraz fragment tego brytu przed i po zabiegach konserwacji-restauracji przeprowadzonej w latach 2017–2020 (fot. Piotr Kurek)

Już wcześniej zaznaczono w projekcie konserwatorskim, że zdecydowano się pozostawić podział mapy na 12 brytów. Decyzja ta, jak wykazały studia dziejów zabytku, została podjęta jeszcze przed ponad 100 laty przez potomka jego fundatorów i jest wysoce zasadna ze względu na rozległe braki substancji zabytkowej wzdłuż krawędzi znacznie utrudniające zestawienie całości i jej zniszczenia w przeszłości, które pomimo obecnego wzmocnienia materiału zmuszają do wyjątkowej troski. Funkcjonowanie mapy w tak ogromnym formacie byłoby też znacznym utrudnieniem podczas przechowywania, kontroli stanu zachowania i nawet incydentalnej ekspozycji. Specyfika zabytku skłania ponadto zainteresowanych raczej do studiowania szczegółów jego treści niż całości dzieła. W trosce o bezpieczeństwo zabytku zdecydowano o ujednocnieniu formatu wszystkich części i naprężeniu ich na sztywne podkłady ze stabilnej archiwalnej tektury falistej Cori Cor⁶⁸. Podkłady układano na rewersie brytów i delikatnie dociążano. Wystające poza panele marginesy papierów dubłazowych zaginano i przyklejano z użyciem mieszanki klejów akrylowych⁶⁹. Tak naprężone bryty oprawiono w opakowania wykonane z dobranych kolorystycznie arkuszy litej tektury archiwalnej, przeznaczonej do długotrwałego przechowywania zabytków z papieru. Do każdego z brytów użyto dwóch arkuszy. Jeden przyklejono

⁶⁸ W celu uzyskania wymaganej sztywności skleiono dwie warstwy tektury. Do klejenia zastosowano punktowo rozłożony klej dyspersyjny EVA (pH 7).

⁶⁹ Mieszanka 1:1 klejów Akrylleber 498 HV i Akrylleber 303 HV, firma Lascaux.

Il. 16. Mapa wolnego stanowego państwa pszczyńskiego Andreea Hindenberga z 1636 roku, 12 brytów w oprawach, stan po konserwacji-restauracji (fot. Jolanta Czuczko)

do rewersu, aby podnieść stabilność konieczną podczas manipulowania obiektami. Drugi, połączony z pierwszym paskiem zdublowanego na papier bezkwasowy apretowanego płótna lnianego w formie „pokrywy”, osłania awers. Oglądanie mapy wymaga podnoszenia tego elementu w górę, a nie przesuwania po powierzchni, co zapewnia konieczną ochronę osłabionemu papierowi i obecnym na nim mediom. Oprawy zaopatrzone w etykiety z oznaczeniami kolejnych brytów⁷⁰, mocowane do poszczególnych brytów z pewnym przesunięciem w taki sposób, aby po ułożeniu ich w stos we właściwej kolejności widoczne były wszystkie⁷¹ (il. 16).

Oprawione w ten sposób bryty umieszczono w skrzyni ochronnej przeznaczonej dotychczas do ich przechowywania i transportu, podniesiono jedynie dno skrzyni⁷², aby wyjmowanie z niej brytów było łatwiejsze. Dno i ścianki skrzyni, a także ograniczniki wymiaru wyklejono kartonem z zeolitami stanowiącym filtr pochłaniający zanieczyszczenia z otaczającej atmosfery⁷³.

⁷⁰ Oznaczenia wpisano odręcznie trwałym atramentem przeznaczonym do znakowania materiałów zabytkowych.

⁷¹ Do prac tych użyto klejów Akrykleber 498 HV i Akrykleber 303 HV (1:1) oraz dyspersyjny klej EVA o neutralnym pH.

⁷² Na dnie umieszczono wewnętrzną kratownicę z tektury falistej Corri-Cor.

⁷³ Kartony wytworzone w tzw. technologii Micro Chamber, zawierające w swym składzie zeolity – glino-krzemiany o ogromnej powierzchni pochłaniającej. *Micro Chamber Technologie – was ist das?* <https://www.nielsen-design.de/de-DE/produkte/passepartouts/schutz> [dostęp: 12 marca 2021].

5. Podsumowanie

Realizacja projektu konserwacji i restauracji mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego była wyjątkowo trudnym i jednocześnie cennym doświadczeniem. Zaawansowane już przed wielu laty zniszczenia wzbudzały niepokój opiekunów zarówno tych, dla których mapa stanowiła cenną pamiątkę dziejów rodziny, jak i tych, którzy doceniali ją jako unikatowe źródło – świadka historii tych ziem. Zainteresowani mieli pełną świadomość znaczenia zabytku jako dokumentu, ale też faktu ogromnej kruchości substancji zabytkowej, a sytuację utrudniał znacząco ogromny format. Towarzyszył im zatem zrozumiały lęk przed utratą informacji w tej substancji zawartej. Niepewność co do metod konserwacji, wiele znaków zapytania dotyczących sposobów odczytania i utrwalenia zachowanych detali, formy przechowywania mapy i dokumentacji jej treści podkreślana była w kolejnych opiniach konserwatorskich. Wydaje się jednak, że ten długi, napawający niepokojem czas oczekiwania okazał się jednak korzystny. Dziś bowiem dysponujemy technikami analitycznymi umożliwiającymi wnikliwe badania substancji zabytku przed zabiegami oraz monitorowanie przebiegu prac i dokumentowanie zmian. Dokonał się również znaczący postęp w zakresie materiałów i metodyki stosowanych w konserwacji dziedzictwa kultury.

Przez trzy lata prowadzone przy zabytku prace badawcze i konserwatorskie przebiegały równolegle. Cały ten czas mieliśmy pełną świadomość, że nasze działania pozostawały w pewnej analogii do sytuacji, z jaką mamy do czynienia w badaniach archeologicznych – byliśmy ostatnimi osobami, które widziały mapę tak dotkliwie zniszczoną, a jednocześnie zawierającą cenne informacje trudno dostrzegalne gołym okiem. Wnikliwa dokumentacja techniki wykonania, stanu zachowania i następującej po tych czynnościach kolejne zabiegi konserwatorskie wymuszały wielokrotne przeglądanie dużej powierzchni zabytku centymetr po centymetrze. Ogromne znaczenie miała konieczność utrzymania uwagi i czujności podczas obserwacji zmian zachodzących w zabytku, powtarzanie niektórych technik służących analizie powierzchni i gromadzenie wyników badań w formie obrazów cyfrowych. Pracując przy kolejnych brytach mapy, musieliśmy pamiętać, że składają się one na całość o wielkim formacie, ale każdy z nich tworzony jest przez drobne i niezwykle cenne detale. Wszelkim działaniom towarzyszyła troska, aby substancji zabytkowej nie uszczuplić i nie spowodować zafałszowania treści, a w miarę możliwości podnieść jej czytelność i przywrócić estetykę.

Ogromną wagę miały także działania dokumentacyjne, których wyniki stanowią punkt wyjścia do dalszych badań wspomaganych warsztatem nauk humanistycznych. W dobie ogromnego rozwoju nieinwazyjnych technik analitycznych należy pamiętać, że ścieżki eksploracji treści zawartych w zabytku nie są jeszcze zamknięte. Część badań, które wykonaliśmy, miało charakter pilotażowy⁷⁴ i przy ogromnej uwadze

---

⁷⁴ W przypadku atramentów żelazowo-galusowych, zawierających jony żelaza, pewne możliwości odczytania tekstu stwarza technika spektroskopii fluorescencyjnej rentgenowskiej – makro XRF, która pozwala na mapowanie pierwiastków na dużym obszarze zabytku. Technikę tę zastosowano eksperymentalnie w stosunku do fragmentów, w których obserwacja fluorescencji w UV nie przyniosła zadowalających wyników. Analizy miały charakter pilotażowy, ponieważ skan zakładający szczegółowe pomiary jest czasochłonny, a projekt konserwacji miał swoje nieprzekraczalne terminy. Podjęto decyzję o wykonaniu analizy nieczytelnego owalnego kartusza w prawym dolnym narożniku mapy. Zdawano sobie przy tym

i ostrożności jest możliwość ich kontynuacji. Fakt ten był jednym z istotnych argumentów w dyskusji o formie, w jakiej mapa ma być przechowywana po konserwacji. Ponadto pozostawienie tego zabytku w utrwalonej już w historii formie oddzielnych 12 brytów o tych samych wymiarach ułatwi nie tylko przechowywanie, ale i digitalizację, którą należy przewidzieć jako działanie priorytetowe. Ogromne znaczenie ma fakt, iż oryginał jest obecnie właściwie zabezpieczony, a jego struktura została wzmocniona i ustabilizowana z podkreśleniem walorów estetycznych mapy. Należy jednak pamiętać, że ten cenny zabytek nadal pozostaje delikatny i wymaga wyjątkowej ochrony.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie:
zespół 17/53 Archiwum Ksiąząt Pszczyńskich w Pszczynie.

Dokumentacja konserwatorska – prace niepublikowane:

Jabłońska Elżbieta, Targowski Piotr, Rogóż Jarosław, Pronobis-Gajdzis Małgorzata, Czuczko Jolanta, Kozielec Tomasz, Jutrzenka-Supryn Dorota, Karbowska-Berent Joanna, Jarmiłko Joanna, Cupa Adam, Tretyn-Kalinowska Małgorzata: *Dokumentacja badań techniki wykonania i stanu zachowania, analiza wartościująca oraz wstępny program prac konserwatorskich mapy Ziemi Pszczyńskiej autorstwa A. Hindenberga z 1636 roku ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach*. Toruń 2015 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddziale VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii).

Jutrzenka-Supryn Dorota, Czuczko Jolanta, Komsta-Sławińska Karolina, Kozielec Tomasz: *ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja badań wykonanych w trakcie przebiegu prac konserwatorskich*. Toruń 2020 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddziale VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii).

Jutrzenka-Supryn Dorota, Czuczko Jolanta, Komsta-Sławińska Karolina, Kozielec Tomasz: *ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa*

---

sprawę, że uwidoczniona mapa rozmieszczenia żelaza może nie być ściśle związana z duktem pisma, gdyż w mapie doszło w przeszłości do przemieszczania składników mediów zarówno na skutek mechanicznego przecierania, jak i wielokrotnych zalań i wprowadzania różnych spoiw. Otrzymane mapy nie ukazały całości tekstu. Uwidocznione fragmenty otwierają jednak drogę do dalszych analiz łączących aparat badawczy nauk humanistycznych i ścisłych. Analizy dokonano z zastosowaniem instrumentu M6 JetStream produkcji Bruker-Nano GmbH, Berlin, Niemcy, wyposażonego w katodę rodową (Rh) z optyką polikapilarną 50kV/0.6 mA, bez filtru oraz w detektor SSD z oknem cyrkonowym; detekcja w powietrzu. Analizy wykonał Stefan Meyer z Instytutu Fizyki UMK, wyniki opracowała dr hab. Magdalena Iwanicka z Katedra Konserwacji-Restauracji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej.

- stanowego *Andreas Hindenberga, Pszczyzna 1636. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich*. Toruń 2020 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii).
- Jutrzenka-Supryn Dorota: *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Atlas kartograficzny Theatrum orbis terrarum Abrahami Orteliusa, wydany w Antwerpii w 1592 roku należący do zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie*. Toruń 2003 (opracowanie dostępne w: Archiwum Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie).
- Łojewski Tomasz: *Raport z wykonania badań mapy Hindenberga dla Archiwów Państwowych w Katowicach*. Kraków 2015 (opracowanie dostępne w: Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii; Laboratorium Badań nad Trwałością i Degradacją Papieru Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie).

Literatura

- Ahn Kyujin, Hofmann Christa, Horsky Monika, Potthast Antje: *How copper corrosion can be retarded – New ways investigating achronic problem for cellulose in paper*. „Carbohydrate Polymers” nr 134, 2015, s. 136–143.
- Bosch Sebastian, Colini Claudia, Hahn Oliver, Janke Andreas, Shevchuk Ivan: *The Atri Fragment Revisited I: Multispectral Imaging and Ink Identification*. „Manuscript Cultures” nr 11, 2018, s. 141–156.
- Ciabach Jerzy: *Właściwości i zastosowanie polioctanu winylu*. „Ochrona Zabytków” nr 40 (3), 1987, s. 201–203.
- Czuczko Jolanta, Cybul Aleksandra, Wojciechowska Dominka: *Zastosowanie żeli gellan do konserwacji zabytków papierowych wrażliwych na działanie wody: badania i praktyka*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” T. 48, 2017, s. 423–460.
- Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego IXΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA Andreas Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy*. Red. Piotr Greiner. Katowice 2020.
- Easton Roger L., Knox Keith T., Christens-Barry William A., Boydston Ken. *Spectral Imaging Methods Applied to the Syriac Galen Palimpsest*. „Manuscript Studies” Vol 3 (1), 2019, s. 69–82.
- Gels in the Conservation of Art*. Red. Lora V. Angelova, Bronwyn Ormsby, Joyce H. Townsend, Richard Wolbers. London 2017.
- Greiner Piotr: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreas Hindenberga z 1636 r.* Pszczyzna 2000.
- Havermans John, Abdul Aziz Hadeel, Scholten Hans: *Non Destructive Detection of Iron-Gall Inks by Means of Multispectral Imaging. Part 2: Application on Original Objects Affected With Iron-Gall-Ink Corrosion*. „Restaurator” nr 24, 2003, s. 88–94.

- Henniges Ute, Reibke Rebecca, Banik Gerhard, Huhsmann Enke, Hahner Ulrike, Prohaska Thomas, Potthast Antje: *Iron gall ink-induced corrosion of cellulose: aging, degradation and stabilization. Part 2: application on historic sample material*. „CELLULOSE” nr 15 (6), 2008, s. 861–870.
- Hofmann Christa, Hartl Andreas, Ahn Kyujin, Faerber Ina, Henniges Ute, Potthast Antje: *Studies on the Conservation of Verdigris on Paper*. „Restaurator” nr 36 (2) 2015, s. 147–182.
- Jutrzenka-Supryn Dorota: *Grynszpan – zielony pigment stosowany do kolorowania map i jego wpływ na stan zachowania zabytków kartograficznych*. [W:]. *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*. Red. Stanisław Alexandrowicz, Radosław Skrycki, Mieczysław Stelmach. („Z Dziejów Kartografii”. T. 14). Szczecin 2008, s. 87–104.
- Kireyeva Vilena: *Destruction of the Binding Media of the Green Paint Layer in an Eleventh-century Greek Manuscript*. „Restaurator” nr 16, 1995, s. 86–92.
- Kolenda Johanna: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschlesien*. („Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa“ Reihe B. Nr 19) Dortmund 1979.
- Konias Andrzej: *Akcja ratowania „Mapy Ziemi Pszczyńskiej” A. Hindenberga z 1636 roku*. „Polski Przegląd Kartograficzny” T. 34 (4), 2002, s. 298–302.
- Kolar Jana, Štolfa Andrej, Strlic Matija, Pompe Matevz, Pihlar Boris, Budnar Miloš, Simcic Jurij, Reissland Birgid: *Historical iron gall ink containing documents – Properties affecting their condition*. „Analytica Chimica Acta” nr 555 (1), 2006, s. 167–174
- Mazzuca Claudia, Micheli Laura, Carbone Marilena, Basoli Francesco, Cerveli Eleonora, Innaucelli Simonetta, Sotgiu Silvia, Palleschi Antonio: *Gellan Hydrogel as a Powerful Tool in Paper Cleaning Process: A Detailed Study*. „Journal of Colloid and Interface Science” nr 416, 2014, s. 205–211.
- McGarvey Kathleen: *The Future of the Past. Textual scientist Gregory Heyworth lights up the first drafts of history*. „Rochester Review” Vol 79 (4), March–April 2017, s. 26–35.
- Musiół Ludwik: *Archiwalia górnośląskie*. „Komunikaty Instytutu Śląskiego”. Nr 13. Katowice 1934.
- Musiół Ludwik: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994].
- Olszewicz Bolesław: *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii*. [W:]. *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*. Red. Roman Lutman. Katowice 1936, s. 98–118.
- Partsch Josef: *Katalog der Ausstellung des XIII Deutschen Geographen Tages in Breslau*. Breslau 1901.
- Partsch Josef: *Schlesien. Eine Landeskunde für das deutsche Volk*. T. 2. Breslau 1911.
- Poggi Giovanna, Toccafondi Nicola, Noor Melita Lucia, Campbell Knowles Jonathan, Bozec Laurent, Giorgi Rodorico, Baglioni Piero: *Calcium hydroxide nanoparticles*

- for the conservation of cultural heritage: New formulations for the deacidification of cellulose-based artifacts.* „Applied Physics” nr 114 (3), 2014, s. 685–693.
- Polak Jerzy: *Biblioteka Zamkowa w Pszczynie.* „Materiały Muzeum Zamkowego w Pszczynie”. T. 10, 2009, s. 17–40.
- Reissland Birgit, Hofenk de Graaff Judith: *Condition rating for paper objects with iron-gall ink.* [W:] ICN – Information Instituut Collectie Nederland. Nr 1. Amsterdam 2001.
- Szaflarski Józef: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.).* [W:] *Z dziejów kartografii.* Red. Julian Janczak, Zbigniew Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–25.
- Wójciak Adam: *Washing, Spraying and Brushing. A Comparison of Paper Deacidification by Magnesium Hydroxide Nanoparticles.* „Restaurator” nr 36 (1), 2015, s. 3–23.
- Zivier Ezechiël: *Oberschlesische Archive und Archivalien.* „Oberschlesien” nr 12, 1913, s. 293–303.

Netografia

- Deffner&Johann. <https://deffner-johann.de/en/evolon%C2%AE%20cr%20on%20roll,%20102%20cm%20x%2010%20m.html> [dostęp: 15 marca 2021].
- Hiromi paper. <https://store.hiromipaper.com/products/evolon-er?variant=1972083490827> [dostęp: 15 marca 2021].
- Piotrowiak Katarzyna: *Powstała kopia mapy Hindenberga,* „Gazeta Wyborcza” z 9 maja 2003. <http://katowice.wyborcza.pl/katowice/1,35055,1467246.html> [dostęp: 13 listopada 2019].
- Mapa Hindenberga w Pszczynie!* <http://www.pless.pl/1338-mapa-hindenberga-w-pszczynie-pszczyna> [dostęp: 13 listopada 2019].
- Micro Chamber Technologie – was ist das?* <https://www.nielsen-design.de/de-DE/produkte/passepartouts/schutz> [dostęp: 12 marca 2021].

JOLANTA CZUCZKO

jolaczu@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-8254-8728>

DOROTA JUTRZENKA-SUPRYN

aurora@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4631-5943>

KAROLINA KOMSTA-SŁAWIŃSKA

k.komsta-s@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4957-5118>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Mapa świadkiem historii. Analiza techniki wykonania rękopiśmiennej mapy gospodarczej ziemi pszczyńskiej Andreas Hindenberga z 1636 roku

Abstrakt

Rękopiśmienna mapa gospodarcza ziemi pszczyńskiej jest unikalnym wielkoskalowym obiektem kartograficznym z terenu Śląska, zawierającym wyjątkowo szczegółową treść topograficzno-gospodarczą. Mapa wyróżnia się na tle europejskich map szczegółowych powstałych w pierwszej połowie XVII wieku wielkim formatem, precyzją wykonania, obecnością elementów specyficznych dla regionu, a w szczególności pogodzeniem odwzorowania terenu opartego na szczegółowych pomiarach z dekoracyjnym, monumentalnym charakterem przedstawienia.

Mapa w latach 2015–2020 była przedmiotem projektu badawczego oraz prac konserwatorskich-restauratorskich. Działania te dały niepowtarzalną możliwość wnikliwego poznania obiektu, w tym również pozwoliły na dokładne określenie techniki wykonania tego monumentalnego dzieła. Do wykonania mapy zastosowano środki oraz materiały typowe dla dzieł kartograficznych tego okresu. Niemniej jednak jest to obiekt niepowtarzalny, który wyróżnia złożona budowa technologiczna. Użytkowy charakter, który mapa pełniła przez około 300 lat – jeszcze na początku XX wieku będąc podstawą do rozstrzygnięcia sporów granicznych – wpłynął znacząco na obecny jej kształt. Ulegała w przeszłości wielu przeobrażeniom, w tym (przypuszczalnie) zmianie formy, od mapy ściennej do podzielonej na bryty.

Słowa kluczowe: mapa Andreas Hindenberga

Die Karte – ein Zeuge der Geschichte. Analyse der Technik von Andreas Hindenbergs handschriftlicher Wirtschaftskarte des Pleßer Landes von 1636

Die handschriftliche Wirtschaftskarte des Pleßer Landes ist ein einzigartiges großformatiges kartografisches Objekt aus Schlesien, das einen außergewöhnlich

detaillierten topografischen und wirtschaftlichen Inhalt aufweist. Die Karte unterscheidet sich von den europäischen Detailkarten, die in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts hergestellt wurden, durch ihr großes Format, die Präzision ihrer Herstellung, das Vorhandensein regionalspezifischer Elemente und vor allem durch die Verbindung der auf detaillierten Messungen beruhenden Kartierung des Gebiets mit dem dekorativen, monumentalen Charakter der Darstellung.

Die Karte war zwischen 2015 und 2020 Gegenstand eines Forschungsprojekts und wurde Konservierungs- und Restaurierungsarbeiten unterzogen. Diese Aktivitäten boten die einmalige Gelegenheit, das Objekt tiefgreifend zu erforschen, unter anderem die genaue Technik kennenzulernen, die zur Herstellung dieses monumentalen Werks verwendet wurde. Die Mittel und Materialien, die zur Herstellung der Karte verwendet wurden, waren typisch für kartografische Arbeiten dieser Zeit. Dennoch ist es ein einzigartiges Objekt, das sich durch seine komplexe technische Struktur auszeichnet. Der nützliche Charakter der Karte, den sie rund 300 Jahre lang erfüllte - noch zu Beginn des 20. Jahrhunderts diente sie als Grundlage für die Beilegung von Grenzstreitigkeiten - hat ihre heutige Form maßgeblich beeinflusst. Sie wurde in der Vergangenheit mehrfach umgestaltet, unter anderem (vermutlich) von einer Wandkarte zu einer geteilten Stoffstreifenkarte.

Schlüsselbegriffe: Andreas Hindenbergs Karte

A map as a witness to history. Analysis of the technique of Andreas Hindenberg's hand-drawn economic map of the State of Pszczyna from 1636

The hand-drawn economic map of the Pszczyna Land is a unique large-scale cartographic object from Silesia, containing exceptionally detailed topographical and economic content. What distinguishes the map from other European detailed cartographic objects made in the first half of the 17th century is its large format, the precision of its production, the presence of elements specific to the region, and in particular, the harmony between the representation of the terrain based on detailed measurements and the decorative, monumental character of that representation.

Between 2015 and 2020, the map was a subject of a research project and conservation-restoration work. The activities offered a unique opportunity to gain an in-depth understanding of the object, including the precise technique used to produce this monumental work. The techniques and materials used to produce the map were typical of cartographic works of the period. Nevertheless, it is a unique artefact, distinguished by its complex technological structure. The utilitarian function that the map fulfilled for some 300 years – serving for settlements of boundary disputes as long as the beginning of the 20th century – significantly influenced its current shape. It underwent many transformations in the past, including (presumably) a change in form, from a wall map to one divided into sections.

Keywords: Andreas Hindenberg's map

Rękopiśmienna mapa gospodarcza ziemi pszczyńskiej jest unikalnym wielkoskalowym obiektem kartograficznym z terenu Polski, zawierającym wyjątkowo szczegółową treść topograficzno-gospodarczą. Wykonana została w 1636 roku na zlecenie władającego ówczesnie tymi ziemiami hrabiego Zygryda II von Promnitzza (1623–1650) przez Andreasa Hindenberga. Twórca mapy był wszechstronnie wykształcony, dlatego też Promnitzowie chętnie korzystali z jego usług. Wiemy, że Hindenberg pełnił wiele funkcji, między innymi notariusza, sekretarza, projektanta (wymyślił i opracował stół do liczenia pieniędzy), architekta (zaprojektował fortyfikacje zamku w Siedlisku oraz Brzegu) oraz kartografa¹.

Mapy wielkoskalowe miały znaczenie utylitarne. Potrzeba ich tworzenia wiązała się z koniecznością rozpoznania sytuacji gospodarczej i społecznej danego terenu. Powstawały od XVI do końca XIX wieku i w większości dotyczyły miast i ich okolic. Treść ich powiązana była ściśle z konkretnym momentem w historii przedstawianego obszaru, a ich użytkowe przeznaczenie wynikało z prowadzenia w jego ramach czynności fiskalnych, prac regulacyjnych, planowania inwestycji miejskich, szczegółowej inwentaryzacji koniecznej przy zmianie właściciela, rozstrzygania przed sądami sporów własnościowych oraz szeroko rozumianej działalności gospodarczej². Do rozwoju kartografii wielkoskalowej przyczyniły się wojny prowadzone na ziemiach Rzeczypospolitej i obszarach sąsiadujących w XVI i XVII wieku, które wymusiły konieczność rejestrowania zaistniałych zmian i planowania odbudowy i rozwoju przestrzeni gospodarczej.

Decyzja o wykonaniu omawianej mapy również wynikała bezpośrednio z potrzeby ustalenia i utrwalenia na przyszłość granic obszernego stanu posiadania Promnitzów, a także konieczności uzyskania dokładnych danych dotyczących stanu zagospodarowania tych terenów, dotkniętych skutkami działań militarnych wojny trzydziestoletniej (1618–1648). Wśród powstałych w tym czasie map wielkoskalowych zdecydowanie wyróżnia ją ogromny obszar, jaki został na niej odwzorowany, o obwodzie ok. 250 km i łącznej powierzchni ok. 1600 km².

Mapy wielkoskalowe, odnoszące się generalnie do niewielkich obszarów i tworzone w konkretnym celu, często jedynie dla właściciela terenu, szczególnie w XVII i XVIII wieku wykonywano jako rękopiśmienne, co sprawia, że są to obiekty unikatowe. Powstawały zarówno jako szkice odręczne, jak i staranne odwzorowania wykonywane na podstawie pomiarów³.

Omawiana mapa jest wynikiem żmudnej pracy pomiarowej. Wykonano ją w skali wynoszącej ok. 1:17500, co oznacza, że obszar 1 cm odpowiada rzeczywistym 175 m⁴. Ogromny teren, który przedstawia, ale też wyjątkowa szczegółowość treści spr-

¹ Szerzej na temat A. Hindenberga patrz tekst Joanny Strońskiej-Przybyły: *Andreas Hindenberg – szkic biograficzny* w tym tomie (s. 67–78); *Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego IXΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy*. Red. P. Greiner. Katowice 2020, s. 10–11.

² A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz: *Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki*. „Polski Przegląd Kartograficzny” T. 35 (3), 2013, s. 237.

³ Tamże, s. 236.

⁴ Przeprowadzone przez Józefa Szaflarskiego pomiary odległości wybranych osad i przyrównanie ich do analogicznych odległości wskazanych na współczesnych mapach topograficznych wykazały, że skala mapy nie jest w poszczególnych jej partiach jednakowa – waha się w granicach między 1:16 200 a 1:17 850, za: J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa*

wiąją, że format obiektu kartograficznego jest również znaczący – jego pierwotne wymiary przekraczały 2,9 metra wysokości i 2,7 szerokości⁵. Dokładność i szczegółowość mapy pozwala przypuszczać, że praca ta musiała autorowi zająć sporo czasu, prawdopodobnie kilka lat. Andreas Hindenberg pozostawał w służbie hrabiego zapewne przez dłuższy czas, skoro sam nazwał się „starym sługą Promnitzów”⁶. Według Ludwika Musioła, przedsięwzięcia tego nie dokonał sam, ale z pomocnikami, na których udział mogą wskazywać trzy słowa – *Auxilio, pietate, labore* – wpisane na umieszczonym wzdłuż dolnej krawędzi mapy kartusza zawierającym nazwisko autora. Szczególnie przywołanie słowa *auxilio* wskazuje na czyjąś pomoc⁷. Myśl o zaangażowaniu zespołu, a nie pojedynczej osoby wydaje się zasadna – treść mapy miała świadczyć o aktualnej sytuacji ziem, a czas się przecież nie zatrzymał, twórca zatem działał zapewne pod jego presją. Analizując szczegóły techniki wykonania mapy, a w tym przede wszystkim użycie w nanoszeniu treści powtarzalnych elementów, takich jak drzeworytnicze stemple z przedstawieniami różnych toponimów oraz wklejanie oddzielnie przygotowanych aplikacji, można przypuszczać, że zespół pomocników mógł wspierać Hindenberga nie tylko przy wykonaniu pomiarów terenowych, ale również w przekładaniu ich wyników w materialną postać dzieła, co oczywiście nie odbiera autorowi mapy najbardziej znaczącej zasługi w jej powstaniu.

Poza wspomnianą funkcją utylitarną, której podporządkowane są elementy mapy odpowiadające odwzorowaniu kartograficznemu, mapa spełniała też inne zadanie. Obecne są na niej zarówno elementy dekoracyjne, jak i takie, które nie wносиły istotnych informacji o sytuacji gospodarczej czy cechach ukształtowania terenu, podkreślały natomiast znaczenie i zasługi rodu władającego przedstawionym obszarem (przedstawienie drzewa genealogicznego wraz ze znajdującymi się nad nim dystychami czy umieszczone w ozdobnej ramce w centrum mapy wiersz panegiryczny).

Mapa przedstawiająca tzw. wolne stanowe państwo pszczyńskie w latach 2015–2020 była przedmiotem projektu badawczego oraz prac konserwatorskich-restauratorskich⁸. Działania te dały niepowtarzalną możliwość wnikliwego poznania obiektu,

---

ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 roku. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. J. Janczak, Z. Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 28.

⁵ Profesor Partsch w dokumencie z 14 maja 1904 r. określił wymiary mapy, a nie była już wtedy kompletna. Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej: AP Pszczyna), zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej: AKP), sygn. XIII 1023 *Acten der Fürstlichen Central – Verwaltung zu Pless betreffend die Renovation der grossen Fürstentums – Karte (Geographische – Gesellschaft) 1900–1906*.

⁶ W ostatniej linijce kartusza tytułowego mapy czytamy: *Alles nach geometrischen gründen abgetragen und aufgesetzt durch Andream Hindenbergk ... Ingenieur und Freiherlichen Promnitzschen alten diener*.

⁷ L. Musioł: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreea Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994], s. 10, za: F. Triest: *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*. Breslau 1865, s. 32.

⁸ W 2015 r. zrealizowano projekt badań wstępnych wykonany wspólnie przez Laboratorium Badań nad Trwałością i Degradacją Papieru Uniwersytetu Jagiellońskiego i Katedrę Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry (dalej: KKRPiS) Wydziału Sztuki Pięknych (dalej: WSP) Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: UMK). W ramach kolejnego etapu prac badania wykonali pracownicy Katedry Technologii i Techniki Malarskich UMK; Katedry Konserwacji-Restauracji Sztuki Współczesnej UMK; Katedry Chemii Nieorganicznej Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica w Krakowie; Pracowni Analiz Instrumentalnych UMK; Instytutu Fizyki UMK; Katedry Konserwacji-Restauracji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej UMK; Katedry Konserwacji Elementów i Detali Architektonicznych

pozwołyły również na dokładne określenie techniki wykonania tego monumentalnego dzieła.

Omawiany zabytek kartograficzny wykonany został na podłożu papierowym sklejonym z ponad stu czterdziestu arkuszy papierów ręcznie czerpanych na sicie żeberkowym⁹ (il. 1). Mimo rozbudowanych zniszczeń mapy, możliwe jest zaobserwowanie faktury żeberek delikatnie uwidaczniających się na powierzchni papieru. Wykorzystano arkusze o zróżnicowanej wielkości i kształcie, które przyklejono na klej ze skrobi pszennej do podłoża płóciennego. Zastosowanie płótna jako dodatkowego nośnika poddyktowane było ogromnymi rozmiarami mapy. Do tego celu wykorzystano płótno lniane tkane ręcznie, zszyte z trzech równoległych, pionowych fragmentów ścięciem okrętkowym, nicią lnianą. Tkaninę prawdopodobnie przekleiono klejem glutynowym z dodatkiem alunu¹⁰.

Na tak ustabilizowane podłoże wklejano arkusze papierów zarówno stroną sitową, jak i filcową¹¹. Przeważają arkusze prostokątne, ułożone horyzontalnie, które starano się łączyć równolegle na margines, którego szerokość waha się od 1,0 do 1,5 cm (il. 3a). Rozrysowanie treści mapy na tak dużym formacie nie było zadaniem łatwym. Nieuniknione były pomyłki, stąd w wielu miejscach wprowadzano poprawki, wklejając mniejsze fragmenty papieru o nieregularnych kształtach (il. 1, 2a, 5). Wklejano je na zakładkę, ale też jeden na drugi. Papierowe podłoże przesycono roztworem alu-

Il. 1. Zestawienie wymiarów mapy z sylwetką ludzką, schemat techniki wykonania mapy: widoczny podział na 12 brytów; kolorem czerwonym zaznaczono krawędzie arkuszy papierowego podłoża, niebieskim – papierowe aplikacje (fot. Karolina Komsta-Sławińska)

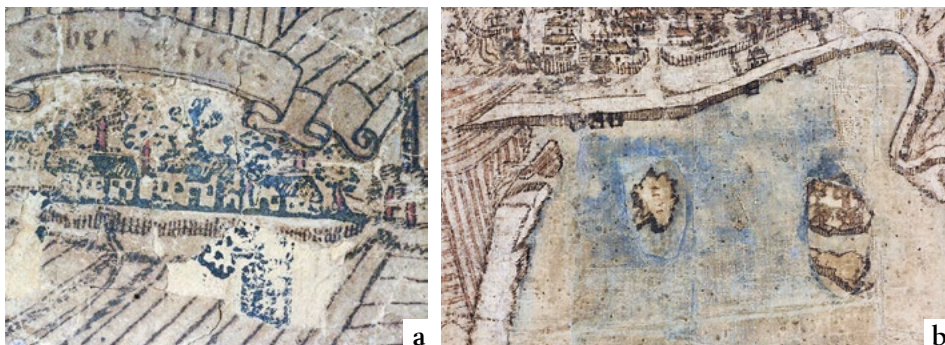
UMK oraz Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry UMK. W roku 2017 mapę przekazano do pracowni KKRPiS UMK w Toruniu w celu wykonania prac konserwatorskich, które przeprowadził zespół w składzie: dr Jolanta Czuczko, dr Dorota Jutrzenka-Supryn, mgr Karolina Komsta-Sławińska oraz mgr Marta Cieplińska.

⁹ Analiza składu włóknistego wykazała, że papier wykonano z mas szmacianych z włókien lnu. E. Jabłońska, P. Targowski, J. Rogóż, M. Pronobis-Gajdzis, J. Czuczko, T. Kozielec, D. Jutrzenka-Supryn, J. Karbowska-Berent, J. Jarmilko, A. Cupa, M. Tretyn-Kalinowska: *Dokumentacja badań techniki wykonania i stanu zachowania, analiza wartościująca oraz wstępny program prac konserwatorskich mapy ziemi pszczyńskiej autorstwa A. Hindenberga z 1636 roku ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach*. Toruń 2015 (opracowanie dostępne w: Archiwum KKRPiS, WSP, UMK; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii), s. 21–26.

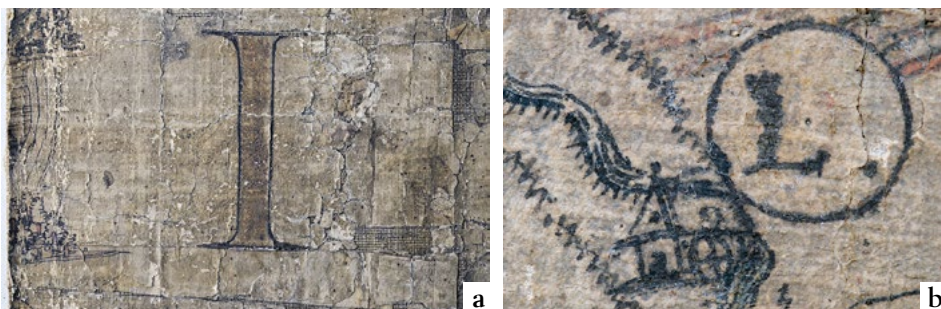
¹⁰ Dodatek alunu do kleju glutynowego, którym przekleiono płótno, miał na celu zabezpieczenie kleju przed atakiem mikroorganizmów. Równocześnie obecność soli glinu prowadzi do zagarbowania białka (kleju glutynowego), co częściowo hydrofobizowało podłoże płócienne, to z kolei zwiększało jego stabilność wymiarową podczas procesu wklejania arkuszy papieru stanowiących przyszłe podłoże mapy.

¹¹ Struktura ta jest dobrze widoczna przy obserwacjach w świetle bocznym.

nu¹². Zabieg ten stosowano często w dziełach kartograficznych w celu ograniczenia zwilżalności papieru i przenikania nanoszonych farb wodnych na rewers¹³.

Il. 2. Po lewej: bryt nr 5¹⁴, detal przedstawiający stempel odbity pod kątem 90°, na który naklejono korektę, powyżej widoczna papierowa aplikacja w formie banderoli z nazwą miejscowości; po prawej: bryt nr 11, papierowe aplikacje ukazujące wyspy na Wielkim Stawie Bieruńskim – stan w trakcie konserwacji-restauracji (fot. Jolanta Czuczko)

Il. 3. Po lewej: bryt nr 2, detal ukazujący łączenie dwóch arkuszy papieru na margines – stan przed konserwacją-restauracją; po prawej: bryt nr 9, detal ukazujący fakturę papieru ręcznie czerpanego na sicie żeberkowym oraz rysunek wykonany piórem atramentem metalo-garbniokowym, widoczny także otwór po cyrkułu – stan przed konserwacją-restauracją (fot. Jolanta Czuczko)

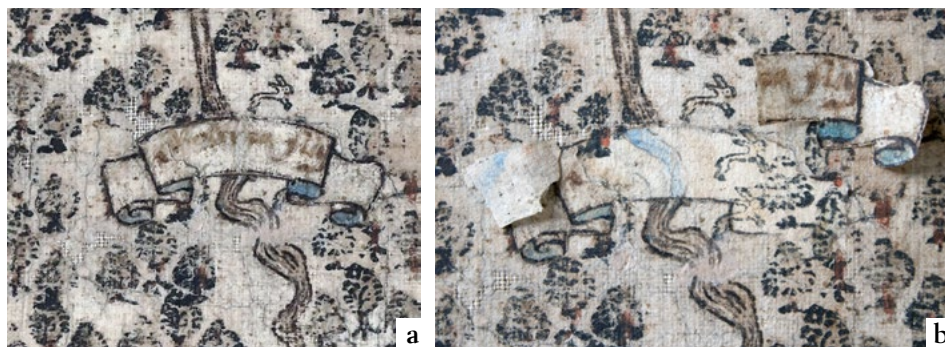
Mapa powstawała etapami. W pierwszej kolejności wykonano rysunek gwaszem i akwarelą. Fakt ten udało się ustalić właśnie dzięki nanoszonym przez samego auto-

¹² Najczęściej do tego celu wykorzystywano alun potasowo-glinowy.

¹³ L.A. Brown: *The Story of Maps*. Boston 1950, s. 177. Obecność tego związku potwierdziły wyniki spektralnej analizy emisyjnej również w innych dziełach kartograficznych: D. Jutrzenka-Supryn: *Atlas kartograficzny Theatrum orbis terrarum Abrahami Orteliusa wydany w Antwerpii w 1592 roku należący do zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie. Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich*. Toruń 2003 (opracowanie dostępne w: Archiwum Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie), s. 14; Fei-Wen Tsai, *Sixteenth and Seventeenth Century Dutch Painted Atlases: Some Paper and Pigment Problems*. [W:] *Conference Papers. Manchester 1992*. Red. Sh. Fairbrass. London 1992, s. 21.

¹⁴ Numery brytów podane w podpisach ilustracji odnoszą się do ich numeracji wprowadzonej po zabiegach konserwatorskich, czyli po powrocie do podziału na 12 arkuszy.

ra poprawkom (il. 4, 5). W kilku miejscach pod wklejonymi fragmentami papieru odkryto zasłonięty nimi malarski rysunek mapy, co ciekawe w pierwotnej zapewne intensywności i czystości kolorów.

Il. 4. Bryt nr 8, detal: pod papierową banderolą z nazwą miejscowości uwidocznił się szkic farbami wodnymi – stan w trakcie konserwacji-restauracji (fot. Karolina Komsta-Sławińska)

Il. 5. Bryt nr 7: pod papierową banderolą z nazwą miejscowości uwidocznił się szkic farbami wodnymi – stan w trakcie konserwacji-restauracji (fot. Karolina Komsta-Sławińska)

Następnie czarną farbą drukarską odbito stemple, które pokolorowano farbami wodnymi (il. 6b, 7a).

Kolejno do papierowego podłoża doklejało się liczne papierowe aplikacje (il. 2, 4). W ostatnim etapie wykonano rysunek piórem atramentem metalo-garbnikowym oraz złoceń (il. 7b). Mapę namalowano farbami wodnymi. Ich skład nie odbiega od farb powszechnie stosowanych ówczesnie do tworzenia map rękopiśmiennych i kolorowania map powstałych w technikach graficznych¹⁵. Zastosowanym spoiwem

¹⁵ Listę stosowanych w tym celu pigmentów i barwników wraz z ich krótką charakterystyką zamieścił w swoim dziele John Smith w XVIII w. W publikacji tej autor tłumaczy, że zawarł informacje o kolorowaniu map, gdyż nie spotkał się z żadnymi opracowaniami podejmującymi ten temat, chociaż praktyka ta jest znana i stosowana od wieków. J. Smith: *The Art of Painting in OYL... To which is added The whole Art and Mystery of colouring maps*. London 1759. Zawarte w jego pracy dane znalazły potwierdzenie podczas analiz pigmentów wielu zabytków kartograficznych: D. Jurczyga: *Dokumentacja konserwatorska Atlasu Świata Novus Atlas J. Bleau z 1647 roku*. Archiwum Prac Dyplomowych (dalej: APD) UMK. Toruń 1982, s. 23–25; K. Nast: *Konserwacja zespołu map międzyrytycznych z XVI–XVIII*

Il. 6. Bryt nr 8, po lewej stronie, detal z widocznymi stemplami z przedstawieniami zabudowań, które zdecydowano się zasłonić papierową aplikacją z przedstawieniem lasu i zwierzostanu, wykonaną za pomocą ręcznie pokolorowanych stempli drzeworytniczych – stan w trakcie konserwacji-restauracji (fot. Karolina Komsta-Sławińska)

Il. 7. Po lewej: bryt nr 7, detal, widoczne stemple z przedstawieniami drzew, które ręcznie pokolorowano farbą na bazie grynszpanu – stan przed konserwacją-restauracją; po prawej: bryt nr 11, detal z przedstawieniem stempla z widocznymi złoceniami – stan po konserwacji-restauracji (fot. Jolanta Czuczko)

była guma arabska¹⁶, zaś w paletce barw znalazły się zarówno pigmenty naturalne, sztuczne, jak i barwniki organiczne (il. 8). Farbę наносzono zarówno w sposób lase-runkowy, jak i kryjący, w zależności od stopnia utarcia pigmentu i ilości zastosowanego spoiwa.

Przypuszcza się, że pierwotnie barwne obszary na mapie miały większy zasięg oraz bardziej znaczące nasycenie koloru. Dziś ze względu na zły stan zachowania kolor pojawia się jedynie w tych miejscach, w których farba położona została w sposób bardziej kryjący (il. 7a). W obrębie barwnych elementów odwzorowania kartogra-

wieku. Dokumentacja konserwatorska. APD UMK. Toruń 1986, s. 33–37; H. Derlatka: *Dokumentacja konserwatorska Atlasu J.B. Homanna z 1752 roku Maior Atlas Scholasticus.* APD UMK. Toruń 1992, s. 21–22; D. Jutrzenka-Supryn: *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich, Atlas kartograficzny Theatrum orbis terrarum Abrahami Orteliusa...*, s. 35–37.

¹⁶ Guma arabska stosowana była jako podstawowe spoiwo farb wykorzystywanych do kolorowania map. Wymienia ją m.in. William Salomon w traktacie z XVII w. L.A. Brown: *The Story of Maps.* Boston 1950, s. 177.

ficznego zastosowano ustalone już od końca XV wieku zasady, według których wody oznaczano kolorem niebieskim, lasy zielonym, osiedla czerwonym, drogi żółtym, a góry kolorem brązowym¹⁷. Bogatszą gamę kolorów stosowano w elementach zdobniczych map – w kartuszkach i ozdobnych obramieniach.

Do uzyskania odpowiednich kolorów wykorzystano różne pigmenty. Do namalowania akwenuw – stawów, jezior, zalewów – oraz wstęgi występującej w dolnym lewym narożniku wy-

Il. 8. Bryt nr 10, detal, awers, widoczna szeroka gama barwna mapy – stan po konserwacji-restauracji (fot. Jolanta Czuczko)

korzystano akwarelę na bazie azurytu, natomiast rzeki i detale w formie kaboszowników w kartuszu znajdującym się w środkowej części wzdłuż dolnej krawędzi mapy namalowano gwaszem na bazie ultramaryny naturalnej i bieli ołowianej¹⁸. Łąki, pola, lasy, liście drzewa genealogicznego, zewnętrzne obramienie kartuszy zdobionych ornamentem wstęgowym, kontury kartusza drzewa genealogicznego w formie okręgu oraz otoki tarcz herbowych namalowano farbą zawierającą grynspan, którą rozbielono kredą. Najprawdopodobniej zdawano sobie sprawę z negatywnego wpływu jonów miedzi na podłoże papierowe¹⁹, dlatego do farby zielonej dodano większą ilość spoiwa²⁰. Fakt ten świadczy o wysokim poziomie wiedzy i właściwym przygotowaniu twórców mapy również pod kątem materiałoznawczym. Pagórki i część pól zaznaczono farbą szarą, prawdopodobnie na bazie barwnika organicznego mirry zmieszanego z bielą. Zastosowano aż cztery rodzaje czerwieni: pnie drzew oraz tarcze drzewa genealogicznego zaznaczono farbą zawierającą czerwień organiczną; minią zaznaczono wewnętrzne obramienie pionowego kartusza umieszczonego wzdłuż lewej krawędzi

¹⁷ L.A. Brown: *The Story of Maps...*, s. 176–178.

¹⁸ E. Jabłońska i inni: *Dokumentacja badań techniki wykonania i stanu zachowania...*, s. 27–48.

¹⁹ Również obecność jonów metali ziem alkalicznych powoduje inhibicję procesów korozji. Zniszczenia podłoża papierowego powodowane przez pigmenty miedziowe opisywane są i analizowane w wielu publikacjach. D. Jutrzenka-Supryn: *Grynspan – zielony pigment stosowany do kolorowania map i jego wpływ na stan zachowania zabytków kartograficznych*. [W:] *Dauna mapa źródłem wiedzy o świecie*. Red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki. („Z Dziejów Kartografii”. T. 14). Szczecin 2008, s. 87–104; K. Ahn, Ch. Hofmann, M. Horsky, A. Potthast: *How copper corrosion can be retarded – New ways investigating achronic problem for cellulose in paper*. „Carbohydrate Polymers” nr 134, 2015, s. 136–143; Ch. Hofmann, A. Hartl, K. Ahn, I. Faerber, U. Henniges, A. Potthast: *Studies on the Conservation of Verdigris on Paper*. „Restaurator” 36 (2), 2015, s. 147–182.

²⁰ Wiedzę o znaczącej roli spoiwa w ograniczeniu szkodliwego wpływu grynspanu na papier posiadali wytwórcy map już w XVI w., za: D.V. Thompson: *The materials and Techniques of Medieval Painting*. London 1967, s. 165–168, L.A. Brown: *The Story of Maps...*, s. 176; D. Jutrzenka-Supryn: *Atlas odzyskany – IV Additamentum Theatrum orbis terrarum Abrahami Orteliusa ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie – zagadnienia historyczne i konserwatorskie*. [W:] *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahami Orteliusa*. Red. J. Ostrowski, R. Skrycki. („Z Dziejów Kartografii”. T. 16). Szczecin 2011, s. 67.

mapy; cynober zmieszany z bielą ołowianą zidentyfikowano w obszarze kwiatów, wstęgi okrągłego kartusza drzewa genealogicznego, architektury murowanej, kartusza tytułowego, kartusza z przedstawieniem przyrządów mierniczych, kartusza z różą wiatrów, w herbie Promnitzów oraz w dolnym owalnym kartuszu; czerwień żelazowa występuje w obrębie przedstawienia pól uprawnych.

Braźowe litery – kapitały – wypełniono farbą na bazie pigmentów żelazowych. Ścięty pień drzewa genealogicznego namalowano gwaszem, w którego skład wchodzi najprawdopodobniej realgar z dodatkiem bieli ołowianej. Opracowanie kartuszy i drzewa genealogicznego jest dokładniejsze niż przedstawienia toponimów. Farby kładzione są tutaj bardziej starannie – zarówno kryjąco, jak i laserunkowo. Wprowadzono uproszczony modelunek światłocieniowy, barwy nakładano od najciemniejszej do najjaśniejszej. Kolory uzyskiwane są nie tylko poprzez zastosowanie czystego pigmentu, ale również poprzez wymieszanie kilku, czego przykładem jest głęboki fiolet w herbach drzewa genealogicznego, uzyskany poprzez zmieszanie czerwieni organicznej lub żelazowej z ultramaryną (il. 8). Detale niektórych herbów umieszczonych na wstędze otaczającej rysunek mapy podkreślono farbą na bazie aury pigmentu z dodatkiem sproszkowanego złota. Drobne detale wykonano w technice chryzografii. Złotem namalowano: tekst i obramienie środkowego kartusza, szpony i dziób orła, a także arkę w dolnym środkowym kartuszu (il. 7b), różę wiatrów oraz otok herbu Promnitzów. Po wyschnięciu tych partii w celu nadania połysku polerowano je²¹.

Ciekawą i rzadko spotykaną cechą mapy jest wklejenie licznych dodatkowych aplikacji papierowych – głównie banderoli²² z nazwami miejscowości²³, ale również drobnych fragmentów korygujących rysunek kartograficzny. Do aplikacji należą także dekoracyjne kartusze, które prawdopodobnie ze względu na swoją złożoność zamontowano osobno, dopiero później wklejając na kłajster skrobiowy pszenicy²⁴ oraz wyspy na stawie Bieruńskim (il. 2). Dopiero po wklejeniu aplikacji naniesiono kontury atramentem metalo-garbnikowym na bazie jonów żelaza, który ujednolicił odbiór całości (il. 5).

Rysunek zasadniczy mapy wykonano atramentem metalo-garbnikowym na bazie jonów żelaza²⁵, są to: miejsca pomiarowe w formie drobnych okręgów, oznaczenia liczbowe, napisy, otoki wstęgowe, kontury kartuszy, drzew genealogicznych oraz znaków topograficznych, do których należą granice terenów, takich jak pola, bagna, lasy, rzeki, stawy, jeziora. Atramentem zaznaczono również obszary uprawy chmielu, wybrane drzewa, pojedyncze banderole nad miejscowościami oraz elementy archi-

²¹ W. Ślesieński: *Techniki malarskie, spoiwa organiczne*. Warszawa 1984, s. 209.

²² Ciekawy jest fakt, że nie wszystkie banderole stanowią aplikacje, część namalowano bezpośrednio na papierowym podłożu mapy.

²³ Część banderoli pierwotnie podmalowano lokalnie akwarelą w kolorze czerwonym (cynobrem) i niebieskim (azurytem).

²⁴ Elementy dekoracyjne, takie jak kartusze, dokleiono w późniejszym etapie po namalowaniu właściwego rysunku kartograficznego. Było to przypuszczalnie spowodowane dbałością o zachowanie możliwej dokładności skali mapy, która nie miała być zakłócona elementami zdobniczymi.

²⁵ Badania ujawniły, że zastosowano różne rodzaje atramentów metalo-garbnikowych, wykazują bowiem różny poziom wygaszania fluorescencji. Większość atramentów wykonano na bazie jonów żelaza. E. Jabłońska i inni: *Dokumentacja badań techniki wykonania i stanu zachowania...*, s. 49–76.

tektoniczne, a wśród nich charakterystyczne ogrodzenia wielu wsi – tzw. opłocenia²⁶ (il. 9). Narzędziem, którym opracowano rysunek, było piórko. Ciemniejsze partie przedstawienia uzyskano poprzez krótkie i ukośnie cieniujące kreski – widoczne np. u podstawy drzew i w granicach wzniesień (il. 6b).

Il. 9. Toponim zabudowań miejscowości Bujaków, widoczne typowe dla regionu ogrodzenie wsi, tzw. wągrody – stan po konserwacji-restauracji (fot. Piotr Kurek)

Wszystkie teksty na mapie zapisano generalnie atramentem metalo-garbnikowym. Jednak proporcje jego składników w zależności od miejsca użycia były zróżnicowane. Miało to zdecydowanie wpływ na stan zachowania i co za tym idzie czytelność tekstów. Już niewprawne oko zauważy, że wpisane są one różną ręką. Część z tekstów charakteryzuje się wypracowaną z dużą dbałością, elegancką kaligrafią, część zaś wpisana jest pospiesznie, odręczną kursywą. Ozdobne i dobrze czytelne teksty występują w detalach odpowiadających reprezentacyjnej funkcji mapy – kartusz tytułowy, wiersze dedykowane fundatorowi mapy, teksty na banderoli przy górnej i dolnej krawędzi. Starannie je zakomponowano i naniesiono po uprzednim wytyczeniu liniowania grafitem. Inną ręką i z nieco mniejszą starannością wykonano teksty z nazwami miejscowości. Wymienione teksty generalnie są dobrze czytelne (za wyjątkiem miejsc uszkodzonych mechanicznie) i w dobrym nasyceniu kolorystycznym. Teksty wykonane odręczną kursywą znajdują się w dwóch kartuszach: z informacjami dotyczącymi regulacji granicznych i z danymi gospodarczymi. Są one znacznie mniej czytelne, nie tylko z powodu fizycznego przetarcia, ale przede wszystkim wyblaknięcia. Wymienione cechy i różnice materiałowe w warstwie opisowej mapy również mogą świadczyć o zespołowej pracy jej twórców.

Część treści mapy ukazano za pomocą drobnych stempli drzeworytniczych, które odbito farbą drukarską na bazie czerni organicznej, prawdopodobnie sadzy. Za pomocą stempli ukazano toponimy lasów, architekturę, zwierzostan oraz wizerunki herbów w banderoli okalającej mapę. Nie wykonano ich precyzyjnie – wielu stemplom towarzyszą ubytki w druku, które uzupełniano ręcznie atramentem metalo-garbnikowym, najprawdopodobniej piórem. W pojedynczych przypadkach stemple odbito pod nieodpowiednim kątem (il. 2a) lub rozmazano jeszcze świeżą farbę. Na potrzeby mapy sporządzono kilkanaście wzorów stempli, odznaczających się dużym zróżnicowaniem. Wśród nich znajdują się wizerunki grup zwierząt (il. 6b, 10a) – za-

²⁶ „Opłocenia”, czyli otoczenie ogrodzeniem wsi, w XVII w. było typowym górnośląskim zwyczajem nazywanym „wągrodami”, za P. Greiner: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna 2000, s. 15.

Il. 10. Przykłady zróżnicowania szaty roślinnej na przedstawionych obszarach. Po lewej stronie stempel wolno stojącego drzewa granicznego oraz namalowane atramentem drzewa liściaste. Po prawej stronie ręcznie kolorowane stemple pojedynczych drzew liściastych oraz iglastych, a także stempel z triadą drzew – bryty 7 i 8 (fot. Piotr Kurek)

Il. 11. Przedstawienie miejscowości: Pszczyzna (po lewej) i Mikołów (po prawej), które są wtórnymi uaktualnieniami mapy – stan w trakcie konserwacji-restauracji (fot. Jolanta Czuczko)

równo hodowlanych, jak i dzikiej zwierzyny, różnych typów zabudowy (il. 2a, 6a, 9, 10a, 11b, 12) – domów, kapliczek, kościołów, architektury obronnej, drzew (il. 10), herbów umieszczonych we wstędze okalającej mapę, punktów pomiarowych oraz przedstawienie arki znajdującej się w kartuszu na brycie nr 12 (il. 7b).

Mapa od czasów jej powstania aż do początku XX wieku pełniła funkcję użytkową, w wyniku czego została wzbogacona o liczne nawarstwienia – zarówno zamierzone, takie jak naprawy i uaktualnienia tekstu, jak i niezamierzone, do których należą wszelkie zniszczenia. Ogromne znaczenie mapy jako dokumentu wiązało się też ze stałym aktualizowaniem jej treści. Dorysowywano na niej nowsze obiekty terenowe i wprowadzano zmiany w już istniejących. Początkowo korekty wprowadzano atramentem metalo-garbnikowym, dopisując aktualne nazwy obiektów i elementy przedstawienia kartograficznego, na przykład naniesiony na początku XVIII wieku pod Wielką Wisłą napis tzw. Nowej Stadniny (Neue Stutterey), która powstała dopiero w 1710 roku. W przypadku miejscowości Mikołowa (bryt nr 9) i Pszczyzny (bryt nr 7) ingerencje obejmowały wytarcie pierwotnego rysunku i dorysowanie atramentem metalo-garbnikowym nowych zabudowań architektonicznych, które następnie pokolorowano farbami wodnymi, czerwieńią na bazie cyno-

bru oraz żelazową (il. 11). Często spotykaną ingerencją jest wzbogacenie toponimów mniejszych miejscowości (wykonanych za pomocą stempli) poprzez ręczne dorysowanie atramentem dodatkowych elementów architektury i roślinności (il. 12).

Na mapie obecne są naprawy w postaci papierowych łatek. Wykonane zostały na papierze lnianym ręcznie czerpanym na sicie żeberkowym. Wklejono je w miejscach ubytków podłoża na klej skrobiowy z dodatkiem ałunu od rewersu (od strony płótna). Na łatkach atramentem metalo-garbnikowym naniesiono odręczne rekonstrukcje brakujących fragmentów (il. 13a).

Il. 12. Bryt nr 6, przedstawienie miejscowości z wykorzystaniem stempla i rysunku atramentem, całość pokolorowano farbami, stan po konserwacji-restauracji (fot. Jolanta Czuczko)

Il. 13. Rekonstrukcje brakującej partii mapy wykonane na podłożu papierowym ręcznie czerpanym na sicie żeberkowym, wykonane odręcznie atramentem metalo-garbnikowym (po lewej: bryt nr 8 po konserwacji-restauracji; po prawej: bryt nr 5 przed zabiegami); wzdłuż dolnej krawędzi brytu nr 5 znajdowały się również uzupełnienia podłoża mapy wykonane z papieru maszynowego (fot. Jolanta Czuczko)

Duży format mapy i jej użytkowy charakter w pewnym momencie wymusił zmianę formy przechowywania. Prawdopodobnie początkowo mapa mogła funkcjonować jako obiekt ścienny, przypuszczalnie mogła być zawieszana na wałkach. Nie mamy pewności, ponieważ nie zachowała się górna i dolna krawędź mapy, w obrębie których widoczny byłby sposób ich zamontowania. Wiemy natomiast, że mapa była przechowywana w formie zwiniętej, o czym świadczą charakterystyczne deformacje poziome i pionowe. W celu ułatwienia dostępu do mapy podczas jej studiowania oraz przechowywania mapę zaczęto składać. W wyniku wielokrotnego składania i rozkładania utrwalił się jej podział na 12 brytów.

Mapa ulegała intensywnym zniszczeniom, w wyniku czego wykonano rekonstrukcje brakujących fragmentów rysunku kartograficznego. Naniesione zostały odręcznie atramentem metalo-garbnikowym bezpośrednio na płótnie (il. 14a). Najwięcej rekonstrukcji wykonano wzdłuż dolnej krawędzi brytu nr 4 oraz 5 (il. 1). Trudno ocenić dokładnie, w jakim czasie powstały rekonstrukcje brakujących elementów treści kartograficznej mapy. Wiemy natomiast, że mapa już w XVIII wieku była w znacznym stopniu zniszczona. Można przypuszczać, że rekonstrukcje naniesiono przed 1905 rokiem, ale nie wcześniej niż przed powstaniem kopii mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego, czyli po roku 1721²⁷.

Il. 14. Bryt nr 6, po lewej: detal z widocznymi odręcznymi rekonstrukcjami treści mapy na płótnie atramentem metalo-garbnikowym (w miejscach ubytków podłoża papierowego); po prawej: detal ukazujący miejscowość Ornontowice z widoczną adnotacją ołówkiem; za pomocą stempli naniesiono przedstawienie budynków, części drzew oraz punkty pomiarowe – stan po konserwacji-restauracji (fot. Jolanta Czuczko)

W 1905 roku mapa nie funkcjonowała już w jednym kawalku, podzielono ją na 12 brytów. Podział ten był najprawdopodobniej podyktowany złym stanem zachowania obiektu kartograficznego oraz widocznym już wyraźnym wydzieleniem 12 części powstałych w wyniku ciągłego składania i rozkładania mapy. Katastrofalny stan zachowania mapy był przyczyną poddania jej pracom naprawczym, które zlecił książę pszczyński Jan Henryk XI von Hochberg. Naprawę przeprowadził w latach 1905–1906 królewski konserwator z Królewskiego Gabinetu Miedziorytów w Berlinie E. Hauser. Podczas tej ingerencji utrwalono podział mapy na 12 brytów, (pierwotnie) o zbliżonych wymiarach wynoszących ok. 73,5–78,8 × 89,0–90,2 cm oraz usztywniono je, przyklejając na tekturę²⁸. Analiza podłoża mapy wykonana podczas badań i procesów konserwatorskich wykazała, że każdy z 12 brytów był dodatkowo

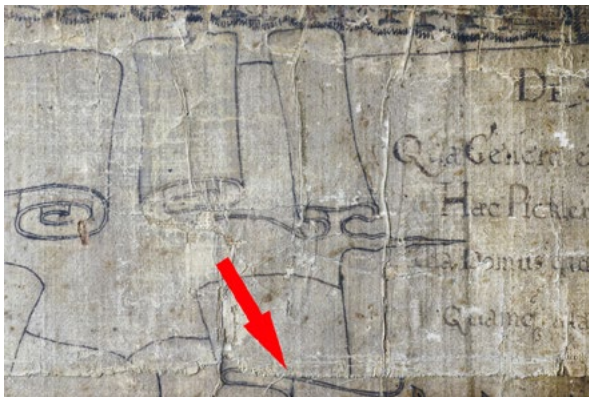
²⁷ Kopia przerysu mapy została wykonana przez Carla Siegmunda Meuslera w roku 1721. Kopia ta zaginęła jeszcze przed latami 20. XX w., za: L. Musiol: *Zabytkowa...*, s. 12; J. Partsch: *Katalog der Ausstellung des XIII. Deutschen Geographentages zu Breslau*. Breslau 1901, s. 24–25; P. Greiner: *Bractwo dla mapy...*, s. 28. W 1905 r. wykonano fotokopię mapy, na której widoczne są rekonstrukcje wykonane atramentem bezpośrednio na płótnie oraz papierowe łaty z rekonstrukcjami. Informacje uzyskane dzięki uprzejmości Katarzyny Kwaśniewicz (kierownicze Oddziału VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii w Archiwum Państwowym w Katowicach).

²⁸ *Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy...*, s. 13.

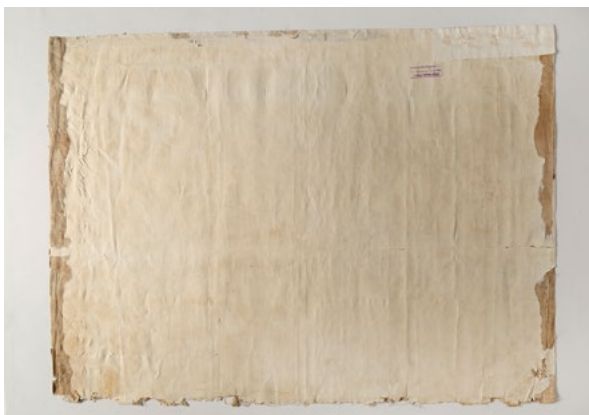
przecięty w połowie. Podział ten mógł wynikać z trudności w operowaniu fragmentami charakteryzującymi się rozległymi zniszczeniami i jednocześnie dużym formatem. Jednak podczas tej ingerencji zgodnie z założeniami przywrócono podział na 12 brytów, sklejając wcześniej rozcięte podłoże paskami papieru maszynowego na klej skrobiowy. Poszczególne bryty mapy połączono na styk, a w pojedynczych wypadkach sklejo je na margines, częściowo zasłaniając fragmenty przedstawienia (il. 15). Na tym etapie uzupełniono również ubytki podłoża, wprowadzając łątki z papierów maszynowych. Część z nich podbarwiono powierzchniowo w celu scalenia kolorystycznego. Każda z dwunastu części mapy została podklejona arkuszem papieru maszynowego (il. 16) oraz naprężona na tekturę²⁹.

Prawdopodobnie wtedy również przeklejo awers klejem skrobiowym (il. 17).

Mapę wielokrotnie naprawiano poprzez liczne podklejenia odspojonych fragmentów. Do tego celu wykorzystywano kleje: skrobiowy pszenny, klej skrobiowy zmieszany z polioctanem winylu³⁰ oraz klej glutynowy z dodatkiem soli glinu. Wy-

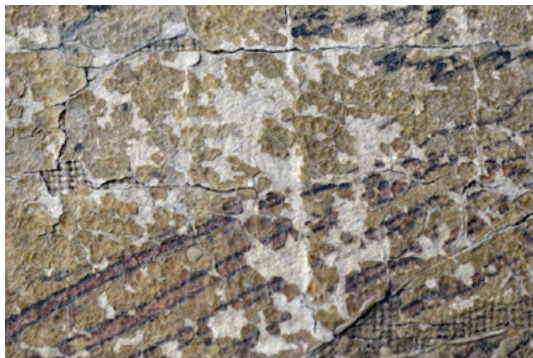
Il. 15. Detal pokazujący, że po przecięciu mapy na 24 sekcje ponownie przywrócono podział na 12 sekcji, sklejając je wtórne na zakładkę, bryt nr 10 (fot. Jolanta Czuczko).

Il. 16. Fotografia przedstawiająca rewers brytu nr 6, widoczny papier maszynowy przyklejony od rewersu (fot. Piotr Kurek)

²⁹ Wykorzystano papier z wysokich jakościowo mas włóknistych, zawierających masę celulozową iglastą (sosnową), bawełnę i len. Do przeprowadzenia dublażu wykorzystano klej skrobiowy pszenny. Użyto tektury, w skład której wchodzi: masa celulozowa iglasta oraz włókna lnu. Identyfikacja składu włóknistego podłoża papierowych oraz identyfikacja klejów: E. Jabłońska i inni: *Dokumentacja badań techniki wykonania i stanu zachowania...*, s. 21–26; D. Jutrzenka-Supryn i inni: *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyzna 1636. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich. Toruń 2020 (opracowanie dostępne w: Archiwum KKRPIŚ WSP UMK; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii), s. 253.*

³⁰ Papiery lokalnie podklejono na klej skrobiowy zmieszany z polioctanem winylu od awersu i rewersu. Polioctan winylu wynalazł w 1912 r. Fritz Klatte, jednak jego zastosowanie w zabiegach konserwator-

Il. 17. Widoczny detal podłoża papierowego brytu nr 1 przesyconego grubą spoiną klejstru pszennego, prawdopodobnie naniesionego podczas naprawy mapy w latach 1905–1906, stan przed konserwacją-restauracją (fot. Jolanta Czuczko)

Il. 18. Bryt nr 12, detal ukazujący akwen położony przy Mysłowicach oraz ślady wykonania przerysu tego fragmentu, o czym świadczą linie siatki głęboko wyrysowane w strukturze papieru – stan po konserwacji-restauracji (fot. Piotr Kurek)

mienione kleje wykorzystywano także do konsolidacji warstwy mediów. Uzupełniano również rysunek i teksty. Generalnie w korektach tych nie starano się jednak naśladować dokładności mapy i jej estetyki – wydaje się, że uzupełniano treść przede wszystkim, aby jej nie utracić, zachować to, co jeszcze było czytelne. Część nawarstwień ma charakter „notatek”. Estetyczną stronę mapy wobec ogromu zniszczeń uznawano już zapewne za straconą. Mapa była obiektem studiów i przerysów jeszcze w pierwszej połowie XX wieku. Na ostatnim brycie widoczne są siatki służące do wykonania kopii poszczególnych fragmentów, między innymi akwenu położonego przy Mysłowicach (il. 18). W podłożu widoczne są otwory wyznaczające interwały siatki oraz głęboko w strukturze papieru wyrysowane liniowanie. Napisy ołówkiem, stanowiące aktualne nazwy miejscowości lub uczytelniające tekst pierwotny, zostały przypuszczalnie naniesione w latach 1941–1944 przez Johannę Kolendę³¹, która miała możliwość szczegółowego oglądu kopii w archiwum zamku pszczyńskiego. Ołówkiem wprowadzono również zapisy liczbowe, które naniesiono z dużą siłą, uszkadzając podłożo

papierowe. W XX wieku uczytelniono pojedyncze napisy atramentem zielonym, prawdopodobnie anilinowym.

skich upowszechniło się od lat trzydziestych XX w., za: J. Ciabach: *Żywiec i tworzywa sztuczne stosowane w konserwacji zabytków*. Toruń 1998, s. 94.

³¹ Uczytelnienie tekstów uzyskano z zastosowaniem techniki obrazowania hyperspektralnego. D. Jutrzenka-Supryn i inni: *ΙΧΝΟΡΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreea Hindenberga...*, s. 262–310; T. Łojewski: *Raport z wykonania badań mapy Hindenberga dla Archiwów Państwowych w Katowicach*. Kraków 2015 (opracowanie dostępne w: Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii; Laboratorium Badań nad Trwałością i Degradacją Papieru Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie).

Il. 19. Wirtualne zestawienie brytów mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego Andreea Hindenberga z 1636 roku uzupełnione próbą rekonstrukcji treści mapy (K. Komsta-Sławińska)

Podsumowanie

Rękopiśmienna mapa Andreea Hindenberga wyróżnia się na tle europejskich map szczegółowych powstałych w pierwszej połowie XVII wieku ze względu na jej wielki format, precyzję wykonania, obecność elementów specyficznych dla regionu (wągrody), a w szczególności pogodzenie odwzorowania terenu opartego na szczegółowych pomiarach z dekoracyjnym, monumentalnym charakterem przedstawienia. Do wykonania mapy zastosowano środki oraz materiały typowe dla obiektów

kartograficznych tego okresu. Niemniej jednak jest to obiekt niepowtarzalny, który wyróżnia złożona budowa technologiczna. Duża liczba arkuszy papieru stanowiących podłoże, na którym została wyrysowana, oraz ich różnorodne i asymetryczne rozmieszczenie zdeterminowane są dużym formatem mapy, ale wskazują również na dynamiczny charakter powstawania dzieła kartograficznego. Fakt późniejszego doklejenia bardziej skomplikowanych elementów mapy, takich jak kartusze, może świadczyć o próbie usprawnienia organizacji pracy przez umożliwienie równoczesnego jej wykonywania przez wiele osób współtworzących dzieło. Obecność korekt związana jest natomiast ze specyficznym charakterem omawianego obiektu kartograficznego. Duży nacisk kładziono zarówno na wyraz artystyczny, jak i jego użytkowe przeznaczenie, w którym istotna była precyzja zamieszczonych informacji. Użytkowy charakter, który mapa ziemi pszczyńskiej pełniła przez około 300 lat – jeszcze na początku XX wieku, będąc podstawą do rozstrzygnięcia sporów granicznych³² – wpłynął znacząco na obecny jej kształt. Ulegała w przeszłości wielu przeobrażeniom, w tym (przypuszczalnie) zmianie formy – od mapy ściennej do podzielonej na bryty (il. 19). Obecność wielu nawarstwień historycznych, nawet tych odbiegających od pierwotnej estetyki dzieła, daje nam przekonanie o autentyczności mapy, ale również wzmacnia postrzeganie jej jako świadectwa historii.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie:

zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie.

Archiwum Prac Dyplomowych Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu:

Derlatka Hanna: *Dokumentacja konserwatorska Atlasu J.B. Homanna z 1752 roku Maior Atlas Scholasticus*. Toruń 1992.

Jurczyga Danuta: *Dokumentacja konserwatorska Atlasu Świata Novus Atlas J. Bleau z 1647 roku*. Toruń 1982.

Nast Krzysztof: *Konserwacja zespołu map miedziorytnicznych z XVI–XVIII wieku. Dokumentacja konserwatorska*. Toruń 1986.

Dokumentacja konserwatorska – prace niepublikowane:

Jabłońska Elżbieta, Targowski Piotr, Rogóż Jarosław, Pronobis-Gajdzis Małgorzata, Czuczko Jolanta, Kozielec Tomasz, Jutrzenka-Supryn Dorota, Karbowska-Berent Joanna, Jarmilko Joanna, Cupa Adam, Tretyn-Kalinowska Małgorzata: *Dokumentacja badań techniki wykonania i stanu zachowania, analiza wartościująca oraz wstępny program prac konserwatorskich mapy ziemi pszczyńskiej autorstwa A. Hindenberga z 1636 roku ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach*. Toruń 2015 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika

³² *Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy...*, s. 10.

- w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddziale VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii).
- Jutrzenka-Supryn Dorota, Czuczko Jolanta, Komsta-Sławińska Karolina, Kozielec Tomasz, *ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich*. Toruń 2020 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii).
- Jutrzenka-Supryn Dorota: *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Atlas kartograficzny Theatrum orbis terrarum Abrahami Orteliusa, wydany w Antwerpii w 1592 roku należący do zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie*. Toruń 2003 (opracowanie dostępne w: Archiwum Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie).
- Łojewski Tomasz: *Raport z wykonania badań mapy Hindenberga dla Archiwów Państwowych w Katowicach*. Kraków 2015 (opracowanie dostępne w: Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii; Laboratorium Badań nad Trwałością i Degradacją Papieru Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie).

Literatura

- Ahn Kyujin, Hofmann Christa, Horsky Monika, Potthast Antje: *How copper corrosion can be retarded – New ways investigating achronic problem for cellulose in paper*. „Carbohydrate Polymers” nr 134, 2015, s. 136–143.
- Bartoszewicz Agnieszka, Bartoszewicz Henryk: *Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki*. „Polski Przegląd Kartograficzny” T. 45 (3), 2013, s. 236–255.
- Brown Lloyd A.: *The Story of Maps*. Boston 1950.
- Ciabach Jerzy: *Żywice i tworzywa sztuczne stosowane w konserwacji zabytków*. Toruń 1998.
- Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy*. Red. Piotr Greiner. Katowice 2020.
- Greiner Piotr: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna 2000.
- Hofmann Christa, Hartl Andreas, Ahn Kyujin, Faerber Ina, Henniges Ute, Potthast Antje: *Studies on the Conservation of Verdigris on Paper*. „Restaurator” 36 (2), 2015, s. 147–182.
- Jutrzenka-Supryn Dorota: *Grynszpan – zielony pigment stosowany do kolorowania map i jego wpływ na stan zachowania zabytków kartograficznych*. [W:] *Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie*. Red. Stanisław Alexandrowicz, Radosław Skrycki. („Z Dziejów Kartografii”. T. 14). Szczecin 2008, s. 87–102.
- Jutrzenka-Supryn Dorota: *Atlas odzyskany – IV Additamentum Theatrum orbis terrarum Abrahami Orteliusa ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchow-*

- nego Hosianum w Olsztynie – zagadnienia historyczne i konserwatorskie.* [W:] *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa.* Red. Jerzy Ostrowski, Radosław Skrycki. („Z dziejów Kartografii”. T. 16). Szczecin 2011, s. 63–76.
- Musioł Ludwik: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andresa Hindenberga z 1636 roku.* Pszczyna [1994].
- Partsch Joseph: *Katalog der Ausstellung des XIII. Deutschen Geographentages zu Breslau.* Breslau 1901.
- Szaflarski Józef: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 roku).* [W:] *Z dziejów kartografii.* Red. Julian Janczak, Zbigniew Rzepa. („Z dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54.
- Smith John: *The Art. Of Painting in Oyl... To which is added The whole Art and Mystery of colouring maps.* London 1759.
- Ślesiński Władysław: *Techniki malarskie, spoiwa organiczne.* Warszawa 1984.
- Thompson Daniel V.: *The materials and Techniques of Medieval Painting.* London 1967.
- Triest Feliks: *Topographisches Handbuch von Oberschlesien.* Breslau 1865.
- Tsai Fei-Wen: *Sixteenth and Seventeenth Century Dutch Painted Atlases: Some Paper and Pigment Problems.* [W:] *Conference Papers.* Manchester 1992. Red. Sheila Fairbrass. London 1992, s. 19–23.

JOANNA STROŃSKA-PRZYBYŁA
 j.stronska-przybyla@zamek-pszczyna.pl
<https://orcid.org/0000-0002-1692-9469>
 Muzeum Zamkowe w Pszczynie

Andreas Hindenberg – szkic biograficzny

Abstrakt

Artykuł został poświęcony postaci Andree Hindenberga, autora mapy wolnego pszczyńskiego państwa stanowego z 1636 roku, który swoją karierę zawodową związał z rodem Promnitzów i Hoyerswerdą (Wojerecy) na Górnym Łużycach, która do 1615 roku była we władaniu rodu. Hindenberg był również nauczycielem geometrii, arytmetyki i sztuk mechanicznych Zygryda I von Promnitz oraz jego towarzyszem w peregrinatio academica w Holandii. Razem podróżowali również w czasie przypadającym na okres wojny trzydziestoletniej (1618–1648), kiedy von Promnitz wypełniał swoje obowiązki wojskowe.

Promnitzowie korzystali z usług Hindenberga w różnych wymiarach i polecali go zaprzyjaźnionym śląskim władcom. Jego dorobek wskazuje, że był inżynierem i budowniczym architektury obronnej. Sam o sobie pisał architect militaris. W latach 1612–1614 pracował na zlecenie Georga von Schönaicha, pana wolnego państwa bytomskiego, przy budowie umocnień zamku w Siedlisku (Carolath), a w latach 1619–1622 kierował rozbudową umocnień Bytomia Odrzańskiego. W latach 1622–1633 prowadził na zlecenie władcy księstwa brzeskiego Jana Christiana rozbudowę umocnień Brzegu. Był również autorem publikacji naukowej dotyczącej stołu do liczenia i sortowania pieniędzy, która ukazała się w 1624 roku w legnickiej drukarni Sebastiana Kocha.

Słowa kluczowe: Andreas Hindenberg, biografia

Andreas Hindenberg – eine biographische Skizze

Dieser Aufsatz ist Andreas Hindenberg gewidmet, dem Verfasser der Karte des Freistaats Pleß von 1636, der seine berufliche Laufbahn mit der Familie Promnitz und Hoyerswerda (Wojerecy) in der Oberlausitz verband, das bis 1615 durch das Adelsgeschlecht regiert wurde. Hindenberg war auch der Geometrie-, Arithmetik- und Mechaniklehrer von Seyfried I. von Promnitz und sein Begleiter bei der peregrinatio academica in den Niederlanden und später auf seinen Reisen (in seiner späteren militärischen Laufbahn), während der Zeit des 30-jährigen Krieges.

Die Angehörigen der Dynastie von Promnitz nahmen Hindenbergs Dienste in verschiedenen Ausmaßen in Anspruch und empfahlen ihn befreundeten schlesischen Herrschern. Sein Gesamtwerk weist darauf hin, dass er ein Ingenieur und Erbauer von Verteidigungsanlagen war. Er schrieb von sich selbst als Architect Militaris. Zwischen 1612 und 1614 arbeitete er im Auftrag von Georg von Schönaich, Herr des Standesherrschaft Beuthen, am Bau der Befestigungsanlagen des Schlosses in Caro-

lath. In den Jahren 1619 bis 1622 leitete er den Ausbau der Befestigungsanlagen von Beuthen an der Oder. Zwischen 1622 und 1633 leitete er im Auftrag des Herrschers des Herzogtums Brieg, Johann Christian, den Ausbau der Brieger Festungsanlagen. Er war auch der Autor einer wissenschaftlichen Publikation über eine Tabelle zum Zählen und Sortieren von Geld, die 1624 in der Druckerei von Sebastian Koch in Legnitz veröffentlicht wurde.

Schlüsselbegriffe: Andreas Hindenberg, Biografie

Andreas Hindenberg – Biographical sketch

The article is devoted to the figure of Andreas Hindenberg, author of the 1636 map of the Free state of Pszczyzna, who associated his career with the Promnitz family and Hoyerswerda (Wojerecy) in Upper Lusatia, which was in the family's possession until 1615. Hindenberg was also a geometry, arithmetic, and mechanical arts teacher of Seyfried I von Promnitz, who accompanied the nobleman in the *per-egrinatio academica* in the Netherlands, and in his later military travels, during the period falling of the 30-year war.

The Promnitz family used Hindenberg's services in various capacities and recommended him to other Silesian rulers. His work indicates that he was an engineer and builder of defensive architecture. He called himself *Architect Militaris*. In 1612–1614 he worked for Georg von Schönaich, lord of the Free State of Bytom, on the construction of the fortifications of the Siedlisko (Carolath) castle, and in 1619–1622 he was responsible for extending the fortifications of Bytom Odrzański. He was in charge of the same type of work in Brzeg, where in 1622–1633, he worked on behalf of the ruler of the Duchy of Brzeg, John Christian. He also authored a scientific publication on a table for counting and sorting money, published in 1624 by Sebastian Koch's printing house in Legnica.

Keywords: Andreas Hindenberg, biography

Dzisiejszy stan badań nie daje odpowiedzi na podstawowe pytania: kiedy i gdzie się urodził i zmarł Andreas Hindenberg, jaki był jego stan cywilny, czy faktycznie odebrał wykształcenie uniwersyteckie, a jeśli tak, to gdzie.

Wiadomo, że swoją karierę zawodową związał z rodem Promnitzów, a początek tej współpracy związany jest z miastem Hoyerswerda (Wojerecy) na Górnych Łużycach¹, które do 1615 roku było we władaniu tego rodu. Hindenberg był jego obywatelem².

Ród Promnitzów należał do starej śląskiej szlachty, której historia udokumentowana jest od XII wieku. Znane są dwie główne linie rodu: starsza – związana z dobrami Lessendorf (Lasocin w powiecie nowosolskim) i młodsza – związana z dobrami Alt Weichau (Stary Wichów w powiecie żagańskim). Twórcą potęgi Promnitzów był

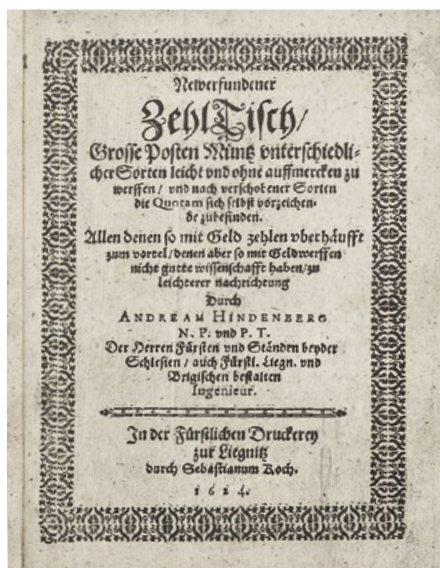
¹ Dzisiaj Hoyerswerda to miasto położone w Niemczech, w północnej części kraju związkowego Saksonia, w okręgu administracyjnym Drezno, w powiecie Budziszyn.

² J. Partsch: *Schlesien. Eine Landeskunde für das deutsche Volk auf wissenschaftlicher Grundlage*. T. II. Breslau 1911, s. 636.

Baltazar Promnitz ze starszej linii, wielki dyplomata, biskup wrocławski i generalny starosta Śląska. Od zadłużonego Jana Turzona wykupił pszczyńskie wolne państwo stanowe, a następnie od cesarza Ferdynanda I Habsburga zastawione mu uprzednio dobra Żary i Trzebiel w margrabstwie Dolne Łużyce. Za zgodą cesarza ustanowił na obu latyfundiach odrębne ordynacje rodowe, które miały być dziedziczone przez kolejnych Promnitzów na zasadzie majoratu (primogenitury). Przyjął przy tym zasadę, że obie ordynacje nie mogły być skupione w ręku jednego przedstawiciela rodu. Po śmierci biskupa Baltazara ordynacja pszczyńska trafiła do starszej linii rodu Lessendorf, a następnie po jej wymarciu w 1612 roku przeszła w ręce młodszej linii Alt Weichau, począwszy od Henryka Anzelma (1564–1622, panował w Pszczynie 1612–1619)³.

W znanych źródłach Andreas Hindenberg pojawia się po raz pierwszy przy okazji darowizny Weigharda von Promnitza, ówczesnego właściciela dóbr Hoyerswerda (zmarł 12 lutego 1618 r.), na rzecz jego radcy Waltena (bądź Waltera) Ludwiga. Za wierną służbę Zygfydowi von Promnitzowi (1534–1597), ojcu Weigharda, przekazał mu w dziedziczne posiadanie ziemię w granicach dominium Hoyerswerda, aby wybudował na niej dom i założył za nim ogród. Dodatkowo przyznał mu różne przywileje i zwolnił z wszelkich podatków, z wyjątkiem tego, że corocznie na św. Marcina miał płacić jednego florena węgierskiego. Dokument spisano we wtorek po niedzieli Świętej Trójcy (27 maja 1603 r.)⁴. W XVI i na początku XVII wieku w aktach spisywanych w sądach lub w urzędach figurowało zwykle pięciu lub sześciu świadków. Hindenberg został wymieniony w akcie darowizny jako czwarty z pięciu świadków, a przy jego nazwisku zaznaczono „Secretarius”. Zapewne Hindenberg poświadczal dokument jako sekretarz Promnitza.

Po raz pierwszy Hindenberg przedstawił się skrótem N P (notarius publicus) w publikacji wydanej w 1624 roku o wynalezionym przez siebie stoliku do liczenia i sortowania pieniędzy⁵. Notariusz był po-

II. 1. Strona tytułowa publikacji Andream Hindenberga z 1624 roku (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Biblioteka, *Neuerfundener Zehl-Tisch* (...), sygn. bibl. 3926)

³ J. Polak: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. I. Pszczyna 2022, s. 135–313; P. Haracz: *Trzebielskie państwo stanowe pod panowaniem rodu von Promnitzów*. [W:] *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. („Zielonogórskie Studia Łużyckie” nr 7). Zielona Góra 2011, s. 75–79.

⁴ *Ober=Lausitzerscher Beytrag zur Gelahrheit und Deren Historie*. T. II. Leipzig und Görlitz 1740, s. 61–62.

⁵ A. Hindenberg: *Neuerfundener Zehl-Tisch/ Grosse Posten Müntz unterschiedlicher Sorten leicht und ohne auffmercken zu werffen/ und nach verschobener Sorten die quotam sich selbst vorzeichende zubefinden*. Liegnitz 1624.

woływany przez najwyższe władze państwowe. Była to osoba zaufania publicznego, gwarantująca prawidłowość sporządzonego dokumentu, któremu nadawano wiarę publiczną. Notariusze publiczni byli uważani też za pisarzy (w dokumentach nazywano ich scribami).

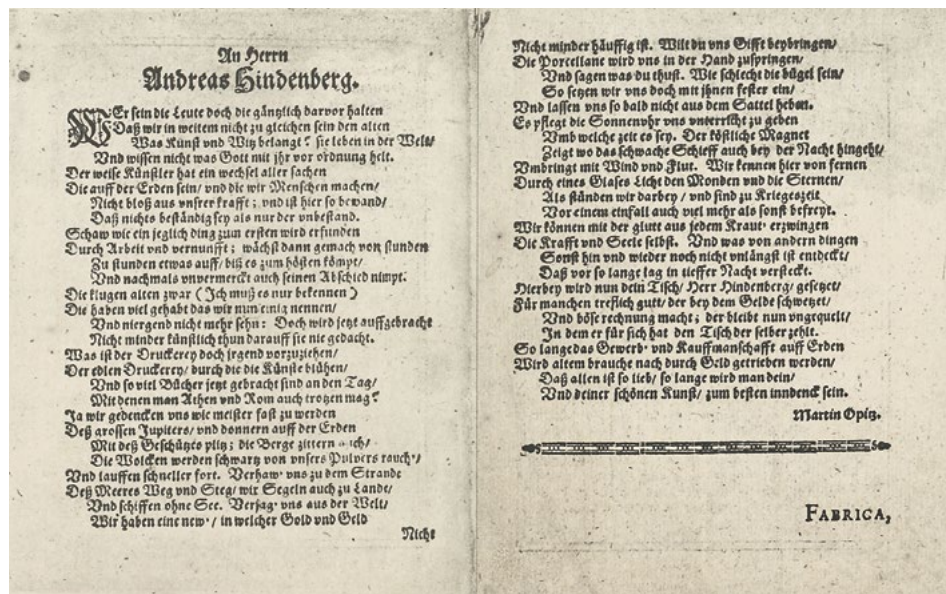
Pełnią funkcję potwierdzają również słowa „Andreas Hindenberg Notarius Publicus” umieszczone w kartuszu mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego z 1636 roku⁶, jednak wyjaśnienie okoliczności związanych z pełnieniem przez Hindenberga funkcji notariusza wymaga jeszcze wnikliwych badań i poszukiwań historyczno-prawnych.

Przełom XVI i XVII wieku to więc najbardziej prawdopodobny początek służby u Promnitzów, między innymi u Weigharda von Promnitza, na rzecz którego poświadczał wspomniany dokument, a następnie jego młodszego brata Zygryda I von Promnitza (1573–1623). Z tym ostatnim Andreas Hindenberg był związany najpierw jako jego nauczyciel geometrii, arytmetyki i sztuk mechanicznych, a następnie jako opiekun i towarzysz w peregrynacji akademickiej (*peregrinatio academica*) w Holandii. Młody arystokrata uczył się – wraz z bratem Weighardem – w kilku śląskich i czeskich gimnazjach (w Brzegu i Radiszu) i studiował m.in. w Wittenberdze, Padwie i Antwerpii. Razem podróżowali również w późniejszym czasie, przypadającym na okres wojny trzydziestoletniej (1618–1648), kiedy von Promnitz wypełniał swoje obowiązki wojskowe. Zygryd darzył go wielką przyjaźnią i poważaniem⁷.

Początek XVII wieku, a zwłaszcza pierwsze lata wojny trzydziestoletniej, to okres gwałtownie postępującej inflacji w krajach niemieckich i monarchii Habsburgów. Dobre monety obiegowe były przetapiane, aby można było zrobić z nich monety gorszej jakości. Ostatecznie składały się prawie w całości z samej miedzi. Dewaluacja pieniądza doprowadziła do takiego kryzysu gospodarczego, że cesarz Ferdynand II w 1623 roku zlikwidował zepsutą walutę. Zredukował pieniądź gotówkowy do ułamka wartości nominalnej i kazał wybić monety z wysoką zawartością kruszcu (to uproszczona wersja kryzysu monetarnego). Aby zaradzić oszustwom związanym z psuciem monety, Hindenberg wymyślił i opracował stół do liczenia i sortowania pieniędzy. Projekt przedstawił w publikacji naukowej pod tytułem: *Newerfundener Zehl-Tisch/ Grosse Posten Müntz unterschiedlicher Sorten leicht und ohne auffmercken zu werffen/ und nach verschobener Sorten die quotam sich selbst vorzeichende zubefinden* (tytuł można przetłumaczyć następująco: *Nowo wynaleziony stół do liczenia dużych partii monet różnych nominalów, wrzuconych łatwo i nieposortowanych*). Swoje dzieło wydał w 1624 roku w legnickiej drukarni Sebastiana Kocha i zadedykował Marcusowi Teubenerowi z Bilaw i Hermssdorff, który był mistrzem mincerskim (*Münzmeister*) i radcą kamery książęco-legnickiej. Omawiany egzemplarz nosi numer 477. Tu można pokusić się o stwierdzenie, że ze względu na zamieszczone ryciny i rozkładane płachty (strony z tabelami), a także z uwagi na ograniczone grono czytelników książka Hindenberga mogła należeć do droższych druków o mniejszym nakładzie (w tym wypadku mogło to być 500 sztuk).

⁶ Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej AP Pszczyna), zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej AKP), sygn. XVIII 5, *Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego „Ichnoorthographia Plesniaca” Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Obecnie mapa przechowywana jest w Archiwum Państwowym w Katowicach.

⁷ M. Opitz: *Seyfridi Promnitii Vita*. [W:] *Lateinische Werke*. T. II. Berlin 2011, s. 25.

II. 2. Poemat na cześć A. Hindenberga autorstwa Martina Opitza (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Biblioteka, *Newerfundener Zehl-Tisch* (...), sygn. bibl. 3926)

Dzieło ma rozbudowaną stronę tytułową i 2 rozdziały. Na stronie tytułowej autor przedstawia się skrótami łacińskimi: „N P” i „P T”. P T to określenie „pro tempore” (obecnie) odnoszące się do drugiej profesji Hindenberga, bo dalej czytamy: inżynier panów i książąt śląskich, legnickich i brzeskich. Tytułatura ta wskazuje, że Hindenberg w swej karierze zawodowej osiągnął stanowisko inżyniera, pracującego na rzecz władz ogólnosląskich (ściślej Sejmu Śląskiego) oraz piastowskich książąt legnicko-brzeskich. W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *Fabrica*, opisał budowę i przygotowanie swojego stołu do pracy, a w rozdziale zatytułowanym *Practica* – zasady jego obsługi; załączył tabelę i przykłady obliczeń. Na końcu publikacji zamieścił poemat dedykacyjny autorstwa swojego przyjaciela, wybitnego śląskiego poety Martina Opitza⁸, napisany na jego cześć, opiewający jego wynalazek i postęp cywilizacyjny. Opitz mógł nawet pośredniczyć przy wydawaniu książki, gdyż w tym samym czasie również korzystał z drukarni Sebastiana Kocha.

Ów wiersz można w skrócie opisać w następujący sposób: na początku jest mowa o Bogu jako mądrym artyście, który wcześniej zaprogramował zmienność swojego stworzenia, aby ludzie nie zmieniali świata wyłącznie na własną rękę (wersy do 8); wszystko powstaje, rośnie, a następnie jest zastępowane, np. nowymi wynalazkami (wersy 9–12); powoduje to cykliczny proces, który i tak dąży do celu wyznaczonego przez Boga. Starożytni mieli wiele osiągnięć, jednak współczesny wiek już o nich nie pamięta, ale są teraz nowe, nie mniej pomysłowe wynalazki, o których oni ni-

⁸ Martin Opitz (ur. 23 grudnia 1597 r. w Bolesławcu na Śląsku, zm. 20 sierpnia 1639 r. w Gdańsku) – śląski poeta okresu baroku, założyciel śląskiej szkoły poezji, uczonec, dyplomata. Źródło: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz73593.html#ndbcontent> [dostęp: 10 października 2022].

gdy nie pomyśleli (wersy 13–16). Idea ta jest zilustrowana jedenastoma przykładami (kolejne wersy), których punktem kulminacyjnym jest najnowszy wynalazek Hindenberga. Czy projektant stolika przyczynił się w tamtym czasie do ułatwienia ludziom pracy? Trudno powiedzieć. Do dnia dzisiejszego ukazało się zaledwie kilka publikacji, w których wspomina się o wynalazku Hindenberga (i to głównie w aspekcie omawiania wiersza Opitza), natomiast nie ma w nich mowy o jego praktycznym zastosowaniu w przyszłości. Można więc zaryzykować stwierdzenie, że wynalazek nie wszedł w fazę realizacji.

Oprócz służby u Promnitzów, Hindenberg przyjmował również zlecenia od zaprzyjaźnionych z nimi rodów. W 1595 roku Georg von Schönaich odziedziczył dobra siedlisko-bytomskie po swoim kuzynie Fabianie von Schönaich i poślubił wdowę po nim – Elisabeth von Landscron, zaciągając tym samym nowe zobowiązania wobec cesarza, który oczekiwał ufortyfikowania nowych siedzib magnackich⁹. W związku z tym w 1610 roku poprosił Zygryda I von Promnitsa o radę przy budowie siedliskich umocnień. Promnitz przysłał mu plan fortyfikacji wykonany przez Andreasa Hindenberga, jednak Schönaich go nie zaakceptował i odesłał. Mimo to korzystał z porad Hindenberga w latach 1612–1614, zlecając mu kierownictwo nad budową fosy wokół zamku Siedlisko (Carolath)¹⁰. Dwa lata później, w 1616 roku, Georg von Schönaich rozpoczął prace nad otaczaniem swojego miasta Bytomia Odrzańskiego nowymi umocnieniami. Odpowiednie pomiary wykonał Baltazar Schubert z Berlina, projekt opracował Valentin Säbisch z Wrocławia, a kierowanie budową, która przypadła na lata 1619–1622, powierzono Andreasowi Hindenbergowi¹¹.

Po zakończeniu tych prac Hindenberg wyjechał do Brzegu, by 1 lipca 1622 roku przyjąć od księcia brzeskiego Jana Chrystiana kierownictwo nad kontynuacją prac fortyfikacyjnych wokół zamku w Brzegu. Zastąpił on holenderskiego inżyniera Pasquelina. Przeprowadził na nowo pomiary gruntu pod budowę i zaproponował zmiany w rozmieszczeniu bastionów według charakterystycznej niderlandzkiej sztuki fortyfikacyjnej fosbreji¹². Zastosował tam raweliny¹³. W latach 1628–1633 kierował również budową wałów miejskich Brzegu. Według śląskiego kronikarza Fryderyka Lucae (1644–1708), za wykonanie szkiców i wymierzenie ogrodów przeznaczonych na fortyfikacje Andreas Hindenberg otrzymał z magistratu 83 talary i 12 guldenów zapłaty¹⁴. Jeśli był kierownikiem budowy wałów, musiał otrzymać większe wynagro-

⁹ T. Andrzejewski, M. Kula: *Siedlisko poprzez wieki – z dziejów zamku Karolat*. Siedlisko 2014, s. 34.

¹⁰ Ch.D. Klopsch: *Geschichte des Geschlechts von Schönaich*. H. 3. Glogau 1853, s. 71–72.

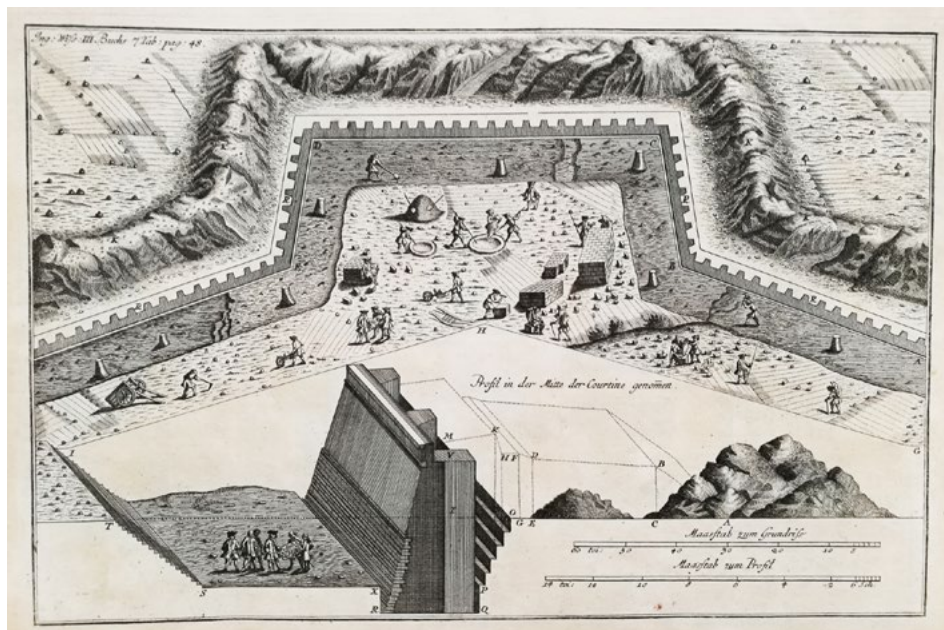
¹¹ H. Lutsch: *Verzeichniss des Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*. Vol. III: *Fürstentum Glogau-Sagan*. Breslau 1891, s. 69–70; T. Andrzejewski: *Rys historyczny fortyfikacji Bytomia Odrzańskiego do końca XVIII w.* [W:] *Budownictwo obronne Środkowego Nadodrza. Powiat nowosolski*. Red. T. Andrzejewski. Nowa Sól 2003, s. 61.

¹² Fosbreja (fossebreja), przedwał, w fortyfikacji bastionowej przestrzeń między skarpą rowu a skarpą wału, służyła jako droga rontowa. *Fosbreja [fossebreja]*. [W:] *Encyklopedia techniki wojskowej*. Warszawa 1978, s. 182.

¹³ Rawelin w fortyfikacji bastionowej XVI–XVIII w. dzieło fortyfikacyjne wybudowane na planie trójkąta, usytuowane przed kurtyną. Rawelin spełniał funkcję osłony kurtyny narysu bastionowego lub kojca w narysie poligonalnym. Działa ustawiane na ławie artyleryjskiej rawelinu prowadziły ogień na przedpole wspólnie z artylerią bastionów. *Rawelin*. [W:] *Encyklopedia techniki wojskowej...*, s. 581.

¹⁴ Tamże, s. 370 oraz „Brieger Wochenblatt” 1790, s. 190.

Il. 3. Scena przedstawiająca roboty budowlane fortyfikacji typu rawelinowego (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Biblioteka, „Album z rysunkami technicznymi” syg. 20, ilustracja Ing: Wiss: III Buchs 7 Tab: pag: 48, sygn. bibl. 3237)

dzenie. Twierdza przeszła pomyślnie swój pierwszy test w 1642 roku, odpierając atak wojsk szwedzkich pod dowództwem marszałka Lennarta Torstensona¹⁵.

Dotychczas znany dorobek Andreasa Hindenberga wskazuje, że był inżynierem i budowniczym architektury obronnej. Wśród wielu umiejętności posiadał również sztukę kreślenia map i planów. Sam o sobie pisał „architect militaris”¹⁶. Domyślać się tylko można, jak wszechstronną wiedzą i umiejętnościami musiał się wykazać, aby wykonywać te zawody.

Definicja zawodu inżyniera wojskowego, czyli architecta militaris, według słynnego polskiego matematyka Józefa Naronowicza-Narońskiego (ok. 1610–1678), powstała w tym samym czasie, w którym żył Andreas Hindenberg. Podaje ona wykaz potrzebnych umiejętności, takich jak: jasne wysławianie się, malowanie, rozeznanie w polityce bieżącej oraz znajomość arytmetyki, geometrii, rysunku perspektywicznego, geografii fizycznej i politycznej oraz topografii wojskowej, historii politycznej, nauk przyrodniczych, wiedzy artyleryjskiej, pirotechniki, astronomii i meteorologii, mechaniki technicznej w szerokim zakresie, zwłaszcza w zastosowaniu do budownictwa lądowego i wodnego oraz inżynierii wojskowej, chemii technicznej, magii naturalnej (!), „która ma w sobie wiele sekretów różnych, a zacnych, do matematyki a inżynierstwa barzo pożytecznych”, nauki o budowie i zastosowaniu kompasów,

¹⁵ J. Partsch: *Schlesien eine Landeskunde...*, s. 636. Więcej o oblężeniu Brzegu przez marszałka L. Torstensona można przeczytać w artykule J. Krebs: *Die Belagerung Brieg's durch Torstensohn (1642)*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” T. 6, 1876, s. 368–468.

¹⁶ AP Pszczyna, AKP, sygn. XVIII 5.

II. 4. Portret Zygfryda II von Promnitza (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Biblioteka, J. Kolenda: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636*. Dortmund 1979, sygn. bibl. 2444)

przebywał u wuja Hansa Ulricha von Schaffgotscha w Żmigrodzie. W 1623 roku jego stryj Zygfryd I von Promnitz uczynił go swoim spadkobiercą na pszczyńskim wolnym państwie stanowym, na które cesarską inwestyturę otrzymał od Ferdynanda II Habsburga w czerwcu 1629 roku. Aby uporządkować sprawy graniczne i gruntowe, a przede wszystkim wysokości dochodów z własnych dóbr, Zygfryd II von Promnitz nakazał w latach 1629, 1630 i 1640 spisanie urbarzy¹⁸ pszczyńskich dóbr zamkowych, które zachowały się do dzisiaj¹⁹. Jako ich dopełnienie zlecił Andreaso- wi Hindenbergowi sporządzenie wielkoformatowej mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego o grecko-łacińskim tytule *IXNOOPΘOΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA* albo *Prawdziwe ugruntowanie /państwa stanowego Pszczyna wysoce i dobrze urodzonego pana Seyfrida von Promnitz, barona na Pszczynie, Żarach, Trzebieli i Nowogrodu, dziedzica Niemodlina i Kantorowic, szambelana rzymsko-cesarskiego Majestatu, dziedzica i pana wolnego państwa stanowego Pszczyny, tak jak ono jest położone z granicami, drogami i rewirami, z całym osiadłym rycerstwem i poddanymi, z rozróżnionymi i oznaczonymi zewnątrznie w ciągłym położeniu granic z sąsiadami na polskiej i niemieckiej ziemi z każdym osobno, a także między sobą z wszystkimi wewnątrz leżącymi miastami, wsiami, folwarkami, stawami, wodami i lasami. Zewnętrzne granice państwa mierzone są w milach, przy czym mila wg cesarskiej miary wynosi 11250 łokci albo 150 łańcuchów, jeden łańcuch 10 prętów, jeden pręt 7,5 łokcia albo 15 stóp i wynoszą 40 mil i 21 łańcuchów. Wszystko naniesione wg geometrycznych*

a ponadto ekonomii ze szczególnym uwzględnieniem księgowości materiałowej i finansowej oraz znajomości budowy i obsługi posiadanych instrumentów pomiarowych. Ponadto inżynier wojskowy powinien mieć dobry wzrok, silne nogi, być odważny, pobożny i prawy, powinien kochać ojczyznę, dochować tajemnicy, być wytrwały w pracy przeprowadzanej w dzień w polu przy wytyczaniu i budowie fortyfikacji, a w nocy w zamkniętym pomieszczeniu przy obliczeniach i rysunkach¹⁷. Można przyjąć, że większość tych cech, umiejętności i wiedzy posiadał Andreas Hindenberg, wymagała jednak dalszych badań i poszukiwań źródłowych.

Kolejne zlecenie – tym razem w Pszczynie – przyjął Hindenberg od Zygfryda II von Promnitza, najprawdopodobniej w latach 1630–1633. Zygfryd II zwany Młodszym (1606–1650) był synem Weigharda von Promnitza i Polixeny Młodszej von Pückler. Po śmierci rodziców w latach 1618–1624

¹⁷ T. M. Nowak: O zawodzie inżyniera wojskowego w Polsce XVII wieku. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” T. 21 (3), 1976, s. 475–479.

¹⁸ Urbarz (łac. urbarium) na Śląsku: spis zagospodarowanych gruntów oraz świadczeń, obowiązków i uprawnień związanych z ich użytkowaniem. <https://sjp.pwn.pl/slowniki/urbarium.html> [dostęp: 10 października 2022].

¹⁹ AP Pszczyna, AKP, sygn. V 5, *Urbarium ab anno 1629*; sygn. V 6, *Zins manual A – o 1630*; sygn. V 7, *Repertorium über die Herrschaft Pleß Urbarium 1640*.

Il. 5. Fragment mapy Andrzeja Hindenberga z 1636 roku, bryt nr 3 (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. XVIII 5)

miar przez Andrzeja Hindenberga, inżyniera Ziębic²⁰ i starego sługi barona von Promnitz. Rok 1636.²¹

Mapa była przechowywana w „Izbie Krajowej” (Landes Stube), zlokalizowanej we wschodnim skrzydle na II piętrze zamku pszczyńskiego, w której odbywały się sejmiki szlachty. Na wyposażeniu tego lokalu znajdowały się według zachowanego inwentarza zamkowego z 1664 roku: prosty stół czworoboczny, jedno zielone łó-

²⁰ Obecny stan badań nie daje odpowiedzi na pytanie, jakie prace wykonywał Hindenberg jako inżynier w Ziębicach (Münsterberg).

²¹ Szerzej o mapie pisali: J. Kolenda: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636*. Dortmund 1979; L. Musiol: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andrzeja Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994] (maszynopis znajduje się w Bibliotece Śląskiej w Katowicach); J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z historii kartografii*. Red. J. Janczak, Z. Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54; A. Barciak: *Mapa Andrzeja Hindenberga z 1636 r. jako źródło do dziejów ziemi pszczyńskiej*. [W:] *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka*. Red. A. Jaworska, R. Jop. Warszawa 2013, s. 253–261; P. Greiner: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andrzeja Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna 2000.

zeczko dziecięce oraz mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego. Mapa była wykorzystywana przez kolejne setki lat w procesach sądowych dotyczących sporów granicznych z ziemiaństwem pszczyńskim²².

O nowatorskim podejściu Hindenberga do powierzonego zadania świadczą m.in. nietypowa – na zachód – orientacja mapy oraz średnie, dotychczas niespotykane pomniejszenie mapy (około 1:17 500). Oprócz pszczyńskiego wolnego państwa stanowego na mapie mniej szczegółowo przedstawiono wsie rycerskie i tereny pogranicza Górnego Śląska i Małopolski. Mapa jest kolorowa. Nowatorskie było również oddanie w dziele kartograficznym ukształtowania terenu. Hindenberg przedstawił to przez wygięcie linii pasm ról oraz przez cieniowanie na brązowo pagórków. Charakterystyka mapy została przedstawiona w skrócie, ponieważ nie jest przedmiotem tego opracowania. Ostatnie udokumentowane użycie mapy w celach urzędowych przypada na początek XX wieku. Mapa stanowiła wówczas dowód w spornej sprawie między Janem Henrykiem XV von Hochbergiem a hrabią Hencklem von Donner-smarckiem w 1903 roku²³. Sama mapa pozostaje ostatnim znanym dowodem działalności Hindenberga.

Reasumując, nawet pobieżne zaznajomienie się z życiorysem Andreasa Hindenberga prowadzi do zadziwiającej konstatacji. Oto mamy do czynienia jakby z dwiema osobowościami Hindenberga: jako dworzanina Promnitzów, wychowawcy i nauczyciela ich synów, pedagoga, podróżnika po Europie, a przy tym badacza, wynalazcy, monetarysty oraz jako inżyniera budowlanego, fortyfikatora i kartografa, czynnego zawodowo aż do późnej starości.

Odnalezione informacje sugerują, że Andreas Hindenberg rozpoczął służbę u Promnitzów już na dworze Zygryfda von Promnitza (1534–1597) około 1580 roku, a więc musiał się urodzić co najmniej przed 1565 rokiem. W 1636 roku, z którego pochodzi ostatnia znana nam informacja o Hindenbergu, musiał mieć co najmniej 70 lat.

Od XVII do XXI wieku powstało wiele publikacji, w których wspomina się Andreasa Hindenberga, jednak wszystkie skupiają się tylko na jego karierze zawodowej. Odkrywane kolejne wątki z życia Hindenberga powoli uzupełniają zebrane dotychczas informacje. Dzięki digitalizacji zasobów bibliotek i archiwów państwowych, do obiegu naukowego wprowadzonych zostaje coraz więcej nieznanych wcześniej źródeł archiwalnych oraz trudno dostępnych XVIII- i XIX-wiecznych publikacji. Ułatwiony dostęp do nich pozwala na prowadzenie wielowątkowych badań, często bez wychodzenia z domu. Autorka ma nadzieję, że przedstawiony szkic biograficzny, choć pełen luk, stanie się bodźcem do rozpoczęcia pogłębionych badań nad życiem Andreasa Hindenberga.

²² A. Kruczek: *Architektura i wyposażenie zamku pszczyńskiego w XVII i na początku XVIII wieku*. „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie” T. 2, 1983, s. 25.

²³ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 32, *Notatka dr Ezechiela Ziviera dla generalnego dyrektora Gustawa Weidlicha z 14 kwietnia 1903 roku*.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie:
zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie.

Źródła drukowane

„Album z rysunkami technicznymi” syg. 20, Ing: Wiss: III Buchs 7 Tab. [b.m.r.].
Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Biblioteka, sygn. bibl. 3237.

Hindenberg Andreas: *Newerfundener Zehl-Tisch/ Grosse Posten Müntz unterschiedlicher Sorten leicht und ohne auffmercken zu werffen/ und nach verschobener Sorten die quotam sich selbst vorzeichende zubefinden*. Liegnitz 1624.

Opitz Martin: *Seyfridi Promnicii Vita*. [W:] *Lateinische Werke*. T. II. Berlin 2011.

Literatura

Andrzejewski Tomasz, Kula Marcin: *Siedlisko poprzez wieki – z dziejów zamku Karolat*. Siedlisko 2014.

Andrzejewski Tomasz: *Rys historyczny fortyfikacji Bytomia Odrzańskiego do końca XVIII w.* [W:] *Budownictwo obronne Środkowego Nadodrza. Powiat nowosolski*. Red. Tomasz Andrzejewski. Nowa Sól 2003, s. 44-65.

Barciak Antoni: *Mapa Andreasa Hindenberga z 1636 r. jako źródło do dziejów ziemi pszczyńskiej*. [W:] *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka*. Red. Aleksandra Jaworska, Robert Jop. Warszawa 2013, s. 253-262.

Fosbreja (fossebreja). [W:] *Encyklopedia techniki wojskowej*. Warszawa 1978.

Greiner Piotr: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, za bytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna 2000.

Haracz Piotr: *Trzebielskie państwo stanowe pod panowaniem rodu von Promnitzów*. [W:] *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. Red. Tomasz Jaworski, Sylwia Kocioł. („Zielonogórskie Studia Łużyckie” nr 7). Zielona Góra 2011, s. 75-84.

Klopsch Christian David: *Geschichte des Geschlechts von Schönaich*. H. 3. Glogau 1853.

Kolenda Johanna: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636*. Dortmund 1979.

Krebs Julius: *Die Belagerung Brieg's durch Torstensohn (1642)*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” T. 6, 1876, s. 368-468.

Kruczek Jan.: *Architektura i wyposażenie zamku pszczyńskiego w XVII i na początku XVIII wieku*. „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie” T. 2, 1983, s. 7-34.

Lutsch Hans: *Verzeichnis des Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*. Vol. III: *Fürstentum Glogau-Sagan*. Breslau 1891.

Musiół Ludwik: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994].

Nowak Tomasz Marian: *O zawodzie inżyniera wojskowego w Polsce XVII wieku*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” T. 21 (3), 1976, s. 475-479.

Ober=Lausitzerscher Beytrag zur Gelahrheit und Deren Historie. T. II. Leipzig–Görlitz 1740.

Partsch Josef: *Schlesien. Eine Landeskunde für das deutsche Volk auf wissenschaftlicher Grundlage*. T. II. Breslau 1911.

Polak Jerzy: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. I. Pszczyna 2022.

Rawelin. [W:] *Encyklopedia techniki wojskowej*. Warszawa 1978.

Szaflarski Józef: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z historii kartografii*. T. 1. Red. Julian Janczak, Zdzisław Rzepa. („Z dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15-54.

Netografia

<https://sjp.pwn.pl/slowniki/urbarium.html> [dostęp: 10 października 2022].

<https://www.deutsche-biographie.de/sfz73593.html#ndbcontent> [dostęp: 10 października 2022].

JIŘÍ BRŇOVJÁK
 jiri.brnovjak@osu.cz
<https://orcid.org/0000-0003-2659-4348>
 Ostravská univerzita

Wojna trzydziestoletnia i rok 1635 jako „przełomowe momenty” w historii śląskich elit szlacheckich (na przykładzie Promnitzów, wolnych pszczyńskich panów stanowych)

Abstrakt

W 1635 roku po raz pierwszy po latach wyczerpujących działań wojennych, którym towarzyszyło coraz większe zubożenie i cierpienie ludności cywilnej, dwa zwaśnione obozy – Rzeszy i Monarchii Habsburskiej – mogły odczuwać nadzieję na pokojowe rozwiązanie. Pokój praski stanowił ważny punkt zwrotny w sytuacji wewnętrznej ziem czeskich, co zasadniczo wpłynęło również na Śląsk i tamtejszą społeczność stanową, której Promnitzowie stanowili elitarną część. Losy śląskich protestanckich książąt i szlachty miały obrać zupełnie inny kierunek niż dotychczas. Celem niniejszego opracowania jest wskazanie na dzieje rodu Promnitzów jako ważnego przykładu ilustrującego zwrot historyczny, który zmusił tradycyjne elity śląskie do wejścia na mniej lub bardziej mimowolną drogę ku politycznej marginalizacji i społecznemu prowincjonalizmowi, z której to drogi częściowo zeszedł dopiero po oderwaniu większości Śląska przez Prusy w latach 1740–1742.

Prezentowany tekst został zatem podzielony na trzy części: w pierwszej przypomniano w szerszym kontekście wydarzenia wojennych z lat 30. i 40. XVII wieku treść i polityczno-społeczno-wyznaniowe oddziaływanie pokoju praskiego na ziemie czeskie, a zwłaszcza Śląsk i Łużyce; druga część została poświęcona analizie wybranych aspektów zmian w karierze polityczno-społecznej Promnitzów od momentu nabycia dóbr dolno- i górnośląskich w połowie XVI wieku do wymarcia rodu w linii męskiej w drugiej połowie XVIII wieku; w trzeciej i ostatniej części oprócz końcowego podsumowania podjęto również próbę oceny pozycji Promnitzów jako typowych przedstawicieli arystokracji pogramnicza.

Słowa kluczowe: wojna trzydziestoletnia, Promnitz

Der Dreißigjährige Krieg und das Jahr 1635 als „Wendepunkte“ in der Geschichte der schlesischen Adelseliten (am Beispiel der Familie Promnitz, Freie Herren der Standesherrschaft Pleß)

1635 konnten die beiden Kriegsgegner, das Reich und die Habsburgermonarchie, nach Jahren zermürender Kriege, die mit zunehmender Verarmung und Not der Zi-

vilbevölkerung einhergingen, erstmals Hoffnung auf eine friedliche Lösung schöpfen. Der Prager Frieden markierte einen wichtigen Wendepunkt in der inneren Situation der böhmischen Länder, der auch Schlesien und die dortige Ständegesellschaft, in der die Familie von Promnitz einen elitären Teil bildeten, grundlegend beeinflusste. Das Schicksal der nichtkatholischen schlesischen Fürsten und Adligen sollte eine völlig andere Richtung einschlagen als zuvor. Ziel dieser Studie ist es, die Geschichte der Familie von Promnitz als ein wichtiges Beispiel für die historische Wende aufzuzeigen, die die traditionellen schlesischen Eliten dazu zwang, einen mehr oder weniger unfreiwilligen Weg in Richtung politischer Marginalisierung und sozialer Provinzialität einzuschlagen; einen Weg, den sie nach der preußischen Abtrennung des größten Teils Schlesiens in den Jahren 1740–1742 nur teilweise verließen.

Der folgende Text gliedert sich daher in drei Teile: der erste greift im größeren Kontext der Kriegeereignisse der 1630er- und 40er Jahre den Inhalt und die politisch-sozial-religiösen Auswirkungen des Prager Friedens auf die böhmischen Länder, insbesondere auf Schlesien und die Lausitz auf. Der zweite Teil widmet sich der Analyse ausgewählter Veränderungsaspekte in der politisch-sozialen Karriere der Familie Promnitz vom Erwerb der nieder- und oberschlesischen Güter in der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum Aussterben der Familie in männlicher Linie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Neben einem abschließenden Resümee wird im dritten und letzten Teil versucht, die Stellung der Promnitzer als typische Vertreter des Grenzlandadels zu bewerten.

Schlüsselbegriffe: Dreißigjähriger Krieg, Promnitz

The Thirty Years' War and the year 1635 as the "turning points" in the history of the Silesian noble elite (based on the example of the Promnitz family, the free state lords of Pszczyna)

In 1635, for the first time after years of gruelling warfare accompanied by increasing impoverishment and suffering of the civilian population, the two feuding camps, the Reich and the Habsburg Monarchy, could hope for a peaceful resolution. The Peace of Prague marked an important turning point in the internal situation of Bohemian lands, which also fundamentally affected Silesia and the local state community, in which the Promnitz family formed an elite part. The fate of Silesia's non-Catholic princes and nobility was to take a completely different direction from that of the past. The purpose of this study is to present the history of the Promnitz family as an important example illustrating the historical turn that forced the traditional Silesian elite to embark on a more or less involuntary path towards political marginalisation and social provincialism, a path they left only partially after the Prussian incorporation of most of Silesia in 1740–1742. The following text is therefore divided into three parts: the first recalls in a broader context the wartime events of the 1630s–40s and the content and political, social and religious impact of the Peace of Prague on the Bohemian lands, especially Silesia and Lusatia; the second part is devoted to an analysis of selected aspects of the changes in the political-social career of the Promnitzeres from the acquisition of the Lower and Upper Silesian estates in the mid-16th century to the extinction of the family in the male line in the second half of the 18th century; the third and final part, in addition to a final summary, also

attempts to assess the position of the Promnitzes as typical representatives of the borderland aristocracy.

Keywords: Thirty Years' War, Promnitz

W 1636 roku, kiedy Andreas Hindenberg z Żar (Sorau) na Dolnych Łużycach wykonał dla Zygryda II von Promnitzza unikatową mapę dóbr pszczyńskich na Górnym Śląsku, dobiegała już końca druga dekada długiego, ogólnoeuropejskiego konfliktu, który wkrótce zyskał miano wojny trzydziestoletniej. Z perspektywy czasu rok 1635 może wydawać się jednym z najważniejszych punktów zwrotnych w tej wojnie. Po raz pierwszy po latach wyczerpujących działań wojennych, którym towarzyszyło coraz większe zubożenie i cierpienie ludności cywilnej, dwa zwaśnione obozy mogły poczuć nadzieję na pokojowe rozwiązanie. Oczekiwania te jednak szybko się rozwiały ze względu na determinację Szwecji, która nadal chciała prowadzić walkę z monarchią Habsburgów i do której otwarcie dołączyła Francja. Na ostateczne zakończenie walk trzeba było czekać kolejne trzynaście lat¹. Pokój praski stanowił ważny punkt zwrotny w sytuacji wewnętrznej ziem czeskich, co zasadniczo wpłynęło również na Śląsk i tamtejszą społeczność stanową, w której Promnitzowie stanowili elitarną część. Losy śląskich protestanckich książąt i szlachty miały obrać zupełnie inny kierunek niż dotychczas.

Celem niniejszego opracowania jest wskazanie na dzieje rodu Promnitzów jako ważnego przykładu ilustrującego zwrot historyczny, który zmusił tradycyjne elity śląskie do wejścia na mniej lub bardziej mimowolną drogę ku politycznej marginalizacji i społecznemu prowincjonalizmowi, z której to drogi częściowo zeszły dopiero po oderwaniu większości Śląska przez Prusy w latach 1740–1742. Prezentowany tekst został podzielony na trzy części: w pierwszej przypomniano w szerszym kontekście wydarzenia wojennych z lat 30. i 40. XVII wieku treść i polityczno-społeczno-wyznaniowe oddziaływanie pokoju praskiego na ziemię czeskie, a zwłaszcza Śląsk i Łużyce; druga część została poświęcona analizie wybranych aspektów zmian w karierze polityczno-społecznej Promnitzów od momentu nabycia dóbr dolno- i górnośląskich w połowie XVI wieku do wymarcia rodu w linii męskiej w drugiej połowie XVIII wieku; w trzeciej i ostatniej części oprócz końcowego podsumowania podjęto również próbę oceny pozycji Promnitzów jako typowych przedstawicieli arystokracji pogranicza.

¹ Wybór z bogatej literatury historiograficznej: C.V. Wedgwood: *The thirty years war*. London 1938; J. Polišínský: *The Thirty Years' War and the Crises and Revolutions of Seventeenth-Century Europe*. "Past and Present" nr 39/1, 1968, s. 34–43; *The New Cambridge Modern History*. Vol. 4: *The Decline of Spain and the Thirty Years War 1609–48/59*. Red. J.P. Cooper. Cambridge 1971; J. Burkhardt: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt am Main 1992; A. Klíma: *Dlouhá válka (1618–1648)*. Praha 1996; R. G. Asch: *The Thirty Years. War The Holy Roman Empire and Europe 1618–48*. New York 1997; G. Schmidt: *Der Dreißigjährige Krieg*. München 1999; P. Englund: *Nepokojná léta. Historie třicetileté války*. Praha 2001; G. Parker: *The Thirty Years War*. London–New York 2006; P. H. Wilson: *Europe's Tragedy. A History of the Thirty Years War*. London 2009; R. Fukala: *Třicetiletá válka, nebo všeobecný evropský konflikt 17. století? Otázky, úvahy a problémy*. České Budějovice 2012; *The Ashgate Research Companion to the Thirty Years' War*. Red. O. Asbach, P. Schröder. Farnham 2014; R. Fukala: *Třicetiletá válka 1618–1648*. T. 1: 1618–1629. *Pod vítězným praporem habsburské moci*. T. 2: 1630–1648. *Pod taktovkou kardinála Richelieua (tragédie kontinentálního konfliktu)*. České Budějovice 2018. Dla periodyzacji na częściowe fazy zob. M. Toegel: *České země a třicetiletá válka*. „Folia Historica Bohemica“ nr 8, 1985, s. 211 – (zvl. 218) oraz cytowane wyżej publikacje C.V. Wedgwooda, G. Schmidta i R. Fukaly (zwłaszcza *Třicetiletá válka...*, s. 17–23).

1.

Po bitwie pod Lützen 16 listopada 1632 roku, podczas której zginął król szwedzki Gustaw II Adolf, żadna z walczących stron nie odniosła zwycięstwa, w efekcie przesądziło to o utracie przez protestantów nadziei na szybkie zwycięstwo. Od jesieni 1632 roku sytuacja armii szwedzkiej na terytorium Świętego Cesarstwa Rzymskiego, gdzie odnosiła sukcesy od momentu wejścia wczesnym latem 1630 roku, zaczęła się zasadniczo pogarszać. Następnym rokiem był przełomowy, dało się zauważyć silne wyczerpanie ludności niemieckiej. Wiosną 1633 roku dyplomacja szwedzka, kierowana przez kanclerza i główną postać szwedzkiego rządu regencyjnego Axela Oxenstierna, zdołała jeszcze zawrzeć w Heilbronn, na północ od Stuttgartu, sojusz z kilkoma okręgami, które były skłonne kontynuować wojnę². Jednak przytłaczająca porażka armii sasko-szwedzkiej w bitwie z wojskami cesarskimi, wzmocnionymi przez oddziały hiszpańskie, pod Nördlingen 5–6 września 1634 roku spowodowała, że osłabione siły szwedzkie rozpoczęły odwrót na wybrzeże Bałtyku. W tej sytuacji szwedzki rząd regencyjny, mimo odmiennego zdania Oxenstierna, opowiedział się za wycofaniem się z wojny. Dla szwedzkich sojuszników w Rzeszy oznaczało to katastrofę, dlatego wielu z nich zaczęło opuszczać koalicję ze Szwedami. Po obu przeciwnych stronach pojawiły się korzystne warunki do zawarcia kompromisowego układu pokojowego: elektor saski już w 1634 roku zrezygnował z sojuszu ze Szwedami i rozpoczął negocjacje z cesarzem, który 25 lutego w Chebie kazał siłą usunąć niepopularnego i niebezpiecznego generalissimusa Albrechta Wallensteina.

W związku z wydarzeniami w Świętym Cesarstwie Rzymskim sytuacja na Śląsku w pierwszej połowie lat 30. XVII wieku rozwijała się dość dramatycznie³. W 1632 roku wojska brandenburskie po raz pierwszy zajęły to terytorium, ale wkrótce zostały wyparte przez wojska cesarskie. Po tym nastąpił najazd wojsk saskich pod dowództwem Jana Jerzego von Arnima. Wprawdzie niekatolicycy dolnośląscy księżęta (Jerzy Rudolf legnicki, jego brat Jan Chrystian brzeski i Karol Fryderyk oleśnicki), a także miasto Wrocław deklarowali neutralność, jednak pod wpływem szerszej sytuacji polityczno-wojennej ostatecznie zdecydowali w sierpniu 1633 roku zawrzeć tzw. koniunkcję z przywódcami wojskowymi Saksonii, Brandenburgii i Szwecji. Śląscy sojusznicy liczyli na szerszą pomoc zza granicy, zwłaszcza ze strony elektora saskiego, który już wcześniej w tzw. porozumieniu drezdeńskim z 1621 roku (więcej na ten temat w dalszej części) zobowiązał się do aktywnej interwencji na Śląsku w przypadku

² H. Langer: *Der Heilbronner Bund (1633–35) [W:] Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?* Red. V. Press, D. Stievermann. München 1995, s. 113–122.

³ Wśród monograficznych opracowań historii Śląska, w których znajdziemy fragmenty dotyczące wydarzeń wojny trzydziestoletniej, zob. C. Grünhagen: *Geschichte Schlesiens*. Bd. 2: *Bis zur Vereinigung mit Preussen (1527 bis 1740)*. Gotha 1886; *Geschichte Schlesiens*. Bd. 2: *Die Habsburger Zeit 1526–1740*. Red. L. Petry, J.J. Menzel. Sigmaringen 1988; K. Maleczyński et al.: *Historia Śląska*. T. 1: *Do roku 1763*. Cz. 3: *Od końca XVI w. do r. 1763*. Wrocław 1960; *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*. Red. N. Conrads. Berlin 2002; M. Czapliński, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Zerelik: *Historia Śląska*. („Acta Universitatis Wratislaviensis“ No 2364). Wrocław 2007; N. Conrads: *Książęta i stany. Historia Śląska (1469–1740)*. Wrocław 2005; *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. Red. J. Bahlcke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek. Gliwice 2011 (w języku niemieckim wydanie rozszerzone i poprawione pod tytułem *Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München 2015); *Slezsko v dějinách českého státu*. Bd. 2: *1490–1763*. Red. Z. Jirásek. Praha 2012. Prace te nie będą dalej cytowane, z wyjątkiem sytuacji, gdy będzie to konieczne.

zagrożenia tutejszego protestantyzmu, co wbrew postanowieniom tego porozumienia nastąpiło po wypędzeniu sasko-duńskich wojsk Mansfelda (Arnim, główny architekt koniunkcji, powołał się na odpowiedni punkt porozumienia). Jednocześnie Ślężacy głosili, że wchodzi w sojusz w celu ochrony swoich praw i przywilejów, w tym religijnych, i w żaden sposób nie kwestionowali swojej lojalności wobec cesarza jako króla Czech. Do koniunkcji nie przystąpiło miasto Głogów oraz szlachta księstwa świdnicko-jaworskiego, na terenie którego stacjonowały cesarskie wojska Wallensteina. Koniunkcja, poza nielicznymi wyjątkami, nie znalazła odzewu także na Górnym Śląsku, gdyż tamtejsze księstwa lenne znajdowały się w rękach książąt katolickich (opawskie i karniowskie, cieszyńskie) lub w bezpośrednim posiadaniu monarchii. Jedyny wyjątek stanowili Promnitzowie, należący do wolnej szlachty stanowej z dóbr pszczyńskich (zob. drugi rozdział niniejszego opracowania). Klęska wojsk szwedzkich w bitwie pod Ścinawą 11 października spowodowała rozpad śląskiej opozycji: Jerzy Rudolf legnicki i Jan Krystian brzeski udali się na wygnanie do Rzeczypospolitej, natomiast Karol Fryderyk Oleśnicki poddał się wojskom cesarskim i wraz z rodziną był przez pewien czas przetrzymywany na zamku w Oleśnicy. Ożywienie dolnośląskich opozycyjnych stanów szlacheckich nastąpiło po usunięciu Albrechta Wallensteina i jego lojalnych oficerów, w tym Jana Ulricha Schaffgotscha, właściciela Żmigrodu. Podczas obrad protestanckich stanów szlacheckich we Wrocławiu na początku lipca książęta dolnośląscy wraz ze stanami księstw dziedzicznych i częścią posiadaczy wolnych państw stanowych (Joachim IV von Malzan na Miliczu) utworzyli nowy związek, na którego czele stanął powracający z wygnania książę Jan Chrystian. Projektorem stowarzyszenia został elektor saski Jan Jerzy. W tym samym czasie strona szwedzka zmusiła Ślęzaków do przystąpienia do unii heilbrońskiej. Związek tworzył własną strukturę administracyjną, formował jednostki wojskowe, bił nawet własne monety. Ostateczny upadek opozycji dolnośląskiej nastąpił po druzgocącej klęsce Szwedów w bitwie pod Nördlingen na początku września 1634 roku i ich późniejszym odwróceniu nad Bałtyk oraz wycofaniu się Saksonii z koalicji antycesarskiej. Wydarzenia te stały się impulsem do szukania dróg pojednania z cesarzem⁴.

Zawarcie układu pokojowego między cesarzem Ferdynandem II i Ligą Katolicką a elektorem saskim Janem Jerzym nastąpiło 30 maja 1635 roku w Pradze. Stało się to po kilkumiesięcznych negocjacjach między delegatami cesarskimi i saskimi w saskońskiej Pirnie, ustaleniu preliminarza w listopadzie 1634 roku i ustanowieniu pokoju zbrojnego w lutym następnego roku. Saksonia zobowiązała się oddać swoje wojska

⁴ H. Wuttke: *Die Entwicklung der öffentlichen Verhältnisse Schlesiens vornämlich unter den Habsburgern*. 2: *König Friedrichs des Grossen Besitzergreifung von Schlesien und die Entwicklung der öffentlichen Verhältnisse in diesem Lande bis zum Jahre 1740*. 3: *Die Entwicklung der öffentlichen Verhältnisse Schlesiens bis zum Jahre 1740*. Leipzig 1843, s. 61–68; H. Palm: *Die Conjunction der Herzöge von Liegnitz, Brieg und Oels sowie der Stadt und des Fürstentums Breslau mit den Kurfürsten von Sachsen und Brandenburg und der Krone Schweden in den Jahren 1633–1635*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ Nr 3, 1861, s. 227–368; C. Krebs: *Georg Rudolf, Herzog von Liegnitz*. [W:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 8. Leipzig 1878, s. 693–696; C. Krebs: *Johann Christian, Herzog von Brieg*. [W:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. Leipzig 1881, s. 189–200; G. Jaeckel: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit*, 1–6. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte“. Neue Folge Nr 42, 1962, s. 46–74; N. Conrads: *Das preußische Exil des Herzogs Johann Christian von Brieg*. [W:] *Schlesien in der Frühmoderne. Zur politischen und geistigen Kultur eines habsburgischen Landes*. Red. J. Bahlcke. Köln 2009, s. 39–52.

pod dowództwo cesarskie (oczywiście przeciwko Szwedom i Francuzom) oraz pomóc w odzyskaniu terytoriów utraconych po 1630 roku. Pokój praski ratyfikowali stopniowo prawie wszyscy książęta Rzeszy, w tym elektor brandenburski Jerzy Wilhelm, który oparł się naciskom dyplomacji francuskiej, obiecującej mu cesję Śląska lub przynajmniej jego części. Do pokoju nie przystąpił jednak szwedzki generał Bernard sasko-weimarski oraz kalwińscy landgrafowie Hesji-Kassel Wilhelm i Jerzy. Liga Katolicka i jej armia zostały rozwiązane. Pokój, który miał zapanować w Świętym Cesarstwie Rzymskim, a także na ziemiach czeskich i już wtedy na saskich Łużycach (patrz dalej), był jednak tylko pokojem formalnym, gdyż nie przyniósł definitywnego zakończenia działań wojennych. Szwecja nie zamierzała rezygnować z prowadzenia wojny ze względu na dotychczasowe inwestycje polityczne i militarne. Ponadto do walk aktywnie włączyła się Francja, której wojska zaatakowały tzw. drogę hiszpańską w hiszpańskich Niderlandach i południowej części Rzeszy południowych Niemiec⁵.

Postanowienia pokoju praskiego zasadniczo podważyły wewnętrzną integralność historycznego państwa czeskiego, które jako całość od 1526 roku znajdowało się w rękach środkowoeuropejskich Habsburgów. Chodziło o przekazanie Górnych i Dolnych Łużyc w dziedziczne lenno elektora saskiego, co zostało uzgodnione w tzw. recesie tradycyjnym (Traditionsrezess), jednej z kilku umów uzupełniających (Nebenrezesse) wydanych tego samego dnia, co sam traktat pokojowy⁶. Elektor saski Jan Jerzy posiadał obie marchie łużyckie od 1620 roku (czy też na podstawie recesji z 1623 r.) jako zastaw, który miał mu zrekompensować znaczne koszty poniesione w czasie częściowego zajęcia Łużyc przez armię pod koniec powstania czeskich stanów oraz późniejsze pośredniczenie w zawarciu polubownego porozumienia między śląskimi powstańcami a cesarzem Ferdynandem II w postaci wspomnianego już akordu drezdeńskiego. Wprawdzie po przekazaniu Łużyc w 1635 roku w dziedziczne lenno elektorom saskim obie marchie pozostawały formalnie częścią państwa czeskiego, a elektorzy sascy stali się tym samym lennikami Habsburgów jako królów czeskich, ale Jan Jerzy i jego następcy rządili tam zasadniczo jako suwerenni panujący aż do 1815 roku, kiedy to obie marchie łużyckie zostały scedowane na rzecz Prus na podstawie postanowień kongresu wiedeńskiego. W recesie tradycyjnym Ferdynand II zastrzegł ponadto, że sytuacja wyznaniowa powinna być zachowana według stanu z 1618 roku, zapewniając tym samym katolikom łużyckim wolność wyznaniową oraz istnienie kilku niezsekularyzowanych górnołużyckich instytucji katolickich (budzi-szyńska kapituła św. Piotra oraz klasztory w Lauban, Neuzelle, Marienstern i Marienthal), nad którymi zachował patronat. Reces tradycyjny gwarantował także ciągłość

⁵ K.G. Helbig: *Der Prager Friede. Nach handschriftlichen Quellen des königlich sächsischen Hauptstaatsarchivs*. Leipzig 1858; H. Hitzgrath: *Die Publizistik des Prager Friedens (1635)*. Halle 1880; E. Dürbeck: *Kursachsen und die Durchführung des Prager Friedens 1635*. Leipzig 1908; *Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbündeten 1618–1651*. Th. 2. Bd. 10: *Der Prager Frieden von 1635*. Red. K. Bierther. München 1997; M. Frisch: *Das Restitutionsedikt Kaiser Ferdinands II. vom 6. März 1629. Eine rechtsgeschichtliche. Untersuchung*. Tübingen 1993; M. Hengerer: *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie*. Wien–Köln–Weimar 2012, s. 110–113.

⁶ Österreichisches Staatsarchiv (dalej: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Urkundenreihen, Siegelabguß- und Typarsammlungen, Staatsverträge Abschriften und Drucke, Allgemeine Urkundenreihe, sygn. AT-OeStA/HHStA UR AUR 1635 V 30; zob.: S. Grosser: *Lausitzische Merckwürdigkeiten [...]*. Leipzig 1714, s. 260–263 lub: *Corpus Juris provincialis Marchionatus Lusatiae Superioris [...]*. Budiszin 1715, s. 478–488.

dotychczasowych wewnętrznych rozwiązań prawno-administracyjnych oraz praw i przywilejów ziemskich i stanowych⁷.

Zawarcie pokoju praskiego przyniosło amnestię śląskiej opozycji książęcej w jednym z tzw. recesów wtórnych, ale też wpłynęło zasadniczo na sytuację polityczno-religijną na całym Śląsku, która dzięki pokojowemu zakończeniu powstania stanów w lutym 1621 roku znacznie różniła się od pozostałych krajów Korony Czeskiej⁸. Jak już wspomniano, elektor saski Jan Jerzy za zgodą cesarza zawarł 28 lutego 1621 roku w stolicy Saksonii porozumienie drezdeńskie ze stanami śląskimi. Ślązacy zobowiązali się w nim do zaprzestania działalności buntowniczej, uznania Ferdynanda II za prawowitego władcę oraz do wpłacenia kontrybucji w wysokości 300 000 zł. W zamian monarcha zagwarantował im ogólne ułaskawienie oraz zachowanie dotychczasowych

⁷ J. Pfeifer: *Das Verhältniß der Oberlausitz zur Krone Böhmen. Ein Beitrag zur Geschichte Lausitz.* „Neues Lausitzisches Magazin” Nr 50, 1873, s. 77–86; H. Knothe: *Der Antheil der Oberlausitz an den Anfängen des 30jährigen Krieges, 1618–1623.* „Neues Lausitzisches Magazin” Nr 56, 1880, s. 1–95; H. Knothe: *Die Oberlausitz während der Jahre 1623 bis 1631, von der Pfandübergabe an Kursachsen bis zum Beginn des Krieges mit dem Kaiser.* „Neues Lausitzisches Magazin”, Nr 65 1889, s. 193–261; J. Kalousek: *České státní právo.* Praha 1892, s. 162–163; J. Kapras: *Lužice a český stát. K třístému výročí Pražského míru.* Praha 1935, s. 13–19, 32–42; J. Leszczyński: *Przejsięcie Górnych Łużyc pod panowanie saskie.* „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótko” nr 17 (3–4) 1962, s. 345–374; R. Lehmann: *Geschichte der Niederlausitz.* Berlin 1963, s. 184–185; K. Blaschke: *Beiträge zur Geschichte der Oberlausitz. Gesammelte Aufsätze.* Görlitz 2000, s. 93–107; J. Burkhardt: *Der Dreissigjährige Krieg und die sächsische Politik.* [W:] *Welt – Macht – Geist. Das Haus Habsburg und die Oberlausitz 1526–1635.* Red. J. Bahlcke, V. Dudeck. Zittau 2002, s. 221–230; U. Lammel: *Das Haus Habsburg und die Oberlausitz nach 1635.* [W:] *Welt – Macht – Geist...*, s. 231–235; A. Schunka: *Die Oberlausitz zwischen Prager Frieden und Wiener Kongress (1635–1815).* [W:] *Geschichte der Oberlausitz. Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts.* Red. J. Bahlcke. Leipzig 2001, s. 143–146.

⁸ Z nowszych prac podsumowujących rozwój polityczny i religijny całego Śląska lub jego zasadniczych części w latach 1621–1740 zob. przede wszystkim D. von Velsen: *Die Gegenreformation in den Fürstentümern Liegnitz-Brieg-Wohlaw. Ihre Vorgeschichte und ihre staatsrechtlichen Grundlagen.* Leipzig 1931; G. Jaeckel: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit.* Teil: I–VI. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte” Neue Folge” Nr 37, 1958, s. 102–136; Nr 38, 1959, s. 74–109; Nr 39, 1960, s. 51–90; Nr 40, 1961, s. 7–30; Nr 41, 1962, s. 46–74; Nr 42, 1963, s. 25–49; Nr 45, 1966, s. 71–110; O. Wagner: *Die evangelische Kirche in Schlesien, Mähren, Galizien und Bukowina in der Toleranzzeit, sowie deren Superintendenzen.* [W:] *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen.* Red. P.F. Barton. Wien 1981, s. 277–292; U. Hutter-Wolandt: *Das Zeitalter nach der Reformation.* [W:] *Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien.* Red. G.A. Benrath, U. Hutter-Wolandt, D. Meyer, L. Petry, H. Weigelt. München 1992, s. 101–156; Ch. Van Eickels: *Rechtliche Grundlagen des Zusammenlebens von Protestanten und Katholiken in Ober- und Niederschlesien vom Augsburger Religionsfrieden (1555) bis zur Altranstädter Konvention (1707).* [W:] *Reformation und Gegenreformation in Oberschlesien. Die Auswirkungen auf Politik, Kunst und Kultur im ostmitteleuropäischen Kontext.* Red. T. Wünsch. Berlin 1994, s. 47–68; J. Mandziuk: *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku. Cz. II: Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742.* Warszawa 1995; G. Wąs: *Akty prawne dotyczące wolności religijnych protestantów śląskich i ich znaczenie polityczne dla Śląska.* „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótko” nr 3, 2000, s. 373–405; M. Konopnicka: *Kontrreformacja w księstwie glogowskim (XVI–XVIII w.).* Zielona Góra 2002; J. Deventer: *Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707.* Köln 2003; A. Schunka: *Protestanten in Schlesien im 17. und 18. Jahrhundert.* [W:] *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert).* Red. R. Leeb, M. Scheutz, D. Weikl. Wien–München 2009, s. 271–297. Prace te nie będą dalej cytowane, z wyjątkiem sytuacji, gdy będzie to konieczne.

praw i przywilejów, w tym wyznaniowych⁹. W ten sposób na Śląsku, oprócz ziemskich ustanowień poszczególnych księstw i państw stanowych, nadal obowiązywała wolność konfesji augsburskiej w ramach określonych w liście majestatycznym Rudolfa II z sierpnia 1609 roku¹⁰. Wsparcie wojsk sasko-duńskich w latach 1626–1627 oraz działalność opozycyjna w pierwszej połowie lat 30. XVII wieku spowodowały naruszenie przez Ślązaków podstawowych ustaleń akordu drezdeńskiego (w układzie tym zobowiązali się m.in. do niezawierania żadnych związków i konfederacji), co pozwoliło cesarzowi na uznanie tego fundamentalnego porozumienia za nieważne i zażądanie drastycznego ograniczenia terytorialnego wolności religijnej. Dzięki saskiej protekcji pełną wolność wyznania luterańskiego dla siebie i ludności swoich dolnośląskich księstw w pokoju praskim paradoksalnie zachowali zbuntowani książęta oleśnicy i legnicko-brzescy. Ze względu na potencjał gospodarczy i polityczny ten sam przywilej dotyczył również miasta Wrocławia. Natomiast wszystkie pozostałe księstwa (lenne i dziedziczne) oraz większość majątków ziemskich podlegały odąd monarszemu prawu rekatolizacji (wyjątek stanowiło potwierdzenie wolności religijnej dla milickiego państwa stanowego z 16 września 1635 r.). Nie pomogły kolejne protesty śląskiej szlachty i wstawiennictwo polskiego króla Władysława IV (który posiadał w zastawie górnośląskie księstwo opolsko-raciborskie)¹¹. Realizację surowych wymogów rekatolizacyjnych na Śląsku przerwały nowe działania wojenne pod koniec lat 30. XVII wieku.

Odwrót Szwedów nad Bałtyk, rozpoczęty po bitwie pod Nördlingen we wrześniu 1634 roku, trwał do 1637 roku. Szwedzi wrócili więc do miejsca, w którym osiem lat wcześniej pod wodzą króla Gustawa II Adolfa rozpoczęli swoją potężną inwazję. Po zjednoczeniu i uzupełnieniu wojsk oraz zaopatrzenia przystąpili do nowej ofensywy. W latach 1639–1648 w kilku kampaniach ich wojsko ponownie przetoczyło się przez ziemie niemieckie i zachodnią część monarchii Habsburgów. Chociaż oddziały szwedzkich generałów Torstenssona, Königsmarcka i Wrangela były wielokrotnie wypierane z Czech, Moraw i Śląska do Saksonii i innych części Rzeszy, siły szwedzkie zdobyły wiele ufortyfikowanych miast śląskich i w wielu z nich pozostały aż do zakończenia wojny. Ze Śląska i Czech Szwedzi dokonali kilku najazdów na Morawy, zdobywając strategicznie ufortyfikowane miasto Ołomuniec, a także próbując zająć południowomorawskie miasto Brno z twierdzą Spilberk. Po niepowodzeniu oblężenia Brna latem 1645 roku, w którym uczestniczyli również jako posiłki węgierscy

⁹ Tekst akordu drezdeńskiego zob. *Acta publica. Verhandlungen und Correspondenzen der schlesischen Fürsten und Stände. Jahrgang 1621*. Red. H. Palm. Breslau 1875, s. 116–119; z literatury H. Palm: *Der Dresdner Accord*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ Nr 13, 1876, s. 151–192; Ch. Van Eickels: *Schlesien im böhmischen Ständestaat*. Köln–Weimar–Wien 1994, s. 401–481; F. Müller: *Kursachsen und der Böhmisches Aufstand 1618–1622*. Münster 1997, s. 405–416; R. Fukala: *Konec zimního království a poslední ohniska odporu*. České Budějovice 2016, s. 289–317.

¹⁰ P. Konrad: *Der schlesische Majestätsbrief Kaiser Rudolfs II. vom Jahre 1609 in seiner Bedeutung für das städtische Konsistorium und die evangelischen Kirchengemeinden Breslaus Festschrift zur 300jährigen Jubelfeier im Auftrage des Breslauer Stadtkonsistoriums*. Breslau 1909, zwłaszcza s. 27–35.

¹¹ H. Wutke: *Die Entwicklung...*, s. 68–72; H. Palm: *Die Conjunction...*, s. 357–365; B. Šindelář: *Slezská otázka na mírovém kongresu vestfálském 1643–1648*. „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada historická (C)“ nr 10 1961, s. 267. Sprawa przywileju religijnego z 1635 r. dla Milicza Joachima von Maltzana por. O. L. Goedsche: *Geschichte und Statistik des Militsch-Trachenberg Kreises*. Breslau 1847, s. 70–71.

rebelianci Jerzego I Rakoczego, Szwedzi wycofali się do Dolnej Austrii i dwukrotnie poważnie zagrozili Wiedniowi¹².

Powtarzające się przejścia i manewry wojsk szwedzkich i cesarskich przez ziemie czeskie, w tym Śląsk, powodowały wyniszczenie materialne i wyczerpanie miejscowej ludności. Saskie Dolne Łużyce, będące celem kilku kampanii wojennych, nie zostały oszczędzone w walkach. Szwedzi odmówili ograniczenia działań wojennych nawet podczas trwających rozmów pokojowych w westfalskich miastach Münster i Osnabrück, tym samym do samego końca wojny starali się zyskać dla siebie jak najlepszą pozycję, a także zdobyć jak najwięcej łupów wojennych, częściowo jako wynagrodzenie dla walczących żołnierzy i oficerów, a częściowo w celu wywiezienia do Szwecji. Jeszcze w czasie podpisywania traktatu pokojowego w Münster, w Westfalii, 24 października 1648 roku Szwedzi po splądrowaniu lewobrzeżnej Pragi (Mała Strana, Hradczany) bezskutecznie próbowali przekroczyć Wełtawę oraz zdobyć Stare i Nowe Miasto, które oparło się im dzięki wytrzymałości obrońców. Praga broniła się w oblężeniu aż do 31 października 1648 roku, kiedy została ogłoszona, dotychczas wstrzymywana, wiadomość o pokoju westfalskim¹³. Konkretnie warunki pokoju, tj. wypłata i wycofanie wojsk szwedzkich z Rzeszy i ziem czeskich, zostały uzgodnione podczas rokowań sejmu egzekucyjnego w Norymberdze, po którym Szwedzi faktycznie w lipcu 1650 opuścili Morawy i Śląsk (z Czech wycofali się już jesienią 1649 r.)¹⁴.

W trakcie westfalskich negocjacji pokojowych wysłannicy cesarscy osiągnęli to, że w ostatecznym kształcie traktatu pokojowego – Instrumentum Pacis Osnabrugense (dalej: IPO) z 24 października 1648 roku niemal całe ziemie dziedziczne Habsburgów zostały wykluczone z postanowień dotyczących religii, co pozwoliło na realizację rekatalizacji w duchu tradycyjnej zasady konfesyjnej *cuius regio, eius religio*. Poza szlachtą z Dolnej Austrii (ale bez możliwości przyjęcia nowych niekatolickich członków korporacji) zwolnieni z tej zasady zostali jedynie książęta śląscy wyznania augsburskiego, a dzięki dyplomatycznym naciskom Saksonii i Szwecji przyznano im oraz wszystkim mieszkańcom ich księstw pełną wolność religijną. Podobne prawa otrzymali również mieszkańcy Wrocławia. W pozostałych księstwach dziedzicznych luterkańska szlachta i jej poddani mogli pozostać w kraju i uczęszczać do niekatolic-

¹² P. Broucek: *Der Schwedenfeldzug nach Niederösterreich 1645/46*. Wien 1967; F. Matějka: *Švédové na Olomoucku za třicetileté války*. Část I: *První rok utrpení*. „Vlastivědný věstník moravský“ nr 38, 1986, s. 41–53, Část II: *Olomouc jde vstříc zkáze*, s. 168–179, Část III: *Svitání na lepší časy*, s. 276–289; F. Matějka: *Švédové na Moravě za třicetileté války*. „Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales“ nr 73, 1988, s. 127–161 i nr 75, 1990, s. 141–172; B. Němcík: *Švédové před Brnem*. Brno 1995; M. Koudela, Z. Kašpar: *Švédové v Olomouci (1642–1650)*. Praha 1993; *Po obu stranach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową / On the Opposite Sides of the Baltic Sea. Relationis between Scandinavian and Central European Countries*. Vol. 1, 2. Red. J. Harasimowicz, P. Oszczanowski, M. Wisłocki. Wrocław 2007; F. Šujan: *Švédové u Brna roku 1645*. Brno 2019.

¹³ E. Fučíková: *Das Schicksal der Sammlungen Rudolfs II. vor dem Hintergrund des Dreißigjährigen Krieges*. [W:] 1648: *Krieg und Frieden in Europa*. Textband 1: *Politik, Religion, Recht und Gesellschaft*. Red. K. Bußmann. Münster 1998, s. 173–180; Z. Hojda: *Der Kampf um Prag 1648 und das Ende des Dreißigjährigen Krieges*. [W:] 1648: *Krieg und Frieden in Europa...*, s. 403–412; J. Öhman: *Die Plünderung von Prag 1648. Eine schwedische Perspektive*. „Frühneuzeit-Info“ Nr 26, 2015, s. 240–248; J. Županič: *Studentská legie roku 1648*. „Historický obzor“ nr 9, 1998, s. 98–101.

¹⁴ A. Oschmann: *Der Nürnberger Exekutionstag 1649–1650. Das Ende des Dreißigjährigen Krieges in Deutschland*. Münster 1991.

kich kościołów znajdujących się na terenie księstw z tolerowanym luteranizmem lub dobrowolnie i bez przeszkód wyprowadzić się z kraju, równocześnie zachowując swoje posiadłości i swobodnie odwiedzając je w celu ich administrowania. Na terenie księstw dziedzicznych dolnośląskich pozwolono miejscowym protestantom wybudować na własny koszt kościoły w pobliżu miast Głogowa, Jawora i Świdnicy. Kościoły miały być z nietrwałego materiału i bez wież. Ze względu na okoliczności ich budowy nosiły nazwę „kościół pokoju” (*Friedenskirchen*). Właściciele księstw lennych (wówczas byli to katolicy) i państw stanowych, w tym niższych (katolicy i niekatolicy) oraz ich poddani nie zostali wprost wymienieni w IPO, ale co do zasady podlegali postanowieniom dotyczącym księstw dziedzicznych¹⁵.

Pokój westfalski i potwierdzenie warunków wyznaniowych określonych w restauracji ustanowień ziemskich oznaczały dla czeskich i morawskich protestantów uchodźców bardzo gorzkie rozczarowanie¹⁶. Wycofanie wojsk szwedzkich z ziem czeskich na początku lat 50. XVII wieku zapoczątkowało kolejny etap rekatolizacji w Czechach i na Morawach¹⁷. Wspomniane postanowienia pokoju westfalskiego pozwoliły jednocześnie na rozpoczęcie rekatolizacji w dużej części Śląska. Pod koniec 1652 roku Ferdynand III zdecydował o zamknięciu niekatolickich kościołów oraz wypędzeniu predykantów i nauczycieli z terenu księstw dziedzicznych, do których rok później dołączyło również księstwo cieszyńskie; oszczędzono na razie księstwo opolsko-raciborskie, które do 1666 roku znajdowało się jako zastaw w rękach polskich Wazów. Kolejna fala tzw. *Kirchenreduktion* dotknęła również księstwa będące w posiadaniu książąt katolickich (do 1668 r. do pewnego stopnia chronione było księstwo żagańskie – dzięki protestantce Auguście Zofii, żonie katolickiego księcia Waława Euzebiusza z Lobkowitz). Podobna sytuacja miała miejsce w śląskich państwach stanowych, niezależnie od wyznania ich właścicieli. W ciągu kolejnych dwóch lat zamknięto ponad sześćset kościołów, około pięciuset kaznodziejów zostało wydalonych. Na Górnym Śląsku przetrwała jedynie prywatna kaplica pszczyńskich Promnitzów (ale tylko do początku lat 60. XVII wieku)¹⁸.

¹⁵ B. Šindelář: *Slezská otázka...*; N. Conrads: *Die Bedeutung des Westfälischen Friedens von 1648 für die schlesische Geschichte*. [W:] N. Conrads: *Schlesien...*, s. 56–58; M. Morawiec: *Die schlesischen Friedenskirchen*. [W:] *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*. Red. H. Duchhardt. München 1998, s. 741–756; M. Scheutz: *Eine fast vollständige Tilgung des Protestantismus und ein handfester Neubeginn. (Geheim-)Protestantismus in Niederösterreich im 17. und 18. Jahrhundert*. [W:] *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. Red. R. Leeb, M. Scheutz, D. Weikl. Wien–München 2009, s. 196–198.

¹⁶ B. Šindelář: *Slezská otázka...*

¹⁷ O periodyzacji rekatolizacji w Czechach i na Morawach w okresie od klęski powstania stanów do końca XVIII w. por. J. Mikulec: *Pobělohorská rekatolizace v českých zemích*. Praha 1992, s. 4; patrz również I. Čornejová, J. Kaše, J. Mikulec, V. Vlnas: *Velké dějiny země Koruny české*. T. 8. 1618–1683. Praha–Litomyšl 2008, s. 288–293.

¹⁸ G. Fuchs: *Fortgesetzte Materialien zur evangelischen Religionsgeschichte, II. Reformatons- und Kirchengeschichte der freyen Standesherrschaft Beuthen [...]*. Breslau 1776, s. 23–24; H. Wutke: *Die Entwicklung...*, s. 173–195; G. Biermann: *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*. Teschen 1874, s. 550–551; O. L. Goedsche: *Geschichte...*, s. 71–72, 84, 128, 142, 230; F.G.G. Kurts: *Denkwürdigkeiten aus der Geschichte der Stadt und Standesherrschaft Wartenberg*. Wartenberg 1846, s. 95–103. Na temat księstwa cieszyńskiego, które stało się księstwem dziedzicznym po śmierci Elżbiety Lukrecji, ostatniej Piastówny cieszyńskiej, zob. zwłaszcza: S. Piętaś, D. Pindur, D. Spratek: *Dějiny evangeliků na Těšínsku od reformace do tolerance*. Český Těšín 2020, s. 122 i nast. O księstwie

Tradycyjne praktyki przymusu stosowane przez władze, hierarchię katolicką i duchowieństwo wobec poddanej ludności wiejskiej i miejskiej, w połączeniu z działalnością misjonarzy jezuitów, wykraczały daleko poza granice wyznaczone przez IPO. Jednak skargi zainteresowanych poddanych, ich niekatolickich mocodawców, a nawet książąt konfesji augsburskiej, którzy zostali wyznaczeni przez IPO do pełnienia funkcji protektorów nad protestantami na Śląsku, zostały odrzucone przez dwór wiedeński jako bezpodstawne. Rekatalizację, która po śmierci ostatniego protestanckiego śląskiego Piasta, księcia legnicko-brzeskiego Jerzego Wilhelma, w 1675 roku objęła także księstwa legnickie, brzeskie i wołowskie, zakończyła dopiero tzw. ugoda altransztadzka z 1707 roku, w której cesarz Józef II został zmuszony przez króla Szwecji Karola XII do powrotu do zasad pokoju westfalskiego. Terytorium tolerowanego luteranizmu rozszerzono także na księstwo ziebickie, wszystkim śląskim protestantom zagwarantowano pewną formę publicznego praktykowania wyznania, a w księstwach dziedzicznych (Jelenia Góra, Koźuchów, Kamienna Góra, Milicz, Cieszyn, Żagań) zezwolono na budowę sześciu nowych niekatolickich kościołów, zwanych kościołami łaski (Gnadenkirchen¹⁹).

Zawarcie pokoju praskiego i jego późniejsze potwierdzenie w pokoju westfalskim można uznać za wielką porażkę polityczną, z której niekatolicka reprezentacja książąt śląskich, mimo udzielonej amnestii, nigdy się nie otrząsnęła. Książęta śląscy w zasadzie wycofali się z życia politycznego i nie rozwinęli odtąd żadnej samodzielnej działalności politycznej. Ich niekatolickie wyznanie uniemożliwiało im budowanie przyszłych karier politycznych i społecznych na dworze cesarskim lub w cesarskiej służbie dyplomatycznej. Książęta śląscy zaczęli więc jeszcze bardziej kierować się w stronę książąt Rzeszy. Wiązali się z nimi przez małżeństwa krewniacze i widzieli w nich swoich polityczno-konfesyjnych sojuszników oraz protektorów, do których starali się również dostosować społecznie. Ponadto tradycyjne prawa książęce, również osób lojalnych wobec dworu wiedeńskiego, zostały znacznie ograniczone na rzecz monarchów przy okazji akcesji nowych katolickich dynastii książęcych. W ten sposób od połowy lat 30. XVII wieku ostatni niekatolicki książęta śląscy (wymarłych oleśnickich Podiebradów zastąpiła w 1647 r. boczna gałąź Wirtembergów z Rze-

---

opolsko-raciborskim zob. W. Dzięgiel: *Utrata księstw opolskiego i raciborskiego przez Ludwikę Marję w r. 1666*. Kraków 1936; J. Kwak: *Zarys dziejów politycznych księstwa opolsko-raciborskiego*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” nr 33/4, 1978, s. 494–496; M. Hatańska-Rygorowicz: *Księstwo opolsko-raciborskie pod rządami Habsburgów (1532–1742)*. [W:] *Śląsk za panowania Habsburgów*. Red. W. Lesiuk, M. Lis. Opole 2001, s. 110–111. K. Zaháňsku J. G. Worbs: *Geschichte des Herzogthums Sagan*. Züllichau 1795, s. 334, 386–397; A. Leipelt, O. Wolff: *Kritische Sichtung der Geschichte der Stadt und des Herzogthums Sagan*. Grünberg 1854, s. 261–264. O presji rekatalizacyjnej na Promnitzu, właściciela Pszczyny, zob. część druga niniejszego opracowania; o państwach stanowych jako specyficznych jednostkach terytorialnych zob. szerzej część trzecia.

¹⁹ J. Goll: *Der Vertrag von Alt-Ranstaedt. Oesterreich und Schweden 1706–1707. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichischen Politik während des nordischen Krieges (mit Quellenbeilagen)*. Prag 1879; J. Soffner: *Die Altranstädtsche Convention (1707) und die Kaiser Josephinische Pfarrfundation für Schlesien (1710)*. Breslau 1897; G. A. Skalský: *Zur Geschichte der Evangelischen Kirchenverfassung in Oesterreich (Bis zum Toleranzpatent)*. Wien 1898, s. 61, 63–66; N. Conrads: *Die Durchführung der Altranstädter Convention in Schlesien 1707–1709*. Köln–Wien 1971; *Die Altranstädter Konvention von 1707. Beiträge zu ihrer Entstehungsgeschichte und zu ihrer Bedeutung für die Konfessionelle Entwicklung in Schlesien*. Red. H.-W. Bergerhausen. Würzburg 2009; D. Spratek: *Právní poměry v nekatolické církvi na Těšínsku v letech 1709–1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku*. Cz. 1. „Revue církevního práva” nr 21, 2002, s. 17–50.

szy, w 1675 r. zmarł ostatni męski piastowski książę legnicko-brzeski) znaleźli się na drodze całkowitej marginalizacji w ramach wyższej polityki dworskiej²⁰. Do pewnego stopnia sytuacja zmieniła się dopiero w momencie przejścia większości Śląska przez Prusy, których rząd był zainteresowany zaangażowaniem śląskich książąt i szlachty stanowej w nowo utworzonej administracji.

2.

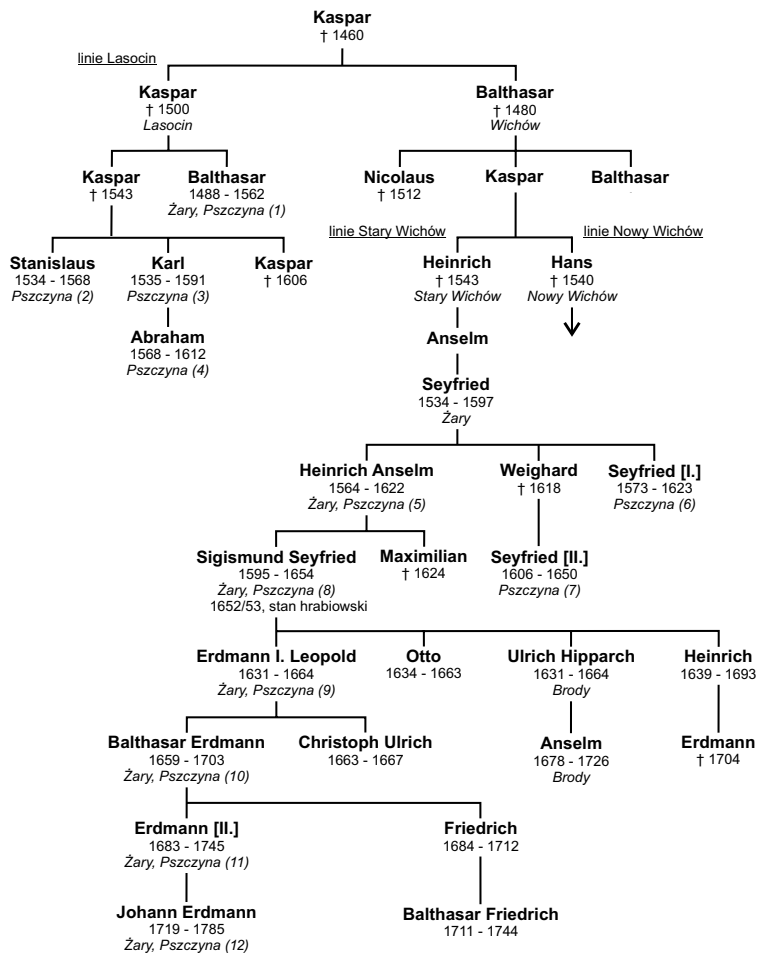
Rok 1635 można w dużej mierze uznać za przełomowy nie tylko w historii wczesnonowoczesnych książąt śląskich, ale także samej szlachty stanowej, wśród której była niewielka grupa posiadaczy wolnych państw stanowych. W połowie lat 30. XVII wieku należały do nich: Syców (Wartenberg) – burgrabiowie von Dohna, katolicy, Milicz (Militsch) – Maltzanowie, niekatolicy i Pszczyna – Promnitzowie, niekatolicy, Żmigrod (Trachenberg) – katolicy Hatzfeldowie (w 1635 r. skonfiskowany Hansowi Ulrichowi von Schaffgotschowi, w 1641 r. przekazany cesarskiemu feldmarszałkowi, katolikowi Melchiorowi von Hatzfeldowi)²¹. W tej części opracowania przedmiotem analizy będzie przebieg kariery i znaczenie społeczno-polityczne wolnych panów (od 1652 r. hrabiów) z Promnitz.

U początków wzrostu majątkowego i społecznego rodu Promnitzów, którego korzenie można odnaleźć na Dolnym Śląsku już w średniowieczu, w pobliżu granicy z Dolnymi Łużycami²², był Baltazar (1488–1562), biskup wrocławski od 1539 roku, właściciel księstwa nysko-grodzkiego i śląski starosta generalny. Promnitz

²⁰ N. Conrads: *Der Übergang des Fürstentums Teschen an das Haus Lothringen 1722*. [W:] N. Conrads: *Schlesien in der Frühmoderne. Zur politischen und geistigen Kultur eines habsburgischen Landes*. Red. J. Bahlcke. Köln – Weimar 2009, s. 161–173; M. Weber: *Das Verhältnis Schlesiens zum Alten Reich in der Frühen Neuzeit*. Köln – Weimar – Wien 1992, s. 194–218; J. Bahlcke: *Deutsche Kultur mit polnischen Traditionen. Die Piastenerherzöge Schlesiens in der Frühen Neuzeit*. [W:] *Deutschlands Osten, Polens Westen. Vergleichende Studien zur geschichtlichen Landeskunde*. Red. M. Weber. Frankfurt a. M. 2001, s. 83–112; P. Mata: *Der Adel Böhmens und Schlesiens in der Frühen Neuzeit in vergleichender und beziehungsgeschichtlicher Perspektive*. [W:] *Adel in Schlesien 1. Herrschaft, Kultur, Selbstdarstellung*. Red. J. Harasimowicz, M. Weber. München 2010, s. 246–247, 255–262.

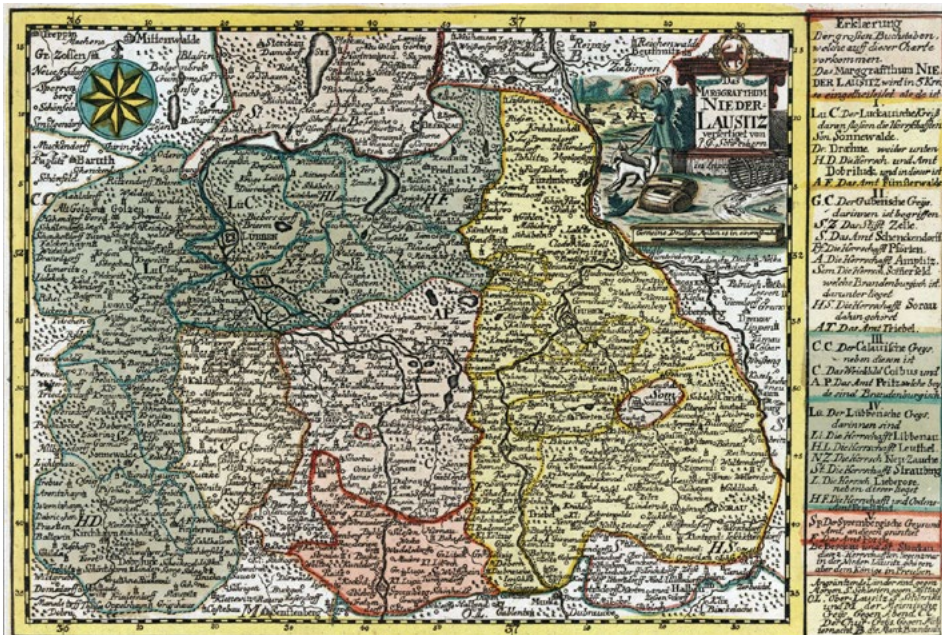
²¹ Pod koniec XVII w. grupa ta została poszerzona o Henckel von Donnersmarcków na górnośląskim Bytomiu i Schönaichów na Siedlisku-Bytomiu Odrzańskim na Dolnym Śląsku, których majątki były już wówczas na poziomie niższych państw stanowych. K. Orzechowski: *Historia ustroju Śląska 1202–1740*. Wrocław 2005, s. 168–172.

²² Jeśli nie zaznaczono inaczej, informacje biograficzne w tej części opracowania pochodzą z następujących badań genealogicznych, biograficznych i historycznych: J. Sinapius: *Schlesischer Curiositäten erste Vorstellung, darinnen die ansehnlichen Geschlechter des schlesischen Adels mit Erzählung des Ursprungs der Wappen, Genealogien, der qualificirtesten Cavaliere, der Stamm-Häuser und Güter beschrieben [...]*. Leipzig 1720, s. 95–109; J. Sinapius: *Des schlesischen Adels anderer Theil oder Fortsetzung schlesischer Curiositäten [...]*. Leipzig–Breslau 1728, s. 178–180; J. Ch. Kundmann: *Silesii in Nummis, oder berühmte Schlesier in Münzen [...]*. Bresslau – Leipzig 1738, s. 65–72 + tab. VIII (schemat genealogiczny); J. H. Zedler: *Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste [...]*, 26. Halle 1740, kol. 806–819; J.G. Worbs: *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*. Sorau 1826, s. 99–134; C. Błażek: *Der abgestorbene Adel der Preussischer Provinz Schlesien*. Theil 2 (6/8). „J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch“. Nürnberg 1890, s. 94–96, tab. 60; C. Błażek: *Der abgestorbene...*, Theil 3, Nürnberg 1894, s. 38, tab. 24; W. von Boetticher: *Geschichte des oberlausitzischen Adels und seiner Güter 1835–1815*. Bd. 2. Oberlösnitz bei Dresden 1936, s. 502–507; E. H. Kneschke: *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexikon*. Bd. 7. Leipzig 1867, s. 263–264; J. Polak: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. 1. Pszczyna 2007; *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. Red. T. Jaworski, S. Kocioł. Zielona Góra 2011, s. 39–46; *Pszczyna: monografia historyczna*. T. 1. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. Pszczyna 2014.

II. 1. Uproszczone drzewo genealogiczne rodziny Promnitzów na Pszczynie i Żarach (opracował Jiří Brňovják 2022)

wykorzystał swoje silne wpływy polityczne i społeczne zdobyte dzięki finansowemu wsparciu Ferdynanda I i skupił w swoich rękach znaczne dobra. Najpierw w 1548 roku nabył górnośląskie pszczyńskie wolne państwo stanowe, a w 1556 roku dolnośląskie dobra Żary i Trzebiel (Triebel). O przychylności władcy świadczy również mianowanie Promnitza administratorem księstwa legnickiego i regentem (1551) małoletniego księcia Henryka XI (wspólnie z Jerzym II brzeskim). Później Ferdynand I oddał mu w zastaw dolnośląskie księstwo żagańskie (1558) wraz z Przewozem (Priebus). W 1561 roku Baltazar wydał zarządzenie spadkowe, zgodnie z którym dziedzicami Pszczyny mieli zostać potomkowie jego brata Kaspra von Promnitza (†1543), natomiast Żary i Trzebiel wraz z dolnośląskimi zastawami miał odziedziczyć jego daleki krewny Zygfryd (1534–1597) z młodszej linii rodu (Alt Weichau). Biskup Promnitz uzyskał następnie od monarchy potwierdzenie utworzenia obu majoratów i ich statusu jako wolnych państw stanowych.

Il. 2. Margrabstwo Dolnych Łużyc, w skład którego wchodziły posiadłości alodialne i zastawne Promnitzów – Żary (Sorau), Trzebiel (Triebel), Brody (Pforten) (źródło: J.G. Schreiber: *Atlas selectus von allen Königreichen und Ländern der Welt*. Leipzig 1790)

Il. 3. Wolne pszczyńskie państwo stanowe (źródło: J.G. Schreiber: *Atlas selectus von allen Königreichen und Ländern der Welt*. Leipzig 1790)

II. 4. Dolnośląskie dobra Żary (Soraу), Trzebiel (Triebel) i Brody (Pforten), które były w posiadaniu rodziny Promnitzów (źródło: J.G. Schreiber: *Atlas selectus von allen Königreichen und Ländern der Welt*. Leipzig 1790)

Biskup Promnitz w czasach szybkiego szerzenia się idei reformacyjnych wykazywał raczej neutralną i tolerancyjną postawę²³. Jego następcą w państwie pszczyńskim został jego bratanek Stanisław, który pozostawał do końca życia katolikiem, postępował w ten sam sposób, chociaż jego żona była luteranką. Wszystkie kolejne pokolenia rodziny Promnitzów (aż do wymarcia rodu pod koniec XVIII w. – z wyjątkiem konwersji Erdmana I, patrz dalej) pozostały niezłomnie wierne protestantyzmowi.

Z genealogicznego punktu widzenia należy tu wspomnieć, że syn Karola, Abraham, zmarł w 1612 roku bezpotomnie, tym samym wygasła starsza linia rodu na Lasocinie (Lessendorf) i oba majoraty odziedziczył (niezgodnie z ordynacją sukcesyjną) daleki kuzyn Henryk Anzelm (1564–1622) z młodszej linii zwanej Alt Weichau (Stary Wichów), posiadacz dolnośląskiego majoratu Żary-Trzebiel.

W okresie poprzedzającym wybuch powstania stanów, czyli na początku wojny trzydziestoletniej, Promnitzowie dzięki niezwyklej bazie majątkowej piastowali

²³ A. Sabisch: *Zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar v. Promnitz (1539–1562). Herkunft und Studiengang*. „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte“ Nr 2, 1937, s. 101–116; G. Kliesch: *Bischof Balthasar von Promnitz (1539–1562), Oberlandeshauptmann von Schlesien*. „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau“ Nr 29, 1988, s. 73–102; A. Sabisch: *Die Bischöfe von Breslau und die Reformation in Schlesien. Jakob von Salza und Balthasar von Promnitz in ihrer glaubensmässigen und kirchenpolitischen Auseinandersetzung mit den Anhängern der Reformation*. Münster 1975, s. 35–94; G. Kliesch: *Bischof Balthasar von Promnitz (1538–1562) als Landesfürst*. „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins“ Nr 49, 1989, s. 33–72; B. W. Scholz: *Das geistliche Fürstentum Neisse*. Köln–Weimar–Wien 2011; G. Kliesch: *Balthasar von Promnitz, 1488–1562*. [W:] *Schlesische Lebensbilder*. Bd. 6: *Schlesien des 15. bis 20. Jahrhunderts*. Red. J.J. Menzel, L. Petry. Sigmaringen 1990, s. 28–37.

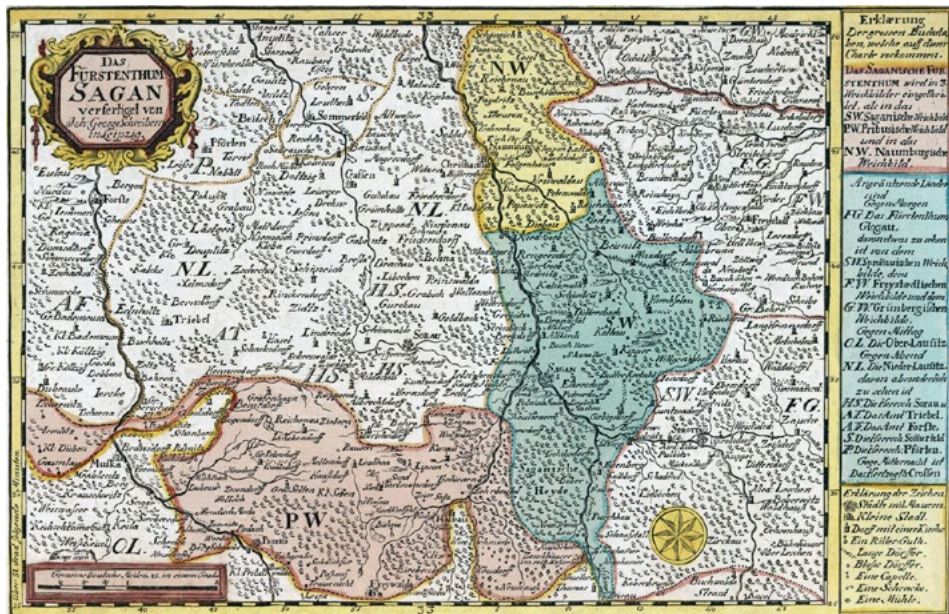
ważne urzędy ziemskie i krajowe na Dolnych Łużycach i Górnym Śląsku. Ich kariery były dość ściśle związane z polityką wiedeńskiego czy też praskiego dworu cesarskiego. Katoliccy Habsburgowie mianowali ich swoimi prywatnymi radcami, szambelanami i przedstawicielami w składzie czeskiej izby apelacyjnej w Pradze, a także nadali im stopnie pułkowników w armii cesarskiej i powierzyli zadania dyplomatyczne. W tym kontekście należy wspomnieć o osobie Zygryda Promnیتza (1534–1597), ojca wzmiankowanego Henryka Anzelma, pana na Żarach, Trzebielu i Hoyerswerdzie, prezydenta kamery śląskiej (od 1567 r.) i kilkakrotnie mianowanego komisarzem cesarskim na sejmie ogólnos Śląskim we Wrocławiu (1571–1579). Promnitz prawdopodobnie wziął udział w planowaniu kampanii wojskowej arcyksięcia Maksymiliana przeciw Rzeczypospolitej w 1587 roku, później reprezentował stany śląskie i dwór monarszy w dalszych negocjacjach z Rzeczpospolitą (1593). Zdobył uznanie nie tylko dworu (zarówno Maksymilian II, jak i Rudolf II osobiście odwiedzali go podczas swoich wypraw wizytacyjnych po ziemiach Korony Czeskiej), ale także książąt śląskich²⁴. Jego młodszy syn Weighard (†1618), podkomorzy, radca wojenny i pułkownik, brał czynny udział w poselstwie książąt i stanów śląskich na dwór cesarski w Pradze w 1609 roku, które zapewniło wydanie listu majestatycznego dla wolnego wyznania luteranizmu na Śląsku²⁵. Godną uwagi karierę opartą na lojalnej i fachowej służbie na dworze cesarskim zrobił także straszny brat Weigharda, Henryk Anzelm, który w latach 80. i 90. XVI wieku służył na dworze Rudolfa II w Pradze, a od 1594 roku był radcą praskiej królewskiej izby apelacyjnej dla stanu rycerskiego. W 1598 roku został mianowany dolnołużyckim landwójtem oraz cesarskim szambelanem i radcą²⁶.

Promnitzowie obu linii (starszej na Lessendorfie, młodszej na Alt Weichau) posiadali znaczne dobra ziemskie odziedziczone po biskupie Baltazarze, o które wżorowo się troszczyli i które stale powiększali (Promnitzowie z młodszej linii musieli zwrócić żagańskie księstwo zastawne, ale zrekompensował im to zakup żagańskich dóbr kameralnych – Przewózu i Nowogrodu Bobrzańskiego). Jeśli majoraty były skumulowane w rękach jednego właściciela, to wówczas naruszało to postanowienia ordynacji sukcesyjnej biskupa Baltazara. Po raz pierwszy stało się tak, kiedy właściciel Żar Henryk Anzelm z młodszej linii stał się również właścicielem Pszczyny, którą odziedziczył po bezdzietnym Abrahamie (†1612) ze starszej linii. Doprowadziło

²⁴ E. Zimmermann: *Die schlesische Kammer und die Reformation in Schlesien*. „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte“ Nr 14, 1956, s. 141–152; H. Knothe: *Geschichte des Oberlausitzer Adels und seiner Güter vom XIII. bis gegen Ende des XVI. Jahrhunderts*. Leipzig 1879, s. 429–430; B.W. Scholz: *Das geistliche Fürstentum...*, s. 224–225.

²⁵ P. Konrad: *Der schlesische Majestätsbrief...*, s. 12.

²⁶ J. Hausenblasová: *Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612*. Praha 2002, s. 232 (nr 17/29), s. 241 (nr 19/68); J. Hausenblasová: *Počátky apelačního soudu v Čechách a jeho personální obsazení 1548–1627*. „Paginae historiae“ nr 13, 2005, s. 16; J.W. Neumann: *Versuch einer Geschichte der Niederlausitzischen Land-Vögte*. Bd. 2. Lübben 1833, s. 351–365, 373–378; R. Lehmann: *Die Landvögte in der Niederlausitz*. [W:] *Festschrift für Friedrich von Zahn*. Bd. 1. Red. W. Schlesinger. Köln–Graz 1968, s. 466–469; L. Březina: *Služebník dvou pánů? Dolnołużycký zemský fojt mezi králem a stavy na prahu novověku (1490–1620)*. [W:] *Hejtmanská správa ve vedlejších zemích Koruny české*. Red. L. Bobková, M. Čapský, I. Korbelařová. Opava 2009, s. 178–179; L. Březina: *Dolnołużycké zemské fojtsství na prahu novověku (1490–1620)*. Praha 2016, s. 230–245 (w niemieckim wydaniu: *Der Landvogt der Niederlausitz zwischen Königsmacht und Ständen (1460–1620). Ein Diener zweier Herren?* Berlin 2017, s. 215–238).

II. 5. Księstwo zagańskie na Dolnym Śląsku, tymczasowe dobra zastawne rodziny Promnitzów (źródło: J.G. Schreiber: *Atlas selectus von allen Königreichen und Ländern der Welt*. Leipzig 1790)

II. 6. Przewóz (Priebus) w księstwie zagańskim na Dolnym Śląsku, dobra zastawne, a następnie alodialne rodziny Promnitzów (źródło: J.G. Schreiber: *Atlas selectus von allen Königreichen und Ländern der Welt*. Leipzig 1790)

to do kilkuletniego sporu z młodszymi braćmi: Weighardem (†1618) i Zygfydem (1573–1623). Braterski spór rozwiązała dopiero interwencja Ferdynanda II, który w 1619 roku jako czeski król (choć zdetronizowany przez zbuntowane stany) nakazał Henrykowi Anzelmowi przekazanie Pszczyzny w ręce Zygfyda. Po raz drugi, i tym razem na stałe, doszło do połączenia obu majoratów, gdy w 1650 roku, po śmierci bezdzietnego Zygfyda II Młodszego, dziedzica Zygfyda I Starszego, jego kuzyn Zygmunt Zygfyd (1595–1654), ze starszej linii na Zarach i Trzebieli, przejął Pszczynę.

Promnitzowie dodatkowo umocnili swoją silną pozycję w śląskim społeczeństwie stanowym, nawiązując bardzo bliskie więzi rodzinne z dolnośląskimi rodami książęcymi i miejscową arystokracją, w tym z właścicielami państw stanowych, co dawało im lukratywne prawa do opieki nad małoletnimi krewnymi. W swoich posiadłościach wspierali poddanych wyznania luterańskiego. Trwałość swojej wiary umacniali, studiując w prestiżowych zagranicznych, niekatolickich szkołach i uniwersytetach, do których uczęszczali wraz z innymi Ślązakami podczas tzw. podróży kawalerskich²⁷. Niewątpliwie doskonale zdawali sobie sprawę ze znaczenia przychylności dworu monarchy dla rozwoju ich kariery, dlatego w czasie powstania stanów w latach 1618–1620, mimo niekatolickiego wyznania, stanęli po stronie Habsburgów. Henryk Anzelm za swoją postawę został ukarany przez powstańców konfiskatą obu majoratów rodowych i zdymisjonowany ze stanowiska landwójta Dolnych Łużyc. Jego młodszy brat Zygfyd I, który zasłynął jako bohaterski pułkownik cesarski i weteran wojen z Imperium Osmańskim na Węgrzech i w Siedmiogrodzie, uczestnik kampanii wojskowej Maurycego Orańskiego przeciwko Hiszpanom w Niderlandach, początkowo zachował neutralność, ale odmówił złożenia hołdu nowemu królowi czeskiemu Fryderykowi Wittelsbachowi i w 1620 roku otwarcie opowiedział się po stronie Habsburgów. Obydwaj Promnitzowie po pokojowym zakończeniu powstania stanów śląskich w lutym 1621 roku odzyskali swoje majątki i stanowiska, za co zostali nagrodzeni dalszymi awansami zawodowymi i społecznymi. Zygfyd jako komisarz cesarski odegrał ważną rolę w ogłoszeniu cesarskiego ułaskawienia dla byłych buntowników śląskich i potwierdzeniu ważności rudolfińskiego listu majestatycznego gwarantującego wolność religijną²⁸.

O ile dolnołużyckie posiadłości Promnitzów w kolejnych latach nie odczuły skutków działań wojennych, o tyle górnośląska Pszczyzna ucierpiała w wyniku najazdów polskich lisowczyków, ostatnich manewrów wojsk karniowskiego księcia Jana Jerzego Hohenzollerna z Karniowa (†1624) oraz przejścia w latach 1626–1627 wojsk sasko-duńskich pod dowództwem generała Mansfelda i księcia Ernesta sasko-weimarskiego. Zygfyd II (1606–1650), ówczesny pan na Pszczyźnie, wykorzystał przygraniczne

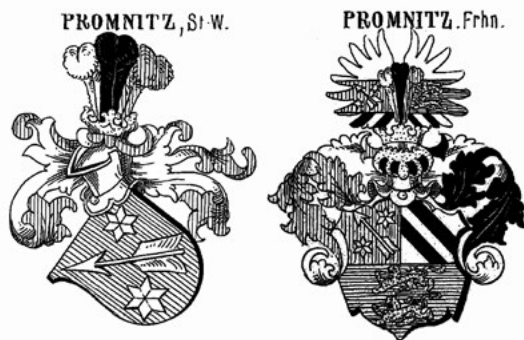
²⁷ Promnitzowie, podobnie jak inni niekatolicki arystokraci, nie stronili od studiowania na katolickich uniwersytetach, np. w północnych Włoszech, dokąd również odbywali wspólne podróże C.A. Zonta: *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten. Eine prosopographische Studie zur frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*. Köln–Weimar–Wien 2004, s. 200, 252, 350–351.

²⁸ Promnitzowie odmówili złożenia hołdu nowemu królowi Czech Fryderykowi Wittelsbachowi, w przeciwieństwie do Joachima Maltzana i Hansa Ulricha Schaffgotscha, wolnych panów stanowych na Miliczu i Żmigrodzie. J. Hubková: *Holdovací cesta Frídařicha Falckého do Vratislavi*. [W:] *Korunní země v dějinách českého státu*. T. 3: *Rezidence a správní sídla v zemích České koruny ve 14.–17. století*. *Sborník příspěvků z mezinárodního kolokvia konaného ve dnech 29.–31. března 2006 v Clam-Gallasově paláci v Praze*. Red. L. Bobková, J. Konvičná. Praha 2007, s. 337.

położenie majątku i udał się na wygnanie do Polski. Niezależnie od wcześniejszej lojalnej postawy prohabsburskiej, po wypędzeniu wojsk sasko-duńskich majątek pszczyński, podobnie jak inne księstwa i śląskie państwa stanowe, został dotknięty pierwszą zasadniczą falą rekatolizacji. Dwór cesarski tłumaczył to nieprzestrzeganiem akordu drezdeńskiego poprzez wsparcie oddziałów protestanckich i powracających wraz z nimi uchodźców. Również w dobrach pszczyńskich zamknięto większość kościołów protestanckich i wydalono predykantów. Dzięki łasce udzielonej przez Ferdynanda III Promnitzowi udało się uratować swoją kaplicę zamkową, w której luterański pastor mógł nadal odprawiać prywatne nabożeństwa. Konsekwentna prohabsburska postawa Promnitza pozwoliła prawdopodobnie na pokojowy przebieg rekatolizacji, bez użycia niesławnych dragonad, które bardzo boleśnie dotknęły inne części Śląska. Protestanckie wyznanie Promnitza, a także późniejsze okoliczności w naturalny sposób sprawiły, że popadł w niełaskę dworu cesarskiego, co spowodowało proces stopniowego odsuwania członków rodu Promnitzów od najwyższej śląskiej oraz dworskiej polityki, w której dotychczas aktywnie uczestniczyli. Ponadto Zygfryd II utrzymywał dobre stosunki z królem polskim Władysławem IV Wazą, który posiadał prawo zastawne do księstwa opolsko-raciborskiego oraz z polską arystokracją, co umożliwiło mu udanie się na emigrację do Polski podczas kampanii szwedzkich w drugiej połowie lat 40. XVII wieku.

Do prowadzenia rozważnej polityki zmuszony był również kuzyn Zygfryda, Zygmunt Zygfryd, właściciel majoratu żarsko-trzebielskiego. Podczas powstania stanów pozostał wierny Habsburgom, podobnie jak jego krewni. Po zajęciu majoratu dolnołużyckiego przez buntowników udał się na dwór cesarski do Wiednia. Po pacyfikacji powstania łużycko-śląskiego został w 1621 roku mianowany szambelanem, a w 1623 roku dolnołużyckim starostą ziemskim. Dzięki majątkom na Dolnych Łużycach miał konformistyczny stosunek wobec elektora saskiego. Elektor saski Jan Jerzy I po klęsce powstania czeskiego został przez Ferdynanda II wyznaczony na cesarskiego i królewskiego komisarza obu margrabstw łużyckich, które od 1623 miał w zastawie, a od 1635 roku w dziedzicznej własności lennej. Elektor po śmierci Henryka Anzelma Promnitza w marcu 1622 roku powołał jego syna Zygmunta Zygfryda na tymczasowego administratora urzędu landwójta, a w następnym roku z woli stanów dolnołużyckich został wybrany landwójtem, co następnie zatwierdził cesarz. W 1637 roku złożył hołd lenny elektorowi saskiemu, później został mianowany saskim radcą

Il. 7. Starsza wersja herbu rodowego Promnitzów (po lewej) i zmieniona na podstawie przywileju Ferdynanda I z 1542 roku (po prawej), używana przez biskupa Baltazara i jego potomków i spadkobierców jako wolnych panów stanowych, czyli baronów (źródło: C. Błażek: *Der Adel von Oesterr.-Schlesien*. Bd. 4. Abt. 11. „J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch“. Nürnberg 1885, tab. 32)

II. 8. Herb nadany Zygmunтови Zygfydowi w czasie jego podniesienia do godności cesarskiego hrabiego w 1652 roku, potwierdzonego dla ziem czeskich i Saksonii w 1653 roku – tu błędnie podano jako czeskie nadanie (sic!). Korona hrabiowska to element heraldyczny używany dopiero od XVIII wieku (źródło: J.A. Tyroff: *Wappenbuch des höheren Adels der deutschen Bundesstaaten*. Bd. 10. Nürnberg 1857, s. 21)

zamknięcie rodzinnej kaplicy na zamku w Pszczynie w lutym 1661 roku. W tej sytuacji Promnitz zbliżył się do dworu cesarskiego w Wiedniu, w którym przebywał przez dłuższy czas i gdzie ostatecznie 23 sierpnia 1661 roku pod wpływem jezuitów przeszedł na katolicyzm. Konwersja Promnitza, potępiona przez pozostałych członków rodziny, spowodowała również odejście ostatniego tamtejszego luterańskiego pastora. Bez wątplenia konwersja miała sprzyjać odzyskaniu dawno utraconej pozycji na dworze cesarskim, a tym samym uruchomieniu nowych możliwości społecznych i zawodowych na odpowiednim poziomie społecznym. Niespójność między pozornie politycznie umotywowaną zewnętrzną konwersją a rzeczywistym wewnętrznym przekonaniem pokazuje rzekomy powrót do wiary przodków, na który Erdmann I Promnitz zdecydował się na łożu śmierci³¹.

prywatnym i szambelanem²⁹. W 1650 roku, gdy po śmierci bezdzietnego Zygfyda II objął rządy w Pszczynie, stał się bezpośrednim poddanym Habsburgów. O statusie i znaczeniu politycznym Zygmunta Zygfyda von Promnitza, nieobciążonego współpracą z opozycjonistami śląskimi, dla dworów obu państw świadczy wyniesienie go 9 czerwca 1652 roku do godności hrabiego Rzeszy, a następnie zatwierdzenie nadania tytułu dla ziem czeskich (6 stycznia 1653 r.) i Saksonii (29 maja 1653 r.)³⁰.

Rządy saskie dla Górnych i Dolnych Łużyc oznaczały ochronę luteranizmu (dlatego od połowy XVII w. Promnitzowie uczynili zamek w Żarach swoją główną siedzibą rodową), natomiast na Śląsku po odejściu wojsk szwedzkich rozpoczęła się nowa faza rekatolizacji. Skomplikowaną sytuację polityczną i konfesyjną, w jakiej znaleźli się Promnitzowie na Śląsku, ilustruje opóźnione przyznanie monarszej inwestytury nad dobrami pszczyńskimi Erdmannowi I Leopoldowi (1631–1664) w 1658 roku. Czteroletnie opóźnienie (rządził już od 1654 r.) pozwoliło na zamknięcie ostatnich niekatolickich kościołów i wypędzenie predykantów, nawet

²⁹ J. W. Neumann: *Versuch einer Geschichte...*, s. 379–390; R. Lehmann: *Die Landvögte...*, s. 469–470.

³⁰ Akta, w tym koncepcje przywilejów zob. ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv, Reichsadelsakten (dalej: AVA, AA, RAA), 9. 6. 1652; Národní archiv (Praha), Česká dvorská kancelář, nr inw. 752, sygn. IV-D-1, kart. 476, 1653; odpisy dokumentów w: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej: AP Pszczyna), Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej: AKP), sygn. I 16, II 170. Saska konfirmację rejestruje M. Gritzner: *Standes-Erhebungen und Gnaden-Acte deutscher Landesfürsten während der letzten drei Jahrhunderte*. Bd. 2: *Braunschweig bis Württemberg und Anhang mit General-Register*. Görlitz 1881, s. 670.

³¹ J.G. Worbs: *Geschichte...*, s. 132. Wątpliwości co do wiarygodności drugiej konwersji Promnitza, odnotowanej w kronice miejskiej, wyraził G. Steller: *Graf Promnitz-Sorau contra Saganer Regierung*

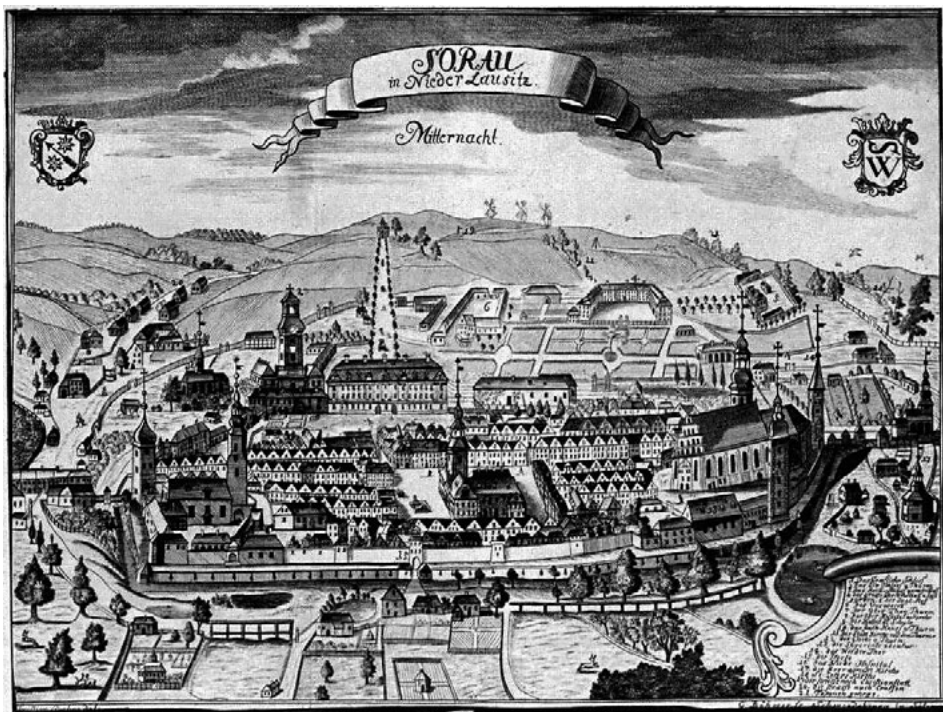
Konwersja na katolicyzm hrabiego Promnitzza była aktem wyjątkowym, gdyż kolejne pokolenia potomków i spadkobierców były wierne protestantyzmowi. Ich orientacja wyznaniowa znalazła odzwierciedlenie w kształceniu synów zapewnianym przez nauczycieli domowych i kolejnych pobytach w prestiżowych niekatolickich szkołach i uniwersytetach (Frankfurt nad Menem, Giessen, Halle, Tybinga, Wittenberga, Genewa), choć nie rezygnowano z katolickich placówek edukacyjnych w hiszpańskich Niderlandach i północnych Włoszech. Również zespół zamkowy w Żarach na Dolnych Łużycach nadal pozostał główną siedzibą rodową, natomiast Pszczynę odwiedzano tylko sezonowo (korzystając z tamtejszych terenów łowieckich) lub przy okazji pełnienia obowiązków administracyjnych. Hrabia Ulrich Hipparch (1636–1695), młodszy brat Erdmanna I Leopolda, założyciel linii bocznej, która miała swoją siedzibę w dolnołużyckich Brodach (Pforten), ze względu na konfesyjne i geograficzne położenie swoich dóbr wykorzystał naturalną możliwość służby w armii brandenburskiej, a chcąc zbudować błyskotliwą karierę oficerską (w 1678 r. został generałem majorem), wyrzekł się publicznej działalności politycznej, zrezygnował także z ambicji trwałego zdobycia dwóch rodzinnych majoratów, którymi od śmierci brata w 1664 roku zarządzał jako opiekun nieletniego bratanka Baltazara Erdmanna. O jego przywiązaniu do wyznania luteranckiego świadczy silne wsparcie dla protestantów z Żagania, które od 1668 roku jako księstwo dziedziczne zostało dotknięte tzw. redukcją kościołów. Mimo niezadowolenia władz prowincji i miejscowych instytucji katolickich Promnitzz udostępnił dwa kościoły graniczne (Christianstadt, Jeschkendorf) protestantom z Żagania, wśród których byli także poddani z włości Promnitzów w Nowogrodzie Bobrzańskim³².

Późniejsza inklinacja wspomnianego Baltazara Erdmanna, wyznawcy i zwolennika protestantyzmu w swoich dobrach, w stronę pietyzmu (na Promnitzza wpływ miały z pewnością studia w Halle, a także podziw dla założyciela tego nurtu, niemieckiego teologa Philippa Jacoba Spenera) skomplikowała stosunki z relatywnie konserwatywnym środowiskiem luteranckim saskiego dworu. Promnitzz, odsuwając się od saskiej i śląskiej, a także wiedeńskiej polityki dworskiej, wolał poświęcić się intensywnej działalności na rzecz jakościowego i ilościowego rozwoju gospodarki w swoich dobrach, dzięki czemu stał się jednym z najbogatszych łuzyczko-śląskich magnatów ziemskich. Jednocześnie zasłynął ze wspierania kultury barokowej, zwłaszcza w swojej rezydencji w Żarach. Wiele wolnego czasu poświęcał ulubionym polowaniom na terenie swoich posiadłości.

Najstarszy syn Promnitzza, Erdmann II (1683–1745), jeden z najważniejszych przedstawicieli rodu, również kontynuował prywatny styl życia bogatego magnata, był też przekonany zwolennikiem i propagatorem pietyzmu na Śląsku i Łużycach. Erdmann II rozszerzył swój stan posiadania o dobra odziedziczone po swoich łuzyc-

(1668 bis 1678). *Ein Beitrag zur Geschichte der Saganer Gegenreformation*. „Archiv für schlesische Kirchengeschichte“ Nr 3, 1938, s. 175 lub J. Polak: *Poczet...*, s. 141.

³² G. Steller: *Graf Promnitz-Sorau...*, s. 172–201 Na temat kościołów granicznych (Grenzkirche) por. G. Eberlein: *Die schlesischen Grenzkirchen im XVII. Jahrhundert*. [W:] *Vorträge gehalten auf der VI. Generalversammlung des Vereins für Reformationsgeschichte am 11. April 1901 in Breslau*. Halle 1901, s. 31–64; R. Sörries: *Von Kaisers Gnaden – Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*. Köln 2008, s. 104–108; L.-A. Dannenberg, M. Donath, E. Thomsen: „*Herr, Gott, du bist unsere Zuflucht für und für*“. *Grenz- und Zufluchtskirchen Schlesiens // „W Tobie, Panie, moja ucieczka“*. Śląskie kościoły graniczne i ucieczkowe. Olbersdorf 2012.

II. 9. Widok miasta Żary na Dolnych Łużycach z 1726 roku, w środku zamek hrabiów Promnitzów (domena publiczna)

kich i śląskich krewnych, w tym o majątek linii bocznej w Brodach, która wygasła w drugim pokoleniu wraz ze śmiercią hrabiego Anzelma w 1726 roku. Nabył też cały wiele innych posiadłości na Dolnym Śląsku, w tym barokowy zamek w Pieszczych (Peterswaldau), który stał się jego ulubioną sezonową rezydencją. Odrzucił jednak możliwość przejęcia nadmiernie zadłużonego górnośląskiego bielskiego mniejszego państwa stanowego, przylegającego od południa do jego dóbr pszczyńskich, przekazanego mu zapisem testamentowym przez bezdzietnego barona Juliusza Gottlieba Sunnegha (†1724). Spory majątkowe z krewnymi, zwłaszcza z bratankiem Baltazarem Fryderykiem (†1744), wymagały wiele uwagi i pochłaniały dużo środków finansowych³³. Podróż kawalerska do Francji, podczas której przebywał także na dworze królewskim Ludwika XIV w Wersalu, zainspirowała Promnitza do propagowania w swoich posiadłościach kultury późnego baroku. Na dworze w Żarach zatrudnił w latach 1704–1708 jako głównego kapelmistrza Georga Philippa Telemanna

³³ O Sunneghach w Bielsku zob. I. Panic: *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*. [W:] *Bielsko-Biała. Monografia miasta*. T. 1. Red. I. Panic et al. Bielsko-Biała 2010, s. 287–298. Pod koniec życia Baltazara Fryderyk był jednym z wpływowych zwolenników zgromadzeń odnowionej wspólnoty brackiej w Turyngii pod rządami margrabiów brandenburskich, czyli królów pruskich, J.T. Hamilton: *A History of the Church known as the Moravian Church, or, The Unitas Fratrum, or, The Unity of the Brethren, during the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Bethlehem, Pa. 1900, s. 113; J.R. Weinlick: *Hrabě Zinzendorf*. Jindřichův Hradec 2000, s. 175.

na, późniejszego słynnego niemieckiego kompozytora muzyki barokowej. W latach 1710–1716 w bezpośrednim sąsiedztwie istniejącego zamku w Żarach wybudował nowy reprezentacyjny pałac barokowy służący potrzebom jego rodziny, którą założył w 1705 roku, żeniąc się z Anną Marią (1683–1731), córką zmarłego księcia Saksonii-Weissenfeld Jana Adolfa (1649–1697)³⁴. Teść Promnitz był jednym z panujących książąt Rzeszy, pochodził z Wettynów z linii bocznej albertyńskiej. Małżeństwo, chociaż było mezaliansem, sprawiło, że Promnitz znalazł się w szerszym kręgu rodzinnym ówczesnego elektora saskiego Fryderyka Augusta I oraz innych książąt Rzeszy³⁵. Promnitz inwestował wprawdzie w wystawną reprezentację odpowiadającą jego pozycji jako czołowego magnata ziem łuzycyckich i śląskich, ale o swoje włości dbał wzorowo. Był głęboko religijny, zajmował się filantropią i działalnością charytatywną, wspierając swoich poddanych.

Konieczność zrównania się ze statusem społecznym żony skłoniła Erdmanna II do złożenia w 1715 roku, za pośrednictwem cesarskiej kancelarii dworskiej w Wiedniu, petycji do cesarza Leopolda I o podniesienie go do rangi księcia cesarskiego. Ten wyjątkowo prestiżowy awans, nawet jeśli tylko tytułarny, wyniosłby niekatolickiego Promnitz na szczyt ówczesnej katolickiej arystokracji zarówno na Śląsku (tytułarnie zrównałby się z innymi książętami śląskimi, w tym z Württembergami oleśnickimi jako jedynymi protestantami i jednocześnie przewyższyłby wszystkich innych właścicieli wolnych państw stanowych), jak i w całej monarchii habsburskiej. Stało to jednak w sprzeczności z dotychczasową strategią nadawania tytułów książęcych zasłużonym, lojalnym, katolickim arystokratom z Czech, Austrii czy Węgier, którzy byli głównymi wyrazicielami polityki Habsburgów w krajach monarchii habsburskiej i Świętym Cesarstwie Rzymskim. Choć nie jest to bezpośrednio udokumentowane, wydaje się jednak zrozumiałe, że za odrzuceniem prośby stała niekatolicka orientacja konfesyjna Promnitz. Promnitz nie uzyskał nawet pożądaną pozytywną

Il. 10. Erdmann II hrabia Promnitz (1683–1745), przedostatni z rodu Promnitzów na Pszczynie i Żarach (źródło: Muzeum Zamkowe w Pszczynie, ks. inw. MP/S/1727)

³⁴ K.-P. Koch: *Telemann als Sorauer Hofkapellmeister und Nachwirkungen in Sorau im 18. Jahrhundert*. [W:] *Komponisten im Spannungsfeld von höfischer und städtischer Musikkultur. Bericht über die Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Magdeburg, 18. bis 19. März 2010, anlässlich der 20. Magdeburger Telemann-Festtage*. Telemann-Konferenzberichte im Auftrag des Zentrums für Telemann-Pflege und Forschung Magdeburg. Red. Carsten Lange, Brit Reipsch. Hildesheim–Zürich–New York 2014, s. 45–82; J. Kruczek: *Z dziejów muzycznych panów i książąt pszczyńskich. Od Promnitzów do Hochbergów*. Pszczyna 2009, s. 15–18, 28–30.

³⁵ J. Polak: *Erdmann II Promnitz. Wolny Pan na Pszczynie i Żarach (1683–1745)*. Pszczyna 1996, s. 27–28. Dotyczy teścia Promnitz. Por. H.T. Flathe: *Johann Adolf I*. [W:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. Leipzig 1881, s. 386.

rekomendacji Trybunału Elektorskiego w Dreźnie, prawdopodobnie z powodu jego skłonności do pietyzmu, który w sztywnym luteranśkim środowisku Saksonii był postrzegany jako co najmniej dość nonkonformistyczny³⁶.

Erdmann II von Promnitz podobno do końca życia nie zrezygnował z marzeń o uzyskaniu tytułu księcia. Częściową rekompensatą było późniejsze otrzymanie w 1719 roku funkcji ministra tajnego gabinetu, co było równoznaczne z dostaniem się na najwyższe szczeble saskiej polityki dworskiej. W 1729 roku został odznaczony przez elektora Augusta II, jako króla Polski, Orderem Orła Białego. Potrafił też utrzymywać stosunkowo dobre relacje z cesarskim dworem Karola VI, za którego finansowe wsparcie został w 1731 roku nagrodzony tytułem tajnego radcy. Erdmann II von Promnitz, podobnie jak jego ojciec, starał się w miarę możliwości wspierać protestancką ludność dóbr pszczyńskich i nie wahał się interweniować w jej imieniu na dworze cesarskim czy u biskupów krakowskich, których prowincja kościelna obejmowała Pszczynę. Po zawarciu w 1707 roku konwencji w Altranstädt i wydaniu dwa lata później, w 1709 roku, recesu egzekucyjnego, który przyniósł znaczne rozluźnienie sytuacji konfesyjnej na Śląsku, bezskutecznie starał się o restytucję Kościoła luteranśkiego w Pszczynie. Przy powstawaniu kościoła Jezusowego w Cieszynie współpracował z dwoma właścicielami górnośląskich państw stanowych niższego stopnia i przedstawicielami miejscowego pietyzmu – Wenzelem Ludwigiem Henckel von Donnesmarckiem na Boguminie i Juliušem Gottliebem Sunneghem w Bielsku, opiekował się pszczyńskimi uczniami uczęszczającymi do cieszyńskiego gimnazjum³⁷.

Kolejnym ważnym momentem w historii Promnitzów są lata 1740–1742, kiedy to dochodzi do I wojny śląskiej pomiędzy monarchią habsburską cesarzowej Marii Teresy a królestwem pruskim Fryderyka II, w którą zaangażowana była również Saksonia (siły elektora Fryderyka Augusta II/polskiego króla Augusta III wraz z Bawarczykami i Francuzami uczestniczyły w zajęciu Pragi w latach 1741–1742). W odpowiedzi na atak wojsk pruskich na Śląsk i wypowiedzeniu wojny monarchii habsburskiej pod koniec 1740 roku Promnitz wydał deklarację do swoich pszczyńskich poddanych wzywającą ich do lojalności wobec Marii Teresy. Zajęcie Pszczyny przez wojsko pruskie w styczniu następnego roku skłoniło go do udania się w bezpieczne miejsce, omijane przez działania wojenne, do dolnołużyckich Żar. Promnitz starał się o bezproblemowe przyznanie inwestytury dóbr pszczyńskich przez dwór wiedeński, oprócz tego wspierał materialnie wojska austriackie w Opawie. Wojnę zakończyło podpisanie latem 1742 roku austriacko-pruskich traktatów pokojowych we Wrocławiu (11 czerwca) i Berlinie (28 lipca), które oznaczały cesję zdecydowanej większości Śląska na rzecz zwyciężskich Prus. Pod panowaniem pruskim znalazło się teraz

³⁶ J. Polak: *Erdmann II...*, s. 28; AP Pszczyna, AKP, sygn. I 16, II 843, k. 1-7; ÖStA, AVA, A, RAA. Na temat nadawania książęcych tytułów Rzeszy zob. T. Klein: *Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstentumstand 1550–1806*. „Blätter für deutsche Landesgeschichte“ Nr 122, 1986, s. 137–192.

³⁷ K. Matwijowski: *Z działalności pietystów w księstwie cieszyńskim*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” nr 17, 1962, s. 165–189; M. Šmerda: *Vrchnost, město a poddaný lid na Bohumínsku v 18. století*. [W:] *Bohumín. Studie a materiály k dějinám a výstavbě města*. Red. A. Grobelný, B. Čepelák. Ostrava 1976, s. 99–100; A. Kubacz: *Gimnazjum ewangelickie w Cieszynie do 1873 roku. Sukcesy i porażki*. [W:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*. Red. R. Czyż, W. Gojniczek, D. Spratek. Cieszyn 2010, s. 169; J. Polak: „Pierwszy Fundator” kościoła Jezusowego. *Erdmann II von Promnitz (1683–1745)*. „Pamiętnik Cieszyński” nr 21, 2016, s. 39–66.

także całe pszczyńskie wolne państwo stanowe Promnitzów oraz ich posiadłości dolnośląskie. Erdmann II, w przeciwieństwie do innych wolnych panów (Maltzan, Schönaich), odmówił pełnego podporządkowania się nowej władzy pruskiej, ale wykorzystał sytuację i uzyskał od tolerancyjnego religijnie Fryderyka II zgodę na wybudowanie w Pszczynie na początku 1742 roku szkoły ewangelickiej i domu modlitwy, a także na przywrócenie kaplicy zamkowej.

Ciężar pruskich kontrybucji, a zwłaszcza groźba konfiskaty majątku przez władze pruskie skłoniły go do poddania się i za pośrednictwem syna Jana Erdmanna (1719–1785) do złożenia hołdu Fryderykowi II na sejmiku stanów górnośląskich w Nysie 18 marca 1743 roku³⁸. W efekcie Fryderyk II nadał mu lenno pszczyńskie. *De iure* oznaczało to wypowiedzenie wierności królowej czeskiej Marii Teresie. Promnitz zachował jeszcze status „sujet mixte” poprzez posiadanie majoratu dolnołużyckiego, co zobowiązywało go do lojalności wobec elektora saskiego Fryderyka Augusta II.

Pruskie panowanie i reformy administracyjne na Śląsku zlikwidowały obowiązujące regulacje stanowe, dotychczasowe uprawnienia administracyjne książąt śląskich i wolnych panów stanowych zostały zdecydowanie ograniczone do minimum (jurysdykcja w obrębie domen). Ze śląskich instytucji zachowano najwyższy trybunał książęcy (*Oberfürstenrecht*), któremu przewodniczył teraz protestant Jan Karol von Schönaich, prezydent sądu głównego (*Oberamtsregierung*) we Wrocławiu, świeżo wyniesiony do pruskiego stanu książęcego na wrocławskim hołdzie stanów dolnośląskich 7 listopada 1741 roku. Wyniesienie Schönaicha, podobnie jak analogiczne wyniesienie gorliwego katolika Franza Adriana von Hatzfelda na Żmigrodzie, sygnalizowało chęć włączenia dotychczasowych elit śląskich, niezależnie od ich wyznania, w nowy pruski system administracyjny, przy jednoczesnym zapewnieniu im odpowiedniego statusu społecznego³⁹. Jednak w tej transformacji Erdmann II Promnitz nie brał już udziału. Po kilku udarach wycofał się całkowicie w zacisze swojego zamku w Pieszcach, gdzie w 1745 roku został zaatakowany przez austriackiego huzara. W wyniku zadanej szablą rany i kolejnego udaru zmarł 7 września w Żarach. Jego starszy syn Jan Erdmann (1719–1785), w przeciwieństwie do ojca, preferował świecki, wystawny styl życia, który nie pozostawiał wiele miejsca dla istniejącej w rodzinie głębokiej religijności. Nie przejawiał też ambicji większego zaangażowania się w saski czy nowy, prusko-śląski, system administracyjny. Po rozwiązaniu w 1748 roku bezdzietnego

³⁸ O hołdzie szlachty pruskiej dla Fryderyka II zob. N. Conrads: *Die schlesische Ständeversammlung im Umbruch. Vom altständischen Herzogtum zur preussischen Provinz*. [W:] *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung*. Red. P. Baumgart, J. Schmadeke. Berlin–New York 1983, s. 348; W. Bein: *Schlesien...*, s. 254–255; H. Klüeting: *Die politisch-administrative Integration Preussisch-Schlesiens unter Friedrich II*. [W:] *Kontinuität und Wandel. Schlesien zwischen Österreich und Preussen. Ergebnisse eines Symposiums in Würzburg vom 29. bis 31. Oktober 1987*. Red. P. Baumgart, U. Schmielewski. Sigmaringen 1990, s. 49–50.

³⁹ Zob. literaturę przywołaną w poprzednim przypisie, a także M. Konopnicka: *Oficer – urzędnik – dworzanin. Kariery szlachty śląskiej w państwie pruskim (1740–1806)*. Zielona Góra 2014, zwłaszcza rozdziały III i IV. O Hansie Carlu i motywach skłonności Schönaichów do dworu pruskiego (z korzeniami już w okresie wojny trzydziestoletniej) M. Konopnicka: *Hans Carl von Schönaich. Pierwszy śląski książę Fryderyka Wielkiego II*. „Pro libris” nr 1, 2008, s. 110–114, nr 2, s. 143–146; por. Ch.D. Klopsch: *Geschichte des Geschlechts von Schoenaich*. Bd. 4: *Das Leben Johannes des Unglücklichen und Sebastians*. Glogau 1856, s. 15 i nast.; G. Grundmann: *Die Lebensbilder der Herren von Schoenaich auf Schloß Carolath*. „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau” Nr 6, 1961, s. 265–275; J. Kuczer: *Baron Johann von Schönaich zwany Nieszczęśliwym*. „Pro Libris” nr 1, 2008, s. 104–109, nr 2, s. 137–142.

II. 11. Anzelm hrabia Promnitz (1678–1726), ostatni przedstawiciel bocznej linii hrabiów Promnitzów na Brodach (Pforten) na Dolnych Łużycach. Przedstawienie prawdopodobnie pokazuje *castrum doloris*, wyposażone w wywód heraldyczny zmarłego Anzelma Promnitza (źródło: Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, sygn. 00213211)

małżeństwa z Charlottą, córką księcia von Schönaich, prowadził bogate życie towarzyskie wymagające finansów, co w końcu skłoniło go do rozważenia zniesienia fideikomisu swoich dóbr i uzyskania stałej renty z ich sprzedaży. Wprawdzie w 1748 roku uzyskał zgodę elektora saskiego i króla pruskiego, ale ze względu na sprzeciw rodzeństwa posunięcie to nie zostało zrealizowane. Dopiero po śmierci swojego bezdzietnego młodszego brata Zygfrйда (†1760), kiedy stał się ostatnim żyjącym męskim przedstawicielem rodu, przekazał w 1765 roku swoje posiadłości krewnym w zamian za dożywotnią rentę. Pszczynę oddał swojemu siostrzeńcowi Fryderykowi Erdmannowi (1731–1797), synowi siostry Krystyny Joanny i jej męża Ludwika Augusta, księcia zu Anhalt-Köthen, zaś Żary i Trzebiel – Henrykowi Ernestowi, hrabiemu Stolberg-Wernigerode, mężowi kuzynki Krystyny. Pozostałe posiadłości śląskie i łużyckie przekazał w podobny sposób innym krewnym. Koniec życia spędził na podróżach po europejskich stolicach⁴⁰.

3.

Z przedstawionej analizy jasno wynika, że w dziejach rodu Promnitzów w XVI–XVIII wieku zasadniczą rolę odegrały trzy podstawowe kwestie: 1) położenie posiadłości na pograniczu Śląska i margrabstwa dolnołużyckiego, 2) wynikająca z położenia pozycja wśród elit stanowych Dolnych Łużyc i Śląska oraz 3) trwała protestancka orientacja konfesyjna. Połączenie tych czynników w zmieniającej się sytuacji politycznej tamtych czasów wpłynęło następnie na specyficzne ukierunkowanie kariery zawodowej i społecznej rodu Promnitzów oraz jego poszczególnych członków.

Do 1635 roku Promnitzowie byli poddanymi królów czeskich, którymi w 1526 roku zostali Habsburgowie. Poddanymi dwóch różnych wyznaniowo władców stali się w 1635 roku, kiedy to Dolne Łużycy, na terenie których znajdował się ich majerat Żary-Trzebiel, wraz z Górnymi Łużycami zostały przekazane w dziedziczne lenno elektorom saskim. Po raz drugi przynależność państwowa Promnitzów zmieniła się w 1742 roku, kiedy władzę Habsburgów nad większością Śląska, w tym pszczyńskiego statusu maior, zastąpiła władza pruska. Klimat religijny saskich Dolnych Łużyc

⁴⁰ M. Sachs: *Der Tod des Grafen Johann Erdmann von Promnitz (1719–1785) an den Folgen eines inkarzerierten Gallengangsteines – eine Analyse der Epikrise des behandelnden Chirurgen aus dem Jahre 1785*. „Sudhoffs Archiv” Nr 93, 2009, s. 230–234.

Il. 12. Krystyna Joanna (1708–1732), starsza córka Erdmanna II hrabiego Promnitz, od 1726 roku druga żona Augusta Ludwika księcia von Anhalt-Köthen. Ich młodszy syn Fryderyk Erdmann (1731–1797) nabył od stryja Johanna Erdmanna Promnitz w 1765 roku dobra pszczyńskie (źródło: Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, sygn. 00463742)

Il. 13. Fryderyk Erdmann książę Anhalt-Köthen (1731–1797), młodszy syn Krystyny Joanny hrabiny Promnitz i Augusta Ludwika księcia von Anhalt-Köthen, od 1766 roku właściciel dóbr pszczyńskich (źródło: Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, sygn. 00469126)

pozwoił Promnitzom od połowy XVII wieku wykorzystywać tutejsze posiadłości jako prymarne rezydencje rodowe, ale paradoksalnie w protestanckim pojęciu stali się tak odlegli od saskiego środowiska luterańskiego, że nie mogli realizować karier politycznych i społecznych na dworze saskim.

Należy pamiętać, że pszczyńskie wolne państwo stanowe znajdowało się w wschodniej części Górnego Śląska, przy granicy z Małopolską i należało do diecezji krakowskiej, a nie wrocławskiej, jak większość Śląska⁴¹. To przygraniczne położenie dawało możliwość angażowania się do końca XVI wieku w politykę Habsburgów wobec Polski, a także nawiązania w XVII wieku stosunkowo bliskich więzi z polską rodziną królewską, która posiadała w zastawie księstwo opolsko-raciborskie,

⁴¹ B. Kumor: *Archidiecezja krakowska i jej organizacja terytorialna*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” nr 32, 1979, s. 83; B. Kumor: *Granice (archi)diecezji krakowskiej (1000–1939)*. „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny” nr 6, 1963, s. 538.

Il. 14. Wolne pszczyńskie państwo stanowe (źródło: J.G. Schreiber: *Atlas selectus von allen Königreichen und Ländern der Welt*. Leipzig 1790)

a w konsekwencji również z polską arystokracją. Relacje te okazały się szczególnie przydatne podczas szwedzkiego zagrożenia na Śląsku w latach 40. XVII wieku.

Uzyskanie wolnych państw stanowych Żary-Trzebiel i Pszczyzny zapewniło Promnitzom pozycję wśród elit Dolnych Łużyc, a zwłaszcza Śląska. W tym ostatnim kraju Korony Czeskiej w połowie XVI wieku weszli w skład stosunkowo niewielkiej grupy wolnych panów stanowych, których majątek i związane z nim przywileje monarchiczne zapewniły im pozycję publiczną, pod wieloma względami bardzo zbliżoną do śląskich książąt lennych, a w konkretnym przypadku Promnitzów na Pszczyźnie niemal identyczną. Od 1517 roku, kiedy książę cieszyński Kazimierz II sprzedał majątek pszczyński węgierskiemu możnowładcy Aleksemu Thurzonowi z Bethlenfalvy, dobra te zostały obdarzone prawami książęcymi, które następnie otrzymał, przez kupno tej ziemi, również biskup wrocławski Baltazar von Promnitz. Prawa te dotyczyły suwerennej władzy nad własnymi poddanymi, którzy w przypadku majątków ziemskich zobowiązani byli do składania mu hołdu (*homagium*), dysponowania własnymi dochodami kameralnymi, wydawania rozporządzeń ziemskich, bicia monet czy zakładania urzędów ziemskich. Promnitzowie tak jak inni wolni panowie stanowi różnili się od książąt śląskich formą reprezentacji na sejmie ogólnos Śląskim we Wrocławiu: tu sami lub ich upoważnieni przedstawiciele (deputowani) zajmowali miejsce bezpośrednio za książętami lub ich delegatami, ale w przeciwieństwie do książąt mieli

tylko jeden wspólny głos; wśród samych wolnych panów stanowych, na podstawie chronologii powstawania poszczególnych wolnych państw stanowych, Promnitzowie zajmowali w okresie przed wojną trzydziestoletnią trzecie miejsce, za Dohnami na Sycowie i Maltzanami na Miliczu. Śląscy wolni panowie stanowi odróżniali się ponadto od książąt śląskich tym, że mogli swobodnie dysponować swoim majątkiem i nie składali nowym władcom tradycyjnych dziedzicznych hołdów lennych.

Istotnym ograniczeniem alodialnego charakteru dóbr Promnitzów było ich przekształcenie w fideikomis, ustanowiony w 1561 roku w ordynacji sukcesyjnej Baltazara Promnitza, zatwierdzonej następnie przez monarchę. Zdaniem polskich historyków prawa Kazimierza Orzechowskiego i Mariana Ptaka, wolne państwa stanowe nie należy rozumieć jako bezpośrednie lenna Korony Czeskiej, lecz jedynie jako posiadłości alodialne, choć bezpośrednio podporządkowane Koronie Czeskiej. Przypadek Promnitzów na Pszczynie pokazuje jednak, że forma przywiązania do monarchy czeskiego, a tym samym do państwa czeskiego, była bardziej skomplikowana, gdyż posiadała jednocześnie elementy alodialne i lenne. Przy każdej zmianie stanu posiadania dóbr pszczyńskich panujący aktualnie monarcha wystawiał Promnitzom pisemne inwestytury, które ich wydawcy od końca lat 20. XVII wieku wyraźnie nazywali świadectwami lennymi i określali dobra pszczyńskie jako lenno Korony Czeskiej. Okoliczności wystawienia dokumentów lennych potwierdzają pogląd Brunona Bellerode, że prawa do dóbr były przyznawane tylko *ad personam*. Interpretacji tej w żaden sposób nie podważają twierdzenia aktów lennych o charakterze dóbr pszczyńskich jako dziedzicznego lenna czeskiego (1629) oraz o dziedziczeniu praw do ziemi przez prawowitych potomków odbiorcy dyplomu. W pierwszym przypadku dziedziczość można rozumieć jako wyraz związku samego majątku (nie jego posiadacza) z dynastią Habsburgów, która po klęsce powstania stanów 1620 roku rościła sobie prawo do dziedzicznego władania tronem czeskim. Podobnie wyrażone nadanie pszczyńskiego lenna konkretnemu członkowi rodu Promnitzów i jego prawnym spadkobiercom można wówczas interpretować jako potwierdzenie dziedzicznego prawa (pierwszeństwa) do Pszczyny, w pełni zgodnego z porządkiem dziedzicznym biskupa Baltazara. Określenie pszczyńskiego *status maior* jako quasi-lenny słowami Jerzego Polaka, wydaje się więc z pewnością adekwatne. Charakter lenny państwa pszczyńskiego zatwierdził również król pruski Fryderyk II, który w 1748 roku przekształcił jego formę lenna na w pełni alodialną, znosząc tym samym jego charakter *fideikomisu* (który przywrócono dopiero w 1782 r. na rzecz książąt zu Anhalt-Köthen, którzy otrzymali również primogenituralny, dziedziczny tytuł książąt pszczyńskich)⁴².

⁴² Ogólnie na temat śląskich wolnych panów stanowych i genezy prawnej ich specyficznego statusu publiczno-prawnego wypowiedział się M. Ptak: *Pozycja publicznoprawna wolnych panów stanowych na Śląsku*. [W:] *Studia historycznoprawne*. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1477. Prawo CCXXII). Wrocław 1993, s. 79–102; krótko z uwzględnieniem odróżnienia tzw. niższych panów stanowych K. Orzechowski: *Historia...*, s. 168–172; na temat Pszczyny M. Ptak: *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*. [W:] *Studia historycznoprawne*. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1692, Prawo CCXL). Wrocław 1994, s. 105–153. O formie składania hołdu przez wolnych panów stanowych por. M. Holá: *Holdovací cesty českých panovníků do Vratislavi v pozdním středověku a raném novověku (1437–1617)*. Praha 2012, s. 78, 97, 115–116, 136. Poszczególne pszczyńskie listy „lenne” zdeponowane w AP Pszczyna rejestruje J. Polak: *Pszczyna...*, T. 1; za lata 1629–1746 opublikowane w B. Bellerode: *Beiträge zu Schlesiens Rechtsgeschichte*. Bd. 2. *Urkunden über die Besitz- und Rechts-Verhältnisse der Herrschaft Pless 1517–1854*. Breslau 1898, s. 129–152; dokument alodyfikacyjny z 1748 r. zob. B. Bellerode: *Beiträge zu Schlesiens...*, s. 152–163. Monety bil

Il. 15. Dyplom wydany przez Leopolda I jako czeskiego króla na zamku praskim 22 stycznia 1658, nadający wolne pszczyńskie państwo stanowe w lenno Erdmannowi I Leopoldowi hrabiemu Promnitz (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. II 107)

Trzecią ważną kwestią wpływającą zarówno pozytywnie, jak i negatywnie na dzieje rodu Promnitzów była wspomniana już wierność protestantyzmowi, którą przejawiała już generacja spadkobierców wrocławskiego biskupa Baltazara. W okresie poprzedzającym wybuch powstania stanów w 1618 roku, które było początkiem długotrwałego i wyczerpującego konfliktu znanego jako wojna trzydziestoletnia, Promnitzowie osiągnęli pozycję wśród śląskiej elity społecznej i politycznej, do której należeli ślascy książęta lenni, właściciele wolnych i mniejszych państw stanowych oraz ambitni przedstawiciele ważnych krajowych i zagranicznych (często czeskich) rodów arystokratycznych. Dla tych ambitnych i zdolnych jednostek odmiennosc konfesyjna nie stanowiła przeszkody w budowaniu kariery w ogólnośląskim aparacie szlacheckim czy

---

jedynie biskup wrocławski Baltazar Promnitz, medale pamiątkowe bity za życia Zygryfda Promnitza w 1572 r. oraz z okazji śmierci jego wnuka Siegmunda Zygryfda (1654), zob. J.Ch. Kundmann: *Silesii in Nummis...*, s. 65–72.

ziemiańskim lub na dworze cesarskim katolickich Habsburgów⁴³. Istotnym atutem ich kariery była niezachwiana lojalność wobec domu panującego (Jagiellonów, a później Habsburgów) oraz jego polityce zewnętrznej i wewnętrznej, okazywana zasługami w oficjalnym aparacie o charakterze politycznym, sądowniczym i finansowym (oprócz samego Śląska także w Czechach i na Łużycach), służbą w armii cesarskiej (zwłaszcza w kampaniach antytyureckich na Węgrzech i w Siedmiogrodzie) oraz w misjach dyplomatycznych, zwłaszcza do Rzeczypospolitej Obojga Narodów lub na dwory książęce w Rzeszy. Swoją czołową pozycję w społeczeństwie śląskim oraz szacunek książąt i stanów osiągnęli, uczestnicząc w poselstwach na dwór cesarski w celu wynegocjowania uzyskania ważnych przywilejów, jak np. majestatu swobód religijnych latem 1609 roku.

Problem głęboko zakorzenionej, rodzinnej przynależności do luteranizmu ujawnił się jednak na początku wojny trzydziestoletniej, gdy po klęsce powstania stanów członkowie rodziny znaleźli się w otwartym konflikcie z konfesyjnymi dążeniami wiedeńskich Habsburgów i podporządkowanego im śląskiego aparatu urzędniczego. Przykład Promnitzów pokazuje, że mimo ich lojalności (dewiza ta w ich przypadku wyraźnie traciła na lukratywności) dwór wiedeński zaczął postrzegać ich jako „zwykłą” szlachtę stanową, z którą z punktu widzenia międzynarodowej polityki, w prze-

II. 16. Ewangelicki kościół Jezusowy w przedmieściu Cieszyna, wybudowany na podstawie ugody altranszadzkiej z 1707 roku oraz recesu egzekucyjnego z 1709 roku i przy mocnym poparciu górnośląskiej arystokracji protestanckiej, w tym Erdmanna II hrabiego Promnitzza (źródło: F.B. Werner: *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens* [...], I. Około 1763, p. 123. Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego. <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/8092/edition/15414?language=pl> [dostęp: 10 listopada 2022]

⁴³ P. Maťa: *Der Adel...*, s. 255–256; J. Hausenblasová: *Der Hof...*; P. Oszczańowski: *Silesians at the court of the Emperor Rudolf II*. „Studia Rudolphina” nr 4, 2004, s. 3–16. Por. także J. Bahlcke: *Integration und Kommunikation im Osten des ständischen Europas. Zur Qualität der böhmisch-schlesischen Beziehungen in der Frühen Neuzeit*. „Germanoslavica Zeitschrift für germano-slawische Studien” Nr 18, 2007, s. 11–26. Konwersja dokonana pod wpływem katolickiego środowiska dworskiego była prawdopodobnie wyjątkowym zjawiskiem, por. przypadek Jakuba II (†1617), jednego z przodków luteranckich górnośląskich panów stanowych Henckel von Donnersmarcków (pierwotnie górnośląskich kupców), dyplomaty cesarza Rudolfa II i Macieja w Siedmiogrodzie, na Wołoszczyźnie, Polsce i na Rusi. A. von Doerr: *Beiträge zur Geschichte und Genealogie der Familie Henckel von Donnersmarck*. „Jahrbuch der (k. k.) heraldischen Gesellschaft „Adler“ in Wien” Neue Folge Nr 18, 1908, s. 218, 226; J. Hausenblas: *Der Hof...*, nr 27 (18) i 28 (87); A. Kuzio-Podrucki: *Henckel von Donnersmarck. Karriere i fortuna rodu*. Bytom 2003, s. 19–21. Dziękuję mojej koleżance Martinie Hrdinovej z Instytutu Masaryka i Archiwum AV ČR w Pradze za zwrócenie mi na ten fakt uwagi.

ciwieństwie do protestanckich książąt lennych, nie musiał się liczyć. Promnitzowie nie byli więc w stanie ochronić kościoła luteranckiego w swoich górnośląskich dobrach podczas fal rekatolizacji na przełomie lat 20. i 30. XVII wieku oraz w drugiej połowie tego stulecia. Niechęć dworu zwiększała też ich współpraca z książętami brzesko-legnickimi i oleśnickimi, przywódcami antyhabsburskiej opozycji w latach 30. XVII wieku. Zwolennicy protestantyzmu, począwszy od książąt i panów stanowych aż po arystokrację ziemiańską, byli stopniowo wypychani ze śląskiej polityki, likwidowano ich wpływy w najwyższych śląskich instytucjach, ale przede wszystkim odcinano ich od możliwości budowania karier na dworze cesarskim. W ich miejsce pojawiła się ambitna, rodzima lub nowo przybyła arystokracja katolicka, która zajmowała stanowiska w ziemskiej administracji księstw dziedzicznych, zasiadała w radzie Urzędu Zwierzchniego lub na czele komory śląskiej, angażowała się w cesarską służbę dyplomatyczną. Nowi śląscy książęta katolicycy w dążeniu do kariery byli niemal wyłącznie zorientowani na dwór wiedeński (jedynym wyjątkiem byli biskupi wrocławscy związani ze Śląskiem swoim urzędem, którzy zresztą od lat 60. XVII wieku pełnili funkcję śląskich starostów generalnych)⁴⁴. Nie bez znaczenia jest fakt, że nawet katolicycy wolni panowie stanowi, np. burgrabiowie von Dohna na Sycowie (którzy wymarli w 1711 r., a ich majątek przejęli niekatolicycy krewni z Prus) czy Hatzfeldowie na Żmigrodzie, nie znaleźli się wśród aktywnej szlachty śląskiej i tym samym w zasadzie podzielili los zmarginalizowanych politycznie innych panów stanowych⁴⁵.

Promnitzowie, podobnie jak inni przedstawiciele tradycyjnej śląskiej elity protestanckiej, wycofali się na margines życia politycznego i poświęcili się prowadzeniu odpowiadającego swojej randze stylu życia i mniej lub bardziej udanego gospodarowania swoimi majątkami. Wydaje się, że wyznanie było najważniejszą publiczną kwestią polityczną, jaką kiedykolwiek rozwiązywali w swoich posiadłościach na Śląsku. Ani pozycja najbogatszych lokalnych magnatów ziemskich, którą osiągnęli w drugiej połowie XVII wieku i utrzymali w następnym stuleciu, ani społecznie prestiżowe więzi pokrewieństwa, jakie nawiązali z czołowymi rodami śląskimi i Rzeszy, nie obroniły ich przed powolną, ale nieuniknioną polityczną marginalizacją. Obie próby odwrócenia tego trendu – pragmatyczna konwersja Erdmanna I w latach 60. XVII wieku oraz próba uzyskania przez Erdmanna II cesarskiego tytułu książęcego na początku XVIII wieku – zakończyły się niepowodzeniem. Promnitzowie z racji swojego wyznania starali się wprawdzie preferować przyjazne religijnie środowisko saskie, gdzie znajdował się ich dolnołużycki majorat jako jeden z dwóch filarów majątkowych, ale ich związek z niemieckim pietyzmem stał się również widoczną przeszkodą w rozwoju potencjalnych karier na saskim dworze i mimo posiadanej

⁴⁴ Zob. literaturę przywołaną w przyp. 21, a także J. Kuczer: *Baronowie, hrabiowie, książęta. Nowe elity Śląska (1629–1740)*. Zielona Góra 2013, s. 220–222. Trzeba przyznać, że wciąż nie ma adekwatnej oceny stopnia potencjalnego aktywnego udziału książąt śląskich i wolnych panów stanowych w ogólnośląskich zgromadzeniach i sądach książęcych, gdzie byli reprezentowani przez pełnomocników (deputowanych) lub występowali jako członkowie poszczególnych komisji lub jako przedstawiciele książąt śląskich jako komisarzy królewskich. O systemie śląskiej administracji publicznej por. K. Orzechowski: *Historia...*, zwłaszcza od s. 173; tenże: *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*. Wrocław–Warszawa 1979; J. Kuczer: *Baronowie...*, s. 171–184 (zwłaszcza 175–177), 219–224.

⁴⁵ Jedynym wyjątkiem jest Karel Hannibal Dohna (1588–1633), który w latach 20. XVII w. był głównym wyrazicielem polityki cesarskiej na Śląsku. A. Duch: *Dohna, Karl Hannibal Burgraf von*. [W:] *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 4. Berlin 1959, s. 51.

majątku nigdy nie weszli w skład arystokratycznej elity związanej z dworem saskim w Dreźnie. Choć zagarnięcie przez Prusy większości Śląska przyniosło nowym pruskim poddanym możliwości kariery i awansu społecznego, w zasadzie niezależnie od wyznania, to w przypadku Promnitzów nie zmieniło to tradycyjnej orientacji rodziny. Przedostatni właściciel dolnołużyckiego i górnośląskiego majoratu Promnitzów ze względu na swoją prohabsburską postawę nie osiągnął pruskiego tytułu książęcego, w przeciwieństwie do protestanckich Schönaichów, panów stanowych wolnego państwa stanowego Siedlisko-Bytom Odrzański (Carolath-Beuthen) czy katolickich Hatzfeldów na Żmigrodzie, którzy już w 1741 roku zostali uhonorowani tym tytułem⁴⁶. Całkowicie konsumpcyjna forma wygaśnięcia własności majątkowych na Dolnych Łużycach i pruskim Śląsku, dokonana przez ostatniego męskiego przedstawiciela rodziny w drugiej połowie XVIII wieku, bardziej niż symbolicznie pokazuje samoidentyfikację członków rodu z ich wieloletnią marginalną pozycją polityczną.

Analizując ponad dwustuletnią historię rodu Promnitzów, możemy w ich przedstawicielach dostrzec, podobnie zresztą jak w innych przygranicznych wolnych panach stanowych (zwłaszcza w przypadku rodów Schönaich i Maltzan), charakterystycznych przedstawicieli tzw. Grenzbarone. Definicja arystokracji pogranicza związana jest z jej zdolnością do aktywnego wykorzystania swojej pozycji na pograniczu do uzyskania znacznego kapitału społecznego, politycznego i majątkowego, choć strategia ta wiązała się oczywiście ze znacznym stopniem ryzyka i mogła przynieść efekt odwrotny od zamierzonego. Choć koncepcja ta była stosowana *a priori* przez niemieckich i austriackich historyków okresu średniowiecza (Volker Press i Thomas Winkelbauer przedstawili w ten sposób dolnoaustriackich Lichtensteinów), to – jak wskazuje czeski historyk Ivo Cerman – z powodzeniem można ją zastosować także do okresu (wcześniejszej) nowożytności⁴⁷. Promnitzowie stanowią właśnie taki przykład odwrócenia udanej strategii społecznego i politycznego awansu, który nastąpił w wyniku współdziałania wymienionych czynników zewnętrznych i wewnętrznych w czasie wojny trzydziestoletniej oraz spowodował późniejszą długą i nieodwracalną drogę do politycznego odosobnienia. Na szczęście jednak nie była to podróż w historyczne zapomnienie; ślady obecności Promnitzów w historii Śląska są jeszcze dziś więcej niż wyraźne.

⁴⁶ M. Konopnicka: *Officer...*, s. 324–327.

⁴⁷ V. Press: *Das Haus Liechtenstein in der europäischen Geschichte*. [W:] *Liechtenstein – Fürstliches Haus und staatliche Ordnung: geschichtliche Grundlagen und moderne Perspektiven*. Red. V. Press, D. Willoweit. München 1988, s. 26; T. Winkelbauer: *Die Liechtenstein als „grenzüberschreitendes Adelsgeschlecht“*. Eine Skizze der Entwicklung des Besitzes der Herren und Fürsten von Liechtenstein in Niederösterreich und Mähren im Rahmen der politischen Geschichte. [W:] *Kulturen an der Grenze. Waldviertel – Weinviertel – Südböhmen – Südmähren*. Red. A. Komlosy, V. Bázek, F. Svátek. Wien 1995, s. 219; I. Cerman: *Der Adel im Grenzgebiet. Zivilisationswandel des Adels im böhmisch-österreichischen Grenzland*. [W:] *Österreich. Tschechien. Geteilt – getrennt – vereint. Beitragsband und Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2009*. Red. S. Karner, M. Stehlik. Schallaburg 2009, s. 354–355. Por. także Ch. M. Merki: *Liechtensteinische Güter und Rechte in Böhmen, Mähren und Schlesien vom Spätmittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Zur Besitzgeschichte der grenzüberschreitenden Dynastie Liechtenstein*. [W:] *Das Haus Liechtenstein in den böhmischen Ländern vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert – Güter, Rechte, Verwaltung*. Red. Ch. M. Merki, J. Löffler. Vaduz 2013, s. 21–22. O karierach przygranicznej austriacko-śląskiej szlachty patrz J. Brňovják: *Mezi Rakouskem a Slezskem, loajalitou a oportunismem. Šlechta Rakouského Slezska v období vlády Marie Terezie*. [W:] *Císařovna Marie Terezie a střední Evropa. 300 let od narození reformátorky*. Red. M. Vařeka, A. Zárický. Hodonín 2019, s. 225–259.

Žródła

Žródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie:

zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie.

Muzeum Zamkowe w Pszczynie:

zbiory sztuki (MP/S/1727).

Národní archiv, Praha:

Česká dvorská kancelář.

Österreichische Nationalbibliothek, Wien:

Bildarchiv.

Österreichisches Staatsarchiv, Wien:

Allgemeines Verwaltungsarchiv,

Adelsarchiv, Reichsadelsakten,

Haus-, Hof- und Staatsarchiv,

Urkundenreihen, Siegelabguß- und Typarsammlungen, Staatsverträge Abschriften und Drucke, Allgemeine Urkundenreihe.

Žródła drukowane

Acta publica. Verhandlungen und Correspondenzen der schlesischen Fürsten und Stände. Jahrgang 1621. Red. Herman Palm. Breslau 1875.

Bellerode Bruno: *Beiträge zu Schlesiens Rechtsgeschichte. T. 2: Urkunden über die Besitz- und Rechts-Verhältnisse der Herrschaft Pless 1517–1854.* Breslau 1898.

Corpus Juris provincialis Marchionatus Lusatiae Superioris [...]. Budissin 1715.

Fuchs Gottlieb: *Fortgesetzte Materialien zur evangelischen Religionsgeschichte. II: Reformations- und Kirchengeschichte der freyen Standesherrschaft Beuthen [...].* Breslau 1776.

Grosser Samuel: *Lausitzische Merckwürdigkeiten [...].* Leipzig 1714.

Hausenblasová Jaroslava: *Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612.* Praha 2002.

Kundmann Johann Christian: *Silesii in nummis oder Berühmte Schlesier in Müntzen so durch Grosse Helden-Thaten durch hohe und wichtige Amts-Würden, oder Gelehrsamkeit und Schriften, Ihren Nahmen unvergesslich gemacht.* Bd. 3. Breslau–Leipzig 1738.

Schreiber Johann Georg: *Atlas selectus von allen Konigreichen und Landern der Welt.* Leipzig 1790.

Sinapius Johann: *Des schlesischen Adels anderer Theil oder Fortsetzung schlesischer Curiositäten [...].* Leipzig–Breslau 1728.

Sinapius Johann: *Schlesischer Curiositäten erste Vorstellung, darinnen die ansehnlichen Geschlechter des schlesischen Adels mit Erzehlung des Ursprungs der Wapen, Genealogien, der qualificirtesten Cavaliere, der Stamm-Häuser und Güter beschrieben [...].* Leipzig 1720.

Zedler Johann Heinrich: *Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste [...],* 26. Halle 1740.

Literatura

- Asch Ronald G.: *The Thirty Years War. The Holy Roman Empire and Europe 1618–48*. New York 1997.
- The Ashgate Research Companion to the Thirty Years' War*. Red. Olaf Asbach, Peter Schröder. Farnham 2014.
- Bahlcke Joachim: *Deutsche Kultur mit polnischen Traditionen. Die Piastenherzöge Schlesiens in der Frühen Neuzeit*. [W:] *Deutschlands Osten, Polens Westen. Vergleichende Studien zur geschichtlichen Landeskunde*. Red. Matthias Weber. Frankfurt a. M. 2001, s. 83–112.
- Bahlcke Joachim: *Integration und Kommunikation im Osten des ständischen Europas. Zur Qualität der böhmisch-schlesischen Beziehungen in der Frühen Neuzeit*. „Germanoslavica Zeitschrift für germano-slawische Studien“ nr 18, 2007, s. 11–26.
- Biermann Gotlieb: *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*. Teschen 1874.
- Blaschke Karlheinz: *Beiträge zur Geschichte der Oberlausitz. Gesammelte Aufsätze*. Görlitz 2000.
- Blažek Conrad: *Der Adel von Oesterr.-Schlesien*. Bd. 4. Abt. 11. „J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch“. Nürnberg 1885.
- Blažek Conrad: *Der abgestorbene Adel der Preussischer Provinz Schlesien*. Theil 2 (6/8). „J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch“. Nürnberg 1890.
- Boetticher Walter von: *Geschichte des oberlausitzischen Adels und seiner Güter 1835–181*. Bd. 2. Oberlößnitz bei Dresden 1936.
- Březina Luděk: *Der Landvogt der Niederlausitz zwischen Königsmacht und Ständen (1460–1620). Ein Diener zweier Herren?* Berlin 2017.
- Březina Luděk: *Dolnolužické zemské fojtství na prahu novověku (1490–1620)*. Praha 2016.
- Březina Luděk: *Služebník dvou pánů? Dolnolužický zemský fojt mezi králem a stavy na prahu novověku (1490–1620)*. [W:] *Hejtmanská správa ve vedlejších zemích Koruny české*. Red. Lenka Bobková, Martin Čapský, Irena Korbelařová. Opava 2009, s. 167–180.
- Brňovják Jiří: *Mezi Rakouskem a Slezskem, loajalitou a oportunismem. Šlechta Rakouského Slezska v období vlády Marie Terezie*. [W:] *Císařovna Marie Terezie a střední Evropa. 300 let od narození reformátorky*. Red. Marek Vařeka, Aleš Zářický. Hodonín 2019, s. 225–259.
- Broucek Peter: *Der Schwedenfeldzug nach Niederösterreich 1645/46*. Wien 1967.
- Burkhardt Johannes: *Der Dreissigjährige Krieg und die sächsische Politik*. [W:] *Welt – Macht – Geist. Das Haus Habsburg und die Oberlausitz 1526–1635*. Red. Joachim Bahlcke, Volker Dudeck. Zittau 2002, s. 221–230.
- Burkhardt Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt am Main 1992.
- Cerman Ivo: *Der Adel im Grenzgebiet. Zivilisationswandel des Adels im böhmisch-österreichischen Grenzland*. [W:] *Österreich. Tschechien. Geteilt – getrennt – vereint. Beitragsband und Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2009*. Red. Stefan Karner, Michal Stehlík. Schallaburg 2009, s. 354–357.

- Conrads Norbert: *Das preußische Exil des Herzogs Johann Christian von Brieg. [W:] Schlesien in der Frühmoderne. Zur politischen und geistigen Kultur eines habsburgischen Landes.* Red. Joachim Bahlcke. Köln 2009, s. 39–52.
- Conrads Norbert: *Der Übergang des Fürstentums Teschen an das Haus Lothringen 1722. [W:] Norbert Conrads: Schlesien in der Frühmoderne. Zur politischen und geistigen Kultur eines habsburgischen Landes.* Red. Joachim Bahlcke. Köln–Weimar 2009, s. 161–173.
- Conrads Norbert: *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707–1709.* Köln–Wien 1971.
- Conrads Norbert: *Die schlesische Ständeversammlung im Umbruch. Vom altständischen Herzogtum zur preussischen Provinz. [W:] Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung.* Red. Peter Baumgart, Jürgen Schmadeke. Berlin–New York 1983, s. 335–364.
- Conrads Norbert: *Książęta i stany. Historia Śląska (1469–1740).* Wrocław 2005.
- Čornejová Ivana, Kaše Jiří, Mikulec Jiří, Vlnas Vít: *Velké dějiny země Koruny české. T. 8: 1618–1683.* Praha–Litomyšl 2008.
- Czaplinski Marek, Elżbieta Kaszuba, Gabriela Wąs, Rościślaw Żerelik: *Historia Śląska.* („Acta Universitatis Wratislaviensis“ No 2364). Wrocław 2007.
- Dannenberg Lars-Arne, Donath Matthias, Thomsen Eike: *„Herr, Gott, du bist unsere Zuflucht für und für“.* Grenz- und Zufluchtskirchen Schlesiens // „W Tobie, Panie, moja ucieczka“. *Ślaskie kościoły graniczne i ucieczkowe.* Olbersdorf 2012.
- Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien.* Red. Norbert Conrads. Berlin 2002.
- Deventer Jörg, *Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707.* Köln 2003.
- Die Altranstädter Konvention von 1707. Beiträge zu ihrer Entstehungsgeschichte und zu ihrer Bedeutung für die Konfessionelle Entwicklung in Schlesien.* Red. Hans-Wolfgang Bergerhausen. Würzburg 2009.
- Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbündeten 1618–1651.* Teil 2. Bd. 10: *Der Prager Frieden von 1635.* Red. Kathrin Bierther. München 1997.
- Doerr August von: *Beiträge zur Geschichte und Genealogie der Familie Henckel von Donnersmarck.* „Jahrbuch der Heraldischen Gesellschaft „Adler“ in Wien“. Neue Folge nr 18, 1908, s. 218, 226.
- Duch Arno: Dohna, Karl Hannibal Burggraf von. [W:] *Neue Deutsche Biographie.* Bd. 4. Berlin 1959, s. 51.
- Dürbeck Ernst: *Kursachsen und die Durchführung des Prager Friedens 1635.* Leipzig 1908.
- Dzięgiel Władysław: *Utrata księstw opolskiego i raciborskiego przez Ludwikę Marję w r. 1666.* Kraków 1936.
- Eberlein Gerhard: *Die schlesischen Grenzkirchen im XVII. Jahrhundert. [W:] Vorträge gehalten auf der VI. Generalversammlung des Vereins für Reformationsgeschichte am 11. April 1901 in Breslau.* Halle 1901, s. 31–64.
- Eickels Christine Van: *Rechtliche Grundlagen des Zusammenlebens von Protestanten und Katholiken in Ober- und Niederschlesien vom Augsburger Religionsfrieden (1555) bis zur Altranstädter Konvention (1707).* [W]: *Reformation und Gegen-*

- reformation in Oberschlesien. Die Auswirkungen auf Politik, Kunst und Kultur im ostmitteleuropäischen Kontext.* Red. Thomas Wunsch. Berlin 1994, s. 47–68.
- Eickels Christine Van: *Schlesien im böhmischen Ständestaat.* Köln–Weimar–Wien 1994.
- Englund P.: *Nepokojná léta. Historie třicetileté války.* Praha 2001.
- Flathe Heinrich Theodor: *Johann Adolf I.* [W:] *Allgemeine Deutsche Biographie.* Bd. 14. Leipzig 1881, s. 386.
- Frisch Michael: *Das Restitutionsedikt Kaiser Ferdinands II. vom 6. März 1629. Eine rechtsgeschichtliche. Untersuchung.* Tübingen 1993.
- Fučíková Eliška: *Das Schicksal der Sammlungen Rudolfs II. vor dem Hintergrund des Dreißigjährigen Krieges.* [W:] *1648: Krieg und Frieden in Europa.* Textband 1: *Politik, Religion, Recht und Gesellschaft.* Red. Klaus Bußmann. Münster 1998, s. 173–180.
- Fukala Radek: *Třicetiletá válka, nebo všeobecný evropský konflikt 17. století? Otázky, úvahy a problémy.* České Budějovice 2012.
- Fukala Radek: *Konec zimního království a poslední ohniska odporu.* České Budějovice 2016.
- Fukala Radek: *Třicetiletá válka 1618–1648. T. 1: 1618–1629. Pod vítězným praporem habsburské moci.* České Budějovice 2018.
- Fukala Radek: *Třicetiletá válka 1618–1648. T. 2: 1630–1648. Pod taktovkou kardinála Richelieua (tragédie kontinentálního konfliktu).* České Budějovice 2018.
- Geschichte Oberschlesiens. Politik, Wirtschaft und Kultur von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Red. Joachim Bahlcke, Dan Gawrecki, Ryszard Kaczmarek. München 2015.
- Geschichte Schlesiens. T. 2: Die Habsburger Zeit 1526–1740.* Red. Ludwig Petry, Josef J. Menzel. Sigmaringen 1988.
- Goedsche O.L.: *Geschichte und Statistik des Militsch-Trachenberg Kreises.* Breslau 1847.
- Goll Jaroslav: *Der Vertrag von Alt-Ranstaedt. Oesterreich und Schweden 1706–1707. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichischen Politik während des nordischen Krieges (mit Quellenbeilagen).* Prag 1879.
- Gritzner Maximilian: *Standes-Erhebungen und Gnaden-Acte deutscher Landesfürsten während der letzten drei Jahrhunderte.* Bd. 2. Braunschweig bis Württemberg und Anhang mit General-Register. Görlitz 1881.
- Grundmann Günther: *Die Lebensbilder der Herren von Schoenaich auf Schloß Carolath.* „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau“ nr 6, 1961, s. 265–275.
- Grünhagen Colmar: *Geschichte Schlesiens, 2. Bis zur Vereinigung mit Preussen (1527 bis 1740).* Gotha 1886.
- Hamilton J. Taylor: *A History of the Church known as the Moravian Church, or, The Unitas Fratrum, or, The Unity of the Brethren, during the Eighteenth and Nineteenth Centuries.* Bethlehem, Pa. 1900.
- Hatalska-Rygorowicz Marta: *Księstwo opolsko-raciborskie pod rządami Habsburgów (1532–1742).* [W:] *Śląsk za panowania Habsburgów.* Red. Wiesław Lesiuk, Michał Lis. Opole 2001, s. 109–118.

- Hausenblasová Jaroslava: *Počátky apelačního soudu v Čechách a jeho personální obsazení 1548–1627*. „*Paginae Historiae*“ nr 13, 2005, s. 5–31.
- Helbig Karl Gustav: *Der Prager Friede. Nach handschriftlichen Quellen des königlich sächsischen Hauptstaatsarchivs*. Leipzig 1858.
- Hengerer Mark: *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie*. Wien–Köln–Weimar 2012.
- Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*. Red. Joachim Bahlcke, Dan Gawrecki, Ryszard Kaczmarek. Gliwice 2011.
- Hitzgrath Heinrich: *Die Publizistik des Prager Friedens (1635)*. Halle 1880.
- Hojda Zdeněk: *Der Kampf um Prag 1648 und das Ende des Dreißigjährigen Krieges*. [W:] *1648: Krieg und Frieden in Europa*. Textband 1: *Politik, Religion, Recht und Gesellschaft*. Red. Klaus Bußmann. Münster 1998, s. 403–412.
- Holá Mlada: *Holdovací cesty českých panovníků do Vratislavi v pozdním středověku a raném novověku (1437–1617)*. Praha 2012, s. 78, 97, 115–116, 136.
- Hubková Jana: *Holdovací cesta Fridricha Falckého do Vratislavi*. [W:] *Korunní země v dějinách českého státu*. T. 3: *Rezidence a správní sídla v zemích České koruny ve 14.–17. století. Sborník příspěvků z mezinárodního kolokvia konaného ve dnech 29.–31. března 2006 v Clam-Gallasově paláci v Praze*. Red. Lenka Bobková, Jana Konvičná. Praha 2007, s. 319–349.
- Hutter-Wolandt Ulrich: *Das Zeitalter nach der Reformation*. [W:] *Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*. Red. Gustav Adolf Benrath, Ulrich Hutter-Wolandt, Dietrich Meyer, Ludwig Petry, Horst Weigelt. München 1992, s. 101–156.
- Jaeckel Georg: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit. Teil I*. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte“ Neue Folge Nr 37, 1958, s. 102–136.
- Jaeckel Georg: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit. Teil II*. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte“ Neue Folge Nr 38, 1959, s. 74–109.
- Jaeckel Georg: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit. Teil III*. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte“ Neue Folge Nr 39, 1960, s. 51–90.
- Jaeckel Georg: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit. Teil IV*. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte“ Neue Folge Nr 40, 1961, s. 7–30.
- Jaeckel Georg: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit. Teil V*. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte“ Neue Folge Nr 41, 1962, s. 46–74.
- Jaeckel Georg: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit. Teil V*. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte“ Neue Folge nr 42, 1963, s. 25–49.
- Jaeckel Georg: *Die staatsrechtlichen Grundlagen des Kampfes der evangelischen Schlesier um ihre Religionsfreiheit. Teil VI*. „Jahrbuch für schlesische Kirche und Kirchengeschichte“ Neue Folge Nr 45, 1966, s. 71–110.
- Kalousek Josef: *České státní právo*. Praha 1892.

- Kapras Jan: *Lužice a český stát. K třístému výročí Pražského míru*. Praha 1935.
- Klein Thomas: *Die Erhebungen in den weltlichen Reichsfürstenstand 1550–1806*. „Blätter für deutsche Landesgeschichte“ Nr 122, 1986, s. 137–192.
- Kliesch Gottfried: *Balthasar von Promnitz, 1488–1562*. [W:] *Schlesische Lebensbilder*. Bd. 6: *Schlesier des 15. bis 20. Jahrhunderts*. Red. Josef J. Menzel, Ludwig Petry. Sigmaringen 1990, s. 28–37.
- Kliesch Gottfried: *Bischof Balthasar von Promnitz (1538–1562) als Landesfürst*. „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins“ Nr 49, 1989, s. 33–72.
- Kliesch Gottfried: *Bischof Balthasar von Promnitz (1539–1562), Oberlandeshauptmann von Schlesien*. „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau“ Nr 29, 1988, s. 73–102.
- Klíma Arnošt: *Dlouhá válka (1618–1648)*. Praha 1996.
- Klopsch Christian D.: *Geschichte des Geschlechts von Schoenaich*. Bd. 4: *Das Leben Johannes des Unglücklichen und Sebastians*. Glogau 1856
- Klueting Harm: *Die politisch-administrative Integration Preussisch-Schlesiens unter Friedrich II [W:] Kontinuität und Wandel. Schlesien zwischen Österreich und Preussen. Ergebnisse eines Symposions in Würzburg vom 29. bis 31. Oktober 1987*. Red. Peter Baumgart, U. Schmilewski. Sigmaringen 1990, s. 419–62.
- Kneschke Heinrich: *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexikon*. Bd. 7. Leipzig 1867.
- Knothe Hermann: *Der Antheil der Oberlausitz an den Anfängen des 30jährigen Krieges, 1618–1623*. „Neues Lausitzisches Magazin“ Nr 56, 1880, s. 1–95.
- Knothe Hermann: *Die Oberlausitz während der Jahre 1623 bis 1631, von der Pfandübergabe an Kursachsen bis zum Beginn des Krieges mit dem Kaiser*. „Neues Lausitzisches Magazin“ Nr 65 1889, s. 193–261.
- Knothe Hermann: *Geschichte des Oberlausitzer Adels und seiner Güter vom XIII. bis gegen Ende des XVI. Jahrhunderts*. Leipzig 1879.
- Koch Klaus-Peter: *Telemann als Sorauer Hofkapellmeister und Nachwirkungen in Sorau im 18. Jahrhundert*. [W:] *Komponisten im Spannungsfeld von höfischer und städtischer Musikkultur. Bericht über die Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Magdeburg, 18. bis 19. März 2010, anlässlich der 20. Magdeburger Telemann-Festtage*. Telemann-Konferenzberichte im Auftrag des Zentrums für Telemann-Pflege und Forschung Magdeburg. Red. Carsten Lange, Brit Reipsch. Hildesheim–Zürich–New York 2014, s. 45–82.
- Konopnicka Małgorzata: *Hans Carl von Schönauich. Pierwszy śląski książę Fryderyka Wielkiego II*. „Pro libris” nr 1, 2008, s. 110–114; nr 2, s. 143–146.
- Konopnicka Małgorzata: *Kontrreformacja w księstwie glogowskim (XVI–XVIII w.)*. Zielona Góra 2002.
- Konopnicka Małgorzata: *Oficer – urzędnik – dworzanin. Kariery szlachty śląskiej w państwie pruskim (1740–1806)*. Zielona Góra 2014.
- Konrad Paul: *Der schlesische Majestätsbrief Kaiser Rudolfs II. vom Jahre 1609 in seiner Bedeutung für das städtische Konsistorium und die evangelischen Kirchengemeinden Breslaus Festschrift zur 300jährigen Jubelfeier im Auftrage des Breslauer Stadtkonsistoriums*. Breslau 1909.

- Koudela Miroslav, Kašpar Zdeněk: *Švédové v Olomouci (1642–1650)*. Praha 1993.
- Krebs Carl: *Georg Rudolf, Herzog von Liegnitz*. [W:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 8. Leipzig 1878, s. 693–696.
- Krebs Carl: *Johann Christian, Herzog von Brieg*. [W:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. Leipzig 1881, s. 189–200.
- Kruczek Jan: *Z dziejów muzycznych panów i książąt pszczyńskich. Od Promnitzów do Hochbergów*. Pszczyna 2009.
- Kubacz Adam: *Gimnazjum ewangelickie w Cieszynie do 1873 roku. Sukcesy i porażki*. [W:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim*. Red. Renata Czyż, Waław Gojniczek, Daniel Spratek. Cieszyn 2010, s. 167–188.
- Kuczer Jarosław: *Baron Johann von Schönaich zwany Nieszczęśliwym*. „Pro Libris” nr 1, 2008, s. 104–109; nr 2, s. 137–142.
- Kuczer Jarosław: *Baronowie, hrabiowie, książęta. Nowe elity Śląska (1629–1740)*. Zielona Góra 2013.
- Kumor Bolesław: *Archidiecezja krakowska i jej organizacja terytorialna*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” nr 32, 1979, s. 80–95.
- Kumor Bolesław: *Granice (archi)diecezji krakowskiej (1000–1939)*. „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny” nr 6, 1963, s. 535–556.
- Kurts Friedrich Gustav Gerhard: *Denkwürdigkeiten aus der Geschichte der Stadt und Standesherrschaft Wartenberg*. Wartenberg 1846.
- Kuzio-Podrucki Arkadiusz: *Henckel von Donnersmarck. Kariera i fortuna rodu*. Bytom 2003.
- Kwak Jan: *Zarys dziejów politycznych księstwa opolsko-raciborskiego*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” nr 33/4, 1978, s. 494–496.
- Lammel Uwe: *Das Haus Habsburg und die Oberlausitz nach 1635*. [W:] *Welt – Macht – Geist. Das Haus Habsburg und die Oberlausitz 1526–1635*. Red. Joachim Bahlcke, Volker Dudeck. Zittau 2002, s. 23–240.
- Langer Herbert: *Der Heilbronner Bund (1633–35)*. [W:] *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?* Red. Volker Press, Dieter Stievermann. München 1995, s. 113–122.
- Lehmann Rudolf: *Die Landvögte in der Niederlausitz*. [W:] *Festschrift für Friedrich von Zahn*, Bd. 1. Red. Walter Schlesinger. Köln–Graz 1968, s. 429–471.
- Lehmann Rudolf: *Geschichte der Niederlausitz*. Berlin 1963.
- Leipelt A., Wolff [Otto]: *Kritische Sichtung der Geschichte der Stadt und des Herzogthums Sagan*. Grünberg 1854.
- Leszczyński Józef: *Przejście Górnych Łużyc pod panowanie saskie*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” nr 17 (3–4), 1962, s. 345–374.
- Maleczyński Karol et al.: *Historia Śląska*. T. 1: *Do roku 1763*. Cz. 3: *Od końca XVI w. do r. 1763*. Wrocław 1960.
- Mandziuk Józef: *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*. T. II: *Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742*. Warszawa 1995.
- Maťa Petr: *Der Adel Böhmens und Schlesiens in der Frühen Neuzeit in vergleichender und beziehungsgeschichtlicher Perspektive*. [W:] *Adel in Schlesien 1. Herrschaft,*

- Kultur, Selbstdarstellung*. Red. Jan Harasimowicz, Matthias Weber. München 2010, s. 223–262.
- Matějek František: *Švédové na Moravě za třicetileté války*. Nr 1. „Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales“ nr 73, 1988, s. 127–161; Nr 2. „Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales“ nr 75, 1990, s. 141–172.
- Matějek František: *Švédové na Olomoucku za třicetileté války*. Část I: *První rok utrpení*. „Vlastivědný věstník moravský“ nr 38, 1986, s. 41–53.
- Matějek František: *Švédové na Olomoucku za třicetileté války*. Část II: *Olomouc jde vstříc zkáze*. „Vlastivědný věstník moravský“ nr 38, 1986, s. 168–179.
- Matějek František: *Švédové na Olomoucku za třicetileté války*. Část III: *Svítání na lepší časy*. „Vlastivědný věstník moravský“ nr 38, 1986, s. 276–289.
- Matwijowski Krystyn: *Z działalności pietystów w księstwie cieszyńskim*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” nr 17, 1962, s. 165–189.
- Merki Christoph Maria: *Liechtensteinische Güter und Rechte in Böhmen, Mähren und Schlesien vom Spätmittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Zur Besitzgeschichte der grenzüberschreitenden Dynastie Liechtenstein*. [W:] *Das Haus Liechtenstein in den böhmischen Ländern vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert – Güter, Rechte, Verwaltung*. Red. Christoph Maria Merki, Josef Löffler. Vaduz 2013, s. 9–168.
- Mikulec Jiří: *Pobělohorská rekatolizace v českých zemích*. Praha 1992.
- Morawiec Małgorzata: *Die schlesischen Friedenskirchen*. [W:] *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*. Red. Heinz Duchhardt. München 1998, s. 741–756.
- Müller Frank: *Kursachsen und der Böhmisches Aufstand 1618–1622*. Münster 1997.
- Němčík Bohumír: *Švédové před Brnem*. Brno 1995.
- Neumann Johann Wilhelm: *Versuch einer Geschichte der Niederlausitzischen Landvögte*. Bd. 2. Lübben 1833.
- The New Cambridge Modern History*. Vol. 4: *The Decline of Spain and the Thirty Years War 1609–48/59*. Red. J.P. Cooper. Cambridge 1971.
- Öhman Jenny: *Die Plünderung von Prag 1648. Eine schwedische Perspektive*. „Frühneuzeit-Info“ Nr 26, 2015, s. 240–248.
- Orzechowski Kazimierz: *Historia ustroju Śląska 1202–1740*. Wrocław 2005.
- Orzechowski Kazimierz: *Ogólnośląskie zgromadzenia stanowe*. Wrocław–Warszawa 1979.
- Oschmann Antje: *Der Nürnberger Exekutionstag 1649–1650. Das Ende des Dreißigjährigen Krieges in Deutschland*. Münster 1991.
- Oszczanowski Piotr: *Silesians at the court of the Emperor Rudolf II*. „Studia Rudolphina“ Nr 4, 2004, s. 3–16.
- Palm Hermann: *Die Conjunction der Herzöge von Liegnitz, Brieg und Oels sowie der Stadt und des Fürstentums Breslau mit den Kurfürsten von Sachsen und Brandenburg und der Krone Schweden in den Jahren 1633–1635*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ Nr 3, 1861, s. 227–368.
- Palm Hermann: *Der Dresdner Accord*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ Nr 13, 1876, s. 151–192.

- Panic Idzi: *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*. [W:] *Bielsko-Biała. Monografia miasta*. T. 1. Red. Idzi Panic et al. Bielsko-Biała 2010.
- Parker Geoffrey: *The Thirty Years War*. London–New York 2006.
- Pfeifer Julius: *Das Verhältniß der Oberlausitz zur Krone Böhmen. Ein Beitrag zur Geschichte Lausitz*. „Neues Lausitzisches Magazin“ Nr 50, 1873, s. 77–86.
- Piętak Stanisław, Pindur David, Spratek Daniel: *Dějiny evangeliků na Těšínsku od reformace do tolerance*. Český Těšín 2020.
- Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową / On the Opposite Sides of the Baltic Sea. Relations between Scandinavian and Central European Countries*. Vol. 1. Red. Jan Harasimowicz, Piotr Oszczanowski, Marcin Wisłocki. Wrocław 2007.
- Polak Jerzy: „Pierwszy Fundator” kościoła Jezusowego. *Erdmann II von Promnitz (1683–1745)*. „Pamiętnik Cieszyński” nr 21, 2016, s. 39–66.
- Polak Jerzy: *Erdmann II Promnitz. Wolny Pan na Pszczynie i Żarach (1683–1745)*. Pszczyna 1996.
- Polak Jerzy: *Poczet panów i drukarzy pszczyńskich*. T. 1. Pszczyna 2007.
- Polišenský Josef: *The Thirty Years' War and the Crises and Revolutions of Seventeenth-Century Europe*. „Past and Present“ nr 39 (1), 1968, s. 34–43.
- Press Volker: *Das Haus Liechtenstein in der europäischen Geschichte*. [W:] *Liechtenstein – Fürstliches Haus und staatliche Ordnung: geschichtliche Grundlagen und moderne Perspektiven*. Red. Volker Press, Dietmar Willoweit. München 1988, s. 15–86.
- Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. Red. Tomasz Jaworski, Sylwia Kocioł. Zielona Góra 2011, s. 39–46.
- Pszczyna; monografia historyczna*. T. 1. Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. Pszczyna 2014.
- Ptak Marian: *Pozycja publicznoprawna wolnych panów stanowych na Śląsku*. [W:] *Studia historycznoprawne*. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1477. Prawo CCXXII). Wrocław 1993, s. 79–102.
- Ptak Marian: *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*. [W:] *Studia historycznoprawne*. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1692. Prawo CCXL). Wrocław 1994, s. 105–153.
- Sabisch Alfred: *Die Bischöfe von Breslau und die Reformation in Schlesien. Jakob von Salza und Balthasar von Promnitz in ihrer glaubensmässigen und kirchenpolitischen Auseinandersetzung mit den Anhängern der Reformation*. Münster 1975, s. 35–94.
- Sabisch Alfred: *Zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar v. Promnitz (1539–1562). Herkunft und Studiengang*. „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte“ Nr 2, 1937, s. 101–116.
- Sachs Michael: *Der Tod des Grafen Johann Erdmann von Promnitz (1719–1785) an den Folgen eines inkarzerierten Gallengangsteines – eine Analyse der Epikrise des behandelnden Chirurgen aus dem Jahre 1785*. „Sudhoffs Archiv“ Nr 93, 2009, s. 230–234.
- Scheutz Martin: *Eine fast vollständige Tilgung des Protestantismus und ein handfester Neubeginn. (Geheim-) Protestantismus in Niederösterreich im 17. und 18.*

- Jahrhundert*. [W:] *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. Red. Rudolf Leeb, Martin Scheutz, Dietmar Weikl. Wien–München 2009, s. 185–207.
- Schmidt Georg: *Der Dreissigjährige Krieg*. München 1999.
- Scholz Bernhard W.: *Das geistliche Fürstentum Neisse*. Köln–Weimar–Wien 2011.
- Schunka Alexander: *Die Oberlausitz zwischen Prager Frieden und Wiener Kongress (1635–1815)*. [W:] *Geschichte der Oberlausitz. Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts*. Red. Joachim Bahlcke. Leipzig 2001, s. 143–179.
- Schunka Alexander: *Protestanten in Schlesien im 17. und 18. Jahrhundert*. [W:] *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. Red. Rudolf Leeb, Martin Scheutz, Dietmar Weikl. Wien–München 2009, s. 271–297.
- Šindelář Bedřich: *Slezská otázka na mírovém kongresu vestfálském 1643–1648*. „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada historická (C)“ nr 10 1961, s. 265–295.
- Skalský Gustav Adolf: *Zur Geschichte der Evangelischen Kirchenverfassung in Oesterreich (Bis zum Toleranzpatent.)*. Wien 1898.
- Slezsko v dějinách českého státu. 2: 1490–1763*. Red. Zdeněk Jirásek. Praha 2012.
- Šmerda Milan: *Vrchnost, město a poddaný lid na Bohumínsku v 18. století*. [W:] *Bohumín. Studie a materiály k dějinám a výstavbě města*. Red. Andělín Grobelny, Bohumil Čepelák. Ostrava 1976, s. 97–131.
- Soffner Johannes: *Die Altranstädtische Convention (1707) und die Kaiser Josephinische Pfarrfundation für Schlesien (1710)*. Breslau 1897.
- Sörries Reiner: *Von Kaisers Gnaden – Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*. Köln 2008.
- Spratek Daniel: *Právní poměry v nekatolické církvi na Těšínsku v letech 1709–1781 a jejich vliv na uspořádání toleranční církve v Rakousku (1. díl)*. „Revue církevního práva“ nr 21, 2002, s. 17–50.
- Steller Georg: *Graf Promnitz-Sorau contra Saganer Regierung (1668 bis 1678). Ein Beitrag zur Geschichte der Saganer Gegenreformation*. „Archiv für schlesische Kirchengeschichte“ Nr 3, 1938, s. 172–201.
- Šujan František: *Švédové u Brna roku 1645*. Brno 2019.
- Toegel Miroslav: *České země a třicetiletá válka*. „Folia Historica Bohemica“ nr 8, 1985, s. 211–240.
- Velsen Dorothee von: *Die Gegenreformation in den Fürstentümern Liegnitz-Brieg-Wohlau. Ihre Vorgeschichte und ihre staatsrechtlichen Grundlagen*. Leipzig 1931.
- Wagner Oskar: *Die evangelische Kirche in Schlesien, Mähren, Galizien und Bukowina in der Toleranzzeit, sowie deren Superintendentenzen*. [W:] *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*. Red. Peter F. Barton. Wien 1981, s. 277–292.
- Wąs Gabriela: *Akty prawne dotyczące wolności religijnych protestantów śląskich i ich znaczenie polityczne dla Śląska*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” nr 3, 2000, s. 373–405.

- Weber Martin: *Das Verhältnis Schlesiens zum Alten Reich in der Frühen Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien 1992.
- Wedgwood Cicely Veronica: *The thirty years war*. London 1938.
- Weinlick John R.: *Hrabě Zinzendorff*. Jindřichův Hradec 2000.
- Wilson Peter H.: *Europe's Tragedy. A History of the Thirty Years War*. London 2009.
- Winkelbauer Thomas: *Die Liechtenstein als „grenzüberschreitendes Adelsgeschlecht“*. Eine Skizze der Entwicklung des Besitzes der Herren und Fürsten von Liechtenstein in Niederösterreich und Mähren im Rahmen der politischen Geschichte. [W:] *Kulturen an der Grenze. Waldviertel – Weinviertel – Südböhmen – Südmähren*. Red. Andrea Komlosy, Václav Bůžek, František Svátek. Wien 1995, s. 219–226.
- Worbs Johann Gottlob: *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*. Sorau 1826.
- Worbs Johann Gottlob: *Geschichte des Herzogthums Sagan*. Züllichau 1795.
- Wuttke Heinrich: *Die Entwicklung der öffentlichen Verhältnisse Schlesiens vornämlich unter den Habsburgern*. 2: König Friedrichs des Grossen Besitzergreifung von Schlesien und die Entwicklung der öffentlichen Verhältnisse in diesem Lande bis zum Jahre 1740. 3: Die Entwicklung der öffentlichen Verhältnisse Schlesiens bis zum Jahre 1740. Leipzig 1843, s. 61–68.
- Zimmermann Elisabeth: *Die schlesische Kammer und die Reformation in Schlesien*. „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte“ Nr 14, 1956, s. 141–152.
- Zonta Claudia A.: *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten. Eine prosopographische Studie zur frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*. Köln–Weimar–Wien 2004.
- Županič Jan: *Studentská legie roku 1648*. „Historický obzor“ nr 9, 1998, s. 98–101.

Netografia

- F.B. Werner: *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens [...]*. I. Około 1763, p. 123. Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego. <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/8092/edition/15414?language=pl> [dostęp: 10 listopada 2022].

JERZY POLAK
 dr.jerzy.polak@wp.pl
 Bielsko-Biała

Andreas Hindenberg na dworze Promnitza. Państwo pszczyńskie i jego właściciele

Abstrakt

Autor skupia się na osobie protektora i zleceniodawcy kartografa Andreego Hindenberga, właściciela pszczyńskiego wolnego państwa stanowego w latach 1623–1650, Zygrydy (Seyfrieda) II Młodszego von Promnitz. Przedstawione zostały pokrótce dzieje jego protoplastów z magnackiego rodu Promnitzów. Twórcą ich potęgi materialnej był Baltazar von Promnitz (1488–1562), biskup wrocławski, który zakupił prywatnie dwa duże kompleksy dóbr ziemskich: położone na Górnym Śląsku pszczyńskie wolne państwo stanowe oraz dwa państwa stanowe – trzebielskie i żarskie w margrabstwie Dolne Łużyce. Dobra te zostały przeobrażone w 1561 roku w ordynacje (fideikomisy) rodzinne i przekazane przedstawicielom dwóch głównych gałęzi rodu – Lasocin (Lessendorf) i Stary Wichów (Alt Weichau). Artykuł prezentuje sylwetki kolejnych właścicieli pszczyńskiego wolnego państwa stanowego i przechodzi do omówienia życia i rządów Zygrydy II, przedstawiciela drugiej z wymienionych gałęzi rodu (ur. 1606), aż do czasów powstania mapy Hindenberga. Analizie poddany zostaje zarówno wielkopański, niemiecko-polski, kawalerski dwór Promnitza w Pszczynie, liczący do 50 osób, jak i najważniejsze wydarzenia z początków jego panowania: najazd wojsk saskich w 1627 roku i redukcje kościołów protestanckich. Spowodowały one znaczne straty materialne w państwie pszczyńskim oraz nielaskę cesarza Ferdynanda II wobec Zygrydy II, uważającego siebie za jednego z protektorów śląskiego protestantyzmu. Wspomniane zostały także dokonania gospodarcze tego magnata, zwłaszcza jego hojność w nadawaniu przywilejów dla swoich miast oraz stosunki ze szlachtą pszczyńską, liczącą w jego czasach 52 rodziny.

Słowa kluczowe: Zygfryd II Promnitz

Andreas Hindenberg auf dem Promnitzer Hof. Das Herrschaft Pleß und seine Eigentümer

Der Autor konzentriert sich auf den Protektor und Auftraggeber des Kartographen Andreas Hindenberg, Siegfried (Seyfried) II. den Jüngeren von Promnitz, den Besitzer der Freien Standesherrschaft Pless in den Jahren 1623–1650. Eine kurze Darstellung erfährt hierbei die Geschichte seiner Vorfahren aus der Promnitzer Magnatenfamilie. Der Begründer ihrer materiellen Macht war Baltazar von Promnitz (1488–1562), Bischof von Breslau, der privat zwei große Landbesitzkomplexe erwarb: die Freie Standesherrschaft Pless in Oberschlesien und die beiden Freien Standesherrschaften Triebel und Sorau in der Markgrafschaft Niederlausitz. Diese

Güter wurden 1561 in Familiensitze umgewandelt und an Vertreter der beiden Hauptzweige der Familie - Lasocin (Lessendorf) und Stary Wichów (Alt Weichau) – übergeben. Der Aufsatz porträtiert die aufeinanderfolgenden Besitzer der Freien Standesherrschaft Pless und geht anschließend auf das Leben und die Herrschaft von Siegfried II. (ein Vertreter des Alt-Weichauer Familienzweiges, geb. 1606), bis zur Zeit der Hindenberg-Karte ein. Der grossherrliche und deutsch-polnische Kavaliershof von Promnitz in Pleß mit bis zu 50 Mitgliedern wird ebenso analysiert wie die wichtigsten Ereignisse zu Beginn seiner Herrschaft: der Einmarsch der sächsischen Armee 1627 und die Reduzierung der protestantischen Kirchen. Diese führten zu erheblichen materiellen Verlusten im Pleßer Staat und zur Ungunst Kaiser Ferdinands II. gegenüber Siegfried II., der sich als einer der Beschützer des schlesischen Protestantismus sah. Auch die wirtschaftlichen Errungenschaften dieses Magnaten werden erwähnt, insbesondere seine Großzügigkeit bei der Gewährung von Privilegien für seine Städte und seine Beziehungen zum Pleßer Adel, der zu seiner Zeit 52 Familien zählte.

Schlüsselbegriffe: Siegfried II. Promnitz

Andreas Hindenberg at the Promnitz court. The Pszczyna State and its owners

The author concentrates on Seyfried II the Younger von Promnitz, the owner of the Free State of Pszczyna in the years 1623 to 1650 and the protector and principal of cartographer Andreas Hindenberg. He briefly outlines the history of Seyfried's ancestors from the Promnitz magnate family. The creator of their material power was Balthazar von Promnitz (1488–1562), Bishop of Wrocław, who privately purchased two large landholding complexes: the Free State of Pszczyna located in Upper Silesia and the states of Trzebiel and Żary in the Margraviate of Lower Lusatia. In 1561, the estates were transformed into family ordinaries (*fideicommissum*) and handed over to representatives of the two main branches of the family – Lasocin (Lessendorf) and Stary Wichów (Alt Weichau). The article presents profiles of the successive owners of the Free State of Pszczyna and discusses the life and reign of Seyfried II, representative of the latter branch of the family (b. 1606), up to the time of the creation of Hindenberg's map. The author analyses Promnitz's grandiose German-Polish cavalier court in Pszczyna of up to 50 courtiers, as well as the most important events from the beginning of Seyfried's reign: the invasion of the Saxon army in 1627 and the reduction of Protestant churches. They caused considerable material damage to the state of Pszczyna and brought the disfavor of Emperor Ferdinand II towards Seyfried II, who considered himself one of the protectors of Silesian Protestantism. Also mentioned are the economic achievements of this magnate, especially his generosity in granting privileges to his towns and his relations with the Pszczyna nobility, 52 families in his time.

Keywords: Seyfried II Promnitz

Poddając wszechstronnej analizie kartograficzne dzieło Andreasa Hindenberga, należy oczywiście mieć na względzie osobę jego zleceniodawcy, właściciela rozległych dóbr pszczyńskich zorganizowanych w feudalną formułę wolnego państwa stanowego. W tekście zostaną poruszone najważniejsze kwestie związane z rządami pszczyńskiego wolnego pana i jego majątkiem, mające bezpośredni lub pośredni wpływ na okoliczności powstania w 1636 roku niezwyklej mapy A. Hindenberga.

Jak ogólnie wiadomo, jej zleceniodawcą był baron Zygfryd (Seyfried) II Młodszy von Promnitz, przedstawiciel potężnego i majątnego niemieckiego rodu magnackiego, władającego pszczyńskim wolnym państwem stanowym od 1548 roku. Udokumentowane początki rodu sięgają XII wieku i związane są z rejonem Miśni (w Marchii Miśnieńskiej wchodzącej w skład Rzeszy Niemieckiej), skąd jego rycerscy przedstawiciele przybyli na Śląsk, osiadając w księstwie głogowskim i żagańskim. Ich potomkowie, należący do warstwy jednowioskowego rycerstwa, utworzyli kilka gałęzi rodowych. W interesujące nas czasy nowożytnie weszło ich cztery: dwie najbardziej znaczące linie – starsza lasocińska, wywodząca się ze wsi Lasocin (Lessendorf) pod Koźuchowem i młodsza starowichowska, związana ze wsią Stary Wichów (Alt Weichau) także pod Koźuchowem, oraz dwie mniej ważne linie – oleśnicko-legnicka (która wymarła już w 1572 r.) i nowowichowska¹.

Il. 1. Zamek w Lasocinie na grafice z połowy XIX wieku (domena publiczna)

Prawdziwym twórcą potęgi rodu był Baltazar von Promnitz (1488–1562), pochodzący z linii lasocińskiej, którego niezwyklej kariera zawiodła w 1539 roku na tron biskupi we Wrocławiu. Był nie tylko biskupem-ordynariuszem wrocławskim, ale także księciem nysko-otmuchowsko-grodzkowskim, a od 1540 roku również królewskim generalnym starostą Górnego i Dolnego Śląska, odgrywając jako zaufany współpracownik króla czeskiego i węgierskiego, a później cesarza Ferdynanda I Habsburga pierwszorzędną rolę kościelną i polityczną na całym Śląsku aż do swej śmierci.

¹ Podstawową literaturę na temat dziejów rodu Promnitzów tworzą następujące pozycje: J.G. Worbs: *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*. Sorau 1826; H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego państwa stanowego a od 1827 r. księstwa pszczyńskiego*. Cz. 1–2. Pszczyna 1997; W. Boetticher: *Geschichte des Oberlausitschen Adels und seiner Güter 1635–1815*. Bd. 2. Görlitz 1913; R. Lehmann: *Die Herrschaften in der Niederlausitz*. Köln–Graz 1966; T. Jaworski: *Zarys w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*. Żary 1993; J. Polak: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. 1. Pszczyna 2007; *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. Red. T. Jaworski, S. Kociol. Zielona Góra 2011; *Silva Rerum Soraviensium. Studia i szkice z dziejów dawnych Żar*. Red. E. Białek, Ł. Bieniasz, M. Biszczyński. Wrocław 2014; J. Polak: *Właściciele Pszczyny i pszczyńskiego wolnego państwa stanowego oraz książęta pszczyńscy. Sylwetki*. [W:] Pszczyna: *monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. T. 1. Pszczyna 2014.

Il. 2. Biskup wrocławski Baltazar von Promnitz (domena publiczna)

podkreślając tym samym jego quasi-lenny charakter. Następną inwestycją biskupa był zakup w latach 1556–1558 od Ferdynanda I dwóch innych wolnych państw stanowych – Żary (Sorau) i Trzebiel (Triebel) położonych w margrabstwie Dolne Łużyce, o łącznej powierzchni 720 km². W tymże 1558 roku cesarz zastawił Baltazarowi w zamian za pożyczkę w wysokości 68 tysięcy florenów całe księstwo żagańskie na Dolnym Śląsku. Nabytki te uczyniły z biskupa Promnitza najpotężniejszego – obok Habsburgów – właściciela ziemskiego na Śląsku².

Jeszcze za swojego życia Baltazar przeznaczył nabyte dobra dla swych spadkobierców. Jego najmłodszy bratanek Stanisław von Promnitz (1537/39–1566), reprezentujący linię lasocińską, otrzymał w posiadanie państwo pszczyńskie, natomiast państwo żarsko-trzebielskie oraz zastaw żagański przypadły przedstawicielowi linii starowichowskiej Zygfrydowi von Promnitzowi (1534–1597). Wraz z innymi człon-

Ten utalentowany, zręczny polityk i wybitny gospodarz biskupich dóbr, hierarcha znany z liberalnej postawy wobec protestantów, uważany przez wielu historyków za kontrowersyjnego duszpasterza, zadbał także o osobisty majątek. Dzięki uzyskanym dochodom z górnictwa złota, w które inwestował, był w stanie nabyć prywatnie kolejne dobra ziemskie, mające się stać podstawą materialną dalszej kariery i wywyższenia jego rodu oraz zapewnienia mu odpowiedniej pozycji społecznej wśród szlachty śląskiej i łużyckiej. Pierwszym z nabytych przezeń w 1548 roku kompleksów dóbr było położone na Górnym Śląsku pszczyńskie wolne państwo stanowe o powierzchni blisko 1388 km². Z tytułu jego posiadania Baltazarowi i jego dziedzicom przysługiwał tytuł wolnego pana (Freiherr, baron). Choć latyfundium to było dziedzicznym majątkiem alodialnym (oprócz wchodzących w jego skład majątków rycerskich), król czeski zachował prawo nadawania na nie inwestytury każdemu jego kolejnemu właścicielowi z rodu Promnitzów,

² Życie i działalność biskupa wrocławskiego Baltazara von Promnitza obrosły pokaźną literaturą. Prócz pozycji przywołanych w przyp. 1 należy wymienić: A. Sabisch: *Beiträge zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz (1539–1562)*. Th. 1. Breslau 1936; Tenże: *Balthasar von Promnitz als Kanonikus in Breslau 1526 bis 1539*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” Bd. 70, 1936; Tenże: *Zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz (1539–1562)*. *Herkunft und Studiengang*. „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte” Bd. 2, 1937; Tenże: *Die Bischöfe von Breslau und die Reformation in Schlesien*. Münster 1975; W. Marschall: *Geschichte des Bistums Breslau*. Stuttgart 1980; G. Kliesch: *Bischof Balthasar von Promnitz (1539–1562)*. *Oberlandeshauptmann von Schlesien*. „Jahrbuch des Schlesische Friedrich Wilhelm Universität zu Breslau” Bd. 29, 1988; J. Mandziuk: *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*. T. 2: *Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742*. Warszawa 1995; J. Pater: *Poczet biskupów wrocławskich*. Wrocław 2000; K. Dola: *Studia nad początkami reformacji protestanckiej na Śląsku*. Opole 2009.

kami rodu z obu linii otrzymali oni ponadto w 1559 roku dziedziczny tytuł barona czeskiego. Podział prywatnego majątku biskupa przypieczętowała wydana przezeń 24 października 1561 roku tzw. ordynacja sukcesyjna. Alodialne dobra pszczyńskie i żarsko-trzebielskie zostały przeobrażone w fideikomisy (ordynacje), czyli rodzinne, niepodzielne i niesprzedawalne majątki, które miały przechodzić na kolejnych męskich przedstawicieli Promnitzów na zasadzie majoratu (primogenitury), a konkretnie na najstarszych synów aktualnych właścicieli. Dzierżyciel fideikomisu był ograniczony w swych prawach, posiadając formalnie status tylko jego użytkownika, który nie mógł nim dowolnie rozporządzać. Co istotne, ordynacja zabraniała łączenia obu kompleksów dóbr w jednych rękach. Chodziło o uniknięcie pozbawienia jednej z dwóch głównych linii rodu podstawowego majątku. Niemniej obie linie otrzymały wzajemne prawo substytucji dóbr, które zostało później wykorzystane do rozgrywek majątkowych między nimi. Rządzący w obu ordynacjach Promnitzowie tytułowali się wolnymi panami na obu państwach stanowych³.

Przedstawienie w tym miejscu ordynacji sukcesyjnej, zatwierdzonej przez cesarza w 1562 roku, jest konieczne dla zrozumienia sytuacji majątkowej tego rodu, z jaką miał do czynienia bohater niniejszego szkicu, Zygfryd II Młodszy. Należy podkreślić, że to właśnie biskupowi Baltazarowi ród Promnitzów zawdzięczał nie tylko niezwykle awans z poziomu jedno- i dwuwioskowej szlachty do grupy magnatów śląskich i łużyckich, ale także stworzenie majątkowych oraz gospodarczych podwalin dalszego jego funkcjonowania i działalności poszczególnych jego przedstawicieli. Dzięki temu niektórzy z Promnitzów znaleźli się w elicie politycznej i gospodarczej Łużyc i Śląska, zaznaczając swoje miejsce w ich historii.

Z uwagi na obronę tematykę dalsze wywody skupiają się na dziejach pszczyńskiego wolnego państwa stanowego i jego właścicieli. Pierwszym z nich po biskupie Baltazarze był wspomniany Stanisław von Promnitz, który zaznaczył się renesansową przebudową zamku pszczyńskiego. W latach 1561–1568(?) uzyskał on formę

Il. 3. Stary zamek Promnitzów w Żarach (domena publiczna)

Il. 4. Nagrobek biskupa Baltazara von Promnitza w kolegiacie w Nysie (fot. Jerzy Polak)

³ Tekst ordynacji: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej: AP Pszczyna), zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej: AKP), sygn. II 140, k. 19–34; U.J. Cramer: *Der Bey dem schlesischen Ober- und Fürsten-Recht, Die Herrschafft Plesse...* Breslau 1738–1739, s. 39–44; J.G. Estor: *Auserlesene Kleine Schriften*. Bd. 3. Ausg. 2. Giessen 1753, s. 604–616; K. Orzechowski: *Historia ustroju Śląska 1202–1740*. Wrocław 2005, s. 168–170.

trójskrzydłowej, obronnej budowli, znanej nam z widoku zamieszczonego na mapie Hindenberga. Funkcjonował na nim nowo powstały dwór magnacki Promnitzów, powiększany przez następców Stanisława. Należy jeszcze zaznaczyć, że już w czasach krótkiego panowania Stanisława jego daleki kuzyn Zygfryd, pan na Żarach, Trzebieli i Żaganii, podjął pierwszą, nieudaną próbę obalenia ordynacji sukcesyjnej Baltazara, pragnąc skupić wszystkie jego dobra prywatne w rękę własnej linii Promnitzów⁴.

Następcą Stanisława w państwie pszczyńskim był jego starszy brat Karol (1534?–1591), który przeszedł do historii jako władca, który dokonał nie tylko osobistej konwersji na luteranizm, ale także w 1568 roku zmusił swoich poddanych, nie bez użycia siły, do takiej samej zmiany wyznania. Decyzja ta spowodowała wielorakie skutki w dalszych dziejach państwa pszczyńskiego, zapoczątkowując przede wszystkim okres niepokojów religijnych w tej części Górnego Śląska. Jednym ze skutków była ta okoliczność, że właścicielami państwa pszczyńskiego aż do końca panowania w nim dynastii Promnitzów, a więc do 1765 roku, byli wyłącznie ewangelicy-luteranie (poza epizodem związanym z Erdmannem I w latach 1663–1664). Dodajmy, że podobnej konwersji dokonał już wcześniej wspomniany kuzyn Stanisława Zygfryd von Promnitz z Żar⁵.

Reforma luterńska Karola von Promnitsa stała się – oprócz rozrzutnego życia – powodem jego narastających poważnych kłopotów finansowych, które skutkowały nie tylko utratą zakupionego przezeń w 1572 roku bielskiego mniejszego państwa stanowego, sprzedanego ze stratą dziesięć lat później, ale jego niewyplacalnością i w końcu narzuceniem mu przez cesarza Rudolfa II administratora i kuratora w osobie kuzyna Zygfryda. Od 1587 roku, po pozbawieniu Karola prawa do państwa pszczyńskiego, rządził on jako regent na czas niepełnoletności jego syna Abrahama, a w latach 1591–1594 wraz z nim sprawował wspólne rządy. Warto dodać, że Zygfryd von Promnitz przez 12 lat pełnił funkcję prezydenta Śląskiej Kamery Królewskiej we Wrocławiu, był także cesarskim dyplomatą, m.in. uczestnicząc w rokowaniach pokojowych z Polską w Bytomiu i Będzinie po klęsce wyprawy Maksymiliana III po koronę polską (1588/1589) oraz w wielkim poselstwie cesarskim na sejm Rzeczypospolitej w 1593 roku⁶.

Kolejny wolny pan na Pszczyńcu Abraham von Promnitz (1573?–1612) był hojnym patronem lokalnego Kościoła luterńskiego, który wydał ordynację kościelną (1592) i potwierdził przywileje szlachty pszczyńskiej w ordynacji ziemskiej z 1591 roku. Jako gorliwy luteranin włączył się aktywnie w akcję protestanckich stanów śląskich, mającą na celu zapewnienie ich współwyznawcom pełnej tolerancji wyznaniowej. Akcja uwieńczona została powodzeniem w postaci wydanego przez cesarza Rudolfa II w 1609 roku słynnego „listu majestatycznego” dla całego Śląska. W tym samym roku władca ten obdarzył go godnością cesarskiego starosty Górnego Śląska,

⁴ J. Polak: *Właściciele...*, s. 237–238.

⁵ J. Polak: *Wolni panowie pszczyńscy wobec protestantyzmu od XVI do XVIII wieku*. [W:] *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*. Red. J. Bahlcke, W. Gojniczek, R. Kaczmarek. Katowice 2018, s. 275–299.

⁶ J. Polak: *Właściciele...*, s. 238–240; J.G. Worbs: *Geschichte der Herrschaften...*, s. 104–110; M. Holá: *Seyfried z Promnic (1534–1597), šlechtický byrokrat ve službách Habsburků*. [W:] *Promnitzowie w dziejach...*, s. 47–62; P. Szpaczyński: *Dyplomatyczna misja Zygfryda von Promnitsa w Rzeczypospolitej w 1593 roku*. [W:] *Promnitzowie w dziejach...*, s. 63–73.

II. 5. Widok miasta Żary w Dolnych Łużycach z 1710 roku (domena publiczna)

którą jednak niedługo się cieszył, gdyż niespodziewanie zmarł w 1612 roku, nie pozostawiając męskiego potomka. Tym samym na nim wygasła starsza, lasocińska linia rodu Promnitzów⁷.

Zgodnie z postanowieniami biskupa Baltzara pszczyńskie wolne państwo stanowe przeszło w ręce młodszej, starowichowskiej linii rodu, której głównymi przedstawicielami było trzech synów Zygfrйда von Promnیتza: Henryk Anzelm (1564–1622), Weikhard i Zygfryd. Jednak niezgodnie z ordynacją spadkową zagarnął je pierwszy z wymienionych braci, przejawiający duże ambicje majątkowe, pełniący aktualnie z ramienia cesarza urząd landwójta margrabstwa Dolne Łużyce. Po ojcu był właścicielem żarsko-trzebielskiego wolnego państwa stanowego. Skupienie obu ordynacji rodowych w jego rękę, zaaprobowane nieoczekiwanie przez króla czeskiego i cesarza Macieja w 1613 roku, wywołało sprzeciw nie tylko stanów pszczyńskich, ale niemal całego rodu Promnitzów. Młodszy bracia Henryka wytoczyli mu przed Trybunałem Apelacyjnym w Pradze proces o złamanie ordynacji baltazarowskiej, który został nagłośniony za przyczyną rozpowszechnianych w całej Europie środkowej broszur jurystycznych. Po sześciu latach procesowania się król czeski i cesarz Ferdynand II wydał w 1619 roku reskrypt przyznający prawo sukcesji w pszczyńskim wolnym państwie stanowym młodszym braciom. Ordynacja przypadła wówczas Zygfrydowi I Starszemu (1573–1623), który jednak zdołał ją objąć fizycznie od brata dopiero dwa lata później⁸.

II. 6. Cesarz Ferdynand II (domena publiczna)

⁷ J. Polak: *Właściciele...*, s. 240–241; Tenże: *Wolni panowie...*, s. 284–285; M. Czapliński, E. Kaszuba, G. Wąs, R. Żerelik: *Historia Śląska*. Wrocław 2002, s. 160–163.

⁸ AP Pszczyna, AKP, sygn. II 207, k. 1–2; II 556, k. 277–278; J. Polak: *Poczet...*, s. 96–102; Tenże: *Właściciele...*, s. 241–243.

W okresie rebelii stanów czeskich, łużyckich i śląskich w 1618 roku oraz późniejszych wydarzeń, które zapoczątkowały wojnę trzydziestoletnią, obaj Promnitzowie dochowali wierności katolickim Habsburgom, pomimo swego przywiązania do luteranizmu i bliskich kontaktów z kalwińskimi dworami Piastów brzesko-legnickich. W konsekwencji narazili się konfederacji antyhabsburskiej i czeskiemu „królowi zimowemu” Fryderykowi I. Wojska śląskie zajęły i zrabowały państwo żarsko-trzebielskie, z kolei państwo pszczyńskie zostało w 1620 roku zasekwestrowane przez stany śląskie z tytułu zaległych podatków państwowych. Po bitwie pod Białą Górą Promnitzowie odzyskali jednak swoje dobra i stanowiska, powiększając zarazem swoje zasługi dla Domu Austriackiego, które stały się ważnym argumentem w ich późniejszych staraniach o habsburską inwestyturę na obie ordynacje⁹. Szczególne zasługi miał wspomniany Zygfryd I Starszy, urodzony żołnierz, który odznaczył się w trakcie wojny piętnastoletniej monarchii z Turkami, zyskując prestiżowy tytuł „obrońcy chrześcijaństwa” (w wojnie tej uczestniczył również Abraham von Promnitz). Swoją wojenną sławę umocnił podczas kampanii niderlandzkiej 1607 roku i kampanii 1620 roku przeciw rebelii czeskiej. Po tej ostatniej Ferdynand II powierzył mu urząd generalnego kwatermistrza Śląska. Wkrótce zmarł jednak bezżennie, przekazując w testamencie swoje prawa do państwa pszczyńskiego bratankowi Zygfrydowi Młodszemu, jedynemu synowi nieżyjącego od 1618 roku brata Weikharda, którego swego czasu wytypował na swojego sukcesora Abraham von Promnitz¹⁰.

Z zapisem tym, wykorzystując fakt niepełnoletności kuzyna, nie zamierzał się pogodzić inny bratanek Zygfryda I, najstarszy syn Henryka Anzelma, Zygmunt Zygfryd (1595–1654), landwójt Dolnych Łużyc. Ten młody arystokrata miał prawdziwą obsesję na punkcie skupienia wszystkich dóbr rodowych w swoim ręku, dlatego tuż po śmierci ojca próbował przejąć ordynację pszczyńską. Po śmierci Zygfryda I optowały za nim nawet tutejsze stany. Szybciej zareagowali jednak wyznaczeni przez cesarza trzej kuratorzy-regenci nieletniego Zygfryda, na czele z jego wujem Hansem Ulrykiem von Schaffgotschem. W lutym 1623 roku zbrojnie opanowali Pszczynę, w konsekwencji nie dopuszczając do ponownego skupienia obu ordynacji w ręku jednego tylko Promnitza. 25 kwietnia 1623 roku Zygfryd Młodszy von Promnitz (1606–1650) jako Zygfryd II przyjął w stolicy państwa pszczyńskiego homagium stanów, ale realne rządy w nim przejął od wspomnianych regentów dopiero w 1628 roku¹¹.

Tak późne przejście pełni władzy w pszczyńskim wolnym państwie stanowym spowodowane było nie tylko nie najlepszym stanem jego zdrowia, ale przede wszystkim długim procesem o to latyfundiум wytoczonym mu przez Zygmunta von Promnitza przed Trybunałem Apelacyjnym w Pradze. Był to już drugi proces tego typu w rodzie Promnitzów, dodajmy – rujnujący ich majątek. Proces rozstrzygnął cesarz Ferdynand II w 1628 roku, wydając reskrypty potwierdzające prawomocność or-

⁹ J. Polak: *Wolni panowie...*, s. 285–286; Tenże: *Zasługi pszczyńskich wolnych panów z rodu Promnitzów dla Domu Austriackiego*. [W:] *Szkice z dziejów ziemi pszczyńskiej*. T. 1: *Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 6–7 grudnia 2017 roku przez Muzeum Historii Katowic oraz Muzeum Miejskie w Tychach*. Katowice–Tychy 2020, s. 41–58.

¹⁰ J. Polak: *Właściciele...*, s. 243–244.

¹¹ Tamże, s. 244; AP Pszczyna, AKP, sygn. I 3, k. 3; II 482 (homagium); II 556, k. 347–349; II 604, k. 2–3.

dynacji biskupa Baltazara oraz zasadę rozdziału fideikomisu pszczyńskiego od żarsko-trzebielskiego. Niemniej cesarz nie wykluczył do końca takiego rozdziału, gdyż zmusił skłóconych kuzynów, by nawzajem potwierdzili sobie spadkobranie dla swych dzieci w razie bezpotomnej śmierci jednego z nich. 22 czerwca 1629 roku Zygfryd II otrzymał inwestyturę Ferdynanda II na państwo pszczyńskie, podkreślając przy tym lenny charakter jego nadania (Promnitzowie składali Habsburgom jako swym suwerenom-królom czeskim przysięgę homagialną)¹². Znamienne, że inwestytura dla pszczyńskiego barona-protestanta przeszła bez problemów w sytuacji, gdy władze cesarskie odbierały masowo protestanckiej szlachcie czeskiej i śląskiej ich majątki oraz lenna, mszcząc się za ich antyhabsburską postawę z czasów rebelii.

Zygfryd II Młodszy, jedyny syn Weikharda von Promnitza i jego żony Polikseny Młodszej von Pückler, urodził się i wychowywał na zamku w Niemodlinie, należącym wraz z okolicznymi dobrami do rodu jego matki.

Zamek ten został rozbudowany po 1600 roku przez Weikharda na oszalemiającą swoim wystrojem i przepychem rezydencję. Rodzice Zygfryda żyli na wysokiej stopie, prowadząc jeden z najznakomitszych dworów magnackich na Śląsku, przyciągającym także ludzi kultury. Również ich dobra ziemskie były administrowane na wysokim poziomie¹³. W takich warunkach wzrastał przyszły sukcesor, który urządzając później swoją rezydencję w Pszczynie, bez wątpienia opierał się na wzorcu niemodlińskim¹⁴. Swoje wykształcenie uzupełnił na uniwersytecie w Padwie, gdzie studiował prawo, zwiedzając przy okazji niemal całą Italię, nie wyłączając Sycylii (posługiwał się biegle nie tylko łaciną, ale także językiem włoskim). Niestety, po nagłym zgonie jego rodziców (w latach 1617–1618) okazało się, że pozostawili wielkie długi, które trzeba było spłacać m.in. przez wydzierżawienie dóbr niemodlińskich. Po śmierci pierwszego dzierżawcy Ernesta von Posera, jego sukcesorzy okazali się nieuczciwi i nie zamierali oddać dzierżawy, co uwikłało Zygfryda II w niemal dwudziestoletni proces sądowy¹⁵.

Il. 7. Zamek w Niemodlinie na rycinie F.B. Wernera z połowy XVIII wieku (domena publiczna)

¹² AP Pszczyna, AKP, sygn. II 205, k. 31–54; II 208, k. 1–8; II 209, k. 58–64 (odpis listu lennego Ferdynanda II); II 556, k. 399–403, 432–484.

¹³ J. Sinapius: *Schlesischer Curiositäten Erste Vorstellung, Darinnen die ansehnliche Geschlechter Des Schlesischen Adels...* Th. 1. Leipzig 1720, s. 105; H. Praszma: *Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*. Falkenberg 1929, s. 55–58, 285, 303–312; J. Polak: *Poczet...*, s. 111–112.

¹⁴ Pojawia się w tym miejscu pytanie badawcze – czy przypadkiem mapa Hindenberga nie miała swojego pierwowzoru w zamku niemodlińskim Pücklerów – Promnitzów?

¹⁵ H. Praszma: *Geschichte...*, s. 55–61; E. Zivier: *Kleine Mitteilungen und Notizen*. „Oberschlesien” Bd. 2, 1903/1904, s. 492–496; J. Polak: *Poczet...*, s. 112–113.

W rękę Promnitza ostał się jedynie niewielki majątek Kantorowice koło Lewina Brzeskiego, w którym jego ojciec wznosił zameczek myśliwski i do którego Zygryd często przybywał przez całe życie na urządzone polowania. Jako niepełnoletni, po odejściu ojca, trafił pod opiekę swego wuja-kuratora, wspomnianego Hansa Ulryka von Schaffgotscha, mieszkając w jego rezydencji w Żmigrodzie do 1624 roku. Później, mając już 18 lat, przeniósł się do Kantorowic i Pszczyny, przysposabiając się z wolna do samodzielnych rządów.

Czasy były już niespokojne, nie tylko z powodu wojny nazwaną później trzydziestoletnią, ale także licznych niepokoїв na granicy śląsko-polskiej. Na państwo pszczyńskie trzykrotnie napadali z terenów Polski tzw. lisowczycy (w latach 1623, 1624, 1626), rabując nawet jego stolicę. Ale najgorsze miało dopiero nadejść w 1627 roku. 1 lutego zajęły ją – bez wystrzału (miasto i jego fortyfikacje spaliły się w 1622 roku) – zdemoralizowane oddziały najemników saskich i duńskich z dawnej armii Ernesta von Mansfelda. Zawładnęły one zamkiem, w którym schroniła się szlachta pszczyńska wraz ze swymi kosztownościami i pieniędzmi, które padły teraz łupem żołnierzy. Sama rezydencja Promnitza została dokładnie splądrowana. Baron, który w przeciwieństwie do swego stryja, nie wykazywał żadnego rycerskiego ducha, zdołał zbiec wcześniej z zamku, chroniąc się w Polsce, w pogranicznym zamku Minorów w Sielcach (obecnie dzielnica Sosnowca). Pobyt i grabieże obcego żołnierstwa trwały w państwie pszczyńskim przez pół roku, przynosząc jego właścicielowi i mieszkańcom olbrzymie straty. Pogłębiły je leże kilku niekarnych regimentów cesarskich, które przybyły latem 1627 roku. Scenariusz taki miał się jeszcze wielokrotnie powtórzyć za życia Zygryda II¹⁶.

Swoje osobiste rządy w pszczyńskim wolnym państwie stanowym rozpoczął w 1628 roku od odbudowywania jego administracji i tworzenia własnego dworu. Nakazał także sporządzenie urbarza dóbr zamkowych (alodialnych), mających wykazać faktyczny stan dochodów wolnego pana (w latach 1629–1630 sporządzono dwa takie urbarze – dzisiaj bezcenne źródła historyczne)¹⁷. Charakterystyczne także, że w ślad za reskrytem cesarskim wydał w czerwcu 1628 roku dekret nakazujący poddanym stosowanie w korespondencji z jego administracją języka niemieckiego jako państwowego¹⁸. Jednak znała go tylko niewielka ich część, głównie mieszczaństwo Pszczyny, członkowie jego dworu oraz garstka szlachty. Dlatego w kancelarii Promnitza nadal jeszcze używano języka czeskiego, a nawet polskiego.

Przed 1630 rokiem uformował się na zamku pszczyńskim dwór Zygryda II Młodszego, który przez wiele lat żył w stanie kawalerskim. Pierwszorzędną rolę odgrywał w nim długoletni kanclerz barona, znany śląski prawnik dr Johann Stoltz, kierujący tzw. Kamerą Rentową, centralnym urzędem administracji wolnego pana. Kanclerz poprowadził wiele trudnych spraw i procesów sądowych Promnitza. Wśród innych, bliskich jego współpracowników trzeba wymienić: starostę i regenta Abraha-

¹⁶ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1132, k. 26 i nast.; *Acta Publica. Verhandlungen und Correspondenzen der schlesischen Fürsten und Stände*. Bd. 6: 1626–1627. Hrsg. J. Krebs. Breslau 1885, s. 335; Bd. 7: *Das Jahr 1628*. Hrsg. J. Krebs. Breslau 1905, s. 91, 113; J. Krebs: *Schlesien in den Jahren 1626 und 1627*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” Bd. 27, 1893, s. 179; L. Musiol: *Pszczyna. Monografia historyczna*. Pszczyna 1936, s. 46.

¹⁷ AP Pszczyna, AKP, sygn. V 5 i V 6.

¹⁸ AP Pszczyna, AKP, sygn. III 2.

II. 8. Dyplom Zygfryda II Młodszego von Promnitz – przywilej dla dworskiego krawca Kacpra Brzezowskiego z 1644 roku (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Książy Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. II 101)

ma von Stoscha, stojącego na czele tzw. rządu krajowego, sędziego krajowego Marcina Kozłowskiego z Kozłowa (właściciela Rudolftowic) oraz inspektora lasów Franza Hermanna von Promnitz, dalekiego kuzyna z linii nowowichowskiej Promnitzów. Stanowiska urzędnicze objęli również znani dotychczasowi młynarze pszczyńscy Chuchulowie¹⁹. W sumie urzędniczy zespół dworski liczył około 20 osób, w większości pochodzenia niemieckiego. Niektórzy z nich sprowadzeni zostali z innych miast śląskich lub niemieckich.

Poza urzędnikami w skład dworu wchodziła obsługa samego wolnego pana i jego rezydencji na czele z burgrabią zamkowym (później kasztelanem zamkowym). Zaliczali się do niej: osobista służba wolnego pana (pokojuwcy, paziowie, szatni), zbrojmistrz, kucharze, służące, pomoce kuchenne i praczki, forysie, dworscy rzemieślnicy oraz kilkuosobowa zbrojna ochrona (hołomkowie, stróże bramni). W sumie kawalerski dwór Zygfryda II Młodszego liczył zapewne do 50 osób, funkcjonując w zamku, który według lakonicznego zapisu w urbarzu z 1629 roku „urządzony był po książęcemu”²⁰. Zaznaczyć należy przy tym, że tylko część tych osób mieszkała na stałe w zamku, reszta mieściła się w różnych zabudowaniach przyzamkowych lub posiadała własne domy w mieście.

¹⁹ H.W. Schaeffer: *Kronika...*, s. 62, 67–71.

²⁰ Tamże, s. 56–57; AP Pszczyna, AKP, sygn. V 5, k. 17v–21v; A. Oborny, I. Plazak: *Zespół pałacowo-ogrodowy w Pszczynie*. Pszczyna 1977, s. 33; J. Kruczek: *Architektura i wyposażenie zamku pszczyńskiego w XVII i na początku XVIII wieku*. „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie” T. 2, 1983, s. 7–11.

Z pewnością dwór ten po ożenku Zygryda II, który nastąpił dość późno, powiększył się o tzw. fraucymer. Promnitz pojął około 1637 roku (dokładna data nie jest znana) za żonę majątną i ponoć wielce urodziwą wdowę, baronową Małgorzatę Katarzynę von Kolowrat, de domo von Redern. Była ona wnuczką Georga II von Rederna, po którego śmierci jego dobra ziemskie położone w księstwie opolsko-raciborskim: Wielkie Strzelce (obecnie Strzelce Opolskie) i Leśnica odziedziczył w 1638 roku właśnie pszczyński wolny pan²¹. Niewykluczone zresztą, że ożenek ten i związane z nim kalkulacje majątkowe miały jakiś wpływ na powstanie kartograficznego dzieła Hindenberga (zamieszczone na nim drzewo genealogiczne Zygryda II sugeruje jeszcze jego kawalerski stan).

Dwór pszczyński z pewnością nie dorównywał rodzinnemu dworowi Zygryda II w Niemodlinie, ale też jego właściciel nie należał do osób rozrzutnych. Na taki właśnie, w gruncie rzeczy wielkopański, trafił nasz kartograf Andreas Hindenberg. Z braku dokumentów nie jest znany formalny status, jaki na nim posiadał, można jednak z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że tak jak inni dworzanie Promnitza otrzymywał za swą pracę, prócz wynagrodzenia pieniężnego, określony umową roczny deputat żywnościowy pochodzący z gospodarstw wolnego pana. W jego skład wchodziło m.in. dobre piwo tyskie, warzone przez piwowara Stanisława Staśkę²².

Oprócz odbudowy wyniszczonej przez soldateskę gospodarki państwa pszczyńskiego, największym zmartwieniem Zygryda II Młodszego stała się podjęta przez władze cesarskie we wrześniu 1628 roku, po wydaniu tzw. edyktu bytomskiego, rozprawa z lokalnym Kościołem luterańskim. Przybrała ona postać tzw. redukcji kościołów protestanckich, czyli zamykania zborów i szkół oraz wygnania pracujących w nich pastorów i nauczycieli. Działania te poszerzone zostały o fizyczne represje wobec niektórych mieszkańców oskarżanych o zdradę cesarza (współpracę z protestanckimi wojskami). Prześladowań tych, dokonywanych przez oddziały wojskowe pod dowództwem Karola Hannibala hr. von Dohny, prezydenta Śląskiej Kamery Królewskiej, trwających także w 1629 roku, wolny pan nie był w stanie powstrzymać. Redukcja kościołów protestanckich uderzała bezpośrednio w jego interesy i głęboką wiarę. Pszczyński baron uważał się bowiem nie tylko za ortodoksyjnego luteranina, ale również za jednego z protektorów śląskiego luteranizmu. Jedynym skutkiem jego interwencji w Wiedniu oraz u hrabiego Dohny było to, że redukcje odbyły się bez krwawych wojskowych „dragonad” i zamieszek. Natomiast dla siebie i swego dworu w Pszczynie wyjednał u cesarza zgodę na funkcjonowanie kaplicy zamkowej z prywatnym pastorem²³.

Następnym etapem rekatolicyzacji państwa pszczyńskiego była instalacja w parafiach księży katolickich przysyłanych przez biskupów krakowskich na początku lat 30. XVII wieku. Procesowi temu baron starał się przeszkodzić na wszelkie sposoby, jego urzędnicy nawet podburzali ludność do antykatolickich wystąpień. Słał też licz-

²¹ A. Weltzel: *Geschichte des edlen, freiherrlichen und gräflichen Geschlechts von Praschma*. Ratibor 1883, s. 124; E. Zivier: *Kleine...*, s. 492–496.

²² AP Pszczyna, AKP, sygn. III 23 (Księga instrukcji i poleceń służby dworskiej w Pszczynie z lat 1638–1670); J. Kruczek: *O piwowarach i browarach pszczyńskich*. Pszczyna 1989, s. 12.

²³ J. Polak: *Wolni panowie...*, s. 287.

ne protesty do władz śląskich, oskarżając nowych proboszczów o przywłaszczenie sobie kościołów, których był patronem oraz o „szerzenie ducha sąsiedniego mocarstwa”, czyli Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Insynuował tym samym groźbę przyłączenia do niej tego skrawka habsburskiego Śląska²⁴. Było to z jego strony o tyle nieuczciwe, że w tym czasie wymieniał grzecznościową korespondencję z królami polskimi, Zygmuntem III i Władysławem IV, a także utrzymywał serdeczne kontakty z kilkoma polskimi magnatami, m.in. Stanisławem Lubomirskim z Wiśnicza czy z Komorowskimi z Żywca²⁵.

Obrona protestantyzmu w pszczyńskim wolnym państwie stanowym przez Zygryda II Młodszego, która przyczyniła się do utrzymania zborów w południowej i zachodniej jego części, spotykała się z ostrą krytyką komisarzy cesarskich. Dotarła także do cesarza Ferdynanda II, który w dodatku podejrzewał Promnیتza o cichą współpracę z przywódcami antyhabsburskiej opozycji na Śląsku, książętami piastowskimi na Brzegu i Legnicy oraz Podiebradami na Oleśnicy i Bierutowie. Jak wiadomo, utworzyli oni protestancki związek obronny zwany koniunkcją książęcą, który wystąpił zbrojnie przeciwko Habsburgom w trakcie wojny trzydziestoletniej. Była to już kolejna taka rebelia śląskich protestantów wobec swoich suwerenów, stłumiona ostatecznie w 1635 roku przez wojska cesarskie. Zwolennicy koniunkcji poddani zostali represjom i konfiskacie dóbr. Wspomniani książęta podtrzymywali Promnیتza w woli oporu przeciw rekatołicyzacji jego wolnego państwa stanowego. Podobnie czynił to Hans Ulryk von Schaffgotsch, który został oskarżony o zdradę cesarza i stracony w 1635 roku. Baron pszczyński został prawnym opiekunem jego dzieci²⁶.

Kiedy w 1636 roku Andreas Hindenberg opracowywał swoje dzieło, jego mododawca był już w niełasce cesarza. Na oczach kartografa usunięty został z zamku pszczyńskiego nadworny pastor Johann Hennemann von Reysing. Warto w tym miejscu podkreślić, że Zygryd II von Promnیتz nigdy nie odstąpił od swych religijnych przekonań, nawet kosztem potencjalnej kariery dworskiej i mimo realnej groźby konfiskaty dóbr. W przypadku jej spełnienia mapa Hindenberga mogłaby się stać ważnym dowodem w postępowaniu rewindykacyjnym. Na szczęście już w 1638 roku sytuacja uległa zmianie i pan na Pszczyńce został zaakceptowany przez nowego cesarza Ferdynanda III (inwestytura na państwo pszczyńskie z 6 marca)²⁷.

Prawdziwe talenty wykazał Zygryd II w dziedzinie usprawniania administracji w państwie pszczyńskim i odbudowy jej gospodarki, dewastowanej przez kolejne najazdy i kwaterunki wojskowe. Dość powiedzieć, że straty poniesione przez wolnego pana i mieszkańców w latach 1626–1627 oceniano na ogromną kwotę 251 066 talarów i 33 krajcary, a pierwszy najazd wojsk szwedzkich z armii gen. Hansa von Arnima

²⁴ Tamże; A. Nowack: *Historia parafii wiejskich Archiprezbiteriatu Żory na Górnym Śląsku*. Opole 2011 [polskie tłum. oryginału z 1912 r.], s. 135; L. Musiol: *Bieruń, miasto, kościół i parafia. Monografia historyczna*. Bieruń 1999, s. 88.

²⁵ AP Pszczyzna, AKP, sygn. I 14 (regesty); I 49a; II 823, k. 2–3; II 826, k. 1–8; II 845.

²⁶ AP Pszczyzna, AKP, sygn. II 556, k. 294 i nast.; H. Palm: *Die Conjunction der Herzöge von Liegnitz, Brieg und Oels mit den Kurfürsten von Sachsen und Brandenburg und der Krone Schweden in den Jahren 1633–1635*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” Bd. 3, 1860, s. 227–368; A. Kiszka: *Jan Chrystian – ewangelicki książę piastowski*. Warszawa 1981, s. 61–69.

²⁷ AP Pszczyzna, AKP, sygn. II 100.

w 1632 roku naraził wolnego pana na kolejne koszty w wysokości 63 286 talarów²⁸. Były to olbrzymie sumy, zważywszy, że dochody Promnitz z dóbr pszczyńskich w tych latach wahały się w granicach od 20 do 30 tysięcy talarów rocznie. Oczywiście, nie wiadomo, na ile cyfry strat są wiarygodne; administracja cesarska uważała je – chyba słusznie – za zawyżone, ale obecnie nie można ich już zweryfikować z braku odpowiednich źródeł.

Analizując dostępne dane źródłowe, można jednak dojść do przekonania, że paradoksalnie wojna trzydziestoletnia przyczyniła się do ożywienia gospodarczego w ordynacji Zygryda II, zwłaszcza w rzemiośle i handlu miejskim. Wolny pan starał się systematycznie ściągać emigrujących ze zniszczonego Śląska rzemieślników, m.in. sukieników, dzięki czemu do 1640 roku ich liczba w trzech miastach ordynacji wzrosła trzykrotnie w stosunku do okresu przedwojennego. Zygryd II okazał się również najhojniejszym z wszystkich pszczyńskich wolnych panów pod względem ilości nadań przywilejów cechowych. Tylko w Pszczynie do 1637 roku nadał je: garnarczom, krawcom oraz wspólnemu cechowi kowali, ślusarzy, ostrożników i rusznikarzy. Ponadto powiększył do sześciu liczbę kuźnic żelaza, a włoska rodzina Pinoccich założyła najświetniejszą z nich, w Jaroszowicach. Popierał handel z Polską, zwłaszcza wyrobami rzemieślniczymi oraz intratny import soli wielickiej²⁹.

Jako przedsiębiorczy gospodarz rozwijał, podobnie jak wielu feudałów tej epoki, gospodarkę folwarczno-pańszczyźnianą, stanowiącą po gospodarce stawowej główne źródło przychodów z dóbr kameralnych. Na jego 14 folwarkach, zorganizowanych w 4 klucze gospodarcze i w 9 owczarniach pracowała większość chłopów pszczyńskich z 46 wiosek, przy czym rozmiar ich darmowej pracy pańszczyźnianej został przez Zygryda II znacznie powiększony, nawet do 6 dni w tygodniu w przypadku siedlaków (siodłaków). Jednak rolnictwo pszczyńskie znalazło się w latach 30. XVII wieku w kryzysie na skutek nieurodzajów i braku rąk do pracy spowodowanego przez wojny, klęski głodu, epidemie i ucieczki chłopów³⁰. Jeśli liczbę wszystkich mieszkańców pszczyńskiego wolnego państwa stanowego w roku 1618 ocenia się na 18 tysięcy, o tyle ich liczba w 1636 roku spadła zapewne do 15–16 tysięcy, a prawdziwa klęska demograficzna miała dopiero nastąpić w latach 40. XVII wieku (najazdy szwedzkie).

Pod względem własnościowym wśród 81 miast, miasteczek i wsi omawianego organizmu administracyjnego bezpośrednio do Zygryda II Młodszego należało: miasto Pszczyna, dwa miasteczka Bieruń i Mikołów oraz 46 wsi. Pozostałe miejscowości: 31 wiosek i miasteczko Mysłówice były natomiast własnością rycerską. Według danych z 1628 roku warstwa szlachecka związana z pszczyńskim wolnym państwem stanowym liczyła 52 rodziny, z których 41 należało do rodzin ziemiańskich, władających

²⁸ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1132, k. 26 i nast.; *Acta Publica...* Bd. 6, s. 335; K. Prus: *Z przeszłości Mikołowa*. Mikołów 1932, s. 94.

²⁹ J. Polak: *[Gospodarka] W okresie habsburskim (1517–1740)*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. T. 2. Pszczyna 2014, s. 280, 283–306; Tenże: *[Gospodarka] W okresie habsburskim (1517–1740)*. [W:] *Mikołów. Monografia historyczna 1222–2022*. Red. J. Sperka, R. Kaczmarek. T. 2. Katowice 2021, s. 316–349; J. Kruczek: *Produkcja broni i oporządzenia jeździeckiego na ziemi pszczyńskiej od XVII do poł. XIX w.* Pszczyna 1983, s. 17, 72, 131.

³⁰ AP Pszczyna, AKP, sygn. V 5 (urbarz dóbr zamkowych z 1629 r.); H.W. Schaeffer: *Kronika...*, s. 53–55; A. Nyrek: *Gospodarka rybna na Górnym Śląsku od połowy XVI do połowy XIX wieku*. Wrocław 1966, s. 42, 116–118.

majątkami ziemskimi, a pozostałe parały się dzierżawą lub posiadały tzw. wolne majątki. Spotykało się również szlachciców bez majątku³¹. Najzamożniejszą rodziną ziemiańską byli Mieroszewscy, dziedzice państwka myślowickiego, posiadający liczne dobra ziemskie po obu stronach granicy śląsko-polskiej.

Pomimo istnienia stosunkowo niewielkiej warstwy ziemiańskiej, panowały wśród niej, a także na styku z własnością kameralną Promnitzów skomplikowane stosunki własnościowo-graniczne, wymagające uporządkowania i wyjaśnienia. Wiele spraw trafiało pod sąd ziemski lub sąd wolnego pana, które to instytucje działały na zamku pszczyńskim. Baron urządził w nim nawet specjalną Izbę Krajową (Ziemiańską) przeznaczoną na sejmiki szlachty wolnego państwa³². Mapa sporządzona przez Hindenberga miała stać się istotną pomocą w pracach tych feudalnych instytucji, sławiąc przy okazji samą dynastię panującego w tym mikroorganizmie wolnego pana na Pszczynie, Żarach i Trzebieli.

Niestety los nie był przychylny Zygrydowi II Młodszemu. Nie dość, że jego państwo zostało trzykrotnie zniszczone przez najazdy szwedzkie w latach 40. XVII wieku, a on sam z rodziną musiał kilkakrotnie uciekać do Polski, chroniąc się w Sielcu, Krakowie, Wiśniczu i Warszawie, to na dodatek jego życie rodzinne zakończyło się katastrofą. Jego żona Małgorzata opuściła ten świat w 1648 roku, a w dzieciństwie zmarła dwójka ich dzieci (chłopak Weikhard i dziewczynka). Sam Zygryd II zmarł przedwcześnie w wieku zaledwie 44 lat, zapisując państwo pszczyńskie na rzecz swego wiecznego adwersarza, Zygmunta Zygryda von Promnitza z Żar³³. Po całej rodzinie mocodawcy Andreea Hindenberga pozostały nam jedynie piękne, barokowe sarkofagi, które mogą podziwiać turyści zwiedzający Muzeum Zamkowe w Pszczynie.

Il. 9. Sarkofagi Zygryda II Młodszego von Promnitza i jego dzieci z krypty kościoła parafialnego w Pszczynie – stan po konserwacji (fot. Muzeum Zamkowe w Pszczynie)

³¹ AP Pszczyna, AKP, sygn. II 469, k. 1–5; H.W. Schaeffer: *Kronika...*, s. 53–54, 59–60.

³² AP Pszczyna, AKP, sygn. X 291, X 2472, X 2480; J. Kruczek: *Architektura...*, s. 18, 25; M. Ptak: *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*. [W:] *Studia historycznoprawne*. Red. A. Konieczny. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1692, Prawo CCXL) Wrocław 1994, s. 107–148.

³³ J. Polak: *Właściciele...*, s. 245–246.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie:
zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie.

Źródła drukowane

Acta Publica. Verhandlungen und Correspondenzen der schlesischen Fürsten und Stände. Bd. 6: 1626–1627. Red. Julius Krebs. Breslau 1885; Bd. 7: *Das Jahr 1628.* Red. Julius Krebs. Breslau 1905.

Cramer U.J.: *Der Bey dem schlesischen Ober- und Fürsten-Recht, Die Herrschafft Plesse...* Breslau 1738–1739.

Estor Johann Georg: *Auserlesene kleine Schriften.* Bd. 3. Ausg. 2. Giessen 1753.

Schaeffer Henryk Wilhelm: *Kronika wolnego państwa stanowego a od 1827 r. księstwa pszczyńskiego.* Cz. 1–2. Pszczyna 1997.

Sinapius Johannes: *Schlesischer Curiositäten Erste Vorstellung, Darinnen die ansehnlichen Geschlechter Des Schlesischen Adels...* Th. 1. Leipzig 1720

Literatura

Boetticher Walter: *Geschichte des Oberlausitschen Adels und seiner Güter 1635–1815.* Bd. 2. Görlitz 1913.

Czapliński Marek, Kaszuba Elżbieta, Wąs Gabriela, Żerelik Rościsław: *Historia Śląska.* Wrocław 2002.

Dola Kazimierz: *Studia nad początkami reformacji protestanckiej na Śląsku.* Opole 2009.

Holá Mlada: *Seyfried z Promnic (1534–1597), šlechtický byrokrat ve službách Habsburků.* [W:] *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc.* Red. Tomasz Jaworski, Sylwia Kocioł. Zielona Góra 2011.

Jaworski Tomasz: *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego.* Żary 1993.

Kisza Andrzej: *Jan Chrystian – ewangelicki książę piastowski.* Warszawa 1981.

Kliesch Gottfried: *Bischof Balthasar von Promnitz (1539–1562). Oberlandeshauptmann von Schlesien.* „Jahrbuch des Schlesische Friedrich Wilhelm Universität zu Breslau” Bd. 29, 1988, s. 73–102.

Krebs Julius: *Schlesien in den Jahren 1626 und 1627.* „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” Bd. 27, 1893, s. 150–203.

Kruczek Jan: *Architektura i wyposażenie zamku pszczyńskiego w XVII i na początku XVIII wieku.* „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie” T. 2, 1983, s. 7–34.

Kruczek Jan: *O piwowarach i browarach pszczyńskich.* Pszczyna 1989.

Kruczek Jan: *Produkcja broni i oporządzenia jeździeckiego na ziemi pszczyńskiej od XVII do poł. XIX w.* Pszczyna 1983.

Lehmann Rudolf: *Die Herrschaften in der Niederlausitz.* Köln–Graz 1966.

Mandziuk Józef: *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku.* T. 2: *Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520–1742.* Warszawa 1995.

- Marschall Werner: *Geschichte des Bistums Breslau*. Stuttgart 1980.
- Musiół Ludwik: *Bieruń, miasto, kościół i parafia. Monografia historyczna*. Bieruń 1999.
- Musiół Ludwik: *Pszczyna. Monografia historyczna*. Pszczyna 1936.
- Nowack Alfons: *Historia parafii wiejskich Archiprezbiteriatu Żory na Górnym Śląsku*. Opole 2011 [polskie tłum. oryginału z 1912 r.].
- Nyrek Aleksander: *Gospodarka rybna na Górnym Śląsku od połowy XVI do połowy XIX wieku*. Wrocław 1966.
- Oborny Alojzy, Płazak Ignacy: *Zespół pałacowo-ogrodowy w Pszczynie*. Pszczyna 1977.
- Orzechowski Kazimierz: *Historia ustroju Śląska 1202–1740*. Wrocław 2005.
- Palm Hermann: *Die Conjunction der Herzöge von Liegnitz, Brieg und Oels mit den Kurfürsten von Sachsen und Brandenburg und der Krone Schweden in den Jahren 1633–1635*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” Bd. 3, 1860, s. 227–368.
- Pater Józef: *Poczet biskupów wrocławskich*. Wrocław 2000.
- Polak Jerzy: [Gospodarka] *W okresie habsburskim (1517–1740)*. [W:] *Mikołów. Monografia historyczna 1222–2022*. Red. Jerzy Sperka, Ryszard Kaczmarek. T. 2. Katowice 2021, s. 288–352.
- Polak Jerzy: [Gospodarka] *W okresie habsburskim (1517–1740)*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. T. 2. Pszczyna 2014, s. 278–335.
- Polak Jerzy: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. 1. Pszczyna 2007 (wyd. 2, Pszczyna 2022, niecytowane).
- Polak Jerzy: *Właściciele Pszczyny i pszczyńskiego wolnego państwa stanowego oraz książęta pszczyńscy. Sylwetki*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. T. 1. Pszczyna 2014, s. 228–292.
- Polak Jerzy: *Wolni panowie pszczyńscy wobec protestantyzmu od XVI do XVIII wieku*. [W:] *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*. Red. Joachim Bahlcke, Waław Gojniczek, Ryszard Kaczmarek. Katowice 2018, s. 275–299.
- Polak Jerzy: *Zasługi pszczyńskich wolnych panów z rodu Promnitzów dla Domu Austriackiego*. [W:] *Szkice z dziejów ziemi pszczyńskiej*. T. 1: *Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 6–7 grudnia 2017 roku przez Muzeum Historii Katowic oraz Muzeum Miejskie w Tychach*. Katowice–Tychy 2020, s. 41–58.
- Praschma H.: *Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*. Falkenberg 1929.
- Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. Red. Tomasz Jaworski, Sylwia Kocioł. Zielona Góra 2011.
- Prus Konstanty: *Z przeszłości Mikołowa*. Mikołów 1932.
- Ptak Marian: *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*. [W:] *Studia historycznoprawne*. Red. Alfred Konieczny. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1692, Prawo CCXL). Wrocław 1994, s. 105–153.
- Sabisch Alfred: *Balthasar von Promnitz als Kanonikus in Breslau 1526 bis 1539*. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” Bd. 70, 1936, s. 224–250.

- Sabisch Alfred: *Beiträge zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz (1539–1562)*. Th. 1. Breslau 1936.
- Sabisch Alfred: *Die Bischöfe von Breslau und die Reformation in Schlesien*. Münster 1975.
- Sabisch Alfred: *Zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz (1539–1562). Herkunft und Studiengang*. „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte” Bd. 2, 1937, s. 101–106.
- Silva Rerum Soraviensium. Studia i szkice z dziejów dawnych Żar*. Red. Edward Bialek, Łukasz Bieniasz, Marek Biszczyński. Wrocław 2014.
- Szpaczyński Przemysław: *Dyplomatyczna misja Zygryda von Promnitz w Rzeczypospolitej w 1593 roku*. [W:] *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. Red. Tomasz Jaworski, Sylwia Kocioł. Zielona Góra 2011, s. 63–74.
- Weltzel Augustin: *Geschichte des edlen, freiherrlichen und gräflichen Geschlechts von Praschma*. Ratibor 1883.
- Worbs Johann Gottlob: *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*. Sorau 1826.
- Zivier Ezechiel: *Kleine Mitteilungen und Notizen*. „Oberschlesien” Bd. 2, 1903/1904, s. 491–496.

JERZY POLAK
 dr.jerzy.polak@wp.pl
 Bielsko-Biała

Drzewo genealogiczne Zygryda II von Promnitz

Abstrakt

Interesującym elementem mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreeasa Hindenberga jest umieszczone w jego dolnym lewym rogu drzewo genealogiczne zleciodawcy dzieła, pszczyńskiego wolnego pana Zygryda II Młodszego von Promnitz (1606–1650). Jest to unikatowy zabytek genealogiczny w skali całego Śląska z uwagi na wczesną datę jego powstania. Na drzewie tym znalazły się tarcze z napisami informacyjnymi o 31 osobach (łącznie z samym wolnym panem), sporządzonymi w języku niemieckim, z których większość – pomimo przeprowadzonej ostatnio konserwacji mapy – jest mało czytelna. Obiekt jest typowym, poziomym wywodem przodków probanta (Zygryda II) zarówno w linii ojcowskiej (czyli rodu Promnitzów z linii Alt Weichau), jak i w linii macierzystej (czyli rodu Pücklerów). Porządek genealogiczny sięga do czwartej generacji przodków, czyli do prapradziadków Zygryda II, wyłącznie w linii prostej. Drzewo zostało uzupełnione dwiema wstęgami z łacińskimi sentencjami, sławiącymi oba wielkie rody magnackie.

Zabytek, jak dotychczas, nie był przedmiotem naukowego zainteresowania. Autor dokonał próby identyfikacji występujących w nim 31 osób. Udało się to w pełni w przypadku 26 z nich, a częściowo w przypadku jeszcze 4. Tylko jedna osoba pozostała nierozpoznana, a to ze względu na całkowite zatarcie inskrypcji na tarczy. Badane drzewo genealogiczne wykazuje, sięgające XV wieku, koligacje Promnitzów ze starymi śląskimi rodami rycersko-szlacheckimi pochodzenia niemieckiego: Schafgotschami, Nostitzami, Unruhami, Reichenami, Pücklerami, Bentschami, Necherami i Rottenburgami.

Słowa kluczowe: drzewo genealogiczne Promnitzów

Der Stammbaum von Seyfried II. von Promnitz

Ein interessantes Element der Karte der Freien Standesherrschaft Pleß von Andreas Hindenberg ist der Stammbaum des Auftraggebers, des Pleßer Freiherrn Siegfried II. des Jüngeren von Promnitz (1606–1650), in der linken unteren Ecke. Dieses genealogische Denkmal ist auf grund seines frühen Entstehungsdatums einzigartig in ganz Schlesien. Der Baum zeigt Schilder mit informativen Aufschriften zu 31 Personen (einschließlich des Freiherrn selbst) in deutscher Sprache, von denen die meisten trotz der kürzlich erfolgten Konservierung der Karte kaum noch lesbar sind. Es handelt sich um eine typische horizontale Auflistung der Vorfahren des Probanden (Siegfried II.), sowohl in der väterlichen Linie (d.h. die Familie Promnitz der

Linie Alt Weichau) als auch in der mütterlichen (d.h. die Familie Pückler). Die genealogische Ordnung geht nur in direkter Linie bis zur vierten Ahnengeneration, d.h. den Urgroßeltern von Siegfried II. zurück. Der Baum wurde mit zwei Bändern mit lateinischen Sätzen vervollständigt, die beide großen Magnatenfamilien rühmen.

Das Denkmal war bisher kein Gegenstand von wissenschaftlichen Untersuchungen. Der Autor versucht, die 31 dort aufgelisteten Personen zu identifizieren. Dies gelang bei 26 Personen vollständig und bei weiteren 4 teilweise, nur eine Person blieb unerkannt, da die Aufschrift auf dem Schild vollständig unleserlich ist. Der untersuchte Stammbaum zeigt die Verwandtschaftsbeziehungen der Familie von Promnitz seit dem 15. Jahrhundert mit alten schlesischen Ritter- und Adelsfamilien deutscher Herkunft: Schaffgotsch, Nostitz, Unruh, Reichen, Pückler, Bentsch, Necher und Rottenburg.

Schlüsselbegriffe: Stammbaum Promnitz

Family tree of Seyfried II of Promnitz

An interesting element of Andreas Hindenberg's map of the Free State of Pszczyzna, located in its bottom left-hand corner, is the family tree of the commissioner of the work, the Pszczyzna free lord, Seyfried II the Younger von Promnitz (1606–1650). The early date of its creation makes the family tree a unique genealogical artefact in the whole of Silesia. It includes shields with information concerning 31 people (including the free lord himself), drawn up in German, most of which, despite the map's recent conservation, are hardly legible. The object is a typical horizontal lineage of the proband's (Seyfried II's) ancestors, both in the paternal (i.e. the Promnitz family of the Alt Weichau line) and the maternal line (i.e. the Pückler family). The genealogy goes back four generation, i.e. to the great-grandparents of Seyfried II, in the direct line only. The tree was embellished with two ribbons with Latin sentences praising the two great magnate families.

So far, the artefact has not been a subject of scientific interest. The author attempted to identify the 31 people appearing in the tree. He was successful in 26 cases and partially successful in four more. Only one person remained unrecognized, which was due to the complete obliteration of the inscription on the shield. Dating back to the 15th century, the family tree shows the Promnitz family's colligations with old Silesian knightly and noble families of German origin: Schaffgotschs, Nostitzes, Unruhs, Reichens, Pücklers, Bentschs, Nechers, and Rottenburgs.

Keywords: the Promnitz family tree

Interesującym fragmentem rękopiśmiennej mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreeasa Hindenberga jest umieszczone w jej dolnym lewym rogu drzewo genealogiczne zlecniodawcy tego kartograficznego dzieła, pszczyńskiego wolnego pana Zygryda II Młodszego von Promnitza¹. Zajmuje ono wydzielony kąt w kształcie prostokąta o wymiarach około 42 × 90 cm i składa się z dwóch artystycznie stylizowanych elementów rysowanych czarnym tuszem: właściwego drzewa genealogicznego oraz powiązanych z nim u góry dwóch rozwiniętych wstęg z zawartymi w nich łacińskimi sentencjami. Całość należy do rozbudowanej legendy mapy ulokowanej w różnych jej miejscach.

Klasyczne w swoim rysunku drzewo genealogiczne ma kształt rozmieszczonego centralnie uciętego pnia drzewa stojącego na pagórku pokrytym kwiatami, z którego wyrastają symetrycznie po bokach dwa konary, rozgałęziające się ku górze, pokryte rzadkim listowiem. Na pniu, konarach i gałęziach zawieszono zostały tarcze herbowe z napisami informującymi o danej osobie. Tylko trzy z nich posiadają tarcze o ozdobnym charakterze: sam Zygryd II, którego okrągła tarcza wpisana w kwiat róży została umiejscowiona na pniu, oraz jego rodzice, których dane znajdują się na wspomnianych konarach w owalnych tarczach na ozdobnych kartuszkach. Pozostałe 28 osób wpisano w stylizowane, późnorennesansowe tarcze herbowe w formie kartuszy. Wszystkie napisy na tarczach sporządzono pismem gotyckim w języku niemieckim, w którym opisana została mapa Hindenberga.

Cała kompozycja nie przejawia większych walorów artystycznych. Nie wiadomo, kto był jej autorem, ale prawdopodobnie nie wykonał jej kartograf osobiście, ale zlecony rysownik.

Omawiana tablica genealogiczna jest typowym, poziomym wywodem przodków (ascendentów) probanta – pszczyńskiego wolnego pana Zygryda II Młodszego von Promnitza zarówno w linii ojcowskiej (po mieczu, w tzw. linii starowichowskiej rodu), jak i w linii macierzystej (po kądzieli). Lewa strona tablicy zawiera zatem tarcze z przedstawicielami rodu Promnitzów i skoliigaconych z nim rodów, natomiast prawą stronę wypełniają tarcze z członkami rodu Pücklerów (Piklerów) i jego krewnych. Porządek genealogiczny sięga do czwartej generacji przodków, czyli po prapradziadków barona, wyłącznie w linii prostej (bez braci, sióstr i innych krewnych), a więc w układzie geometrycznym (1 – 2 – 4 – 8). W sumie wywód przodków Zygryda zawiera dane na temat 30 osób (nie licząc jego samego).

Informacje zawarte w tarczach herbowych są zróżnicowane: w przypadku barona, jego rodziców i dziadków obejmują (na ogół) prócz imion i nazwisk pełną ich tytułaturę (nazwę dóbr ziemskich) i datę zgonu (u samego probanta występuje także roczna data jego urodzin). Na tarczach dziadków, pradiadków i prapradziadków występują tylko podstawowe dane: imię i nazwisko (w przypadku kobiety – także panięskie, z użyciem formuły „geborene”) oraz nazwy głównych posiadanych dóbr ziemskich.

Należy zaznaczyć, iż pomimo przeprowadzonych wszechstronnych prac konserwatorskich stan zachowania napisów w tarczach herbowych jest kiepski (różne

¹ Jego sylwetkę przedstawiamy w niniejszym wydawnictwie w artykule *Andreas Hindenberg na dworze Promnitzów. Państwo pszczyńskie jego właściciele*. W publikacji tej zawarta jest podstawowa literatura dotycząca rodu Promnitzów (por. s. 123–140).

stopnie zatarcia), co uniemożliwia w wielu przypadkach pełne ich odczytanie. Rzecz jasna, napisy te przed konserwacją mapy były jeszcze bardziej nieczytelne². Obecnie w pełni czytelne są zapisy tylko w pięciu z 31 zawartych na drzewie tarcz: według zamieszczonego dalej schematu (il. 2) są to nr 8 („Ludamillae geborene Promnitz”), 15, 22, 24 i 30. Najwięcej pełnych napisów, ale słabo czytelnych występuje na tarczach nr 5, 6, 7, 9, 11, 13, 14, 18, 19, 20, 23 i 25. Częściowe, ale czytelne dane znajdują się na tarczach nr 10 i 28, natomiast słabo czytelne na obiektach nr 1, 2, 4, 12, 16, 17, 21, 26 i 27. Jedna tarcza (nr 3) jest mechanicznie uszkodzona i słabo czytelna. Całkowicie nieczytelne są dane na dwóch tarczach herbowych: nr 29 i 31.

Zapewne stan zachowania całego drzewa genealogicznego przed konserwacją był powodem braku zainteresowania nim ze strony badaczy. W literaturze obiekt nigdy nie został opisany ani przeanalizowany pod kątem danych genealogicznych, a jedynie lakonicznie wzmiankowany. Był przy tym nieprecyzyjnie sklasyfikowany – na przykład Piotr Greiner określił je mianem „drzewa genealogicznego rodziny Promnitzów i Pücklerów”, w dodatku tytułując Zygryda II hrabią, którym nigdy nie był³.

W znacznie lepszym stanie zachowały się wspomniane dwie wstęgi z łacińskimi sentencjami – dystychami, sławiącymi rody Promnitzów i Pücklerów (zapis w antykwie). Te niezbyt wyszukane pod względem literackim panegiryki, zgodnie z manierami epoki, porównują istnienie i rolę tych pierwszych do funkcjonowania naturalnych zjawisk tego świata i jego szlachetnych symboli: nieba i słońca oraz perły. Odnośnie do drugiego rodu podkreślają także jego starożytność i finansową potęgę. Warto przytoczyć pełną łacińską treść dystychów (odczyt po konserwacji)⁴:

– lewa wstęga:

DE STEMMATE PROMNITZIANO.

Quod Coelo Sol est, id Gens Promnitia Mundo est.

Sole quid utilius? Gente quid hac melius?

Sol Orbem illustrat: Gens haec illustris in Orbe est

Sol est Gemma Poli Gens ea Gemma Soli

– prawa wstęga:

DE STEMMATE PICKLERIANO

Quae Genere et Genio, quae Gente et Mente coruseat.

Haec Picklerorum est illa vetulta Domus.

Illa Domus cautuix di[...] Numinis Illa,

Qua neq[...] alias pias us quam [...] feu [...] sollet⁵

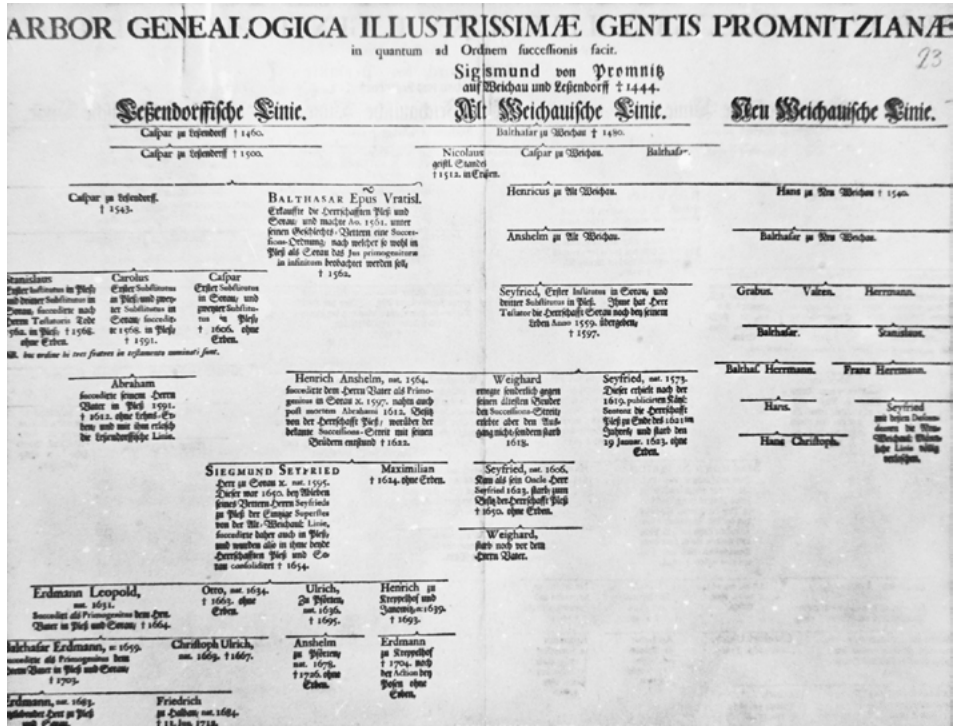
² Podkreślał to już L. Musiol: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994], s. 14.

³ J. Kolenda: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschlesien*. Dortmund 1979; J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. J. Janczak, Z. Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54; L. Musiol: *Zabytkowa...*, s. 12–16; P. Greiner: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, mapę Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna 2000, b.p.; Tenże: *Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego*. [W:] *Zaczarowany świat kartografii*. Cz. 1: *Dynastia Plessnensis*. Red. A. Złoty. Pszczyna 2002, s. 14–23.

⁴ W publikacji L. Musioła: *Zabytkowa...* (s. 16), znajduje się nieprecyzyjny odczyt sprzed konserwacji.

⁵ Ostatni wers jest częściowo zatarty.

II. 1. Fragment drukowanego drzewa genealogicznego rodu Promnitzów z około 1738 roku – prawdopodobnie z dzieła J. Estora (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. II 131, k. 22)

Zanim przejdę do szczegółowej analizy merytorycznej drzewa genealogicznego Zygfryda II von Promnitz, należy zadać podstawowe pytanie – na jakiej podstawie, na jakich źródłach został oparty wywód jego przodków, żyjących przeważnie w XVI wieku? Niestety, na pytanie to nie można dać jasnej odpowiedzi, ponieważ zachowane obecnie archiwalia rodu Promnitzów (głównie w archiwach państwowych w Pszczynie i Żarach) nie zawierają odpowiednich źródeł genealogicznych (zaczynają się one dopiero od XVII w.). Starsze archiwalia albo zostały bezpowrotnie zniszczone, albo rozproszone w wyniku wielokrotnego niszczenia i grabieży rezydencji Promnitzów w XVII i XVIII wieku. Także drukowane opracowania genealogiczne nie dość, że pochodzą dopiero z XVIII wieku, to jeszcze skupiają się głównie na hrabiowskiej linii rodu, marginesowo traktując postać Zygfryda II i jego XVI-wiecznych przodków.

Można tylko przypuszczać, że drzewo genealogiczne z 1636 roku powstało na podstawie danych (wywodów?) zachowanych ówczesnie w archiwum wolnego pana na zamku w Pszczynie, a być może innych źródeł (np. korespondencji ze skoligacjami).

Z uwagi na scharakteryzowany stan zachowania omawianego obiektu, oczywiście nie jestem w stanie zrekonstruować w pełni napisów na tarczach. Nie mniej na podstawie zachowanych archiwaliów, wspomnianych opracowań genealogicznych z XVIII wieku oraz współczesnej (nielicznej) literatury podejmuję próbę identyfikacji

cji osób umieszczonych w wywodzie przodków Zygryda II⁶. Dodam dla wyjaśnienia, że jak dotąd genealogia rodu Promnitz nie doczekała się wszechstronnej, naukowej analizy i opracowania⁷.

Osoby z drzewa genealogicznego Zygryda II von Promnitz – wyvodu przodków

(1) Zygryd (Seyfried) II Młodszy von Promnitz, wolny pan na Pszczynie (Pless), Żarach (Sorau) i Trzebieli (Triebel)⁸, pan na Niemodlinie (Falkenberg) i Kantorowicach (Kantersdorf)⁹ [1606 – 19 XII 1650, luteranin]

Linia męska:

(2) Ojciec Weikhard (Weighard) von Promnitz, wolny pan na Pszczynie, Żarach i Trzebieli, pan na Hoyerswerda¹⁰ (do 1615), administrator dóbr Niemodlin i Kantorowice, szambelan cesarski, radca wojenny i pułkownik [1570? – 12 II 1618, małżeństwo 1600, luteranin]¹¹

⁶ Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej: AP Pszczyna), zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej: AKP), sygn. II 129, 130, 132 – zachowane dokumenty zawierają drugorzędne materiały genealogiczne dotyczące Promnitzów, gromadzone dopiero w XVIII w., w tym tablice z publikacji Sommersberga i innych; sygn. II 169 (wywód przodków Erdmanna II von Promnitz); niewątpliwie najważniejszym opracowaniem jest tu dzieło J. Sinapiusa: *Schlesischer Curiositäten Erste Vorstellung, Darinnen die ansehnlichen Geschlechter Des Schlesischen Adels...* Bd. 1. Leipzig 1720, s. 95–96 (Promnitz); Bd. 2. Leipzig–Breslau 1728, s. 178–180 (Promnitz). Jego ustalenia wykorzystują (strony tylko z hasłem Promnitz): F.W. Sommersberg: *Scriptores Rerum Silesiacarum*. Leipzig 1730, s. 272–287; J.Ch. Kundmann: *Silesii in nummis oder Berühmte Schlesier in Münzen so durch Grosse Helden-Thaten durch hohe und wichtige Amts-Würden, oder Gelehrsamkeit und Schriften, Ihren Nahmen unvergesslich gemacht*. Bd. 3. Breslau–Leipzig 1738; J.G. Estor: *Auserlesene kleine Schriften*. Bd. 3. Ausg. 2. Giessen 1753, s. 565; U.J. Cramer: *Der Bey dem Schlesischen Ober- und Fürsten Recht, Die Herrschaft Plesse...* Breslau 1738–1739 (tablica genealogiczna); *Grosses vollständiges Universal Lexicon*. Bd. 29. Leipzig–Halle 1741, s. 806–819; J.S. Magnus: *Historische Beschreibung der Hoch-Reichs-Gräfflichen Promnitzischen Residenz-Stadt Sorau in der Niederlausitz...* Leipzig 1710, s. 37–46; J.G. Wörbs: *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*. Sorau 1826, s. 100; L. Zedlitz-Neukirch: *Neues preussisches Adels-Lexicon oder genealogische und diplomatische Nachrichten*. Bd. 4. Leipzig 1842, s. 57–58; C. Błażek: *Der Abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien. Theil 2. J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*. Nürnberg 1887, s. 94–6; W. Boetticher: *Geschichte des Oberlausitzschen Adels und seiner Güter 1635–1815*. Bd. 2. Görlitz 1913, s. 502–507; *Europäische Stammtafeln*. Bd. 4. Marburg 1961, tab. 90; J. Pilnáček: *Rody Starého Slezska*. T. 3. Brno 1991, s. 898–899 (sporo pomyłek); H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego państwa stanowego a od 1827 r. księstwa pszczyńskiego*. Cz. 1–2. Pszczyna 1997; *Europäische Stammtafeln. Neue Ausgabe*. Bd. 19. Frankfurt an Main 2000, tab. 158–162; R. Sękowski: *Herbarz szlachty śląskiej: informator genealogiczno-heraldyczny*. T. 1–6. Katowice 2005–2011; W. Strzyżewski: *Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie głogowskim (XVI–XVIII wiek)*. Warszawa 2009; *Silva Rerum Soraviensium. Studia i szkice z dziejów dawnych Żar*. Red. E. Białek, Ł. Bieniasz, M. Biszczyński. Wrocław 2014; J. Polak: *Właściciele Pszczyny i pszczyńskiego wolnego państwa stanowego oraz książęta pszczyńscy. Sylwetki*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. T. 1. Pszczyna 2014, s. 234–245.

⁷ Najnowsza tablica genealogiczna Promnitzów zawarta jest w publikacji: J. Polak: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. 1. Pszczyna 2007.

⁸ Żary i Trzebiel – miasta na Dolnych Łużycach, obecnie w województwie lubuskim.

⁹ Kantorowice – wieś koło Lewina Brzeskiego w województwie opolskim.

¹⁰ Hoyerswerda – miasto na Górnych Łużycach, obecnie w Niemczech.

¹¹ F. Lucae: *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien*. Bd. 2. Franckfurt am Mayn 1689, s. 807; J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 105; J.Ch. Kundmann: *Silesii...*, s. 68; J.G. Estor: *Auserlesene...*, s. 585–586; H. Praszma: *Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*. Falkenberg 1929, s. 55–59.

- (3) Dziadek Zygfryd (Seyfried) von Promnitz, pan na Starym Wichowie (Alt Weichau)¹², od 1559 wolny pan na Żarach, Trzebieli i Pszczynie, pan zastawny księstwa żagańskiego od 1561, pan na Hoyerswerda od 1582, administrator państwa pszczyńskiego 1585–1594, prezydent Królewskiej Kamery Śląskiej, komisarz cesarski [1534 – 25 II 1597, małżeństwo 6 II 1558, katolik/luteranin]¹³
- + (4) Babka Urszula (Ursula) von (Schaff)Gotsch, pani na Neuhauss, Herzogswalde i Wilschkau¹⁴ [I żona, 1542 – 16 X 1587, luteranka]¹⁵
- (5) Pradziadek Anzelm von Promnitz, pan na Wichowie (Weichau) [katolik]
- + (6) Prababka Urszula (Ursuala) vel Jadwiga (Hedwig) von Nostitz, pani na Hertwigswalde¹⁶ [katoliczka]¹⁷
- (7) II Pradziadek Henryk (Heinrich) von (Schaff)Gotsch, rycerz, pan na Neuhauss, Herzogswalde i Wilschkau, pułkownik wojsk polskich [zm. 1550, katolik/luteranin]
- + (8) II Prababka Ludmiła vel Jadwiga (Hedwig) von Promnitz, pani na Lasocinie (Lessendorf) [katoliczka]¹⁸
- (9) Prapradziadek Henryk (Heinrich) von Promnitz, pan na Wichowie [zm. po 1543, katolik]¹⁹
- + (10) Praprababka Małgorzata (Margarethe) von Unruh, pani na Borowie (Bohrau)²⁰ [katoliczka]²¹
- (11) II Prapradziadek Otto von Nostitz, pan na Zedlitz i Lampersdorf²²
- + (12) II Praprababka Małgorzata? (Metzradin) von Reichen²³
- (13) III Prapradziadek Gothard von (Schaff)Gotsch, pan na Neuhauss
- + (14) III Praprababka Katarzyna (Katharina) NN, pani na Heinzendorf²⁴

¹² Stary Wichów – wioska koło Żagania w województwie lubuskim.

¹³ J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 98; J. Polak: *Właściciele...*, s. 239–240.

¹⁴ Obecnie miejscowości w województwie dolnośląskim: Neuhauss – wioska Chałupki koło Kamieńca Żąbkowickiego, Herzogswalde – wioska Zdanów koło Srebrnej Góry, Wilschkau – Wilczyce.

¹⁵ AP Pszczyna, AKP, sygn. II 169; J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 98; T. Krause: *Miscellanea Gentis Schaffgotschanae*. 1715, tabela II; J.Ch. Kundmann: *Silesii...*, s. 67.

¹⁶ Obecnie wioska Doboszowice koło Kamieńca Żąbkowickiego w województwie dolnośląskim.

¹⁷ AP Pszczyna, AKP, sygn. II 130; J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 98. W literaturze występuje jako Urszula, na omawianej tablicy jako Jadwiga.

¹⁸ Wioska koło Kożuchowa, obecnie w województwie lubuskim, gniazdo rodowe Promnitzów. Na tablicy i w niektórych opracowaniach występuje jako Ludmiła, w innych jako Jadwiga.

¹⁹ Był synem Kacpra (zm. 1543), starosty kożuchowskiego i zielonogórskiego i wnukiem Baltazara (zm. 1480), od którego wywodzi się linia Stary Wichów (Alt-Weihau) Promnitzów; J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 97; F.W. Sommersberg: *Scriptores...*, s. 272.

²⁰ Obecnie wioska Borów koło Kożuchowa w województwie lubuskim.

²¹ AP Pszczyna, AKP, sygn. II 130; J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 98; F.W. Sommersberg: *Scriptores...*, s. 272.

²² Obecnie miejscowości w województwie dolnośląskim: Zedlitz – Siedlce koło Lubina, Lampersdorf – Zaborów koło Ścinawy; J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 2, s. 179; nie wymienia go R. Sękowski: *Herbarz...*, T. 5. Katowice 2007, s. 416–466 (ród Nostitz).

²³ J. Ch. Kundmann: *Silesii...*, s. 47 (tabela rodu Nostitz).

²⁴ Obecnie wioski: Jasienica koło Henrykowa w województwie dolnośląskim lub Unikowice koło Paczkowa w województwie opolskim.

- (15) IV Prapradziadek Henryk (Heinrich) von Promnitz²⁵ (zob. nr 9)
 + (16) IV Praprababka Anna von Waldstrom, pani na Gren (Palatynat).

Linia żeńska:

- (17) Matka Polixena Młodsza von Pückler (Pickler), pani na Niemodlinie i Kantorowicach [około 1583 – IX 1617, małżeństwo 1600, luteranka]
 (18) Dziadek Baltazar (Balthasar) von Pückler, pan na Grodźcu (Gröditz), Niemodlinie, Kujawach (Kujau) i Kantorowicach²⁶, stolnik cesarski [2 IV 1550 – 14 VIII 1591, małżeństwo VII 1581, luteranin]²⁷
 + (19) Babka Polixena Starsza von Necher, pani na Buchwaldzie²⁸, Niemodlinie i Kantorowicach [zm. 1606, przed 1599 wyszła za Wiktoryna von Zierotin, luteranka]
 (20) Pradziadek Kasper von Pückler, pan na Grodźcu, od 1581 na Niemodlinie, Kujawach i Kantorowicach [zm. 5 VI 1584, luteranin]
 + (21) Prababka Katarzyna (Katharina) vel Magdalena von Betsch na Peitardorf? i Kujawach²⁹ [luteranka]
 (22) II Pradziadek Zygfryd (Seyfried) von Necher na Buchwaldzie, Kantorowicach i Kopicach (Koppitz)³⁰ [zm. 1593, luteranin]³¹
 + (23) II Prababka Polixena von Rottenburg [luteranka?]
 (24) Prapradziadek Mikołaj (Niclas) von Pückler na Grodźcu [katolik/luteranin]
 + (25) Praprababka Dorota (Dorothea) von Nostitz?
 (26) II Prapradziadek Baltazar (Balthasar) von Betsch na Kujawach [zm. 1549]³²
 + (27) II Praprababka Polixena? von NN
 (28) III Prapradziadek Grabus (Gerwazy) von Necher („Nechell”), pan na Buchwaldzie i Dankowicach (Danckwitz)³³
 + (29) III Praprababka Polixena von Rottenburg na Gross Lossła³⁴
 (30) IV Prapradziadek Jerzy Georg) von Rottenburg, pan na Kliczkowie (Klitschdorf)³⁵
 + (31) IV Praprababka NN

²⁵ Nie jest pewne, czy jest to osoba tożsama z I prapradziadkiem (nr 9). Obok niego występuje inna (druga?) małżonka.

²⁶ Obecnie miejscowości w województwie opolskim: wioska Grodziec koło Niemodlina i wioska Kujawy koło Mosznej i Głogówka.

²⁷ J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 663; A. Weltzel: *Gechichte des edlen, freiherrlichen und gräflichen Geschlechts Praschma*. Ratibor 1883, s. 120–122.

²⁸ Buchwald – prawdopodobnie chodzi o obecną wioskę Bukowinę Bobrzańską koło Żagania w województwie lubuskim.

²⁹ Na omawianej tablicy występuje jako Katarzyna, we wszystkich opracowaniach jako Magdalena.

³⁰ Obecnie wioska koło Niemodlina w województwie opolskim.

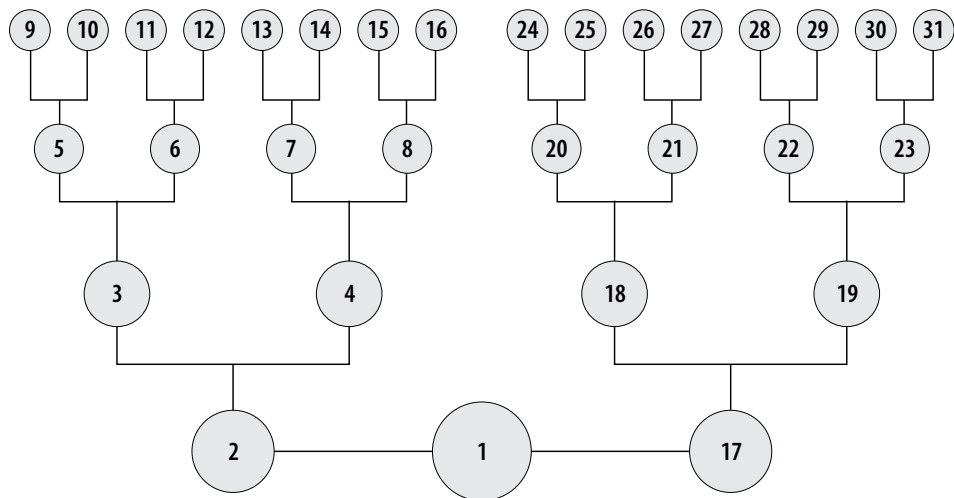
³¹ J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 663; mylnie interpretuje go R. Sękowski: *Herbarz...*, T. 5. Katowice 2007, s. 311–312.

³² R. Sękowski: *Herbarz...*, T. 1. Katowice 2002, s. 171.

³³ Tamże, T. 5. Katowice 2007, s. 311–312. Dankowice – wioska koło Strzelina w województwie dolnośląskim.

³⁴ J. Sinapius: *Schlesischer...*, Bd. 1, s. 663.

³⁵ Kliczków – wioska i zamek koło Bolesławca w województwie dolnośląskim.

II. 2. Schemat drzewa genealogicznego z 1636 roku (uwzględniający numerację osób wymienionych w tekście) przygotowany przez Jerzego Polaka

W sumie na 31 osób uwzględnionych na drzewie genealogicznym Zygfryda II Promnity udało się w pełni zidentyfikować (poza nim samym): 13 postaci w linii ojcowskiej i częściowo 2 osoby, natomiast w linii macierzystej 12 postaci, 2 częściowo, a tylko imienia i nazwiska jednej osoby nie udało się ustalić. Charakterystyczne, że wszystkie osoby nierozpoznane lub częściowo rozpoznane (tylko imiona) są płci żeńskiej. Fakt ten można wytłumaczyć dość powszechną praktyką stosowaną w kręgu środkowoeuropejskim w XV–XVI wieku nieodnotowywania w rodowych genealogiach nazwisk panięńskich małżonek rycerzy i szlachty³⁶. Jeszcze gorzej przedstawia się kwestia chronologii życia przodków Zygfryda II: co do najstarszych z nich (prapradziadków i pradiadków) – i to wyłącznie w wypadku mężczyzn – dysponujemy w najlepszym razie rocznymi datami ich śmierci. Ale i z datami urodzin w najmłodszych generacjach są poważne problemy: dość powiedzieć, że nie są znane dokładne daty urodzin ani samego probanta Zygfryda II, ani jego ojca i ojcowskiego dziadka. Dat tych zresztą nie znano już na początku XVIII wieku, zapewne poszły w rodzie Promnitych w zapomnienie.

Wywód przodków pszczyńskiego barona wskazuje na powstałe w XVI wieku poprzez małżeństwa koligacje rodu Promnitych z takimi starymi śląskimi rodzinami rycersko-szlacheckimi pochodzenia niemieckiego, jak: Schaffgotschowie, Nostitzowie, Unruhowie czy Reichenowie, których pierwsi przedstawiciele pojawili się na Śląsku jeszcze w drugiej połowie XIII wieku lub na początku XIV wieku³⁷. Notabene pod

³⁶ Co ciekawe, na pszczyńskich sarkofagach Promnitych z XVII w. umieszczano głównie herby kobiecych przodków zmarłego (od strony ojca i matki) w prostym porządku genealogicznym!

³⁷ Według badań T. Jurka: *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*. Poznań 1996, s. 260, 279–280, 329–330: Schaffgotschowie (Schaff) co najmniej od 1263 r., Nostitzowie od 1284 r., Unruhowie co najmniej od 1310 r.

tym względem Promnitzowie wykazywali się nieco starszą obecnością na Śląsku – ich protoplasta wziął udział w bitwie pod Legnicą w 1241 roku. Wymienieni krewni posiadali swoje siedziby i dobra w księstwach: głogowskim, grodkowskim, nyskim, ścinawskim, ziebickim i żagańskim. Z kolei przez matkę Zygfryd II wszedł w szerokie koligacje z niemieckimi krewnymi rodu Pücklerów związanego z księstwem opolskim, takich jak rody Bentsch, Necher (notowani od 1284 r.)³⁸ czy Rottenburg (Rotheburg, notowani od lat 80. XIV w.)³⁹, posiadającymi swoje siedziby w księstwach głogowskim, świdnicko-jaworskim, wrocławskim, żagańskim i na Górnych Łużycach.

Konkluzje

Zamieszczone na mapie pszczyńskiego wolnego państwa stanowego z 1636 roku drzewo genealogiczne ówczesnego jego właściciela Zygfryda II Młodszego von Promnitza (1606–1650) jest tak samo unikatowym obiektem, jak całe dzieło Andreasa Hindenberga. I to zarówno w skali ziemi pszczyńskiej, jak i całego Śląska. Należy w tym miejscu przypomnieć, że najstarsze świeckie drzewo genealogiczne (naścienne) na Śląsku i w Polsce zachowało się w dawnym Gabinetie Księcia na zamku w Brzegu i pochodzi z lat 1581–1584. Przedstawia potomków piastowskiego księcia legnicko-brzeskiego Jerzego II⁴⁰. Niemniej znane jest drzewo genealogiczne książąt pomorskich zamieszczone w 1618 roku, co istotne, na mapie ich księstwa (poprowadzone od protoplasty w XII wieku)⁴¹. W tym kontekście drzewo pszczyńskiego barona należy do wczesnych tablic genealogicznych, które rozpowszechniły się w Polsce i na Śląsku dopiero w XVII wieku. Należy przy tym zauważyć, że przeważnie sporządzane były wówczas łączne wywody przodków i potomków, wyprowadzone od protoplasty rodu, często zresztą niebędącej postacią historyczną.

Omawiany zabytek jest na tym tle rzadkim, a przy tym dość skromnym przypadkiem wywodu przodków, wzorowanym na tego typu tablicach rozpowszechnionych już w XVI wieku w Europie zachodniej, zwłaszcza w kręgu niemieckim. Wzorcowym przykładem jest tu znany, barwny i rozbudowany pod względem heraldycznym i artystycznym (wizerunki) wywód przodków księcia Ludwika III Wirtemberskiego (1554–1593), przedstawiający pięć pokoleń jego ascendentów⁴². Szczytowym podsumowaniem i rozpowszechnieniem tego typu konstrukcji genealogicznych, w tym rysunku pszczyńskiego, zastosowanych przy opisie arystokratycznych rodzin stało się czołowe dzieło niemieckich encyklopedystów – wspomniana już lipska encyklopedia *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* Johanna Heinricha Zedlera z pierwszej połowy XVIII wieku.

Drzewo genealogiczne Zygfryda II von Promnitza, stanowiące integralną część mapy Hindenberga, jest pierwszym znanym tego typu historycznym zabytkiem spo-

³⁸ Tamże, s. 259.

³⁹ Tamże, s. 278. Warto dodać, że Promnitzowie już wcześniej skoligacili się z Rottenburgami – siostra Zygfryda von Promnitza (1534–1597) wyszła za mąż w połowie XVI w. za Zygmunta von Rotteburga.

⁴⁰ T. Chrzanowski, M. Kornecki: *Sztuka Śląska Opolskiego. Od średniowiecza do końca XIX w.* Kraków 1974, s. 212.

⁴¹ pl.wikipedia.org/wiki/Wielka_Mapa_Księstwa_Pomorskiego [dostęp: 2 września 2022]

⁴² *900 Jahre Haus Württemberg*. Hrsg. R. Uhland. 3. Aufl. Stuttgart 1985, s. 158.

rządzonym na potrzeby tego wielkiego śląsko-łużyckiego rodu. Ma przy tym duże znaczenie poznawcze, ponieważ poszerza ono wiedzę na temat jego członków i ich koligacji przed wywyższeniem linii lasocińskiej i starowichowskiej do rangi wolnych panów (Freiherr) i powstaniem ordynacji pszczyńskiej i żarsko-trzebielskiej w 1561 roku. Dzięki temu źródłu odkrywa się przedstawiciele nieznanego dotąd w opracowaniach generacji prapradziadków Zygryda II, żyjących w pierwszej połowie XVI wieku, w tym zagadkową postać Henryka von Promnitz, występującego w tym zestawieniu aż dwa razy.

Omawiana tablica, przy analizowanym już przez badaczy przeznaczeniu mapy Hindenberga, nie tylko upamiętniała postać barona, akcentując jego szerokie śląskie, arystokratyczne parantele (większość spokrewnionych z nim rodów miała się doczekać tytułów hrabiowskich), ale także stanowiła swoiste świadectwo jego społecznego statusu, arystokratycznej godności oraz starożytności rodu Promnitzów. Jak można sądzić, elementy te miały w tamtej epoce znaczenie przy różnych działaniach majątkowych bądź spadkowych, dla których to celów została sporządzona sama mapa. Dodajmy jeszcze, że historia dopisała swoistą puentę do drzewa genealogicznego Zygryda II, ponieważ na skutek przedwczesnej śmierci jego jedyne go syna Weikharda nie pozostawił on bezpośredniego spadkobiercy, a tym samym na jego osobie wymarła tworząca się nowa linia pszczyńska rodu (tj. panujących wyłącznie w pszczyńskim wolnym państwie stanowym). Po baronie pozostał ten skromny, ale cenny pomnik, niebędący zresztą jego apoteozą, który – przywrócony dzięki konserwacji współczesnej nauce – powinien się stać przyczynkiem do podjęcia solidnych badań nad genealogią Promnitzów.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie:
zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie.

Źródła drukowane

- Cramer U.J.: *Der Bey dem schlesischen Ober- und Fürsten-Recht, Die Herrschafft Plesse...* Breslau 1738–1739.
- Estor Johann Georg: *Auserlesene kleine Schriften*. Bd. 3. Ausg. 2. Giessen 1753.
- Grosses vollständiges Universal Lexicon*. Bd. 29. Leipzig–Halle 1741.
- Krause Theodor: *Miscellanea Gentis Schaffgotschanae*. [b.m.w.] 1715.
- Kundmann Johann Christian: *Silesii in nummis oder Berühmte Schlesier in Müntzen so durch Grosse Helden-Thaten durch hohe und wichtige Amts-Würden, oder Gelehrsamkeit und Schriften, Ihren Nahmen unvergesslich gemacht*. Bd. 3. Breslau–Leipzig 1738.
- Lucae Friderico: *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien*. Bd. 2. Franckfurt am Mayn 1689.
- Magnus Johann Samuel: *Historische Beschreibung der Hoch-Reichs-Gräfflichen Promnitzischen Residenz-Stadt Sorau in der Niederlausitz...* Leipzig 1710.

- Schaeffer Henryk Wilhelm: *Kronika wolnego państwa stanowego a od 1827 r. księstwa pszczyńskiego*. Cz. 1–2. Pszczyna 1997.
- Sinapius Johannes: *Schlesischer Curiositäten Erste Vorstellung, Darinnen die ansehnlichen Geschlechter Des Schlesischen Adels...* Bd. 1. Leipzig 1720; Bd. 2. Leipzig–Breslau 1728.
- Sommersberg Friedrich Wilhelm: *Scriptores Rerum Silesiacarum*. Leipzig 1730.
- Zedlitz-Neukirch Leopold: *Neues preussisches Adels-Lexicon oder genealogische und diplomatische Nachrichten*. Bd. 4. Leipzig 1842.

Literatura

- Błażek Conrad: *Der Abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien*. Theil. 1. *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch*. Nürnberg 1887.
- Boetticher Walter: *Geschichte des Oberlausitschen Adels und seiner Güter 1635–1815*. Bd. 2. Görlitz 1913.
- Chrzanowski Tadeusz, Kornecki Marian: *Sztuka Śląska Opolskiego. Od średniowiecza do końca XIX wieku*. Kraków 1974.
- Europäische Stammtafeln*. Bd. 4. Marburg 1961.
- Europäische Stammtafeln. Neue Ausgabe*. Bd. 19. Frankfurt am Main 2000.
- Greiner Piotr: *Bractwo dla mapy. Ratuujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, mapę Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna 2000.
- Greiner Piotr: *Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego*. [W:] *Zaczarowany świat kartografii*. Cz. 1: *Dynastia Plessnensis*. Red. Andrzej Złoty. Pszczyna 2002, s. 14–23.
- Jurek Tomasz: *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*. Poznań 1996.
- Kolenda Johanna: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pless in Oberschlesien*. Dortmund 1979.
- Musiół Ludwik: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994].
- 900 Jahre Haus Württemberg*. Hrsg. Robert Uhland. 3. Aufl. Stuttgart 1985.
- Pilnáček J.: *Rody Starého Slezska*. T. 3. Brno 1991.
- Polak Jerzy: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. 1. Pszczyna 2007 (wyd. 2, Pszczyna 2022, niecytowane).
- Polak Jerzy: *Właściciele Pszczyny i pszczyńskiego wolnego państwa stanowego oraz książęta pszczyńscy. Sylwetki*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. T. 1. Pszczyna 2014, s. 228–292.
- Praschma Hans: *Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*. Falkenberg 1929.
- Sękowski Roman: *Herbarz szlachty śląskiej: informator genealogiczno-heraldyczny*. T. 1–6. Katowice 2005–2011.
- Silva Rerum Soraviensium. Studia i szkice z dziejów dawnych Żar*. Red. Edward Białek, Łukasz Bieniasz, Marek Biszczyński. Wrocław 2014.
- Strzyżewski Wojciech: *Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie głogowskim (XVI–XVIII wiek)*. Warszawa 2009.

Szaflarski Józef: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. Julian Janczak, Zbigniew Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–25.

Weltzel Augustin: *Geschichte des edlen, freiherrlichen und gräflichen Geschlechts Praschma*. Ratibor 1883.

Worbs Johann Gottlob: *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*. Sorau 1826.

Netografia

pl.wikipedia.org/wiki/Wielka_Mapa_Księstwa_Pomorskiego [dostęp: 2 września 2022]

WACŁAW GOJNICZEK
 waclaw.gojniczek@us.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-3790-134X>
 Uniwersytet Śląski w Katowicach

Elementy heraldyczne mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreea Hindenberga z 1636 roku

Abstrakt

W dorobku śląskiej kartografii poczesne miejsce zajmuje rękopiśmienna mapa Andreea Hindenberga datowana na 1636 rok. Jednym z elementów mapy, o którym niewiele dotąd napisano, są herby, ważny symbol w życiu szlachty i władców w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych. Mapa A. Hindenberga w warstwie heraldycznej jest dziełem nieukończonym. Prace zostały wstrzymane być może ze względu na zagrożenie działaniami wojennymi, gdyż wówczas trwała wojna trzydziestoletnia (1618–1648), a Górny Śląsk był istotnym teatrem walk. Herby zostały narysowane w otoku wzdłuż górnego oraz lewego i prawego boków mapy. Autor zabytku zaplanował wymalowanie i opisanie 47 herbów. Najpierw rozplanowano kartusze herbowe (otoczone wieńcem, najpewniej laurowym), w których umieszczono tarczę herbową, koronę i labry oraz wykonano podpisy obejmujące imię, nazwisko i predykat szlachcica, a także numery kopców granicznych. Niestety proces destrukcji mapy w opisywanym aspekcie jest znaczny i utrudnia identyfikację tego niezwykłego fryzu herbowego. Herbów wymalowano ledwie kilka, o wiele więcej wprowadzono nad tarczą herbową opisów przynoszących dane personalne szlachciców, których herby planowano namalować. Niestety kilka tarcz herbowych pozostało nieopisanych.

Słowa kluczowe: herby, mapa Andreea Hindenberga

Heraldische Elemente der Karte der Freien Standesherrschaft Pleß von Andreas Hindenberg aus dem Jahr 1636

Die handschriftliche Karte von Andreas Hindenberg aus dem Jahr 1636 nimmt eine herausragende Stellung in der schlesischen Kartographie ein. Ein Element der Karte, über das bisher wenig geschrieben wurde, sind die Wappen, ein wichtiges Symbol im Leben der Adligen und Herrscher im Mittelalter und in der Neuzeit. Die Karte von A. Hindenberg stellt auf der heraldischen Ebene ein unvollendetes Werk dar. Möglicherweise wurden die Arbeiten aufgrund drohender Kampfhandlungen im Zusammenhang mit dem Dreißigjährigen Krieg (1618–1648) unterbrochen, immerhin war Oberschlesien ein wichtiger Kriegsschauplatz. Die Wappen wurden in einer Umrandung entlang der oberen, linken und rechten Seite der Karte eingezeichnet. Der Autor des Denkmals plante, 47 Wappen zu malen und zu beschreiben. Zunächst wurden die Wappenkartuschen (umgeben von einem Kranz, höchstwahrscheinlich

einem Lorbeerkranz) angelegt, in denen das Wappenschild, die Krone und das Laubwerk platziert wurden, und die Unterschriften mit dem Namen, dem Nachnamen und dem Prädikat des Adligen sowie die Nummern der Grenzhügel angebracht. Leider ist der Zerstörungsprozess der Karte unter dem beschriebenen Aspekt beträchtlich und erschwert die Identifizierung dieses bemerkenswerten Wappenfrieses. Nur einige der Wappen wurde aufgemalt, vielmehr wurden über den Wappenschilden Beschreibungen persönliche Daten der Adligen aufgebracht, deren Wappen noch gemalt werden sollten. Leider blieben mehrere Wappenschilde unbeschrieben.

Schlüsselbegriffe: Wappen, Andreas Hindenbergs Karte

Heraldic elements of Andreas Hindenberg's map of the Free State of Pszczyna from 1636

Andreas Hindenberg's manuscript map, dating from 1636, has a prominent place among the products of Silesian cartography. One element of the map about which little has been written so far is coats of arms, an important symbol for the nobility and rulers in the Middle Ages and in modern times. As far as its heraldic aspects are concerned, A. Hindenberg's map is an unfinished work. The work was halted, perhaps because of the threat of war, as the Thirty Years' War (1618–1648) was in progress at the time, and Upper Silesia was an important war theatre. The coats of arms were drawn in the border along the top and left and right sides of the map. The author planned to paint and describe 47 coats of arms. Firstly, the coat of arms cartouches (surrounded by a wreath, most likely a laurel one) was laid out, in which the shield of the coat of arms, a crown, and the mantling was placed. Next, descriptions were added that included the name, surname, and predicate of the nobleman, as well as the numbers of the border mounds. Unfortunately, the degree of destruction in this aspect is considerable, which renders the identification of this coat of arms frieze difficult. Only a few coats of arms were painted, and many more descriptions were placed over the shield, which gives personal details of the noblemen whose coats of arms were planned to be painted. Unfortunately, several shields have no description.

Keywords: coats of arms, Andreas Hindenberg's map

W dorobku śląskiej kartografii poczesne miejsce zajmuje rękopiśmienna mapa Andreasa Hindenberga datowana na rok 1636. Wielość i różnorodność informacji, jakie można z niej wydobyć, pozwalają na istotne poszerzenie wiedzy w wielu dziedzinach, nie tylko o państwie pszczyńskim. Mapa była już wielokrotnie przedmiotem dociekań badaczy z różnych dziedzin nauki. Przede wszystkim powstały prace o samej mapie pisane z perspektywy historyka¹ i kartografa². W ciągu ostatnich kilku lat pojawiły się również prace popularyzujące mapę oraz informujące o potrzebie poddania jej konserwacji³. Jednym z elementów mapy, o którym niewiele dotąd napisano, są herby, ważny atrybut życia szlachty i władców w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych. W dotychczasowej literaturze poświęconej tej mapie dla przykładu omówiono zaledwie jeden herb, nie zainteresowano się innymi oraz opisami do herbów umieszczonymi nad wieńcami laurowymi⁴.

Do niniejszego opracowania wykorzystano fotografie mapy Hindenberga wykonane w 1905 roku podczas ówczesnych prac konserwatorskich⁵ oraz aktualnie zrobione po zakończeniu konserwacji zabytku⁶, a także udostępnione przez Karolinę Komstę-Sławińską, jedną z konserwatorek uczestniczącą w pracach konserwatorskich mapy, fotografię rekonstrukcji mapy oraz e-mail do autora z 18 października 2021 roku w sprawie herbów na mapie Hindenberga⁷. Dla jasności wykładu nadano herbom numerację. Dla górnej części mapy wprowadzono literę G oraz kolejne numery, licząc od lewej. Podobnie postąpiono w przypadku bocznych otoków – litera L oznacza lewy bok, zaś litera P prawy bok mapy, a kolejne herby otrzymały numery, licząc od góry.

¹ J. Kolenda: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pleß in Oberschlesien*. Dortmund 1979; L. Musioł: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994]; P. Greiner: *Granice wolnego państwa pszczyńskiego w świetle źródeł kartograficznych*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” 2000, nr 2, s. 25–34; A. Barciak: *Mapa Andreasa Hindenberga z 1636 r. jako źródło do dziejów ziemi pszczyńskiej*. [W:] *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metoda badań, dydaktyka*. Red. Aleksandra Jaworska, Robert Job. Warszawa 2013, s. 253–262.

² J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (mapa ziemi pszczyńskiej Andreaja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. Julian Janczak, Zdzisław Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54.

³ A. Złoty: *Powiat pszczyński w dawnej kartografii*. Pszczyna 2006, s. 94–104; A. Krochmal: *Mapa Księstwa Pszczyńskiego 1636 r.* [W:] *Pamięć Polski. Lista krajowa programu UNESCO „Pamięć Świata*. Warszawa 2021, s. 41–46.

⁴ L. Musioł: *Zabytkowa...*, s. 17; J. Kolenda: *Die Ichnoorthographia Plesniaca ...*, s. 127.

⁵ Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej: AP Pszczyna), zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie (dalej: AKP), sygn. XVIII 5a.

⁶ D. Jutrzenka-Supryn, J. Czuczko, K. Komsta-Sławińska, T. Koziół: *IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich*. Toruń 2020 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii).

⁷ Informacje na temat techniki wykonania herbów oraz prac konserwatorskich zawdzięczam pani Karolinie Komście-Sławińskiej w przesłanym do mnie e-mailu z 18 października 2021 r. wraz z fotografią rekonstrukcji mapy, która jest zamieszczona w artykule publikowanym w niniejszym wydawnictwie: J. Czuczko, D. Jutrzenka-Supryn, K. Komsta-Sławińska: *Po latach nieobecności. Realizacja projektu konserwacji restauracji mapy IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku* (zob. s. 24, il. 1). Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować za okazaną pomoc.

Pierwsze pytanie, jakie należy postawić to, dlaczego Andreas Hindenberg był zainteresowany uwzględnieniem herbów szlachty pszczyńskiej? Oczywiście nie był to zabieg upiększający mapę, tylko element dający komplementarny obraz państwa pszczyńskiego za panowania Zygryda II barona von Promnitz. W epoce feudalnej szlachta odgrywała istotną rolę we współrzędzeniu w ramach ustroju monarchii stanowej. W ówczesnych śląskich księstwach i państwach stanowych uczestniczyła w zarządzaniu poprzez zgromadzenie stanowe, a w otoczeniu władcy zdecydowana większość doradców i urzędników wywodziła się właśnie spośród tej warstwy społecznej. Tak też było w pszczyńskim państwie stanowym, gdzie na zamku w Pszczynie odbywały się sejmiki ziemskie szlachty pszczyńskiej oraz roki sądu ziemskiego. Sejmik tworzyli wszyscy posesjonaci z państwa pszczyńskiego. Najważniejszymi urzędnikami byli starosta pszczyński, sędzia ziemski i właśnie najważniejsi ziemscy urzędnicy, którzy wspólnie tworzyli radę pana stanowego, a więc ciało wspierające go w zarządzaniu państwem. Przy opracowywaniu koncepcji mapy należało więc uwzględnić najważniejszych urzędników Promnitz oraz wszystkich szlacheckich posesjonatów, a także herb pana stanowego⁸.

Andreas Hindenberg przystępując do pracy nad mapą wiedział, że zostaną na niej umieszczone herby i ile należy ich narysować. Najpewniej liczba herbów odpowiadała liczbie majątków ziemskich, a ich ewidencję dostarczyła kancelaria pana stanowego. Tarcze herbowe zostały narysowane wzdłuż czterech boków mapy. Pierwszą informację na temat liczby herbów umieszczonych na mapie podał profesor Josef Partsch w opracowaniu z 14 maja 1904 roku (choć na fotografiach z 1905 r. widocznych jest 14 tarcz!). Stwierdził on, że wzdłuż lewego boku znajduje się 17, górnego boku 12 i prawego boku 17 tarcz herbowych. Z całą pewnością pominął herb Promnitzów, który można dodać do tarcz umieszczonych wzdłuż górnego boku. W sumie wraz z herbem Promnitzów było ich 47⁹. W dotychczasowej literaturze padały różne ich liczby. Ludwik Musioł twierdził, że tarcz herbowych było 43¹⁰, zaś Johanna Kolenda, że 46¹¹. Po najnowszej konserwacji i przeprowadzonej rekonstrukcji ich liczba wynosi 46. Gdyby uwzględnić przypuszczenie konserwatorów, że wzdłuż dolnej krawędzi widoczne są fragmenty 16 herbów, zlokalizowane po prawej stronie wstęgi, to nie można wykluczyć, że znajdowały się również symetrycznie po lewej stronie wstęgi. Duży zakres zniszczeń nie pozwala jednak tego potwierdzić¹². Liczba herbów umieszczonych na mapie wraz z dolnym bokiem znacznie przekracza liczbę majątków ziemskich w państwie pszczyńskim, więc nasuwa się jedyna ostroż-

⁸ M. Ptak: *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*. [W:] *Studia historycznoprawne*. Red. A. Konieczny. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1692, Prawo CCXL). Wrocław 1994, s. 105–153.

⁹ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 40.

¹⁰ L. Musioł: *Zabytkowa...*, s. 17; za nim J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa ...*, s. 31–32; P. Greiner: *Granice wolnego stanowego państwa ...*, s. 30; a ostatnio D. Jutrzenka-Supryn, J. Czuczko, K. Komsta-Sławińska, T. Kozielec: *ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego...*, s. 14.

¹¹ J. Kolenda: *Die Ichmoorthographia Plesniaca ...*, zał. II (rekonstrukcja mapy – obliczenia własne).

¹² Patrz w tym tomie J. Czuczko, D. Jutrzenka-Supryn, K. Komsta-Sławińska: *Po latach nieobecności ...*, przed przypisem numer 16, s. 15–46; e-mail Karoliny Komsty-Sławińskiej z 12 września 2022 r. do Barbary Kalinowskiej-Wójcik.

na hipoteza, niemożliwa do zweryfikowania, że te herby mogły należeć do szlachty nieposesjonatów.

Dzisiaj na trzech bokach widocznych jest 46 tarcz herbowych. Na górnym boku mapy znajduje się 13 herbów. Od lewej strony 6, potem następował herb Promnitzów – znacznie większy i niżej umieszczony oraz ponownie 6 herbów szlacheckich. Natomiast na lewym boku umieszczono 16 herbów, zaś na prawym 17. W dolnym boku mogło się znajdować 16 herbów lub więcej, ale ten fragment pomijam w dalszych rozważaniach ze względu na prawie całkowitą destrukcję tej części mapy. Można dodać jeszcze, że w 1904 roku wspomniany już J. Partsch nie napisał o herbach umieszczonych w dolnym boku, zapewne z powodu ubytków w tej części mapy. Istnieje więc różnica pomiędzy liczbą tarcz herbowych z 1904 roku a ostatnią konserwacją. Brakuje dzisiaj jednej tarczy herbowej. Wydaje się, że dane podane przez J. Partscha o 46 herbach, do których należy jeszcze dodać herb Promnitzów, są bardzo wiarygodne, bowiem proces destrukcji mapy w początkach XX wieku nie był tak posunięty, jak ponad sto lat później. Niestety nie można wskazać miejsca na lewym boku mapy i konkretnego arkusza, na którym znajdowała się brakująca dzisiaj tarcza. Chociaż można domniemywać, że problem tkwi w ubytkach mapy. Arkusz 4 ma najpewniej ubytek w dolnej części, bowiem na arkuszu 7, w miejscu gdzie styka się z arkuszem 4, zachował się jedynie fragment tarczy. Na arkuszu 4 brak śladów brakującej części opisywanej tarczy. Z tego względu nasuwa się hipoteza, czy w tym miejscu nie brakuje pasa mapy o szerokości niecałych dwóch tarcz herbowych (kilku centymetrów)? Druga ewentualność jest następująca: brakująca tarcza mogła znajdować się na arkuszu 7, co można wnosić na podstawie porównania 7 arkusza z 4 tarczami z leżącym po prawej stronie mapy 9 arkuszem, na którym wyrysowano 5 tarcz. Pewne jest, że brakująca tarcza znajdowała się niżej od tarczy L5, którą opisał wspomniany J. Partsch również jako piątą tarczę od góry¹³. Przedstawione wątpliwości spowodowały, że na załączonym schemacie uwzględniono jedynie 16 tarcz herbowych.

Herby zostały umieszczone na wstędze o szerokości 95 mm, widocznej do dzisiaj tylko na trzech bokach mapy. Wstęga została narysowana piórem, atramentem żelazowo-galusowym¹⁴. Każdy z planowanych herbów składał się z następujących elementów: z owalnego najpewniej wieńca laurowego o wymiarach

II. 1. Herb Kozłowskich z Kozłowa z mapy A. Hindenberga (fot. Katarzyna Kwaśniewicz)

¹³ AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 40.

¹⁴ E-mail K. Komsty-Sławińskiej z 18 października 2021 r.

55 × 75 mm¹⁵, w którym umieszczono tarczę herbową o wymiarach 29 × 24 mm wraz z koroną i labrami o wymiarach (wraz z tarczą) 42 × 40 mm, w przypadku wymalowanego herbu to 55 × 45 mm (herb Kozłowski).¹⁶

Pomiary obarczone są błędem (+/- 2 mm), co wynika ze stanu zachowania mapy oraz z rozciągnięcia się papieru. Opisywany element mapy wykonano w technice druku stemplem (drzeworytniczym) czarną farbą. W czasie prac nad mapą wszystkie wieńce zostały pokolorowane zieloną farbą (miedzianką), która dzisiaj z powodu degradacji pigmentu zmienia barwę na brązowy. Złotym kolorem pokryto korony nad herbami, lecz i w tym wypadku zachowały się jedynie ślady tej barwy¹⁶. Dzisiaj widoczne są dokończone dwa identyczne herby (G6, G13), które na tarczy mają wymalowane figury herbowe: trzy wieże na czerwonym tle¹⁷. Figury herbowe narysowano atramentem żelazowo-galusowym, zaś tło tarczy pokolorowano farbą na bazie najpewniej cynobru¹⁸. Podobnie wyrysowano figury herbowe na herbie Promnitzów, tu jednak kolory są w znacznym stopniu zatarte. Widoczna jest jedynie czerwień na labrach i klejnocie¹⁹. Czwararty herb, który wówczas wymalowano (G8), dzisiaj nie istnieje, a widoczny jest na zdjęciach z 1905 roku. Na pewno na tarczy umieszczono figury herbowe i powtórzono je w klejnocie. Herb ten najpewniej został pokolorowany, co nie jest widoczne na czarnobiałej fotografii²⁰.

Prawdopodobnie pozostałe herby nie zostały wykończone, tzn. nie narysowano figur herbowych, klejnotu i nie pokolorowano tarczy. Konserwatorki stwierdziły, że nie widać żadnych śladów koloru czy figur herbowych. Herby wyglądają, jakby nie były nigdy dokończone, nawet w tych miejscach, gdzie lico papieru nie uległo starciu. Nad każdym wieńcem umieszczono dopisek piórem i inkaustem żelazowo-galusowym przynoszący informację o właścicielu herbu i czasami majątku, który był jego własnością. Natomiast pod wieńcem umieszczono informację o kopcach granicznych z ich numeracją²¹. Dzisiaj te wiadomości można odczytać w całości jedynie w przypadku kilku herbów oraz częściowo w przypadku kilku następnych. Większość jest jednak nieczytelna. Prawdopodobnie 7 herbów umieszczonych w prawej dolnej części mapy (P11–P17) nie zostało opatrzone dopiskami nad herbami, ponieważ podczas prac konserwatorskich w świetle UV, które powinno pokazać ślady atramentu mimo zniszczeń, nie odnaleziono ich²².

W związku z tym rodzą się kolejne pytania: dlaczego mapa nie została dokończona, co się stało, że zarzucono pracę nad herbami na mapie? Możliwe, że złożyło się na to kilka przyczyn:

- 1) czas, w którym mapa była rysowana, nie był sprzyjający, ponieważ w Europie i na Śląsku toczyła się od 1618 roku wojna zwana potem trzydziestoletnią

¹⁵ D. Jutrzenka-Supryn, J. Czuczko, K. Komsta-Sławińska, T. Kozielec: *IXNOOPΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIA-CA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego...*, s. 14.

¹⁶ E-mail K. Komsty-Sławińskiej z 18 października 2021 r.

¹⁷ Szerzej na ich temat w dalszej części artykułu.

¹⁸ E-mail K. Komsty-Sławińskiej z 18 października 2021 r.

¹⁹ Tamże.

²⁰ AP Pszczyzna, AKP, sygn. XVIII 5a.

²¹ L. Musioł: *Zabytkowa...*, s. 17; za nim J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa ...*, s. 31.

²² E-mail K. Komsty-Sławińskiej z 18 października 2021 r.

(1618–1648). Możliwe, że prace zablokowała perspektywa zbliżającej się kolejnej kampanii wojennej na Śląsku, więc pojawiły się sprawy ważniejsze²³;

- 2) być może kłopotliwe było gromadzenie danych o właścicielach ziemskich, którzy w tym czasie mogli znajdować się poza miejscem zamieszkania lub następowały częste zmiany własności oraz dzielenie dotychczasowych majątków na mniejsze. Wprawdzie posesjonaci byli zobowiązani do stawienia się na obrady sejmiku i to był najlepszy moment do zobligowania ich do przygotowania wizerunków ich herbów. Działalność sejmiku i sądu ziemskiego w czasie działań wojennych bądź okupacji mogła zostać zawieszona i w księgach nie rejestrowano kontraktów kupna-sprzedaży majątków ziemskich²⁴;
- 3) w przypadku drobnej szlachty, która posiadała niewielkie majątki ziemskie, mogła ona nie znać swoich herbów lub barw stosowanych na ich herbach.

Przystępując do rekonstrukcji herbów z mapy pszczyńskiej z 1636 roku, wykorzystano schemat przygotowany przez Piotra Boronia, opracowany na podstawie rekonstrukcji mapy wykonanej przez Karolinę Komstę-Sławińską.

Schemat uwzględnia również arkusze, na których zostały zlokalizowane herby zgodnie z najnowszą ich numeracją. Blazonowanie herbów podano jedynie wówczas, gdy na herbie były widoczne figury herbowe i kolory. W innych przypadkach, gdy powiodła się identyfikacja szlachcica na podstawie opisu nad tarczą, zrezygnowano z opisu herbu tej rodziny z powodu występujących różnic w źródłach i literaturze heraldycznej.

G 1	G 2	G 3	G 4	G 5	G 6	G 7	G 8	G 9	G 10	G 11	G 12	G 13
L 1						G 7						1 P
L 2												2 P
L 3					1		2	3				3 P
L 4												4 P
L 5												5 P
L 6												6 P
L 7												7 P
L 8					4			6				8 P
L 9												9 P
L 10												10 P
L 11												11 P
L 12						7		9				12 P
L 13												13 P
L 14												14 P
L 15												15 P
L 16					10			12				16 P
												17 P

II. 2. Schemat układu herbów na mapie A. Hindenberga (opracował Piotr Boroń)

Herby na górnym boku mapy

Herb G3 (arkusz 1)

Z opisu nad tarczą herbową można odczytać jedynie: *Herr [...] Woschist*. Czytelne ostatnie słowo najpewniej należy identyfikować z nazwą miejscowości i prawdopodobnie chodzi o Woszczyce. Wieś ta w pierwszej połowie XVII wieku pozostawała

²³ J. Polak: *Pszczyna w okresie habsburskim 1517–1740*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. T. 1. Pszczyna 2014, s. 157–159.

²⁴ Procedura była następująca: w momencie spisania kontraktu-sprzedaży spisywano go w trzech egzemplarzach. Po jednym dla kupującego i sprzedającego, natomiast trzeci składano w kancelarii pana stanowego, gdzie jego treść rejestrowano w księdze z datą konfirmacji, zaś złożony dokument trafiał ad acta. W przypadku państwa pszczyńskiego tego typu dokumentacja znajduje się w X grupie akt ksiąg pszczyńskich (AP Pszczyna, AKP, sygn. X 315 – X 446).

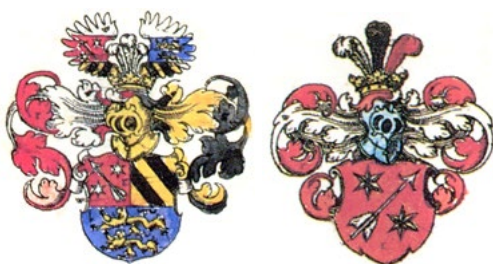
w rękach Woszczyckich z Woszczyc, a w interesującym okresie dziedzicami wsi byli bracia Bernard i Franciszek²⁵.

II. 3. Herb Kozłowskich z Kozłowa z herbarza Siebmachera z 1605 roku (źródło: *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*. Hrsg. H. Appuhn. Bd. 1. Ausg. 2. Dortmund 1989, tabl. 73)

Herb G6 (arkusz 2)

Praktycznie kompletnie zachowany kolorowy herb rodziny Kozłowskich z Kozłowa. W polu czerwonym mur srebrny z dwoma wieżami, w klejnocie powtórzone figury herbowe. Identyczne herby Kozłowskich umieszczono w dwóch śląskich herbarzach z epoki²⁶. Nad herbem dopisano: *Herr Stenzell Kozlowsky*. Stanisław Kozłowski był najpewniej synem Walentego i bratem Marcina (opisanego niżej)²⁷. Siedział na dziale Rudolftowic. W źródłach pojawił się w 1628 roku, kiedy brał udział w hołdzie składanym przez szlachtę nowemu władcy²⁸. Pojawił się jeszcze w 1655 roku, kiedy sprzedął swoje dobra²⁹. Tej ostatniej informacji nie udało się zweryfikować.

II. 4. Herby Promnitzów: rodowy i baronowski (źródło: *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*. Hrsg. H. Appuhn. Bd. 1. Ausg. 2. Dortmund 1989, tabl. 29, 56)

Herb G7 (arkusz 2)

Herb Promnitzów, właścicieli pszczyńskiego państwa stanowego, został umieszczony poniżej wstęgi ze szlacheckimi herbami, w środku górnej części mapy. Jest dwa, może trzy razy większy od pozostałych. Widoczne są ślady koloru czerwonego na tarczy herbowej, a zwłaszcza labrach. Tarcza dwudzielna w pas. W górnym polu dwa mniejsze: w prawym na czerwonym tle ukośna strzała z dwoma srebrnymi gwiazdami, zaś w lewym na tle złotym dwa ukośne czarne pasy. W pasie dolnym dwa złote lwy na błękitnym tle³⁰.

²⁵ B. Kloch: *Stosunki własnościowe*. [W:] *Dzieje Orzesza*. Orzesze 2002, s. 59.

²⁶ *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*. Hrsg. H. Appuhn. Bd. 1. (Ausg. 2) Dortmund 1989, tabl. 73 (podpis pod herbem *Die Kozlowsky*); taki sam herb w herbarzu tzw. Goczałkowskich z początku XVII w. zob. Książnica Cieszyńska w Cieszynie (dalej KC Cieszyn), Biblioteka ks. L.J. Szersznika. Rękopisy (dalej BLJS), sygn. V IX 16, k. 25a.

²⁷ J. Pilnáček: *Rody starého Slezska*. Wyd. 3. Brno 2010, s. 20 (nr 480).

²⁸ AP Pszczyna, AKP, sygn. II 469, s. 1.

²⁹ Cz.T. Witowski: *Herbarz pszczyński. Księga ziemian, rycerzy, władyków i panoszy wolnego pszczyńskiego państwa stanowego od XVI do XVIII wieku (próba prezentacji problemu)*. Pszczyna 1998, s. 29. Do tego opracowania należy jednak podchodzić ostrożnie, zawiera bowiem wiele błędów.

³⁰ W. Strzyżewski: *Herby rodziny von Promnitzów*. [W:] *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. Red. T. Jaworski, S. Kocioł. (Zielonogórskie Studia Łużyckie. T. 7). Zielona Góra 2011, s. 31–37.

Identyczny herb można odnaleźć w śląskich herbarzach z XVII wieku³¹. W otoku herbu opis podają za L. Musiołem: (*Sey/fri/d*) von Promnitz, Freyher auf Pless, Soraw, Tribel und Naumburg, her auf Falkenberg und Canterssdorff, Se: Rö: Key: Mai: C am m (erh.). Baron Zygfryd (*1606–†1650) na Pszczynie, Żarach, Trzebieli i Nowogrodzie (Bobrzańskim), pan na Niemodlinie i Kantorowicach, szambelan cesarski w 1623 roku przejął na własność państwo pszczyńskie, ale cesarską sankcję uzyskał wraz z osiągnięciem wieku sprawczego w 1629 roku. Pozostał panem na Pszczynie do śmierci w 1650 roku³².

Herb G8 (arkusz 2)

Dzisiaj już nie istnieje, w tym miejscu mapa po konserwacji ma znaczne ubytki. Natomiast na jej zdjęciach z 1905 roku widoczny jest herb przedstawiający trzy sznury związane w ósemkę i stykające się w środku oraz te same figury herbowe w klejnocie³³, a więc herb Kiczka (zwany również Kietlicz), który należy blazonować następująco: trzy złote powrozy związane w ósemkę i stykające się w środku na błękitnej tarczy. Zachowały się dwa kolorowe herby Kiczka ze Śląska z pierwszej połowy XVII wieku. Różnią się one w stosunku do herbu z mapy figurą herbową umieszczoną w klejnocie. W obu wizerunkach znajdują się tam strusie pióra złoto-błękitne³⁴. Niestety opis herbu jest zatarty. Herbem tym pieczętowało się wiele rodzin rodu Kiczków żyjących na Śląsku. Prawdopodobnie ten herb należy przypisać Piotrowi Zygotowi ze Słupska, panu na Pielgrzymowicach (do 1637)³⁵ oraz Bziu, który w tym czasie był sędzią ziemskim w państwie pszczyńskim (potwierdzone w 1637 i 1643 r.)³⁶.

II. 5. Herb Żegotów ze Słupska z herbarza Siebmachera z 1605 roku (źródło: *Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*. Hrsg. H. Appuhn. Bd. 1. Ausg. 2. Dortmund 1989, tabl. 73)

Herb G9 (arkusz 3)

Poza tarczą herbową i labrami na niemieckich fotografiach oraz współczesnych brak śladów wyrysowania herbu. Z dawnego opisu do herbu można odczytać *iusky auff Pawlowitz*, a więc najpewniej chodzi o wieś Pawłowice. W pierwszej połowie

³¹ *Johann Siebmachers Wappenbuch ...*, tabl. 29 (podpis pod herbem *Promnitz*), tabl. 56 – herb rodowy Promitów; taki sam herb w herbarzu tzw. Goczałkowskich z początku XVII w. Zob. KC Cieszyn, BLJS, sygn. V IX 16, k. 28b (podpis pod herbem *P[anuw] Promniczuw*).

³² J. Polak: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. 1. Pszczyna 2007, s. 113.

³³ AP Pszczyna, AKP, sygn. XVIII 5a.

³⁴ *Johann Siebmachers Wappenbuch ...*, tabl. 73 (podpis pod herbem *Die Zyganer*); taki sam herb w herbarzu tzw. Goczałkowskich z początku XVII wieku. Zob. KC Cieszyn, BLJS, sygn. V IX 16, k. 23b.

³⁵ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 399, k. 44.

³⁶ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 114; zob. też Z. Orlik: *Gmina Pawłowice. Szkice z dziejów*. Pawłowice 1994, s. 84.

XVII wieku majątek ten należał do zacnej rodziny Pawłowskich z Pawłowic. W czasach powstawania mapy był nim Piotr Pawłowski herbu Leliwa³⁷.

Herb G10 (arkusz 3)

Na mapie po konserwacji widoczny jest napis: *Herr Franz Kon[...] von [...] z Tarnowic // und Gawrseck*. W przypadku trzeciego wyrazu wyraźne są trzy litery *Kon* – jeżeli to początek nazwiska szlachcica, to wówczas może chodzić o Franciszka Konięckiego z Endowa, który w państwie pszczyńskim posiadał Kopciowice i Zabrzeg. Herb ten został przypisany przez L. Musioła Franciszkowi Promnitzowi, panu na Jedlinie w państwie pszczyńskim, jednak nie potrafię odnieść się do ustaleń L. Musioła. W każdym razie wątpliwe jest, żeby któryś z wyrazów można było odczytać jako Promnitz. Inną identyfikację herbu podała Johanna Kolenda, według której fragment opisu został odczytany: *Herr Franz .....i von Ro.....i Biasowitz und Sawasek*³⁸.

Herb G11 (arkusz 3)

Wygląd herbu identyczny jak we wcześniejszym opisanym herbie. Nad otokiem napis częściowo czytelny: *Herr Wentzell Kamienny [?] [a]uff [...] [...] und [...]*. Jeżeli nie ma błędu w odczycie nazwiska, to wówczas chodzi o Wacława Kamińskiego ze Świętochłowic, właściciela jakiejś wsi koło Mikołowa. W źródłach pszczyńskich wzmiankowany w latach 1628–1643³⁹.

Herb G12 (arkusz 3)

Stan herbu jak wyżej. Nad herbem: *Franz Meleczo [?] auf Klein Rudrutz [?]*. Być może należy identyfikować ten opis ze szlachcicem Franciszkiem Mleczką z Iłownicy, posiadającym również dobra w księstwie cieszyńskim. W państwie pszczyńskim jego własnością była Królówka. Przez wiele lat zasiadał jako asesor w sądzie ziemskim pszczyńskim, a w 1635 roku dzierżył urząd sędziego ziemskiego⁴⁰. W źródłach występuje w latach 1628–1643. Wspominana na mapie *Klein Rudrutz* to najpewniej Mała Rudzica, leżąca w granicach księstwa cieszyńskiego lub raczej Rudziczka w państwie pszczyńskim. Pewne jest, że jako urzędnik ziemski państwa pszczyńskiego pisał się z tej miejscowości w 1635 i 1643 roku⁴¹.

Herb G13 (arkusz 3)

Ostatni z herbów z górnej części mapy należał do Marcina Kozłowskiego z Kozłowa. Jest to jeden z niewielu tak dobrze zachowanych, kolorowych herbów, w opisie identyczny jak w przypadku herbu nr G6. Podpis nad herbem jest następujący: *Herr Merten Kozlowsky auff Ru[doltowitz]*. Właściciel tego herbu, syn Walentego, poślubił Zuzannę Silnicką. Gospodarowali najpierw na Rudoltowicach, a potem

³⁷ Z. Orlik: *Gmina Pawłowice...*, s. 24–25; W 1646 r. występują bracia Wacław, Jerzy i Piotr Pawłowscy. Zob. AP Pszczyna, AKP, sygn. X 395, s. 49.

³⁸ J. Kolenda: *Die Ichmoorthographia Plesniaca...*, s. 127.

³⁹ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 20.

⁴⁰ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 90.

⁴¹ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 9, 90.

Ćwiklicach⁴². Należał do najbardziej wpływowych szlachciców pszczyńskich, był wieloletnim sędzią ziemskim państwa pszczyńskiego⁴³. Zmarł 27 grudnia 1670 roku i pochowano go w krypcie rodzinnej pod kościołem w Ćwiklicach⁴⁴.

Herby na lewym boku mapy

Herb L1 (arkusz 1)

Brak kartusza, ale zachował się opis: *Joachim Zawadsky zu Nider Lazisk*. Szlachcic Joachim Zawadzki z Polanki, z rodziny wywodzącej się z księstwa oświęcimskiego, razem z żoną Anną Petrowiczową z Wietcze gospodarował na Łaziskach, na mapie z 1636 roku zapisano, że jego własność dotyczy jedynie dolnej części wsi, a rok wcześniej pisał się ze Średnich Łazisk⁴⁵. Jego ojciec Krzysztof miał jeszcze dwóch synów: Jana i Wilhelma Waclawa, być może to właśnie Krzysztof dokonał podziału Łazisk na kilka działów⁴⁶.

Herb L5 (arkusz 4)

Nad tarczą herbową można odczytać *Siegmunt von Biberstein von Boyschoff*, a więc z całą pewnością chodzi o przedstawiciela jednej z najznamienitszych rodzin szlacheckich Górnego Śląska, która przez kilka stuleci posiadała wioskę Bojszowy w państwie pszczyńskim. W 1614 roku doszło do podziału wsi pomiędzy braci Jerzego i Zygmunta. Ostatni z nich stał się właścicielem jej górnej części. Wzmiankowany jest w latach 1614–1637⁴⁷. W 1630 roku swojej żonie Róży Ujejskiej z Ujezdu zabezpieczył wiano na swoim majątku⁴⁸. W 1634 roku pisał się z Bojszowych⁴⁹.

Herb L10 (arkusz 7)

Nad kartuszem widnieje napis częściowo zachowany: *von Bieberstein [a]u[f] B[o]yschowy*. Z całą pewnością chodzi o kolejnego przedstawiciela rodziny Bibersteinów z Bojszowych. Fragment, gdzie zapisano imię, jest zatarty. Może chodzić o Kaspra, właściciela kuźni i wsi Rozdzień⁵⁰.

Herb L13 (arkusz 10)

Nad herbem widoczna jest tylko wzmianka o wsi pozostającej własnością szlachcica: *Nider Gardawitz*, czyli Dolne Gardawice. Wieś należała do rodziny Wyplerów

⁴² AP Pszczyna, AKP, sygn. X 298, f. 79–81.

⁴³ 1643 – AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 4; 1644 – tamże, s. 35; 1661 – tamże, sygn. X 298, f. 79–81.

⁴⁴ K. Piotrowiak: *Unikatowy, drewniany kościół w Ćwiklicach powstał w 1466 roku*. <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/unikatowy-drewniany-kościół-w-ćwiklicach-powstał-w-1466-roku> [dostęp: 31 sierpnia 2022].

⁴⁵ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 87.

⁴⁶ U. Zgorzelska: *Z najdawniejszych dziejów*. [W:] *Łaziska Górne. Siedem wieków historii*. Red. A. Stępnia. Katowice 1986, s. 19–20; zob. też J. Pilnáček: *Rody ...*, s. 399 (nr 1992).

⁴⁷ J. Pilnáček: *Rody ...*, s. 46 (nr 169); 1628 – AP Pszczyna, AKP, sygn. XIII 1023, s. 40.

⁴⁸ J. Pilnáček: *Rody ...*, s. 46 (nr 169).

⁴⁹ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 87.

⁵⁰ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 14–17; zob. też J. Pilnáček: *Rody ...*, s. 46 (nr 169).

z Uszyc. Około 1652 roku zmarł Stanisław Wypler, wieloletni właściciel tej wsi⁵¹. Pewne jest, że był posiadaczem Gardawic w 1637 i 1644 roku⁵². Jednak identyfikacja posesjonaty dolnej części wsi jest problematyczna. Dokumentacja dotycząca obrotu tym majątkiem zaczyna się w 1644 roku⁵³, a w księgach ziemskich brak wzmianek na ten temat⁵⁴.

Herb L14 (arkusz 10)

Z opisu nad tarczą herbową można jedynie odczytać: *Frokstein? [...] Kralowka*. Z całą pewnością chodzi o znaną pszczyńską rodzinę Fraksteinów (Fragsteinów) z Naczesławic. Królówka pozostawała własnością Wacława Fraksteina, który również posiadał Borynię. W 1637 roku spisano umowę kupna-sprzedaży pomiędzy Wacławem Fraksteinem a Mikołajem Wyplerem z Uszyc, dotąd mieszkającym w Zorach⁵⁵.

Herby na prawym boku mapy

Z 17 wymalowanych tarcz herbowych jedynie 10 pierwszych licząc od góry (P1 – P10) zostało opisanych. Niestety ich stan zachowania nie pozwolił ustalić nazwiska, predykatu bądź miejscowości pozostającej w posiadaniu szlachcica. Z całą pewnością pozostałe tarcze herbowe z prawej strony mapy nie zostały pomalowane oraz nie wykonano ich opisów. Jak już wspomniano, konserwatorzy potwierdzają, że brak jest wytarcia w tej części mapy.

Domniemane herby

Należy jeszcze dodać, że L. Musioł wspominał również o herbie rodziny von Pükler i drugim herbie Promnitzów, które miały znajdować się przy drzewie genealogicznym w dolnym lewym rogu mapy⁵⁶. W tym fragmencie mapy jednak nie ma żadnych herbów, to ewidentna pomyłka. Z tym faktem podanym przez wybitnego pszczyńskiego historyka łączy się informacja, że drzewo genealogiczne wymalowane w prawym dolnym rogu mapy dotyczy Zygryda II von Promnitsa i jego żony von Pükler⁵⁷, ale małżeństwo zostało zawarte już po stworzeniu mapy. Jest to błąd, ponieważ żoną Zygryda II była baronowa Katarzyna Małgorzata von Redern, primo voto von Kolowrat⁵⁸. Nazwisko Pükler nosiła żona jego ojca Weighardta oraz siostra, która poślubiła przedstawiciela tego rodu. Drzewo genealogiczne przedstawia więc wywód przodków Zygryda II⁵⁹.

⁵¹ J. Wypler: *Przyczynki do historii starogórnośląskiego rodu rycerskiego Wyplerów w byłym Państwie Pszczyńskim / Beiträge zur Geschichte des altoberschlesischen Rittergeschlechts des Wypler In der ehemaligen Herrschaft Pless*. Katowice 1936, s. 56; J. Pilnáček: *Rody ...*, s. 380 (nr 1902).

⁵² J. Wypler: *Przyczynki do historii starogórnośląskiego rodu ...*, s. 39; AP Pszczyna, AKP, sygn. X 292, s. 59.

⁵³ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 345, 346.

⁵⁴ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 291, s. 292.

⁵⁵ AP Pszczyna, AKP, sygn. X 370, f. 1–3.

⁵⁶ L. Musioł: *Zabytkowa...*, 16.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ J. Polak: *Poczet panów i książąt...*, T. 1, s. 127.

⁵⁹ Szerzej na ten temat zob. artykuł J. Polaka: *Drzewo genealogiczne Zygryda II von Promnitsa* w niniejszym tomie.

***

Podsumowując można stwierdzić, że mapa A. Hindenberga z 1636 roku w warstwie heraldycznej jest dziełem nieukończonym. Autor zaplanował wymalowanie i opisanie 47 herbów. Zagadką pozostanie, ile herbów znajdowało się na dolnym boku (16 lub więcej). Ponadto podczas prac nad rekonstrukcją tego wyjątkowego fryzu herbowego okazało się, że brakuje na lewym boku mapy jednej tarczy herbowej. Najpewniej związane jest to z ubytkiem fragmentu 4 lub 7 arkusza mapy. Okazało się, że herby zostały wymalowane jedynie na czterech tarczach herbowych (2 tarcze Kozłowskich z Kozłowa oraz tarcza Zygryda II barona von Promnitzta oraz czwarta dzisiaj już nieistniejąca rodziny Zygotów ze Słupska). Opisy obejmujące dane właściciela planowanego herbu sporządzono dla wszystkich tarcz z górnego lewego boku oraz pierwszych 10 tarcz od góry z boku prawego. Pozostałe 7 nie zostało opisanych. Większość opisanych tarcz miała pod spodem zamieszczone wiadomości o kopcach granicznych i ich numerach.

Gdyby mapa A. Hindenberga została ukończona w warstwie heraldycznej, z całą pewnością stałaby się jednym z najważniejszych źródeł do badań nad heraldyką szlachty śląskiej. Niewiele bowiem mamy dzisiaj tego typu źródeł, najcenniejsze to drukowany herbarz Johanna Siebmachera z 1605 roku i rękopiśmienny herbarz tzw. Goczałkowskich z pierwszej połowy XVII wieku oraz kilkanaście malowanych epitafiów, a także kilka dyplomów herbowych. Podstawowym źródłem są przede wszystkim pieczęcie, a one nie oddają kolorystyki herbów. Niemniej mapa A. Hindenberga przynosi wiadomości o istotnej roli herbów na XVII-wiecznym Śląsku oraz wizerunki herbów rodziny Kozłowskich z Kozłowa oraz baronów Promnitzów, właścicieli pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, pozostaje także interesującą zagadką ze względu na okoliczności swego powstania.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie:

zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie.

Książnica Cieszyńska w Cieszynie:

Biblioteka ks. L.J. Szersznika. Rękopisy.

Dokumenty konserwatorskie – prace niepublikowane

Jutrzenka-Supryn Dorota, Czuczko Jolanta, Komsta-Sławińska Karolina, Koziielec Tomasz, *ΙΧΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA. Mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga, Pszczyna 1636. Zbiory Archiwum Państwowego w Katowicach. Dokumentacja prac konserwatorsko-restauratorskich*. Toruń 2020 (opracowanie dostępne w: Archiwum Katedry Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział VI Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii).

Literatura

- Barciak Antoni: *Mapa Andreasa Hindenberga z 1636 r. jako źródło do dziejów ziemi pszczyńskiej*. [W:] *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metoda badań, dydaktyka*. Red. Aleksandra Jaworska, Robert Job. Warszawa 2013, s. 253–262.
- Greiner Piotr: *Granice wolnego stanowego państwa pszczyńskiego w świetle źródeł kartograficznych*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 2, 2000, s. 25–34.
- Johann Siebmachers Wappenbuch von 1605*. Red. Horst Appuhn. Bd. 1. Ausg. 2. Dortmund 1989.
- Kloch Bogdan: *Stosunki własnościowe*. [W:] *Dzieje Orzesza*. Orzesze 2002, s. 51–64.
- Kolenda Johanna: *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636. Ein Beitrag zur historischen Kartographie der Standesherrschaft Pleß in Oberschlesien*. Dortmund 1979.
- Krochmal Anna: *Mapa Księstwa Pszczyńskiego 1636 r.* [W:] *Pamięć Polski. Lista krajowa programu UNESCO „Pamięć Świata*. Warszawa 2021, b.p.
- Musioł Ludwik: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994].
- Orlik Zygmunt: *Gmina Pawłowice. Szkice z dziejów*. Pawłowice 1994.
- Pilnáček Josef: *Rody starého Slezska*. Wyd. 3. Brno 2010.
- Polak Jerzy: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. T. 1. Pszczyna 2007.
- Polak Jerzy: *Pszczyna w okresie habsburskim 1517–1740*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. T. 1. Pszczyna 2014, s. 228–292.
- Ptak Marian: *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*. [W:] *Studia historycznoprawne*. Red. Alfred Konieczny („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1692, Prawo CCXL). Wrocław 1994, s. 105–153.
- Szaflarski Józef: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. Julian Janczak, Zdzisław Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54.
- Wypler Jan: *Przyczynki do historii starogórnośląskiego rodu rycerskiego Wyplerów w byłym Państwie Pszczyńskim / Beiträge zur Geschichte des altoberschlesischen Rittergeschlechts des Wypker In der ehemaligen Herrschaft Pless*. Katowice 1936.
- Zgorzelska Urszula: *Z najdawniejszych dziejów*. [W:] *Łaziska Górne. Siedem wieków historii*. Red. Andrzej Stępnik. Katowice 1986, s. 13–36.
- Złoty Andrzej: *Powiat pszczyński w dawnej kartografii*. Pszczyna 2006.

Netografia

- Piotrowiak Katarzyna: *Unikatowy, drewniany kościół w Ćwiklicach powstał w 1466 roku*. <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/unikatowy-drewniany-kosciol-w-cwiklicach-powstal-w-1466-roku> [dostęp: 31 sierpnia 2022].

LUCYNA SZANIAWSKA

lucyna-szaniawska@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0002-6861-7248>Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki
im. L. i A. Birkenmajerów PAN

Określenia dokumentu kartograficznego na europejskich mapach regionalnych z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku

Abstrakt

W artykule omówiono stosowanie na mapach regionalnych drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku oznaczeń w języku łacińskim – *tabula*, *descriptio*, *mappa*, *chorographia* oraz w języku niemieckim *tafel*, *landtafel* oraz *abris*. Wybrane przykłady dowodzą, że stosowano je przypadkowo, niezależnie od techniki wykonania (drzeworyt, miedzioryt czy rękopis), a także wielkości, rangi lub skali obrazowania prezentowanego terytorium. Pojęciem *chorographia* określono m.in. wieloarkuszowy dokument kartograficzny z 1568 roku pokazujący teren Bawarii w skali około 1:140 000, jednoarkuszową mapę z 1573 roku okolic Padwy w skali około 1:300 000 i mapę Ameryki Południowej i Środkowej z 1592 roku opublikowaną w skali około 1:30 000 000. Oprócz map opatrzonych konkretnym określeniem omówiono także takie, które oprócz nazwy geograficznej nie miały żadnego elementu tytułowego wskazującego, że jest to artefakt kartograficzny. Zwrócono uwagę na wybrane szczegóły rysunku oddające charakter danego regionu. Liczne przykłady map pokazują kreatywność dawnych twórców w doborze zastosowanych na mapach sygnatur i winiet. W artykule wykazano, że na przełomie XVI i XVII wieku nie było jednolitej „europejskiej” kartografii i w związku z tym zaprezentowano twórców z różnych ośrodków produkcji map i atlasów. Zapewne mapy docierające do właścicieli państwa pszczyńskiego wpłynęły na decyzję opracowania mapy ich dóbr i zaakceptowanie wyboru greckojęzycznego jej określenia *chorographia*, zaczerpniętego od Ptolemeusza.

Słowa kluczowe: mapy regionów, mapy XVI–XVII wieku, *tabula*, *descriptio*, *mappa*, *chorographia*, *tafel*, *landtafel*, *abris*

Kennzeichnung kartografischer Dokumente auf europäischen Regionalkarten der zweiten Hälfte des 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts

Der Aufsatz behandelt die Verwendung der lateinischen Bezeichnungen *tabula*, *descriptio*, *mappa*, *chorographia* und der deutschen Begriffe *tafel*, *landtafel* und *abris* auf Regionalkarten der zweiten Hälfte des 16. und der ersten Hälfte des

17. Jahrhunderts. Die ausgewählten Beispiele zeigen, dass sie wahllos verwendet wurden, unabhängig von der Herstellungstechnik (Holzschnitt, Kupferstich oder Handschrift) oder der Größe, dem Rang oder dem Maßstab der Veranschaulichung des dargestellten Gebiets. So wird der Begriff *chorographia* beispielsweise auf ein mehrblättriges kartographisches Dokument aus dem Jahr 1568 angewandt, das Gebiet Bayerns im Maßstab von etwa 140.000 zeigt, sowie auf eine einblättrige Karte aus dem Jahr 1573 von der Gegend um Padua im Maßstab von etwa 1:300.000 und auf eine Karte von Süd- und Mittelamerika aus dem Jahr 1592, die im Maßstab von etwa 1:30.000.000 veröffentlicht wurde. Neben Karten mit einer spezifischen Bezeichnung wurden auch solche diskutiert, die neben der geografischen Benennung kein Titelement aufweisen, das auf ein kartographisches Artefakt hindeutet. Alle aufgeführten Karten wurden auch im Hinblick auf ihren Informationsgehalt diskutiert. Dabei wurde auf ausgewählte Details der Zeichnung geachtet, die den Charakter der jeweiligen Region widerspiegeln. Zahlreiche Beispiele der Karten zeigen die Kreativität der frühen Künstler bei der Auswahl der Signaturen und Vignetten, die auf den Karten verwendet wurden. Der Aufsatz zeigt, dass es an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert keine einheitliche „europäische“ Kartographie gab und stellt daher Künstler aus verschiedenen Zentren der Karten- und Atlantenproduktion vor. Wahrscheinlich beeinflussten die Karten, die die Herrscher des Standesherrschaft Pleß erreichten, die Entscheidung, eine Karte ihrer Ländereien anzufertigen und die Wahl des griechischen Begriffs *chorographia*, der von Ptolemäus stammt, zu akzeptieren.

Schlüsselbegriffe: Regionale Karten, Karten des 16.–17. Jahrhunderts, *tabula*, *descriptio*, *mappa*, *chorographia*, *tafel*, *landtafel*, *abriss*

Designation of cartographic documents on European regional maps from the second half of the 16th and first half of the 17th century

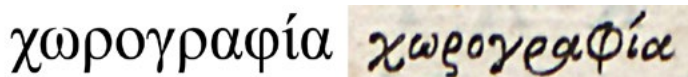
The article discusses the use of designations on regional maps from the second half of the 16th and the first half of the 17th century, including Latin and German terms such as *tabula*, *descriptio*, *mappa*, *chorographia* and *tafel*, *landtafel* and *abriss*, respectively. The selected examples allow for the conclusion that the terms were used randomly, regardless of the production technique (woodcut, copperplate, or manuscript) or the size, status, or scale of the presentation of the territory. Thus, for example, the term *chorographia* could be used to designate a multi-sheet cartographic document from 1568 showing the area of Bavaria at a scale of about 1:140,000, a single-sheet map from 1573 of the area around Padua at a scale of about 1:300,000 and a descriptive map from 1592 of South and Central America, published at a scale of about 1:30,000,000. Apart from maps identified by a specific term, the text also presents such that, apart from the geographical name, it had no title element to indicate that they were cartographic artefacts. All the presented maps are also discussed in terms of their information content. Attention was paid to selected details of the drawing that reflect the region's character. Numerous examples of maps show the creativity of artists in selecting the signatures and vignettes used on maps. The article demonstrates that there was no unified 'European' cartography at the turn

of the 16th and 17th centuries and presents map creators from various map and atlas production centers. It is likely that decision of the owners of the Free State of Pszczyna to use the Greek term *chorographia*, coined by Ptolemy for a map of their estate, was influenced by the maps they had come across before.

Keywords: regional maps, maps of the 16th-17th centuries, *tabula*, *descriptio*, *mappa*, *chorographia*, *tafel*, *landtafel*, *abris*

1. Wprowadzenie

Tytuł mapy pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku został zapisany jako *IXNOOPΘOΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA*¹. Mógłby być zapisany literami greckimi (zob. il. 1) z dodaną nazwą terytorium, którego dotyczy, np.: *χωρογραφία Πλέσνιακα* lub całkiem zlatynizowany jako *Chorographia Plesniaca*. Wybór określenia dokumentu kartograficznego (mapy) nie był przypadkowy i zapewne miał znaczenie dla autora, a także dla zleceniodawcy. Jednak brak konsekwencji w zapisie tytułu powoduje brak całkowitej pewności jego interpretacji. Pomimo tych zastrzeżeń początkową narrację artykułu poprowadzono w kierunku interpretacji zapisu tytułu jako *chorographia*, co zapisane w języku greckim brzmi: *χωρογραφία*.

Il. 1. Zapis słowa chorografia w antycznym języku greckim przedstawiony współczesnym krojem pisma oraz czcionką użytą przez Petrusa Bertiusa *Theatri Geographiae Veteris...* w edycji z lat 1618–1619

Pojęcie chorografii z czasów starożytnych zachowało się w traktatach Pomponiusa Meli (około 1 – około 100) *De situ orbis libri tres*² oraz Klaudiusza Ptolemeusza (100 – około 168) *Geograficè hyfegesis*. Wydaje się, że dzieło Ptolemeusza wywarło większy wpływ na rozwój nowożytnej kartografii, dlatego w niniejszym artykule przedstawiono definicję tego pojęcia zaczerpniętą z dzieła Ptolemeusza. Natomiast traktat Meli między innymi był podstawą gatunku literackiego w średniowieczu i renesansie. Nurt ten na ziemiach polskich zapoczątkowała napisana po 1450 roku *Chorographia Regni Poloniae* Jana Długosza, a kontynuowali go między innymi Maciej z Miechowa w dziele *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana et de contentis in eis* (Augusta Vindelicorum 1518), Marcin Kromer w *De origine et rebus*

¹ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 roku)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. J. Janczak, Z. Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1) Wrocław 1979, s. 30 oraz przypis 50. Autor proponuje czytanie tego zapisu jako ichnografia, czyli plan („rzut poziomy”), natomiast skalę oblicza na około 1:17 500.

² Szerzej w: *Pomponiusza Meli Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*. Przeł. M. Golias. Komentarz S. Szarypkin, K.T. Witczak. Wstęp i posłowie S. Szarypkin. Piotrków Trybunalski 2011. Z publikacji wynika, że Mela użył pojęcia chorografia tylko jako opisu tekstowego regionu.

gestis Polonorum libri XXX (Bazylea 1555)³, Stanisław Sarnicki w *Descriptio veteris et novae Poloniae* (Kraków 1585).

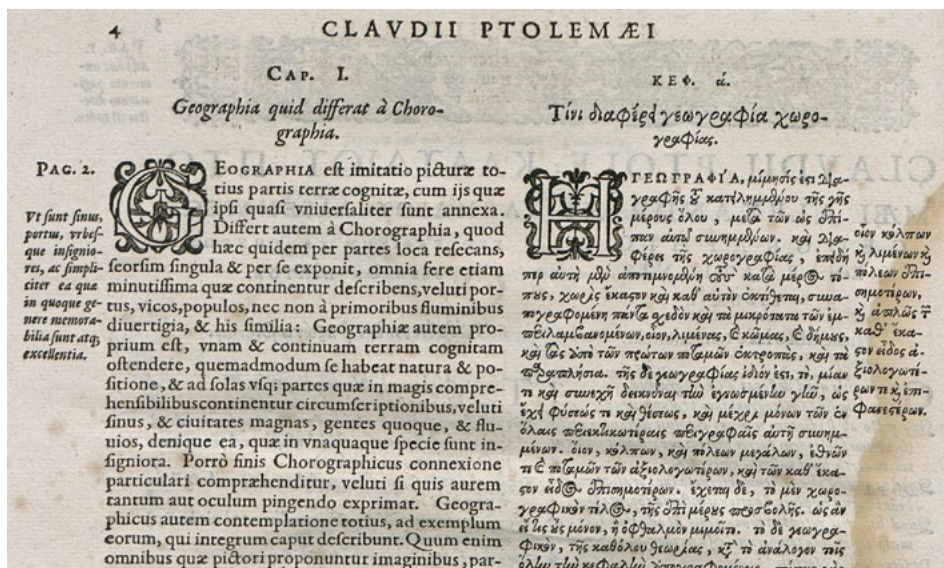
Klaudiusz Ptolemeusz (Claudius Ptolemaeus) był starożytnym astronomem (autor *Almagest*), geografem, muzykologiem (autor *Harmonica*) pracującym w bibliotece przy Muzeum Aleksandryjskim. Początek tytułu (incipitu) jego traktatu *Geograficè hyfegesis* w bezpośrednim tłumaczeniu na język polski to *Przewodnik geograficzny...* lub – biorąc pod uwagę zawartość dzieła – *Podręcznik geografii*. Początkowo w epoce renesansu zwany po łacinie jako *Cosmographia* (il. 2), później powszechnie jako *Geographia* (il. 3). Cel, jakiemu miała służyć *Geografia*, najtrafniej określa sformułowanie *Podręcznik rysowania map* i z tego powodu była ona wielokrotnie kopiowana (istnieje co najmniej 55 zachowanych rękopiśmiennych kodeksów) oraz przedrukowywana w różnych redakcjach aż do końca XVIII wieku (ponad 45 razy)⁴.

Il. 2. Incipit i fragment pierwszej karty z *Cosmographia Claudii Ptolomaei Alexandrini Mathematicorum Principis* w redakcji Nicolausa Germanusa z około 1467 roku (ze zbiorów Biblioteki Narodowej, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, rękopisy, sygn. 2)

³ Między innymi w: D. Rott: *Staropolskie chorografie. Początki – rozwój – przemiany gatunku*. Katowice 1995, s. 7–8.

⁴ L. Szaniawska: „Geografia” Ptolemeusza prekursorskim zbiorem danych przestrzennych. [W:] *Bazy danych w kartografii*. Red. W. Żyszkowska, W. Spallek. („Główne Problemy Współczesnej Kartografii”). Wrocław 2009, s. 131 oraz L. Isaken: *Lines, damned lines and statistics: unearthing structure in Ptolemy's „Geographia”*. „e-Perimtron” Vol. 6 (4), 2011, s. 254.

Il. 3. Początek tekstu CAP. I. *Geographia*... Ptolemeusza zredagowanego przez Petrusa Bertiusa w *Theatrum geographiae veteris duobus tomis* wydanym przez Jodocusa Hondiusa w Amsterdamie w latach 1618–1619 i drukowanym przez Isaaca Elzevira w Lejdzie (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

Pierwszą księgę *Cosmographia* (*Geografi*) Ptolemeusza pochodzący z Dolnej Austrii redaktor, a działający głównie we Włoszech Nicolaus Germanus (około 1420–1490) rozpoczyna incipitem *INCIPIT LIBER PRIMUS CA[pitulum] PRI[mum] in quo differt cosmographia a corographia*⁵ (il. 2). Natomiast opracowujący tekst starożytnego geografa prawie 150 lat później flamandzki filozof, teolog, historyk i geograf Petrus Bertius (1565–1629) w dziele *Theatrum Geographiae Veteris Duobus Tomis*⁶ zatytułował ten sam pierwszy rozdział (*Cap. I*) sformułowaniem o następującej treści: *Geographia*⁷ *quid differat à Chorographia*⁸ (il. 4), używając nowszego zapisu chorografii. Samo wytłumaczenie czym są i czym się różnią geografia od chorografii Petrus Bertius zapisał po łacinie (w równoległej kolumnie po grecku), co w polskim języku w pewnym przybliżeniu brzmi następująco:

Geografia jest schematycznym obrazem znanych części świata z jej wyróżniającymi cechami i różni się od Chorografii, która w rzeczywistości eksponuje pewne regiony i w nich wyszczególnia prawie wszystkie cechy w najdrobniejszych szczegółach dotyczące miejsc: jak porty, wsie, miasta i przebieg większych rzek wraz z dopływami. Natomiast zadaniem geografii jest określenie natury Ziemi poprzez pokazanie jej jako jednej całości, uwzględniając naturę i położenie znajdujących się tam jej części, które, jak: zatoki i wielkie miasta, są

⁵ L. Szaniawska: *Katalog*. [W:] *Świat Ptolemeusza. Włoska kartografia renesansowa w zbiorach Biblioteki Narodowej*. Warszawa 2012, s. 75.

⁶ Pełne opisy bibliograficzne map zostały zamieszczone w źródłach kartograficznych na końcu artykułu. Opisy podane w tekście ograniczono do informacji umożliwiających zidentyfikowanie właściwej mapy, o której mowa w danym miejscu.

⁷ Zapis w alfabecie greckim γεωγραφία.

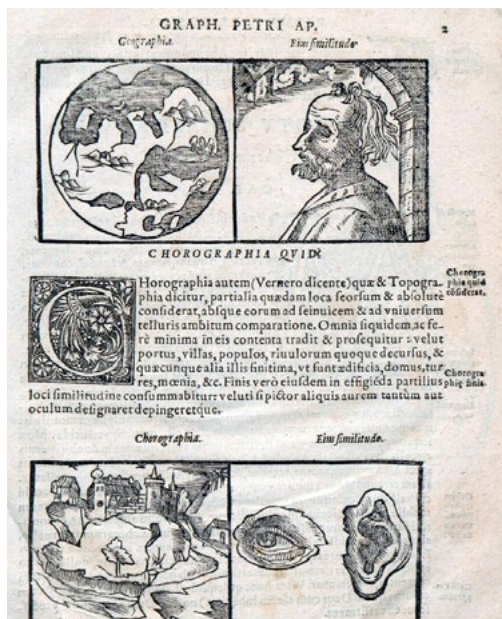
⁸ Zapis w alfabecie greckim χωρογραφία.

najbardziej godne wzmianki oraz wskazanie kształtu każdej z najbardziej wyróżniających naturę cech. A zatem Chorografia jest kluczem do opisania tylko jednej części wspomnianej całości tak, jakby przedstawiała tylko ucho lub samo oko. Natomiast geografia to przedstawienie całości, czyli przedstawienia całej głowy.⁹

W dalszej części dzieła *Theatri Geographiae Veteris...* Petrus Bertius pisze: [...] dla całego obrazu, tak jak dla części całego obrazu, skala musi być dostosowana do tego, co oko może wygodnie dostrzec. Podczas gdy chorografia szczegółowo oddaje najmniejsze szczegóły, geografia reprezentuje całe kraje zgodnie z ich ogólnymi cechami. Ponieważ w przedstawieniu świata cechy wyróżniające powinny być zachowane w skali, zatem powinny nadal być one uwzględnione.

Chorografia ma zasadniczo charakter jakościowy i dotyczy raczej sytuacji względnej niż dokładnej pozycji. Geografia jest jednak ilościowa, ponieważ obejmuje ocenę proporcji w odniesieniu do odległości i granic regionalnych i uwzględnia tylko ich kształt.

Chorografia wymaga umiejętności topograficznych i tylko rysownik powinien się tego podejmować. Zaś geografia wymaga jedynie nieozdobnego rysunku liniowego z oznaczeniem kierunków, bo musi być w stanie za pomocą nawet cienkich linii pokazywać pozycje i obiekty. Z tego powodu ta pierwsza [chorografia] nie wymaga bynajmniej dyscypliny matematycznej, ale ta druga [geografia] wymaga jej jak najbardziej.

Il. 4. Zilustrowanie objaśnienia różnic między geografją i chorografją wedle Ptolemeusza w *Cosmographia Petri Apiani* w redakcji Gemmy Frisiusa z 1574 roku: kula ziemiska – głowa, natomiast krajobraz regionu – ucho lub oko (ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego)

Geografia powinna wziąć pod uwagę zarówno kształt i rozmiar całej Ziemi, jak i jej położenie na niebie. Poznawszy to ocenić, jak Ziemia jest wielka i ponadto obliczyć każde z jej miejsc na sferze niebieskiej, od których są uzależnione długości dnia i nocy, położenie stałych gwiazd na firmamencie, [...]. Wszystkie te rzeczy należą do najwznioslejszych i najpiękniejszych przemysłów, ponieważ ludzkie odkrycia są w sposób pewny ukazywane poprzez matematyczne obliczenia i tak: w jaki sposób niebo jest związane z naturą, co można zobaczyć, gdy niebo obraca się wokół nas, i jak Ziemia, która nie może być fizycznie objęta przez jednego człowieka, może być przynajmniej zobrażowana przez ludzi.

Renesansowy geograf, astronom i twórca map Petrus Apianus (1495–1552) w *Cosmographia Petri Apiani* opublikowanej w redakcji Gemmy Frisiusa (1508–1555), wydanej w Coloniae Agrippinae: Apud Haeredes Arnoldi Birckmanni w 1574 roku, zawarł między innymi definicje

⁹ Wszystkie tłumaczenia tekstów w artykule zostały wykonane przez autorkę.

chorografii, a na drzeworytach świetnie zilustrował porównanie prezentacji terenu przez geografę i chorografię (il. 4).

Reasumując przekaz myśli Ptolemeusza: grecka definicja geografii jako nauki opisującej Ziemię – Ekumenę została przez niego przeciwstawiona definicji chorografii opisującej określoną krainę, region bądź prowincję. Dobór elementów opisu w obu przypadkach – jak pisze uczyony – jest analogiczny. Reguły tworzenia opisów różnią się jedynie ich szczegółowością wynikającą z konieczności wyboru lub eliminacji większych lub mniejszych elementów. Innymi słowy, zbiory danych topograficznych w geografii i chorografii mogą być tej samej liczebności, ale różnią się wielkością opisywanych obiektów. Te starożytne pojęcia, będące w użyciu jeszcze w XVII wieku, można by przyrównać do obecnych pojęć geografii świata oraz geografii regionalnej¹⁰.

O pierwszych tekstach choreograficznych w Polsce już wspomniano, ale oczywiście i w innych krajach Europy taki gatunek literacki występował. Opis regionu, odwiedzonego wcześniej przez pisarza, składał się z opisu topograficznego, streszczenia źródeł historycznych oraz zapisu miejscowych legend. W Wielkiej Brytanii najbardziej znanym dziełem tego typu była wydana po raz pierwszy w 1586 roku *Britannia* Williama Camdena (1551–1623), która na stronie tytułowej zawierała sformułowanie *Chorographica descriptio*. Angielski historyk i polemista Peter Heylyn (1599–1662) w 1652 roku w tytule książki *Cosmographie in four bookes: containing the chorographie and historie of the whole world, and all the principall kingdomes, provinces, seas and isles thereof* zawarł pojęcie chorografii jako opisu królestwa, kraju lub konkretnej prowincji jakiegoś państwa. Inny przykład to zapisany w dziesięciu księgach obraz Grecji Pauzaniaza (II w. n.e.) w *Wędrownkach po Helladzie*¹¹. Liczniejsze chorografie powstały we Włoszech, między innymi: traktat *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* florenckiego historyka i geografa Lodovico Guicciardiniego (1521–1589) po raz pierwszy wydany w 1567 roku oraz dzieło *Descrizione d'Italia* Leandro Albertiego (1479–1552) wydane w Bolonii w 1550 roku, zawierające opis wielu cennych danych topograficznych i obserwacji archeologicznych.

Na początku XVIII wieku pojęcie chorografii w dużej mierze wyszło z użycia we wszystkich wspomnianych kontekstach i w większości przypadków było zastąpione przez „topografię” lub później „kartografię”. Brytyjski pisarz i leksykograf Samuel Johnson (1709–1784), w wydanym w Londynie w 1755 roku *Dictionary of the English Language*, dokonał rozróżnienia między geografją¹², chorografią¹³ i topografią, argumentując, że geografia zajmuje się dużymi obszarami, topografia małymi obszarami, a chorografia obszarami pośrednimi, będąc „mniejszą w swoim zakresie niż geografia, a większą niż topografia” (il. 5). Jednak w rzeczywistości pojęcie to od tej daty rzadko pojawia się w języku angielskim oraz w pozostałych językach Europy.

¹⁰ Obszerniej w: L. Szaniawska: „Geografia” Ptolemeusza..., s. 131.

¹¹ Polska wersja tekstu z 2003 r.: *Wędrownki po Helladzie*. Księgi I–X. Edycja komputerowa: www.zrodla.historyczne.prv.pl PDF [dostęp: 18 października 2022].

¹² S. Johnson: *A dictionary of the English language*. London 1755, żywa pagina GEO.

¹³ Tamże, żywa pagina CHO.

GEOGRAPHY *n. f.* [*γῆ* and *γραφω*; *geographie*, French.] *Geography*, in a strict sense, signifies the knowledge of the circles of the earthly globe, and the situation of the various parts of the earth. When it is taken in a little larger sense, it includes the knowledge of the seas also; and in the largest sense of all, it extends to the various customs, habits, and governments of nations. *Watts.*

Olympus is extolled by the Greeks as attaining unto heaven; but *geography* makes slight account hereof, when they discourse of Andes or Teneriff.

Brown's Vulgar Errors.

According to ancient fables the Argonauts sailed up the Danube, and from thence passed into the Adriatick, carrying their ships upon their shoulders; a mark of great ignorance in *geography*. *Arbutnot.*

CHOROGRAPHY. *n. f.* [See **CHOROGRA-PHER.**] The art or practice of describing particular regions, or laying down the limits and boundaries of particular provinces. It is less in its object than geography, and greater than topography.

CHOROGRAPHER. *n. f.* [from *χωρῆ*, a region, and *γράφω*, to describe.] He that describes particular regions or countries.

CHOROGRAPHICAL. *adj.* [See **CHOROGRA-PHER.**] Descriptive of particular regions or countries; laying down the boundaries of countries.

I have added a *chorographical* description of this terrestrial paradise. *Raleigh's History of the World.*

II. 5. Definicje geografii i chorografii w języku angielskim według *Dictionary of the English Language*, wydanego w 1785 roku

Wiele wskazuje na to – co warto w tym miejscu dodać – że z kolei wynalazcą słowa „kartografia” jest duńsko-francuski geograf Conrad Malte-Brun (1775–1826), który użył go w 1808 roku (bez kontynuacji) i ponownie w 1825 roku, kiedy to znalazł naśladowców. W języku niemieckim jako pierwszy użył tego słowa Heinrich Berghaus (1797–1884) w 1829 roku¹⁴.

2. Łacińskojęzyczne mapy regionów drukowane od drugiej połowy XVI wieku określane w tytule jako *tabula*, *descriptio*, *mappa* i *chorographia*

2.1. *Tabula*

Termin *chorographia* – jak wspomniano – był również, a może nawet przede wszystkim używany w odniesieniu do map obszarów prowincji lub regionów. Ale renesansowi twórcy map, stosując łacińskie toponimy na mapach, także ich tytuły wyrażali w języku starożytnych Rzymian. I tak: *tabula* była najpowszechniej używana w XVI wieku w tytułach wszystkich rodzajów map – wielkoskalowych i małoskalowych, ale też przeglądowych. Bazylejski XVI-wieczny wydawca Sebastian Münster (1488–1552) w zasadzie nie używał innego słowa. Jego dzieła: od 1544 roku *Cosmographia universalis* (wydawana po łacinie od 1550 r.)¹⁵ z mapami i innymi ilustracjami rytowanymi w drewnianych klockach przez Hansa Holbeina młodszego, Ursa Grafa, Hansa Rudolpha Manuela Deutscha i Davida Kandela oraz drukowanymi przez Henricusa Petri (1508–1579)¹⁶ i od 1540 roku *Geographia* (drukowana

¹⁴ P. van der Krogt, *The Origin of the Word „Cartography”*. „e-Perimtron” Vol. 10 (3), 2015, s. 124; także B. Horodyski, J. Paślawski: *Kartografii drogi do samodzielności*. [W:] *Geografia na przełomie wieków – jedność w różnorodności. Materiały z sesji jubileuszowej 18–20 czerwca 1998 r.* Red. A. Lisowski. Warszawa 1999, s. 70.

¹⁵ Pierwsze edycje od 1544 do 1550 r. były wydawane w języku niemieckim pt.: *Cosmographia. Beschreibung aller Lender durch Sebastianum Munsterum in welcher begriffen...* Od 1550 r. mapy i teksty były także po łacinie.

¹⁶ *Cosmographia universalis* faktycznie do 1628 r. była wydawana 35 razy, ale po śmierci S. Münstera jego mapy sukcesywnie modernizowano i drukowano w językach nowożytnych, nie używając słowa *tabula*.

Il. 6. Mapa *Terra Sancta XXIII. Nova Tabula* Sebastiana Münstera z 1552 roku z bogatą ikonografią dotyczącą okresu biblijnego¹⁷

również przez Petriego)¹⁸ cieszyły się dużą popularnością i słowo *tabula* pojawia się w tytułach wielu map. Przykładem może być mapa *Terra Sancta XXIII. Nova Tabula* wydana w *Geographia* w Bazylei w 1552 roku (il. 6). Mapa – drukowana od 1542 roku – pokazuje obszar od Sydonu i Fenicji na północy do Gazy na południu, uatrakcyjniając obraz licznymi winiętami ukazującymi sceny rodzajowe zarówno z okresu biblijnego, jak i współczesnego autorowi opracowania. Jej obraz w dużym stopniu bazuje na wcześniejszej mapie humanisty i teologa niemieckiego Jacoba Zieglera (około 1470–1549) opublikowanej w atlasie *Terrae Sanctae, Quam Palaestinam Nominant, Syriae, Arabiae, Aegypti & Schondiae*, drukowanym w Strasburgu w latach 1532

¹⁷ Jeżeli mapę wydano w standardowym nakładzie i przechowywana jest w wielu zbiorach, nie podano poniżej źródła ilustracji. Natomiast jeśli mapa nie jest nakładowa, zachowały się nieliczne egzemplarze lub egzemplarz ma jakieś szczególne cechy i o nich napisano w treści, to wtedy podano miejsce przechowywania.

¹⁸ H.N. Stevens: *Ptolemy's geography. A brief account of all the printed editions down to 1730, with notes on some important variations observed in that of Ulm 1482, including the recent discovery of the earliest printed map of the world yet known on modern geographical conceptions in which some attempt was made to depart from ancient tradition.* London 1908, s. 17–18.

i 1536 („Argentorati: Vuendelinum Rihelium”), o wymiarach 28,5 × 38 cm, w orientacji zachodniej.

W przedstawionych na ilustracji 6 powiększeniach pokazano sceny rodzajowe: pojenia stada owiec, kupców przemierzających krainę na jednogarbnych wielbłądach, namiot nomadów oraz dwukołową arbę do przewożenia dobytku. Na dolnej rycinie odzwierciedlono sposób prezentacji miejscowości za pomocą kompozycji złożonych z sylwetek budynków. W centrum dolnej ilustracji pokazana jest Jerozolima (*Ierusalem*) wyróżniona monumentalnymi budowlami – Kopułą na Skale i wieżą Bazyliki Narodzenia Pańskiego. Równolegle do Morza Śródziemnego i Morza Martwego (*Mare mortuu[m]*) narysowano biegnące przez Ziemię Świętą pasma górskie, których południowe zbocza zostały podcieniowane, a w dolinach i na wyżynach oznaczono wiele miast i osad. Na dwóch wyspach Morza Martwego oznaczono dwa pływające miasta, jedno z nich nazwano *Sodoma*.

2.2. *Descriptio*

Upraszczać nieco, można powiedzieć, że termin *tabula* wraz z zaprzestaniem drukowania map z klocków drzeworytowych został częściowo wyparty przez inny, a mianowicie *descriptio*¹⁹. Stopniowo stał się on najpopularniejszym określeniem prezentacji kartograficznej na mapach przeglądowych wydawanych w języku łacińskim, poczynając od lat 70. XVI wieku do połowy XVII wieku. Chociaż XVI-wieczni Anglicy nazywali twórców map hrabstw z okresu elżbietańskiego Christophera Saxtona (1540–1610) i Johna Nordena (1547–1625) najbardziej zręcznymi chorografami, jednak na ich mapach pojawia się w tytule *descriptio*. Trafnym przykładem mogą być mapy poszczególnych hrabstw opublikowane w *Atlasie Krain Anglii i Walii* po raz pierwszy w 1579 roku. Prace terenowe rozpoczęto w 1574, a już w 1579 roku był gotowy atlas składający się z map wszystkich 34 hrabstw Anglii i Walii oraz mapy generalnej królestwa. Grawerami, których zatrudniono do wykonania płyt, byli głównie Holendrzy lub Flamandowie, jako że wówczas byli oni najbieglejsi w tej sztuce. Christopher Saxton był odpowiedzialny za produkcję map, a jego bezpośrednim patronem był Thomas Seckford (1515–1587), urzędnik sądowy, który ściśle współpracował z Williamem Cecilem i lordem Burghleyem. Projekt został dodatkowo autoryzowany przez królową Elżbietę I, której zadedykowano całe dzieło. 20 lipca 1577 roku Elżbieta I nadała Saxtonowi przywilej na wyłączną publikację map na dziesięć lat²⁰.

Większość map w atlasie nosi obok nazwy geograficznej przedstawianego obszaru określenie *descriptio*, np. *SOVTHAMTONIAE Comitatus (preter Insulas Vectis Jersey, et Garnsey quoe sunt partes eiusdem comitatus) cum suis undiq₃ confinibus, Oppidis, pagis, Villis, et fluminibus, Vera descriptio* Ano. Dni 1575, w skali około 1:200 000; *CANTII, Southsexiae, Surriae et Middelsexiae comitat, Una cum suis undique confinibus, Oppidis, pagis, Villis, et Fluminibus, in eiusdem vera descrip-*

¹⁹ Powrócił do słowa *tabula* Willem Janszoon Blaeu, nazywając tak sporą część map w atlasie *Atlantis Appendix* wydawanym od 1630 r.

²⁰ J. Gardham: *Atlas of the Country of England & Wales*. <https://web.archive.org/web/20110912051954/http://special.lib.gla.ac.uk/exhibns/month/june2002.html> [dostęp: 14 lipca 2022].

Il. 7. Mapa Christophera Saxtona *MONE INSVLAE modo Anglesey, et Caernarvan, duorum-borialis cambriae comitatuum olim vene do cia*. L. Gwynedhia B. Northwales. A. descriptio Ano. Dni 1578, wydana w atlasie w 1579 roku (ze zbiorów National Library of Wales)

tio. Ano. Dni 1575 et D. Elizabethae Regine Ao. 17.²¹; *GLAMORGAN comitatus australis Cambriae pars descriptio* Ano Dni: 1578; *PENBROK comitat qui inter meridionales cambriae partes hodie censetur olim demetia*. L Dyfet B hoc est occidentalis Wallia descriptio An Dni 1578; *DENBIGH ac Flint duorum olim Cambriae modo Walliae, comitatuum descriptio* A. Dni 1577 oraz trzydziesta czwarta w atlasie mapa *MONE INSVLAE modo Anglesey, et Caernarvan, duorumborialis cambriae comitatuum olim vene do cia*. L. Gwynedhia B. Northwales. A. descriptio Ano. Dni: 1578 (il. 7).

Niektóre z map miały tytuł bez słowa *descriptio*, np.: *EBORACENSIS Comitatus (cuius Incolae olim Brigantes appellabantur) Longitudine Latitudine hominumque numero reliquis illustrior* Ano. Dni 1577 – w to miejsce użyto *illustrior*, czyli zilustrowano. Na jednej użyto słowo *tabula*, np.: *SOMERSETENSEM Comitatus (agri fertilitate Celebrem) hec ob oculos ponit Tabula*, z napisem poniżej w oddzielnym kartuszu: *Anno 1575 d. Elizabethae Regine Ao: 17*. Na żadnej nie zapisano miejsca wydania, ale z literatury wiadomo, że drukowane były w Londynie²².

Z pojęciem *descriptio* wybrano jeszcze dwa przykłady map w zupełnie innych skalach, ale ze szkoły niderlandzkiej, chociaż opracowywali je autorzy z innych części Europy. Pierwsza mapa *ROMAGNA, olim FLAMINIA*, położonej w północnych Włoszech historycznej krainy Romania, powstała w Wenecji (il. 8), a jej autorem był profesor matematyki na Uniwersytecie Bolońskim Giovanni Antonio Magini (1555–1617). Zawiera ona mapę poboczną *RHODIGINÆ PENINSVLÆ DESCRIPTIO* autorstwa Gaspara Bonifacio (1547–1635). Była wydana w atlasie *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahama Orteliusa (1528–1598) po raz pierwszy w 1608 roku, w skali około 1:300 000, o wymiarach 37 × 48,5 cm w *Theatro Del Mondo Di Abrahamo Ortelio: Da lui poco inanzi la sua morte riveduto, & di tavole nuove, et commenti Adorno, & arricchito con la Vita dell' Autore* – z włoskojęzycznym tekstem zamieszczonym na wersji mapy przetłumaczonym przez Filippo Pigafettę (1533–1604). Całość

²¹ „Ao. 17” oznacza siedemnasty rok panowania królowej Elżbiety I.

²² Obszerniej o pracach pomiarowych i wydaniu map w: E. Lynam: *Maps and Map-Makers of the Sixteenth Century*. „The Geographical Journal” Vol. 116 (1/3), 1950, s. 12–14.

II. 8. ROMAGNA, olim FLAMINIA: Auctore Ioan. Antonio Magino, i jej fragment oraz powiększony obraz mapy pobocznej RHODIGINÆ PENINSVLÆ DESCRIPTIO: Auctore Gaspare Bonifacio, edycja z 1608 roku

wydrukował Johannes Baptista Vrients (1552–1612) w Antwerpii. Początkowo, od 1601 roku zbiorem map Orteliusa do jego śmierci dysponowała Officina Plantiniana, a od 1603 roku aż do swojej śmierci wspomniany już Vrients, znany jako rytownik i sprzedawca druków. Atlas był wznowiony z tą mapą jeszcze raz w 1612 roku w Officina Plantiniana²³.

Wspomniana mapa poboczna autorstwa Gaspara Bonifacio, która zawiera w tytule słowo *descriptio*, była – tak jak mapa główna – wykonana w skali około 1:300 000, ale o wymiarach 11 × 16 cm. Pokazana na ilustracji 8 przedstawia obszar zawarty między rzekami Adygą na północy i rzeką Padą na południu, z głównymi miastami Adria, Rovigo (*Rouigo*), Badia Polesine (*Badia*). Obecnie obszar nazwany na mapie

²³ *Atlantes Neerlandici Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880*. Compl. Ir. C. Koeman. Vol. 3. Amsterdam. Theatrum Orbis Terrarum 1969, s. 25–31, 64–67.

II. 9. *Russiae, Moscoviae et Tartariae descriptio* w *Theatrum Orbis Terrarum* opublikowana w Antverpiae: ex Officina Plantiniana, 1595 roku (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

ROMAGNA, olim FLAMINIA wchodzi w skład prowincji Wenecji Euganejskiej, a na południu rzeką Pad graniczy z prowincją Emilia-Romania. Mapa pokazuje, że obszar graniczy na północy z terytorium należącym do Padwy (*Parte del Territorio Padovano*). Powyżej lewego dolnego marginesu mapy na południe od rzeki Pad naniesiono miasto Ferrara, a krainę graniczącą od południa z prezentowanym obszarem nazwanym *FERRARESE*. Na mapie oba miasta Rawenna i Ferrara są oznaczone sygnaturą zbudowaną z kilku wież i domów, przy czym Rawenna ma większą sygnaturę, nad którą góruje heraldyczny trójramienny krzyż papieski.

Druga mapa *Russiae, Moscoviae et Tartariae descriptio* o wymiarach 35 × 45 cm była opublikowana w *Theatrum Orbis Terrarum* w pierwszej antwerpskiej edycji w 1570 roku i wydawana wielokrotnie, we wszystkich wersjach językowych²⁴ atlasu, aż do 1612 roku. Była ona jedną z 53 map tej edycji, z których ponad 35 (w tej liczbie mapy poboczne) miało w tytule słowo *descriptio*, natomiast termin *tabula* wystąpił w atlasie tylko na *African Graeci Libyam App. Africae Tabula Nova, za chorographia* jednie na mapie *Austriae Ducatus Chorographia* „Wolfgango Lazio Auctore”. Jak wspomniano, słowo *descriptio* było dla kartograficznego obrazowania terenu najpopularniejsze na przełomie XVI i XVII wieku, a mapy nim opatrzone były rytowane w skalach przeglądowych oraz małych. Takim wyraźnym przykładem mapy małoskalowej jest właśnie *Russiae, Moscoviae et Tartariae description* w skali 1:12 000 000²⁵. Zapis pod jej tytułem wskazuje, że opracował ją Anglik Anthony Jenkinson (1529–1611), po raz pierwszy była wydana w Londynie w 1562 roku z dedykacją dla najjaśniejszego lorda Henricusa Sidneusa (1529–1586), władającego Walią²⁶. Jak można się spodziewać, taka prezentacja kartograficzna ma bardzo zgeneralizowaną treść. W treści jej nazwano tylko: największe miasta, rzeki, krainy (np.: *Livonia, Novogardia, Rezane, Mordva, Crimea, Czerkassi, Astracan*) oraz liniami

²⁴ TOT Orteliusa zawierało mapy tylko w języku łacińskim, natomiast teksty na wersach map były tłumaczone na: niemiecki, francuski, angielski, holenderski, hiszpański i włoski. Zob.: *Atlantes Neerlandici...*, Vol. 3, s. 31, tabela pt.: *Scheme of the editions of A. Ortelius's „Theatrum” with the „Additamenta”*.

²⁵ *Atlantes Neerlandici...*, Vol. 3, s. 8, 35.

²⁶ Oryginalne brzmienie dedykacji: *Antonio IenkensonoAnglo / edita Londini anno 1562 & dedicata illustri: D. Henrico Sydneo Walliae pr[ae]sidi.*

utworzonymi z kropek poprowadzono granice regionalne. Większymi literami zapisano nazwy ludów (np.: SAMOYEDA i TARTARI). Kilka dodatkowych informacji o ludności zamieszkującej przedstawione terytorium zapisano w notach rozmieszczonych głównie we wschodniej części mapy. Informacje o treści politycznej to: *Hæc pars Lituaniæ Imperatori Rußiæ subdita est (Ta część Litwy jest pod panowaniem Imperatora Rosji)*, a także IOANNES BASILIVS MAGNVS, *Imperator Russiæ; Dux Moscoviæ &c.* [Jan Bazyli Wielki Imperator Rosji, Księżę Moskiewski etc., znany potocznie jako Iwan Groźny]. Dużymi winietami (il. 9) oznaczono między innymi w lewym górnym rogu mapy panującego cara siedzącego przed rozłożonym namiotem, kompozycję odpoczywających kupców na tle trzech namiotów umieszczoną na południe od jeziora *Kitaia Lacus*, przez które przepływa syberyjska rzeka Ob (*Oba fl.*), zaś na południu na nizinach nad Morzem Czarnym umieszczono konnych wojowników tatarskich – jeden mierzy z łuku, a drugi ucieka, zasłaniając się szablą.

2.3. Mappa

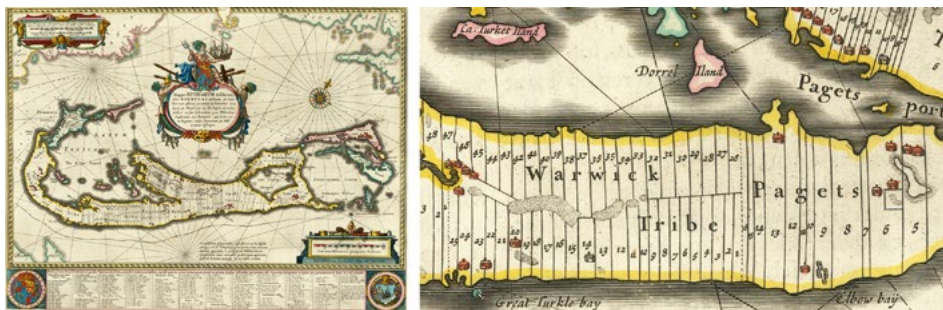
Słowo *mappa* w XVI i XVII wieku na mapach pojawia się raczej rzadko. Częściej zaczyna być używane dopiero pod koniec XVIII i w XIX stuleciu. Jako przykład wybrano mapę wyprodukowaną w znanej oficynie wydawniczej rodziny Blaeu'ów, która funkcjonowała w Amsterdamie od końca XVI wieku. Oficyna produkowała atlasy w latach 1630–1672, kiedy to zrujnował ją pożar, a resztę zbioru książek, atlasów, map i płyt miedziorytowych rozprzedano na kolejnych aukcjach. W atlasach *Atlantis Appendix*, *Novus Atlas* oraz *Atlas Major* ukazywały się przez ponad czterdzieści lat mapy z różnymi dodanymi do nazwy geograficznej określnikami, tj. według kolejności częstotliwości użycia: *tabula – nova tabula; descriptio – exactissima descriptio; descripta – accurate descripta, recens descripta; delineatio – nova delineatio, exactissima delineatio; delineata – noviter delineata; typus – novus typus, veteris typus*.

Przedstawiony dalej przykład jest jakby przejściem od starego sposobu do nowego, czyli w tytule użyto obu – starego, jeszcze średniowiecznego słowa *mappa* towarzyszącego nazwie zapisanej po łacinie i nowego renesansowego *descripta* dodanego do nowej nazwy *Barmudas* (obecnie Bermudy)²⁷. Prezentacja kartograficzna *Mappa Aestivarum Insularum, alias Barmudas dictarum [...] accurata descripta* opracowana przez założyciela oficyny Willema Janszoon Blaeu'a (Guilielmus Janssonius Blaeus, 1571–1638), z informacją zapisaną pod podziałką liniową: *Amstelodami, Guiljelm. Blaeuw excudit*, po raz pierwszy została wydana w *Atlantis Appendix, sive pars altera, continens tab[ulae] geographicas diversarum Orbis regionum nunc Primus editas* w 1630 roku w Amsterdamie²⁸. Materiały, na których oparto dane geograficzne, pochodzą z mapy angielskiego kartografa Johna Speeda wydanej w *Prospect of the Most Famous Parts of the World* w 1627 roku i rytowanej przez Jodocusa Hondiusa syna (1593–1633), a po jego śmierci sprzedanej Blaeu'owi, który ją częściowo odświeżył, zmieniając szatę graficzną, i dodał wykaz udziałowców-planatorów. Rytowana na płycie miedziorytowej w skali około 1:570 000, w orientacji północno-zachodniej, o wymiarach 40,5 × 52,5 cm, jest ciekawym przykładem

²⁷ Artykuł dotyczy europejskich map, czyli opracowywanych przez Europejczyków, opublikowanych w Europie, a także map obszarów przez nich kolonizowanych, niekoniecznie map Europy.

²⁸ *Atlantes Neerlandici...*, Vol. 1, s. 68–69, 75.

mapy tematycznej – własnościowo-gospodarczej obszarów kolonizowanych przez Europejczyków w Ameryce. Mapa zawiera informacje statystyczne dotyczące właścicieli gruntów, a także pokazuje strukturę własności i osady na wyspie. Podziały przypominające pasy przecinające wyspy zostały zaplanowane przez angielskiego matematyka i geodetę Richarda Norwooda (1590–1675), który dokonał pierwszego pomiaru terenowego archipelagu w 1617 roku dla powstałej w 1615 roku angielskiej spółki Somers Isles²⁹ Company. Była ona firmą córką Virginia Company i działała na Bermudach jako ich właściciel³⁰. Richard Norwood podzielił główną wyspę na osiem parafii (ang. *parish*, na mapie *tribe*, czyli plemię), a następnie w parafiach wydzielono pasy ograniczone drogami, które ostatecznie sprzedano udziałowcom wymienionym z imienia i nazwiska pod dolną ramką mapy *Nomina, fortunae bona submittentium in quaestus Virginiani alea A.no 1622...* Dziewiątym rejonem, najbardziej wysuniętym na wschód *tribe*, był Saint George's, obejmujący Wyspę Świętego Jerzego (na mapie *St. Georges Iland*), Wyspę Świętego Dawida (*St. David Iland*), część Wyspy Głównej (*Part of the General Land*) oraz różne mniejsze wyspy i wysepki otaczające bezpieczny akwen *Southamptoniae Portus* z fortami: *Warwick fort* na północnym wschodzie, *King Castle* oraz *Charles fort* na południu. Obszar ten był uważany za ziemię gubernatora i był wydzielony z eksploatacji przez Spółkę (il. 10).

Il. 10. Mapa Wysp Bermudzkich *Mapa Aestivarum Insularum, alias Barmudas dictarum* [...] *accurate descripta* wydana w oficynie Blaeu'ów w 1640 roku

Chociaż większość populacji Bermudów była pochodzenia angielskiego, sprawująca tam administrację spółka sprowadziła kilka innych grup etnicznych. Pierwszą grupę ludności tworzyli pracownicy najemni, zwykle pochodzenia irlandzkiego i szkockiego, wywodzący się głównie z jeńców wojennych schwytanych podczas Wojen Trzech Królestw, a szczególnie w trakcie podboju Irlandii przez Cromwella. Drugą grupę reprezentowali rdzenni Amerykanie z Ameryki Północnej, którzy zostali przywiezieni na Bermudy jako niewolnicy, a popadli w niewolę w następstwie różnych konfliktów w kolonialnej Nowej Anglii. Trzecią grupę stanowili Afrykanie; większość została przywieziona przez europejskich handlarzy w ramach transatlantyckiego handlu niewolnikami. Rolnictwo było podstawą gospodarki pod zarządem Somers Isles Company. Główną uprawą dochodową był tytoń, ale jego jakość była

²⁹ Somers Isles, dawna nazwa Bermudów, nazwanych tak od brytyjskiego admirała Sir Geорга Somersa, który przypadkowo odkrył wyspy.

³⁰ Dopiero w 1684 r. Bermudy zostały włączone do korony brytyjskiej i objęte królewską administracją.

bardzo niska. Pudełka z cedru bermudzkiego, w których tytoń wysyłano do Anglii, były warte więcej niż ich zawartość. Każdy udziałowiec był rolnikiem i miał obszar pod uprawę roślin spożywczych i hodowlę bydła. Na mapie jest identyfikowany w spisie *Nomina, fortunae bona submittentium in quaestus Virginiani alea Ano 1622...* za pomocą numeru i nazwy plemienia, które koreluje z jego paskiem, a także liczbą posiadanych udziałów. Na morzach otaczających wyspy narysowano małymi krzyżykami rafy, skały i inne zagrażające przeszkody, gdyż Bermudy służyły z niebezpiecznych wód i zdradliwej żeglugi³¹.

2.4. Chorographia

Ostatnim łacińskim określeniem map omówionych w artykule jest *chorographia*. Pochodzenie słowa oraz jego sposób użycia już przedstawiono, więc tutaj zostaną jedynie podane przykłady map. Mapa Bawarii, 24-arkuszowa, Philippa Apianusa (1531–1589) w formie złożonej na okładce nosiła tytuł *Bairische Landtafeln...*, ale na trzecim arkuszu tuż pod górną ramką arkusza wielkimi literami widnieje tytuł *CHOROGRAPHA BAVARIAE*. Po raz pierwszy mapa wydana była z klocków drewnianych w skali około 1:140 000 w Ingolstadt w 1568 roku, a wznowienie ukazało się w Monachium w 1651 roku pt. *Chorographia Bavariae, Beschreibung Des Lands und Fürstenthumbs Obern und Nidern Baiern...*³². Pomimo że treść mapy i jej objaśnienia były zapisane szwabachą w języku niemieckim, jej tytuł pozostał łaciński. Mapa jest przykładem mapy tematycznej z objaśnieniami do zastosowanych na mapie sygnatur, zawierającymi różne formy gospodarowania i zasobów Bawarii (il. 11), np.: huta luster (*Spieglhütt*), huta szkła (*Glaßhüt*), warzelnia soli (*Saltzpfan*), kopalnia rud metali (*Aertzgrübn*) oraz naturalne gorące źródło (*Wiltpadt*). Dodatkowo na arkuszu dwunastym umieszczono specjalny tekst pt. *Uwagi na temat osobliwych rzeczy w Bawarii (Observatio rerum Bavariae insignium)* dotyczący występowania ważnych dla gospodarki tego kraju zasobów naturalnych i surowców kopalnych, takich jak m.in. łowne zwierzęta czworonożne, ptaki, ryby, rośliny uprawne, w tym zboża, zioła, ozdobne krzewy i drzewa, a po nich zapisano: *Kruszce niemal wszystkie: złoto najwyższej próby w okręgu Salzburskim. Srebro, miedź, żelazo i inne minerały, jak witriol [siarczan miedzi, żelaza i in.], alun, siarka, antymon itd., tak w okolicy Salzburga, jak i nad rzeką Regen i w Górnym Palatynacie. Marmurów liczne rodzaje: w tym najdoskonalsze, białe, czarne, czerwone i różnokolorowe. Wytwórnice szkła i luster nierzadkie w pobliżu gór Lasu Czeskiego. Warzelnie soli liczne, jak w Reichenhall, Halle pod Salzburkiem i w okolicy Berchtesgaden. Ciepłe źródła jak Gastein: wody lecznicze w Abbach, Göppingen[?], Wemding, Heilbronn Buroku[?] itp. Ropa naftowa najdoskonalsza w pobliżu jeziora i klasztoru Tegernsee. Jako następne bogactwa tego królestwa wymieniono: obiekty naturalne – góry [cieniowane od wschodu],*

³¹ Obszerniejsze informacje: https://en.wikipedia.org/wiki/Somers_Isles_Company [dostęp: 20 października 2022] oraz w: J. Ogilby: *America: being the latest, and most accurate description of the new world containing the original of the inhabitants, and the remarkable voyages thither, the conquest of the vast empires of Mexico and Peru...* London: Printed by the author, 1671, The Second Book, Chap. XII: *The Bermudas, or Summer Islands*, p. 311–314; online: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/2/A53222.0001.001/1:5?rgn=div1;view=toc> [dostęp: 20 października 2022].

³² Pełniejszy tytuł: *Chorographia Bavariae, Beschreibung Des Lands und Fürstenthumbs Obern und Nidern Baiern, sambt den umbligenden anstössen anderer Herrschaften Darinnen die Stet, Märckht, Clöster, Schlösser, auch etlich Dörffer, gebürg Wäldt, wasserflüss, See, Wejyer, und anders...*

Il. 11. Mapa *Chorographia Bavariae* wydana w Ingolstadt w 1568 roku, arkusz 13 – fragment z kopalniami rud metali oraz objaśnienia zastosowanych sygnatur (ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek, sygn. VD16 A 3114)

lasy, jeziora, rzeki; oraz budynki jak i miasta (których jest 34), grody 96, klasztory 72, zamki, wsie, domy, ogrody i inne.

Drugim przykładem jest przedstawiona w orientacji zachodniej mapa *PATAVINI TERRITORII COROGRAPHIA, IAC. CASTALDO AVCT.* o wymiarach 30 × 22 cm i w skali około 1:300 000, opublikowana kilka lat później od mapy Petrusa Apianusa w atlasie Abrahama Orteliusa *Theatrum Orbis Terrarum* w Antwerpii w 1573 roku.³³ Jej autorem jest, jak głosi tytuł, Guiliamus Gastaldi (Jacopo Pedemonto Gastaldo

Il. 12. Mapa Guiliamusa Gastaldiego *Patavini Territorii Corographia Iac. Castaldo Auct.* wydana przez Abrahama Orteliusa w *Theatrum Orbis Terrarum* w 1573 roku

³³ *Atlantes Neerlandici...*, Vol. 3, s. 25–33, 38.

1500–1565), działający w Wenecji włoski twórca map, współpracujący z rzymską oficyną wydawniczą Antonia Lafreriego (aktywną w latach 1544–1585), którego wcześniejsza wersja mapy była wyrytowana w Wenecji przez Fernanda Bertelli'ego (1525–1480). Narysowane w zachodniej części (na górze mapy) pasma górskie *Montes Eugenei* i inne nienazwane są cieniowane głównie od północy. Treść mapy jest bogata w sieć osadniczą. Największe miasta – na zachodzie Wicencę, w środkowej części mapy Padwę, a na wschodzie, już poza łądem Wenecję – oznaczono za pomocą kompozycji złożonych z sylwetek budynków i wież. Również sieć rzeczna jest szczegółowa, dodatkowo duże obszary nadmorskie oznaczono na wschodzie (na dole mapy) jako tereny podmokłe, bagienne (il. 12). Są to tereny zalewowe położone w delcie Padu. Jak pokazują wykopaliska archeologiczne, obszar tych terenów dzięki bardzo żyznym osadom rzeki (analogia z wylewami Nilu) był zamieszkały już w paleolicie i neolicie. Począwszy od czasów rzymskich prowadzi się tam budowę kanałów i inne prace regulacyjne, mające zapobiec powodziom. W dawnych dokumentach zostały opisane najbardziej katastroficzne powodzie w latach 589, 1150, 1438 i późniejsze³⁴.

Obie mapy: Bawarii *Chorographia Bavariae* w skali około 1:140 000, a także okolic Padwy *Patawini Territorii Corographia* w skali około 1:300 000 są mapami przeglądowymi, natomiast mapa *Americae Pars Magis Cognita Chorographia nobilis & opulentae Peruwanae Provinciae, atque Brasiliae* Theodora De Bry (1528–1598), opublikowana we Frankfurcie w 1592 roku, jest mapą małoskalową, gdyż jej skala wynosi około 1:30 000 000, wymiary 36 × 44 cm. Taką mapę powinno się według cytowanej na początku artykułu definicji Klaudiusza Ptolemeusza nazwać mapą geograficzną, a nie chorograficzną. Jednak jej autor zdecydował inaczej. Na podstawie

Il. 13. Mapa *Americae Pars Magis Cognita Chorographia nobilis* Theodora De Bry wydana we Frankfurcie w 1592 roku

³⁴ Obecnie obszary podmokłe delty Padu zostały objęte ochroną przez parki naturalne (Parco regionale del Delta del Po) w sąsiadujących regionach: ~ del Veneto oraz ~ dell'Emilia-Romagna, który jest większy i składa się z czterech części. Park utworzony w 1988 r. Zob. [https://en.wikipedia.org/wiki/Po_\(river\)#Po_Delta](https://en.wikipedia.org/wiki/Po_(river)#Po_Delta) [dostęp: 18 sierpnia 2022].

analizowania jedynie treści mapy nie sposób powiedzieć, czy spełnia ona kryteria starożytnego geografa (dla przypomnienia – *Geografia jest schematycznym obrazem znanych części świata z jej wyróżniającymi cechami i różni się od Chorografii...*). Sygnatury, które zastosował Theodor De Bry, przedstawiając miasta, rzeki, lasy i pasma górskie (cieniowane od wschodu), są w zasadzie takie same (il. 13) i nie sygnalizują żadnych różnic w stosunku do obu wcześniej opisanych map. Przeprowadzenie rzetelnego porównania wymagałoby danych dotyczących rzeczywistych rozmiarów obiektów geograficznych – wielkości miast, rozległości pasm górskich, szerokości rzek itp. Czasami historyk dawnej mapy staje przed problemem badawczym nie do rozwiązania. I trzeba się z tym pogodzić.

2.5. Tytuł dokumentu kartograficznego „bez określenia”

Oprócz map, których tytuł zawierał jedno z określeń: *tabula, descriptio, chorographia, mappa*, publikowano również takie, które poza nazwą geograficzną nie miały żadnego dodanego słowa wskazującego, że jest to mapa, a nie tekst. Pierwsza znana taka mapa to *Das sein dy lantstrassen durch das Romisch reych von einem Kunigreych zw dem andern dy an Tewtsche land stossen von milen zu meiln mit puncten verzaichnet* (w wolnym tłumaczeniu – *Tę są rzymskie drogi oznaczone od punktu [słupa] milowego do punktu [słupa] od jednej stacji do drugiej przez ziemie niemieckie*). Opracował ją około 1500 roku, na potrzeby pielgrzymów podróżujących do Rzymu, norymberski astronom, budowniczy instrumentów i kartograf Erhard Etzlaub (1462–1532). Odbito ją w Norymberdze w 1501 roku z drewnianych klocków o wymiarach 36 × 29 cm, w skali około 1:5 600 000, w orientacji południowej³⁵. Dopiero w objaśnieniu do mapy użyto określenia *carta: Diese Carta begreisst bey 820 Stet...* Treść mapy jest w języku niemieckim i wszystkie nazwy miast, np.: *THORN, LONZICZ, GNISNAV*, oraz regionów, np.: *POLEN, BEHEM* (Bohemia), *BOSSEN* (Bośnia), *KRABATEN* (Chorwacja), zostały zapisane po niemiecku³⁶.

Z biegiem lat coraz więcej nowych opracowań nie miało określenia niezależnie od tego, czy nazwy geograficzne na nich były łacińskie czy w nowożytnych językach, zapisane jednolicie czy na sposób mieszany, np. łacińsko-niemiecki, łacińsko-francuski. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim map przedstawiających niewielkie regiony, księstwa, biskupstwa, powiaty lub ziemie. Raczej doprecyzowywano nazwę geograficzną, dodając do niej nazwę występującą w innym języku, np.: *Lotharingia Ducatus, vulgo Lorraine* (wydana po raz pierwszy w 1631 r.), *Gallia. Le Royaume de France* (wydana po raz pierwszy w 1631 r.), *Bituricum Ducatus. Duche de Berri* (wydana po raz pierwszy w 1631 r.), *Insulae Divi Martini et Uliarus, vulgo L'Isle De Ré et Oleron* (wydana po raz pierwszy w 1635 r.), *Franconia, vulgo Franckenlandt* (wydana po raz pierwszy w 1663 r.), *Melite Insula, vulgo Malta* (wydana po raz pierwszy

³⁵ P.H. Meurer: *Die Prachtausgabe der Germania-Karte Georg Erlinger von 1530*. „Cartographica Helvetica. Fachzeitschrift für Kartengeschichte“ H. 48, 2013, s. 26–28.

³⁶ Istnieje bardzo bogata literatura dotycząca tej mapy, np.: K. Brunner: *Erhard Etzlaubs Karte „Die Landstraßenkarte durch das Römische Reich“*. [W:] *Kartographie 2001 – multidisziplinär und multimedial. Beiträge zum 50. Deutschen Kartographentag*. Hrsg. R. Buzin, T. Wintges. Heidelberg 2001, s. 43–54; H. Kruger: *Das Heilige Jahr 1500 und Erhard Etzlaubs ROMWEG – Karte*. „Erdkunde“ Bd. IV (3–4). Nov. 1950, s. 137–141, repr. mapy.

w 1663 r.)³⁷. Takie doprecyzowanie nazw na mapach łacińskojęzycznych wynikało z coraz częstszego odchodzenia od łaciny jako uniwersalnego języka druku i grafiki.

Jednak wcześniejsze mapy w tytule miały tylko jedną nazwę geograficzną, którą oznaczano prezentowany region. Na przełomie XVI i XVII wieku w opracowywaniu map oraz w ich drukowaniu wiodli prym Niderlandczycy. Najważniejsze były dwa ośrodki drukiarstwa kartograficznego: początkowo Antwerpia, a od początku XVII wieku Amsterdam – dwa porty nadmorskie, w których prowadzono handel z całym światem. Ustanowiona w 1602 roku Holenderska Kompania Wschodnioindyjska (*Vereenigde Oostindische Compagnie, VOC*) przez Stany Generalne Republiki Zjednoczonych Prowincji miała zagwarantowany monopol na działalność kolonialną i handel w Azji. W 1621 roku powstała Kompania Zachodnioindyjska (*West-Indische Compagnie, WIC*), która posiadała monopol na kolonizację Ameryki i Zachodniej Afryki. Obie zakładały swoje faktorie, które bogaciły kupców, ale i państwo. Drukowanie map było drogie, jednak przynosiło wielkie zyski, więc w bogatym społeczeństwie rozkwitało szybko. Oprócz map obrazujących wszystkie odkrywane i poznawane regiony świata, produkowano mapy własnego kraju.

W takim gospodarczo rozwiniętym i bogatym społeczeństwie w 1617 roku został wydany w Amsterdamie atlas *Petri Kaeri Germaniae Inferior id est, XVII Provinciarum ejus novae et exactae Tabulae Geographicae*, z rytowanymi i drukowanymi mapami przez rytownika i wydawcę Petrusa Kaeriusa (Pieter van den Keere, 1571 – po 1648). W jego skład wchodziło 25 map siedemnastu prowincji Niderlandów. Był to pierwszy wielkoformatowy atlas, w formacie *folio*, w którym większość odbito na arkuszach *plano*. Mapy generalne, np: *Belgii Veteris Typus oraz Belgii sive Inferioris Germaniae Descriptio Generralis*, czyli Belgii dawnej i nowej, były opublikowane w skalach około 1:1 000 000, a mapy księstw w skalach od 1:700 000 do 1:400 000, natomiast mapy mniejszych jednostek zwanych *comitatus* ukazały się w skalach od 1:350 000 do 1:30 000. Do prezentacji sposobu rysowania treści geograficznej, stosowania sygnatur i innych znaków graficznych oraz walorów estetycznych map wybrano mapę *Namurcum Comitatus Ioes Surhon descr.* (narysował Joannes Surhonijs, daty życia nieznane), w skali około 1:150 000, o wymiarach 3 × 49 cm. Dla tej, obecnie belgijskiej prowincji nie była to pierwsza drukowana mapa, jej wcześniejsza wersja została zredagowana i wydana po raz pierwszy przez Abrahama Orteliusa w 1579 roku w skali około 1:160 000, a autorem jej był również Joannes Surhonijs (*Ioes Surhon describ.*), jednak odbita z innej miedziorytniczej płyty³⁸. Petrus Kaerius dołożył wiele starań, by mapę ozdobić i nadać obrazowanemu regionowi wyraźny wiejski charakter. W wolnych od informacji geograficznej miejscach narysował typowe rustykalne obrazki, np.: chłopską zagrodę, osady powstające na karczowiskach, otoczone parkiem domy zamożnych właścicieli ziemskich, pasące się stado bydła domowego oraz wóz zaprzężony w woły.

³⁷ Tytuły i dane zaczerpnie z: *Atlantes Neerlandici...*, Vol. 1.

³⁸ *Atlantes Neerlandici...*, Vol. 2, s. 216–220; Vol. 3, s. 43.

Il. 14. Fragmenty mapy *Namurcum Comitatus* wydanej w 1617 roku atlasie Petrusa Kaeriusa pokazujące jej zdobienia

3. Określenia dokumentu kartograficznego w językach nowożytnych – niemieckim

Pierwsze drukowane w renesansie mapy praktycznie wszystkie miały treść i tytuł w języku łacińskim, stąd określane były słowami w tymże języku. Najwcześniejszym renesansowym zbiorem map regionów Europy była publikacja *Rudimenta Cosmographica*, której autorem był siedmiogrodzki humanista, teolog protestancki i geograf Johannes Honter *Coronensis* (1498–1549). Od 1530 roku przez kilka lat przebywał w Krakowie, gdzie opublikował po raz pierwszy podręcznik do kosmografii *Rudimentorum cosmographiae libri duo* z tekstem zapisanym heksametrem oraz dwoma mapami odbitymi z klocków w drukarni Mathiasa Scharfenberga (lata działalności 1527–1547)³⁹. Trzecie wydanie, bazylejskie, z 1542 roku zawierało 16 map rytowanych w klockach przez samego Hontera. W latach 50. XVI wieku dzieło Hontera zmieniło tytuł na: *Rudimentorum cosmographicorum libri IIII cum tabellis geographicis*⁴⁰ *elegantissimis, de variarum rerum nomenclaturis per classes, Liber I* i również zawierało 16 map drzeworytowych. Było ono bardzo popularne i do 1602 roku wydrukowano je 39 razy w Antwerpii, Bazylei, Braszowie (łac. Corona), Kolonii, Pradze i Zurychu⁴¹. Według Stanisława Peliwy w praskiej edycji z 1595 roku nad górną ramką map dodano trzyjęzyczny ich tytuł, np. mapa Sarmacji otrzyma-

³⁹ Maciej Szarfenberg: *Kraków 1527–1547*. Oprac. H. Bułhak. („Polonia Typographica Saeculi Sedecima” Nr 12). Wrocław 1981, s. 10.

⁴⁰ W tytule zawarto inne określenie map, tj.: *tabellis geographicis*.

⁴¹ L. Szaniawska: *Analiza wybranych małoskalowych map ziem polskich (XVI–XVIII w.)*. „Studia i Materiały z Historii Kartografii”. T. VII. Warszawa 1987, s. 71–76; *Atlantes Neerlandici...*, Vol. 2, s. 150.

ła: *Polonia*. [antykwą] *Königreich Polen* [fraktura], *Polské Království* [fraktura]; mapa Niemiec – *Germania. Deutschland, Nemecké Zemé*; mapa Węgier – *Vngaria. Hungerlandt, Vherské Království*⁴². Wówczas Honter już nie żył i zapewne wtedy dokonano unowocześnienia zbioru jego map.

3.1. *Tafel*

Pierwszym, który mapom łacińskojęzycznym dodawał tytuły w językach nowożytnych, był Sebastian Münster. Ale także jako pierwszy publikował dzieło bogato ilustrowane mapami o treści w języku niemieckim. Wspomniana już *Cosmographia* tego autora w pierwszych latach była niemieckojęzyczna i jej pełny tytuł zapisany na karcie tytułowej brzmi następująco: *Cosmographia. Beschreibung aller Lender durch Sebastianum Munsterum in welcher begriffen, Aller vólcker Herrschafften, Stetten, und namhafftiger flecken, herkommen Sitten, gebreüch, ordnung, glauben, secten, und hantierung, durch die gantze welt, und fürnemlich Teütscher nation. Was auch besunders in iedem landt gefunden unnd darin beschehen sey. Alles mit figuren und schönen landt taflen erklert, und für augen gestellt*⁴³. Na dole strony podano adres wydawniczy: *Getrucke zu Basel durch Henrichum Petri. Anno M. D. XLiiij*. Jako przykład wybrano drugą z trzech map krain położonych nad Renem *Die ander Tafel des Rheinstroms begreifend die Pfaltz Westereich Eyfel* (il. 15)⁴⁴. Wszystkie mają w tytule określenie *Tafel*, najbliższe nowożytne słowo do łacińskiego *tabula*.

Il. 15. *Die ander Tafel des Rheinstroms begreifend die Pfaltz Westereich Eyfel* Sebastiana Münstera w *Cosmographia. Beschreibung aller Lender...*, 1544 rok

Niemniej nazwy geograficzne znajdujące się w treści map były w różnych językach. Nazwy mórz i rzek najczęściej pozostawiano w formie łacińskiej, ale nazwy miast na mapach Münster zapisywał prawie zawsze po niemiecku. W *Cosmographia* oprócz zbioru map poprzedzającego tekst znalazły się mapy śródtekstowe. Jak stwierdza Stanisław Peliwo, bazylejski wydawca traktował je jako materiał ilustra-

⁴² S. Peliwo: *Drzeworytowe mapy ziem polskich*. „Studia i Materiały z Historii Kartografii”. T. 10. Warszawa 1991, s. 47–49, repr. mapy.

⁴³ Wszystkie słowa niemieckie zapisano frakturą.

⁴⁴ Pozostałe dwie mapy noszą tytuły: *Die erst tafel des Rheinstroms/ in der vergriffen wirt die Eidegnossenschaft/ das Elsass und Brisgöw* oraz *Die dritt Tafel des Rheinstroms, inhaltend das nider Teütschland*.

cyjny i nie wykazywał większej troski o zgodność ich treści z rzeczywistością⁴⁵. Na jednej niewielkiej niezatytułowanej mapie Rzeczypospolitej (8 × 13 cm), wydawanej od 1550 roku, znalazły się zapisywane antykwą i frakturą nazwy krain – Prüssen, Poland, Podolia, Schlessi, Rüssen; nazwy rzek – Bog fl. (Boh), Wixel fl. (Wisła), Warta fl., Naref fl., Nemen fl., Bug fl. (Bug); miasta – Premißl, Lemburg, Lutzko, Plotzko, Kyouia (Kijów); nieistniejące w rzeczywistości ptolemejskie jeziora – Sarmatis see, Chrono see i Amadoca see. Taki bałagan w nazewnictwie czasami usprawiedliwia się faktem, że drewniane klocki szybko się niszczyły i wypadały z nich poszczególne czcionki liter, a nawet całe słowa.

3.2. Abriss

Tabellis, Tafel, Abbildung lub *Abriss* to określenia spotykane w XVI i na początku XVII wieku na mapach niemieckojęzycznych. Na zakończenie omówienia drukowanych map regionalnych warto jeszcze wspomnieć o takiej, która w tytule zawiera słowo *Abriss*. Wybrano mapę miasta Lindau wraz z okolicami niemieckiego malarza i twórcy map Johanna Andreasa Raucha (1575–1632)⁴⁶ *Veriüngter Abrisß, Deß Heyl. Reichs Statt Lindaw, und derselben theils Allieglicher...*⁴⁷ w skali 1:20 460. Jej miedzioryt o wymiarach 44 × 58 cm wykonał Johann Morell⁴⁸. To wydrukowane po raz pierwszy około 1628 roku wydanie miało na dalszym miejscu w tytule zapis: *Ao. 28 vollendter Mappa (w 1628 roku ukończono mapę)*. Wznawiano je kilkakrotnie: w 1635, 1642 (wymiary 29 × 38 cm) i w 1647 roku – *Veriüngter Abrisß, Deß Heyl.*

Il. 16. Mapa J.A. Raucha *Veriüngter Abrisß, Deß Heyl. Reichs Statt Lindaw, und derselben theils Allieglicher...* z 1628 roku (ze zbiorów Landesbibliothekszentrum Rheinland-Pfalz w Koblenji)

⁴⁵ S. Peliwo: *Drzeworytowe mapy...*, s. 105, repr. mapy s. 106.

⁴⁶ Obszerniej w: R. Oehme: *Johann Andreas Rauch and his plan of Rickenbach*. „Imago Mundi” Vol. 9, 1952, s. 105–107.

⁴⁷ Pełny zapis tytułu i autorstwa: *Veriüngter Abrisß, Deß Heyl. Reichs Statt Lindaw, und derselben theils Allieglicher, theils allein Nidergerichtlicher Oberkeit, auss der von Iohann Andrea Rauhen Malern von Wangen Ao. 1626 angefangen und Ao. 28 vollendter Mappa. Im welcher die gebrochenen Linien sampt den darzwischen stehenden Marcthen, die Hohe: die getüpfelten aber die Nidere Gerichtsbarkeit an deütten; Darinnen nicht allein die Statt selbs: sondern auch deren aussere Gelegenheit wie sie vor ihrer ietzigen Fortification an zusehen war, für augen gestellet würdt.*

⁴⁸ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa...*, s. 29.

Reichs Statt Lindaw, und derselben theils Allieglicher..., które jest przechowywane w Bayerische Staatsbibliothek i Staats- und Stadtbibliothek Augsburg⁴⁹. Kopie mapy zamieszczano także w książkach, np.: w latach 1641, 1642, 1643 w pracy Daniela Heidera *Gründliche Außführung, wessen sich deß H. Reichs Stadt Lindaw wegen einer ... in anno 1628 ohnversehens abgelöster vnd dem ... Graffen von Montfort ... sampt mitergriffnen vier Dörffern überlassner ... der Ertzhertzogin Claudiae ... pendante lite cedirter Reichs-Pfandschafft ... wider menniglich zu halten ... vnd zu getrösten hab: mit endsgehenckten ... Documentis ...*⁵⁰

Mapa miała wielkie uznanie wśród współczesnych mieszkańców południowych Niemiec. Prawdopodobnie jej główną zaletą było nowatorstwo, ale także przejrzystość i sugestywność obrazowania terenu. Tereny pagórkowate zostały pokryte kreskowaniem pokazującym kierunek nachylenia zbocza (zob. w prawym górnym rogu fragmentu). Domostwa oznaczono rozmieszczonymi w odpowiedni sposób budynkami o obustronnie spadzistych dachach. Zróznicowano nie tylko wielkość budynków, ale także oddano ich charakter, np. przez dodanie wież kościołom (por. lewy dolny róg fragmentu mapy). Powierzchnię lasów oznaczono narysowanymi ściśle obok siebie drzewami. Wzdłuż dróg dodano pojedynczo stojące wyniosłe drzewa. Granice jednostek administracyjnych oznaczono liniami złożonymi z krótkich kresiek, wody jezior podcieniowano kreską i pokolorowano na niebiesko (egzemplarz z Bayerische Staatsbibliothek).

Johann Andreas Rauch był cenionym twórcą prawie dwudziestu zachowanych map. Część z nich doczekała się odbitek z płyt miedziorytniczych, a część pozostała w rękopisie.

4. Rękopiśmienne mapy wielkoskalowe w drugiej połowie XVI wieku

Pierwsze rękopiśmienne mapy wielkoskalowe wsi pojawiły się w Polsce już w XVI wieku, lecz upowszechniły się i przybliżyły do swej dzisiejszej postaci (czyli przestały być jedynie pracami malarskimi) dopiero w końcu XVIII wieku. Wcześniej funkcję map wielkoskalowych spełniały prawie wyłącznie dokumenty pisane⁵¹. Co więcej, Janusz Gołaski – cytując Karela Kuchařa – stwierdza odrębność dróg rozwojowych kartografii małoskalowej i wielkoskalowej w XVI wieku w Czechach i zwraca uwagę na brak związków genetycznych między najdawniejszymi mapami wielkoskalowymi (jak np. mapa Andreasa Hindenberga) a ówczesnymi mapami geograficznymi (jak np. mapa Polski z 1570 roku Andrzeja Pograbki⁵²). Wskazuje także, że mapami geograficznymi zajmowały się środowiska uniwersyteckie, podczas gdy autorzy map wielkoskalowych byli samoukami⁵³ lub – jak wynika z badań autorki – inżynierami wojskowymi. W przypadku map Johanna Andreasa Raucha wydaje się, że było to trochę bardziej

⁴⁹ Kopie w: Bayerische Staatsbibliothek i Staats- und Stadtbibliothek Augsburg. Wymiary podano jako: 44 × 57 cm, skala ok. 1:22 008, lub w innym opisie 1:17 000 – wg katalogu bazy: www.WorldCat.org.

⁵⁰ Wg katalogu bazy: www.WorldCat.org.

⁵¹ J. Gołaski: *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII wieku. Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 5.

⁵² *Partis Sarmatiae Europae [...] nova descriptio*, w skali około 1:2 000 000.

⁵³ J. Gołaski: *Kształtowanie się mapy wsi...*, s. 7.

skomplikowane⁵⁴. Dzisiejsi historycy mogą badać tylko te mapy, które się zachowały. Mapy rękopiśmienne ze względu na swoją jednostkowość w wielu przypadkach uległy zniszczeniu, np. wskutek wojen toczonych na terenie Europy. A zniszczenie lub zagubienie wielu tysięcy dawnych map może wypaczać obraz ich liczebności. To spowodowało również, że mapy mniej znanych twórców zostały całkiem zapomniane. Dlatego nie można bezpośrednio wnioskować o nowatorstwie danej mapy lub jej uwstecznieniu względem map powstających w tym samym czasie w innych krajach.

Inny polski badacz dawnych map wielkoskalowych Jan Szeliga cytuje słowa Karola Buczka, że już w XVI wieku nie było jakiegś kartografii „europejskiej”. W konsekwencji więc można mówić jedynie o poszczególnych kartografiach i rozwój ten cechuje ogromna nierównomierność. W pewnym stopniu podobnie rzecz się miała w poszczególnych dzielnicach dawnej Rzeczypospolitej. Dalej dodaje, że kartografia regionalna Wybrzeża Gdańskiego rozwinęła się wcześniej niż w innych dzielnicach kraju, a w pierwszej połowie XVII wieku osiągnęła już wysoki stopień rozwoju⁵⁵.

Niemniej dobrze jest zdawać sobie sprawę z głównych nurtów kartografii w krajach Europy w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku, ponieważ mapy tworzone tam docierały do kolejnych właścicieli pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, co zapewne wpłynęło na podjęcie decyzji o opracowaniu mapy wielkoskalowej ich dóbr, a także na zaakceptowanie wyboru metod prezentacji na mapie wykonanej przez Andreego Hindenberga.

4.1. Landtafel oraz Abriss

Jako przykład wielkoskalowej mapy rękopiśmiennej wybrano *Veriüngter Abrisß, der, Deß Heyl. Röm. Reichs Statt Wangen Landtafel...*⁵⁶, narysowany przez wspomnianego już malarza Johanna Andreego Raucha w skali około 1:22 000, o wymiarach 43 × 57 cm (il. 17). Podobnie jak na mapie Lindau i okolic, na mapie Wangen im

Il. 17. Rękopiśmienna mapa opracowana przez Johanna Andreego Raucha *Wangener Landtafel* z 1616 roku (obecnie przechowywana w Ratuszu w Wangen im Allgäu)

⁵⁴ F. Bonisch: *The geometrical accuracy of 16th and 17th century topographical surveys*. „Imago Mundi” Vol. 21, 1967, s. 62–69.

⁵⁵ J. Szeliga: *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 roku*. Wrocław 1982, s. 5.

⁵⁶ Pełny tytuł brzmi: *Veriüngter Abrisß, der, Deß Heyl. Röm. Reichs Statt Wangen Landtafel. In welcher, die starcken, schwarzen, gebrochnen Linien, sampt den, dazwischen stehenden Marcken, die Hohe. die getüpfelten aber, die Nidere gerichtbarkeit andeütten.*

Allgäu⁵⁷ można podziwiać szczegółowe przedstawienie terenu. Sam sposób prezentacji świadczy o wprawnej ręce malarza, a przedstawiona scenka pogoni włościanina za lisem świadczy o chęci zainteresowania odbiorców. Użycie słowa *Landtafel* dodane do *Abriss* uwydatnia artystyczną duszę jej autora.

Pomimo serii wielkich pożarów w latach 1539, 1783 i 1858 mapa *Wangener Landtafel* ocalała wraz z wieloma średniowiecznymi i barokowymi zabytkami miasta.

5. Drukowane mapy południowego fragmentu ziemi pszczyńskiej od drugiej połowy XVI do połowy XVII wieku z określeniem *descriptio*

Wykształcony we Włoszech⁵⁸ szlachcic Stanisław Porębski (herbu Kornicz, około 1539–1581), którego rodzina od XV wieku władała wsią Poręba Wielka (obecnie woj. małopolskie) opracował i narysował mapę *DVCATVS OSWIECZIMEN ET ZATORIENSIS DESCRIPTIO* („STA. POR. PINXIT.”⁵⁹). Rytowana w miedzi, być może przez Ferranda Bertelliego (lata pracy 1556–1572), była wydana w Rzymie w atlasie świata *Geografia, Tavole moderne di Geografia de la maggior parte del mondo di diversi autori...* Antonia Lafrériego (1512–1577)⁶⁰ jako „tav. 23”⁶¹. Na mapie w skali 1:250 000, o wymiarach 24,5 × 32,5 cm zapisano adres wydawniczy: *In Vena. Alla libreria del S. Marco 1563*⁶² (il. 18a). Według Karola Buczka mapę „niewątpliwie sporządzono na podstawie danych zebranych w trakcie podróży po terenie i drogą wywiadu. Ta bardzo sumiennie, jak na owe czasy, wykonana praca uprzytomnia nam, jak powinna była rozwijać się kartografia polska, by się utrzymać na poziomie, na który ją wyniósł olbrzymi talent, żeby nie powiedzieć – geniusz Bernarda Wapowskiego”⁶³.

Mapa zawiera dedykację: *Mag^{co} Domino Dno Sigismu[n]do Myskowski Oswieczimien[is] et Zatorien[is] Capittaneo zr[?] dicatum* dla starosty księstwa oświęcimsko-zatorskiego (1563–1577), kalwinisty Zygmunta Myszkowskiego z Mirowa (herbu Jastrzębiec, zm. 1577)⁶⁴. Z terytorium pszczyńskiego wolnego państwa stanowego mapa prezentuje jedynie południowo-wschodnie obszary wraz ze stolicą Pszczyną, zapisaną jako *PSCZINA* (wyróżnioną dużymi literami), o zabudowie miejskiej nieotoczzonej murami obronnymi, położoną nad dwoma stawami. W jej okolicy

⁵⁷ Miasto w kraju związkowym Badenia-Wirtembergia.

⁵⁸ Studiował w Padwie, według: J. Łuczynski: *Mapa księstwa oświęcimskiego i zatorskiego Stanisława Porębskiego z 1563 r.* [W:] *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*. Warszawa 2017, s. 88 oraz S. Pietkiewicz: *Mapa Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego Stanisława Porębskiego (1563)*. „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” seria C, z. 24, 1980, s. 63.

⁵⁹ Łac. *pinxit* – namalował, narysował.

⁶⁰ R.V. Tooley: *Maps in Italian of the Sixteenth Century being a comparative list of the Italian maps issued by Lafreri, Forlani, Duchetti, Bertelli and others, found in atlases*. „Imago Mundi” Vol. 3 (1), 1939, s. 13.

⁶¹ Nr w atlasie *composito* przechowywanym w Biblioteca Nazionale Marciana.

⁶² Kolejne publikacje atlasów Lafreriego były zbiorem miedziorytów, z których prawie każdy posiadał własny adres wydawniczy, świadczący o dacie jego pierwszej edycji.

⁶³ K. Buczek: *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 32.

⁶⁴ K. Bem: *Czynnik wyznaniowy w polityce nominacyjnej Stefana Batorego na starostwa grodowe w Koronie – początek kontrreformacji?* „Kwartalnik Historyczny” T. 122 (3), 2015, s. 465.

narysowano dwie wsie o zabudowie centralnej: *Brzozówka* i *Wistapolska* oraz dwie ulicówki: *Czwiklicze* i nienazwaną na południe od niej. Z terytorium państwa oznaczono jeszcze dziewięć miejscowości (w tej liczbie jedna nienazwana). Główne rzeki to Wisła (*Wistula fl.*) z południowymi dopływami oraz dwoma północnymi *Korzeniec fl.* oraz *Gostinia fl.* Niestety w lewym górnym rogu mapy Porębski umieścił dedykację z herbem Myszkowskiego oraz adres wydawniczy, co spowodowało, że jedna czwarta i tak niewielkiego fragmentu państwa nie otrzymała żadnych toponimów. Taki uproszczony, mocno zgeneralizowany obraz był kopiowany w późniejszych edycjach tej mapy (il. 18).

Kolejną edycją była *DVCATVS OSWIECZENSIS ET ZATORIENSIS DESCRIPTIO* (il. 18b) przygotowana do antwerpskiego wydania z 1573 roku *Theatrum oder Schawplatz des erdbodens warin die Landtafell der gantzen welt* Abrahama Orteliusa (1527–1598). W tym samym roku Ortelius opublikował edycje atlasu z tekstami na werso w języku niderlandzkim i niemieckim oraz dwie po łacinie z tytułami *Additamentum Theatri Orbis Terrarum*, a także inny nakład *Theatrum orbis terrarum*. Łącznie w 1573 roku opublikowano około 480 egzemplarzy tej mapy⁶⁵. Była umieszczona w atlasie na tablicy „44.” o wymiarach 38 × 50 cm z dwoma innymi mapami ziem sąsiadujących z Rzeczypospolitą: *POMERANIAE*, *WANDALICAE REGIONIS TYP.* oraz *LIVONIAE NOVA DESCRIPTIO*. Mapa była nowym miedziorytem o wymiarach 22 × 24 cm, w skali około 1:250 000, w orientacji północnej. Rysunek treści mapy został nieco zmieniony, co widać szczególnie w południowych zasięgach lasów położonych między rzekami *Korzeniec fl.* oraz *Gostinia fl.* oraz w odmiennych kształtach stawów na południe od Pszczyzny.

Wariant mapy księstwa oświęcimsko-zatorskiego w opracowaniu Gerarda De Jode (1509–1591) to *Dvcatus Oswieczime[n] et Zatorie[n]sis descriptio* (il. 18c)⁶⁶, rytowany prawdopodobnie przez Antonia Wierixa. Po raz pierwszy był opublikowany po śmierci Gerarda De Jode staraniem jego syna Corneliusa (1568–1600) w drugiej edycji atlasu *Speculum orbis terrae*, z adresem: *Antverpiae: Sumptibus Vidua et Heredus Gerardi de Iudaeis 1593*⁶⁷. Drukowany był z płyty miedziorytniczej w skali około 1:260 000, o wymiarach 35 × 25 cm, w orientacji wschodniej⁶⁸. Porównując obraz księstwa przedstawiony w wydaniu weneckim z wydaniem antwerpskim De Jode widać, że materiał kartograficzny i dane zostały przejęte z edycji weneckiej w dokładniejszy sposób niż przez Orteliusa.

Mapa *Ducatus Oswieczensis & Zatoriensis descriptio 1592* działającego w Kolonii i Heidelbergu niderlandzkiego rytownika i twórcy map Mathiasa Quada (1557–1613) z datą 1592 w tytule oraz oznaczeniem autorstwa *Sta. Por. pinxit.; Ma. Qu: sculpsit* (Stanisław Porębski malował, Mathias Quad rytował) po raz pierwszy opublikowana została jako „61.” mapa w dziele pt.: *Europae totius terrarum orbis partis praestantissimae, generalis ac particularis descriptio, tabulis novem et sexaginta*

⁶⁵ Według katalogu *Cartographica Neerlandica Background for Ortelius* online: <https://orteliusmaps.com/book/ort158.html> [dostęp: 26 października 2022].

⁶⁶ Mapa Gerarda de Jode na il. 18 odwrócona o 90 stopni.

⁶⁷ *Atlantes Neerlandici...* Vol. 2, s. 205–206, 211, skala mapy podana 1:300 000, a wymiary 34 × 24,5 cm.

⁶⁸ Katalog Biblioteki Narodowej, POLONA, sygn: ZZK 35 992.

Il. 18. Ziemia pszczyńska na mapie *Ducatus Oswieciensis et Zatoriensis descriptio* Stanisława Porębskiego w czterech edycjach: a) Antonia Lafrériego Wenecja 1563 roku (ze zbiorów Biblioteca Nazionale Marciana), b) Abrahama Orteliusa Antwerpia 1573 roku, c) Gerarda de Jode, Antwerpia 1593, d) Matthiasa Quada, Kolonia 1592/1596 roku (ze zbiorów Biblioteki Narodowej)

expressa, Quibus adiunctae sunt in singulas chartulas enarrationes breves et perspicuae, ex variis hincinde cosmographis & scriptoribus excerptae, & in ordinem concinnum redactae In gratiam praecipue studiosae adolescentiae communisque omnium patriae nostrae per Matthiam Qvadm... (w tytule użyto dwóch określeń map – *tabula* oraz *chartula*⁶⁹) i poniżej adres wydawniczy: „Imprimitur Coloniae typis Lamberti

⁶⁹ Określenie *descriptio* tym razem odnosi się do opisów tekstowych zamieszczanych na werso każdej mapy, np. tytuł tekstu do omawianej mapy *Oswieciensis et Zatoriensis Ducatus*.

Andrae, Laminis verò ac sumptibus Iani Bussemachers. Anno à Anno partae Salutis M D. XCVI." [1596]. To kolońskie wydanie mapy zostało wyrytowane na płycie miedziorytniczej w skali około 1:322 000, o wymiarach 19 × 26,5 cm (il. 18d). Było wznawiane z tej samej płyty jeszcze w 1600 roku w *Geographisch Handtbuch: In welchem die gelegenheit der vornembsten Lantschafften des gantzen Erdbodems in zwej und achtzig in kupffer geschnittenen Taffeln furgebildet...*⁷⁰ „Zugericht durch Matthis Quadem Kupfferschneider. Coln am Rein Bey Iohan Bussemacher. MDC.” jako mapa numer „72.”, a także w 1608 roku w *Fasciculus Geographicus. Complectens Praecipuarum Totius orbis Regionum tabulas circiter centum. unà cum earundem Enarrationibus. Ex quibus Totius Mundi Situs univèrsaliter ac particulariter cognosci potest. fluviorum scilicet, montium, sylvarum, solitudinumquè qualitates: urbium et origenes: populorum denique diversissimorum naturae ac mores.* „In ordinem hunc compendiosum redactus per Matthiam Quadum Sculptorem”⁷¹, z adresem wydawniczym: „Coln am Rein Bey Johan Buxemacher Kunstdrucker... MDCVIII” [1608] na karcie „76.”⁷².

Przedstawione cztery redakcje mapy Stanisława Porębskiego w zasadzie nie różnią się od siebie. Miasto stołeczne Pszczyna i miasteczko Bieruń zostały wyróżnione spośród innych miejscowości w podobny sposób. Można zauważyć niewielkie odchylenia prowadzonej kreski przez rytownika i blahe, być może przypadkowe różnice. Jedynie obszary górskie oznaczone na wszystkich mapach metodą zróżnicowanych wielkością kopczyków w zastosowaniu cieniowania są odmienne: od zachodu (na mapie Antonia Lafrériego), od wschodu (na mapie Abrahama Orteliusa), od północy (na mapie Gerarda De Jode), od wschodu (na mapie Matthiasa Quada), z wyróżnieniem Babiej Góry (*Babia gora*) na wszystkich prawie jednakowym. Tak naprawdę rysunek map różni się – jak potocznie się to nazywa – inną ręką rytownika.

6. Podsumowanie

Tytuł mapy *IXNOOPΘOΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA* pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku został zapisany w sposób świadczący o chęci autora do nawiązania do antycznych podstaw tworzenia map. Określenie *chorographia* – niezależnie czy zapisane literami greckimi, czy łacińskimi – wywodzi się z treści dzieła Klaudiusza Ptolemeusza *Geograficè hyfegesis*, gdzie zostało zdefiniowane. W artykule szczegółowo omówiono stosowanie na mapach regionalnych drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku łacińskich określeń – *tabula*, *descriptio*, *mappa*, *chorographia* oraz w języku niemieckim – *tafel*, *landtafel* oraz *abris*. Wybrane przykłady dowodzą, że stosowano je przypadkowo, niezależnie od techniki wykonania (drzeworyt, miedzioryt czy rękopis) oraz wielkości, rangi lub skali obrazowania prezentowanego terytorium. Określenie *chorographia* znalazło się na przykład na wieloarkuszowym dokumencie kartograficznym z 1568 roku pokazującym teren Bawarii w skali około 1:140 000, jednoarkuszowej mapie z 1573 roku okolic Padwy w skali około 1:300 000, a także na mapie z 1592 roku Ameryki Po-

⁷⁰ W tytule z 1600 r. pierwsze słowo *Lantschafften* odnosi się do opisów tekstowych, zaś *Taffeln* to określenie map w dziele.

⁷¹ W tytule z 1608 r. określenie *Regionum tabulas* oznacza mapy regionów.

⁷² L. Szaniawska: *Analiza wybranych małoskalowych map...*, s. 77, 83–87.

łudniowej i Środkowej opublikowanej w skali około 1:30 000 000, czyli co najmniej w dziesięciokrotnie mniejszej skali. To świadczy o przypadkowości użycia tego określenia na XVI- i XVII-wiecznych mapach. Omówione mapy zazwyczaj są opatrzone konkretnym określeniem, ale są też takie, które oprócz nazwy geograficznej nie miały żadnego elementu tytułowego wskazującego, że jest to artefakt kartograficzny.

Wszystkie przywołane w tekście mapy omówiono także pod kątem zawartości informacyjnej. Zwrócono uwagę na wybrane szczegóły rysunku, oddające charakter danego regionu. Liczne ilustracje pokazują kreatywność dawnych twórców map w doborze stosowanych na mapach elementów. W efekcie każda z map zyskała własny niepowtarzalny charakter, np. przez dodanie takich ciekawostek, jak rustykalne rysunki na mapie *Namurcum Comitatus* wydanej w 1617 roku. Oprócz map typowo geograficznych, szczegółowo pokazujących topografię terenu, omówiono także dwie mapy tematyczne. *Mappa Aestivarum Insularum, alias Barmudas dictarum [...]* *accurate descripta* z 1640 roku zawiera informacje statystyczne dotyczące właścicieli gruntów i pokazuje strukturę własności i osady na Bermudach. Natomiast mapa *Terra Sancta XXIII. Nova Tabula* z 1552 roku przyciąga bogatą ikonografią z okresu biblijnego, zachęcając czytelnika do peregrynacji do Ziemi Świętej. Te niewątpliwie ciekawe elementy stanowią niezbędne uzupełnienie podstawowej treści mapy, czyli sygnatur miast, rzek, jezior i lasów, a przy tym są niewątpliwą jej ozdobą.

W artykule potwierdzono, że na przełomie XVI i XVII wieku nie było jednolitej „europejskiej” kartografii. Śledząc jej odrębne nurty w poszczególnych krajach Europy, zaprezentowano twórców z uznanych ośrodków produkcji kartograficznej. Wskazano na bogactwo różnych rozwiązań dostępnych dla fundatorów dawnych map, którzy je zamawiali, oraz dla zwykłych obywateli, którzy oglądając mapy uczyli się topografii najbliższej okolicy i geografii krajów zamorskich. Właśnie takie mapy, tworzone nieraz w odległych krajach, docierały do kolejnych właścicieli pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, co zapewne wpłynęło na podjęcie decyzji o opracowaniu mapy wielkoskalowej ich dóbr i zaakceptowanie wyboru metod prezentacji na mapie wykonanej przez Andreasa Hindenberga oraz greckojęzycznego jej określenia, zaczerpniętego od wielkiego starożytnego geografa, które dodawało splendoru.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, rękopisy. *Cosmographia Claudii Ptolomaei Alexandrini Mathematicorum Principis*. Red. Nicolausa Germanusa, ca 1467.

Pauzaniusz: *Wędrówki po Helladzie*. Księgi I–X. Edycja komputerowa: www.zrodla.historyczne.prv.pl PDF.

Źródła kartograficzne

Apianus Petrus: *Chorographia Bavariae*. Ingolstadt 1568. Na egzemplarzu oprawionym w atlas tytuł okładkowy: *In XIII Stuck abgethailt; Darinnen die Hochloebt. Chur- unnd Fuerstenthumben Obern und Nidern Bayrn, auch der Obern Pfaltz*

- sampt den daranstossenden Ertz- und Stiffftern Saltzburg, Eychstett, Passaw ec. und andern Herrschafften.* Albertum, Com. Palatinum Rheni, Ingolstadt 1568 (Bayerische Staatsbibliothek).
- Blaeu Willem Janszoon: *Mappa Aestivarum Insularum, alias Barmudas dictarum [...] accurate descripto.* Amstelodami, Guiljelm. Blaeuw excudit 1640.
- Bonifacio Gaspar: *ROMAGNA, olim FLAMINIA. RHODIGINÆ PENINSVLÆ DESCRIPTIO*, wydana w *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahami Orteliusa. Antwerpia 1608.
- De Bry Theodor: *Americae Pars Magis Cognita Chorographia nobilis & opulentae Peruwanae Provinciae, atque Brasiliae.* Frankfurt 1592.
- Gastaldo Guiliamo: *Patawini Territorii Corographia Iac. Castaldo Auct.*, wydana w *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahami Orteliusa. Antwerpia 1573.
- Jenkinson Anthony: *Russiae, Moscoviae et Tartariae descriptio*, wydana w *Theatrum Orbis Terrarum* Abrahami Orteliusa, Antwerpia: ex Officina Plantiniana 1595.
- Kaerius Petrus, *Namurcum Comitatus* wydanej w *Petri Kaeri Germaniae Inferior id est, XVII Provinciarum ejus novae et exactae Tabulae Geographicae.* Amsterdam 1617.
- Münster Sebastian: *Die ander Tafel des Rheinstroms begreifend die Pfaltz Westereich Eyfel* Sebastiana Münstera w *Cosmographia. Beschreibung aller Lender.* Bazylea 1544.
- Porębski Stanisław: *Ducatus Oswieczimensis et Zatoriensis descriptio*, STA. POR. PINXIT., wydanie *Geografia, Tavole moderne di Geografia de la maggior parte del mondo di diversi autori...* Antonia Lafrériego. In Vena. Alla libreria del S. Marco 1563.
- Porębski Stanisław: *Ducatus Oswieczimensis et Zatoriensis descriptio*, STA. POR. PINXIT., wydana w *Theatrum oder Schawplatz des erdbodens warin die Landtafell der gantzen weldt* Abrahami Orteliusa. Antwerpia 1573.
- Porębski Stanisław: *Dvcatus Oswieczime[n] et Zatorie[n]sis descriptio* w atlasie *Speculum Orbis Terrae* Antverpiae: Sumptibus Vidua et Heredus Gerardi de Iudaeis 1593.
- Porębski Stanisław: *Ducatus Oswieczensis & Zatoriensis descriptio 1592.*, Sta. Por. pinxit.; Ma. Qu: sculpsit, atlasie *Europae totius terrarum orbis partis praestantissimae, generalis ac particularis descriptio, tabulis novem et sexaginta expressa* Mathiasa Quada. Imprimatur Coloniae typis Lamberti Andreae, Laminis verò ac sumptibus Iani Bussemachers. Anno à Anno partae Salutis M D. XCVI.
- Rauch Johann Andreas: *Veriüngter Abrisß, Deß Heyl. Reichs Statt Lindaw, und derselben theils Allieglicher...* Ao. 28 vollendter Mappa [1628].
- Saxton Christopher: *MONE INSVLAE modo Anglesey, et Caernarvan, duorum-borialis cambriae comitatum olim vene do cia. L. Gwynedhia B. Northwales. A. descriptio „Ano. Dni: 1578”* (wydana w atlasie w 1579).
- Ziegler Jacob: *Terrae Sanctae, Quam Palaestinam Nominant, Syriae, Arabiae, Aegypti & Schondiae.* Argentorati: Vuendelinum Rihelium 1532, 1536.

Źródła drukowane

- Apianus Petrus: *Cosmographia Petri Apiani per Gemmam Frisium [...] Iam Demum Ab Omnibus Vindicata mendis, ac nonnullis quoque locis aucta, & annotationibus marginalibus illustrata; Additis eiusdem argumenti libellis ipsius Gemmae Frisij.* Coloniae Agrippinae: Apud Haeredes Arnoldi Birelmanni 1574
- Bertius Petrus: *Theatri Geographiae Veteris Tomus prior in quo Cl. Ptol. Alexandrini Geographiae libri VIII: Graece et Latine[...].* Amstelodami: Ex officina Iodoci Hondij 1618–1619.
- Heylyn Peter: *Cosmographie in four bookes, containing the chorographie and historie of the whole world.* London: Printed for Henry Seile, 1652. Early English Books online: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A43514.0001.001?view=toc> [dostęp: 17 października 2022].
- Johnson Samuel: *A dictionary of the English language : in which the words are deduced from their originals, and illustrated in their different significations by examples from the best writers : to which are prefixed, a history of the language, and an English grammar.* 6th Edition. London: Samuel Johnson; J. F. & C. Rivington 1785.
- Ogilby John: *America: being the latest, and most accurate description of the new vworld containing the original of the inhabitants, and the remarkable voyages thither, the conquest of the vast empires of Mexico and Peru...* London: Printed by the author, 1671, The Second Book, Chap. XII. The Bermudas, or Summer Islands, page 311–314; online: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A53222.0001.001/1:5?r-gn=div1;view=toc> [dostęp: 20 października 2022].

Literatura

- Atlantes Neerlandici Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880.* Compl. Ir. Cornelis Kooman. Vol. 1–5. Amsterdam. Theatrum Orbis Terrarum 1967–1971.
- Bartoszewicz Agnieszka, Bartoszewicz Henryk: *Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki.* „Polski Przegląd Kartograficzny” T. 45(3), 2013, s. 236–255.
- Bem Kazimierz: *Czynnik wyznaniowy w polityce nominacyjnej Stefana Batorego na starostwa grodowe w Koronie – początek kontrreformacji?* „Kwartalnik Historyczny” T. 122 (3), 2015, s. 457–473.
- Bonisch Fritz: *The geometrical accuracy of 16th and 17th century topographical surveys.* „Imago Mundi” Vol. 21, 1967, s. 62–69.
- Buczek Karol: *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku.* Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Brunner Kurt: *Erhard Etzlaubs Karte „Die Landstraßenkarte durch das Römische Reich“.* [W:] *Kartographie 2001 – multidisziplinär und multimedial. Beiträge zum 50. Deutschen Kartographentag.* Hrsg. Reiner Buzin, Theodor Wintges. Heidelberg 2001, s. 43–54.
- Gołaski Janusz: *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII wieku. Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej.* Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.

- Greiner Piotr: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna 2000.
- Horodyski Bogdan, Paślowski Jacek: *Kartografii drogi do samodzielności*. [W:] *Geografia na przelomie wieków – jedność w różnorodności. Materiały z sesji jubileuszowej 18–20 czerwca 1998 r.* Red. Andrzej Lisowski. Warszawa 1999, s. 68–73.
- Kruger Herbert: *Das Heilige Jahr 1500 und Erhard Etzlaubs ROMWEG – Karte*. „Erdkunde“ Bd. IV (3–4). Nov. 1950, s. 137–141.
- Krogt Peter van der: *The Origin of the Word „Cartography”*. „e-Perimtron” Vol. 10 (3), 2015, s. 124–142.
- Isaken Leif: *Lines, damned lines and statistics: unearthing structure in Ptolemy’s „Geographia”*. „e-Perimtron” Vol. 6 (4), 2011, s. 254–270.
- Lynam Edward: *Maps and Map-Makers of the Sixteenth Century*. „The Geographical Journal” Vol. 116 (1/3) 1950, s. 7–25.
- Łuczyński Jarosław: *Mapa księstwa oświęcimskiego i zatorskiego Stanisława Porębskiego z 1563 r.* [W:] *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*. Warszawa 2017, s. 88–91.
- Maciej Szarfenberg: *Kraków 1527–1547*. Oprac. Henryk Bułhak („Polonia Typographica Saeculi Sedecima” Nr 12). Wrocław 1981.
- Meurer Peter H.: *Die Prachtausgabe der Germania-Karte Georg Erlinger von 1530*. „Cartographica Helvetica. Fachzeitschrift für Kartengeschichte“ H. 48, 2013, s. 25–33.
- Musiół Ludwik: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994].
- Oehme Ruthardt: *Johann Andreas Rauch and his plan of Rickenbach*. „Imago Mundi” Vol. 9, 1952, s. 105–107.
- Peliwo Stanisław: *Drzeworytowe mapy ziem polskich*. „Studia i Materiały z Historii Kartografii”. T. 10. Warszawa 1991.
- Pieczunko Andrzej: *Miernictwo i miernicy na Warmii: szkic do dziejów limitacji pruskiej w średniowieczu i czasach nowożytnych (XIV–XVIII w.)*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 1, 2005, s. 3–15.
- Pietkiewicz Stanisław: *Mapa Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego Stanisława Porębskiego (1563)*. „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” seria C, z. 24, 1980, s. 63–78.
- Pomponiusza Meli *Chorographia czyli Opis kręgu Ziemi*. Przeł. Marian Golias. Komentarz Sergiusz Szarypkin, Krzysztof Tomasz Witczak. Wstęp i posłowie Sergiusz Szarypkin. Piotrków Trybunalski 2011.
- Rott Dariusz: *Staropolskie chorografie. Początki – rozwój – przemiany gatunku*. Katowice 1995.
- Szaflarski Józef: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski (Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 roku)*. [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. Julian Janczak, Zdzisław Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54.
- Stevens Henry Newton: *Ptolemy’s geography. A brief account of all the printed editions down to 1730, with notes on some important variations observed in that of Ulm 1482, including the recent discovery of the earliest printed map of the world*

yet known on modern geographical conceptions in which some attempt was made to depart from ancient tradition. London 1908.

Szaniawska Lucyna: *Analiza wybranych małoskalowych map ziem polskich (XVI–XVIII w.)*. „Studia i Materiały z Historii Kartografii”. T. VII. Warszawa 1987.

Szaniawska Lucyna: „*Geografia*” Ptolemeusza prekursorskim zbiorem danych przestrzennych. [W:] *Bazy danych w kartografii*. Red. Wiesława Zyszkowska, Waldemar Spallek. („Główne Problemy Współczesnej Kartografii”). Wrocław 2009, s. 130–153.

Szaniawska Lucyna: *Katalog*. [W:] *Świat Ptolemeusza. Włoska kartografia renesansowa w zbiorach Biblioteki Narodowej*. Warszawa 2012, s. 69–255.

Szeliga Jan: *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 roku*. Wrocław 1982.

Tooley R.V.: *Maps in Italian of the Sixteenth Century being a comparative list of the Italian maps issued by Lafreri, Forlani, Duchetti, Bertelli and others, found in atlases*. „Imago Mundi” Vol. 3 (1), 1939, s. 12–47.

Netografia

Gardham Julie: *Atlas of the Country of England & Wales*. <https://web.archive.org/web/20110912051954/http://special.lib.gla.ac.uk/exhibns/month/june2002.html> [dostęp: 14 lipca 2022].

[https://en.wikipedia.org/wiki/Po_\(river\)#Po_Delta](https://en.wikipedia.org/wiki/Po_(river)#Po_Delta) [dostęp: 18 sierpnia 2022].

https://en.wikipedia.org/wiki/Somers_Isles_Company [dostęp: 20 października 2022].

<https://orteliusmaps.com/book/ort158.html> [dostęp: 26 października 2022].

<https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A53222.0001.001/1:5?rgn=div1;view=toc> [dostęp: 20 października 2022].

JERZY NITA

jerzy.nita@us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4911-1425>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

JERZY B. PARUSEL

parusel.j@gmail.com

Mysłowice

Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku – próba analizy metodą historycznego GIS-u

Abstrakt

W artykule autorzy przedstawili wstępne wyniki analiz mapy Andreasa Hindenberga pszczyńskiego wolnego państwa stanowego z roku 1636 za pomocą historycznego GIS-u (HGIS). Analiza ta wykazała rozbieżności pomiędzy obrazem analizowanego terenu ukazanym przez Andreasa Hindenberga w roku 1636 a znanym ze współczesnych cyfrowych baz danych o tym terenie. Mapa wymaga więc dalszych opracowań kartograficznych w celu wykorzystania treści w niej zawartych do badań historycznych, kartograficznych, geograficznych i przyrodniczych ziemi pszczyńskiej tak dla wieku XVII, jak i porównawczych dla czasów współczesnych.

Słowa kluczowe: mapa Andreasa Hindenberga, pszczyńskie wolne państwo stanowe, kartografia historyczna, GIS (System Informacji Geograficznej), historyczny GIS (HGIS)

Andreas Hindenbergs historische Karte der Freien Standesherrschaft Pleß aus dem Jahr 1636 – ein Versuch der Analyse mittels der historischen GIS-Methode

Die Autoren stellen im vorliegenden Aufsatz vorläufige Ergebnisse von Analysen der Karte der Freien Ständeherrschaft Pleß von Andreas Hindenberg aus dem Jahr 1636 mit Hilfe von historischem GIS (HGIS) vor. Bei dieser Analyse wurden Diskrepanzen zwischen dem von Andreas Hindenberg im Jahr 1636 gezeichneten Bild des untersuchten Gebiets und dem aus zeitgenössischen digitalen Datenbanken bekannten Bild des Gebiets festgestellt. Die Karte bedarf daher weiterer kartographischer Studien, um ihren Inhalt für die Zwecke der historischen, kartographischen, geografischen und naturwissenschaftlichen Forschung des Pleßer Landes sowohl für das 17. Jahrhundert als auch für Vergleichszwecke zur Gegenwart zu verwenden.

Schlüsselbegriffe: Karte von Andreas Hindenberg, Freistaat Pszczyzna, historische Kartographie, GIS (Geographisches Informationssystem), historisches GIS (HGIS)

The 1636 historical map of the Free State of Pszczyna by Andreas Hindenberg – an attempt at analysis by means of historical GIS

In this paper, the authors present the preliminary results of an analysis of Andreas Hindenberg's map of the Free State of Pszczyna from 1636 using historical GIS (HGIS). This analysis demonstrated discrepancies between the image of the analysed area, as depicted by Andreas Hindenberg in 1636, and that known from relevant contemporary digital databases. The map, therefore, requires further cartographic elaboration facilitating the use of its content for historical, cartographic, geographical and natural studies of the Pszczyna land, both for the 17th century and comparative studies for modern times.

Keywords: Andreas Hindenberg's map, Free State of Pszczyna, historical cartography, GIS (Geographical Information System), historical GIS (HGIS)

Wprowadzenie

W kartografii historycznej poszukujemy jak najstarszych map, które prezentowałyby obraz kartometryczny pokrycia terenu, realny krajobraz, a nie tylko sytuacyjny rozkład podstawowych obiektów i nazw miejscowości. Mapa Andreasa Hindenberga zainteresowała nas jako kartografa i geomorfologa oraz leśnika i biologa, którzy – śledząc zmiany krajobrazu – sięgają po narzędzia i metody historycznego GIS-u (HGIS-u)¹. HGIS to najnowszy system komputerowego opracowywania map GIS (System Informacji Geograficznej). Pozwala on wyświetlać, przechowywać, porównywać i analizować dane kartograficzne z przeszłości, w tym śledzić zmiany w czasie na obrazach kartograficznych. Metoda GIS umożliwia przeniesienie historycznych obrazów (treści) map do współczesnych opracowań kartometrycznych. Podstawowe techniki stosowane w HGIS to digitalizacja i nadawanie współczesnych georeferencji (współrzędnych geograficznych) mapom historycznym. Wprowadzenie współrzędnych geograficznych do takich map umożliwia dodanie ich jako warstwy obiektowej do nowoczesnych danych GIS, co ułatwia porównywanie różnych treści map i ich zmian w czasie. Mapy przetworzone za pomocą metody HGIS można dodatkowo ulepszyć (odtwarzać ich brakującą treść), np. poprzez przestrzenne zniekształcenia, doprowadzając je do możliwości porównawczych z dokładnymi współczesnymi mapami. Umożliwia to wykorzystanie kartograficznej analizy przestrzennej do danych historycznych. Metody HGIS można uznać za narzędzie badań geografii (kartografii) historycznej².

¹ Autorzy dziękują dr Katarzynie Kwaśniewicz, kierownicze Oddziału Konserwacji jednostkowej i masowej oraz reprografii Archiwum Państwowego w Katowicach za zaproszenie do badań nad mapą Andreasa Hindenberga, a Archiwum Państwowemu w Katowicach za udostępnienie skanów mapy do badań.

² J. Plit: *Mapa Henneberga i mapa Lubinusa jako źródło informacji o stanie środowiska geograficznego na przełomie XVI i XVII wieku. Studium metodyczne*. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 14, 2012, s. 33–47; J. Plit: *Analizy geograficzne i historyczne dawnych map*. [W:] *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*. Red. B. Konopska i J. Ostrowski. („Z Dziejów Kartografii”. T. 18). Warszawa 2014, s. 19–34; J. Nita, U. Myga-Piątek: *Rola GIS w ocenie historycznych opracowań kartograficznych na przykładzie Wyżyny Częstochowskiej*. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 16, 2012, s. 116–135.

0 mapie

Mapa Andreasa Hindenberga przedstawia teren pszczyńskiego wolnego państwa stanowego oraz otaczających je pogranicznych obszarów Górnego Śląska i Małopolski o łącznej powierzchni około 1600 km². Pierwotnie kartograficznie stanowiła jedną całość o wymiarach 254 × 292 cm, później podzielono ją na 12 części (arkuszy)³.

Mapa Andreasa Hindenberga z roku 1636 została wykonana ręcznie oraz za pomocą kilku rodzajów stempli (tak powielano np. poszczególne domostwa, a także sylwetki drzew), zaprezentowana została w manierze, która pozwala na analizy powierzchniowe umieszczonych tam obiektów. Uwidoczniono na niej zapewne wszystkie miejscowości⁴, z drogami, polami i zgrupowaniem domów. Jednak metoda powielania obiektów za pomocą stempli nie pozwala traktować ich jako dokładny obraz ówczesnego wyglądu ani ilości, a jedynie pewne przybliżenie. Z tej samej przyczyny, niestety, niektóre z wrysowanych obiektów, które mogłyby się wydawać reperami do wykorzystania ich przez współczesne narzędzia GIS, nie muszą leżeć w miejscu ich wrysowania (np. kościół Mariacki w Mysłowicach)⁵. Dużą zaletą mapy jest, jak na ówczesne czasy, lokalna skala opracowania. Mapa nie posiada siatki kartograficznej, wykonana jest w skali (przybliżenie) 1:17 500 (skala waha się w zależności od partii mapy od 1:16 200 do 1:17 850), zorientowana na zachód (góra mapy)⁶. Tak ważny dla analizy zmian krajobrazowych rysunek pokrycia terenu ogranicza się niestety do zaznaczenia jedynie ważniejszych wzniesień, prezentowanych w formie perspektywicznej. Mapa miała szczegółowo dopracowany kolorowy rysunek obiektów, na co zwracano uwagę, opisując to wyjątkowe dzieło kartograficzne: „[...] woda (rzeki i stawy) ma kolor błękitny, zwierzęta leśne i pnie drzew rudawe, łąki żółtawe, role w brązowe paski, dachy kościołów itp. czerwone. Drzewa leśne czarne, wzgl. czarnozielone.”⁷

Na mapę Hindenberga naniesiono cztery miasta (Pszczynę, Bieruń, Mikołów, Mysłowice) oraz 77 wsi, przebieg granic zewnętrznych, cieków i zbiorniki wodne (stawy), sieć drogową, obiekty gospodarcze i inne. Stawów naniesiono łącznie 220, co zdaniem Józefa Szaflarskiego⁸ stanowiło zaledwie 50% ich rzeczywistej liczby.

³ A. Konias: *Akcja ratowania „Mapy Ziemi Pszczyńskiej” A. Hindenberga z 1636 roku*. „Polski Przegląd Kartograficzny” T. 34 (4), 2002, s. 298–302.

⁴ Więcej informacji na temat nazw miejscowości oznaczonych na mapie znajduje się w tekście W. Schäffera: *Nazwy miejscowości ziemi pszczyńskiej od połowy XV do końca XVIII wieku – próba analizy i porównania źródeł ze szczególnym uwzględnieniem mapy Andreasa Hindenberga z 1636 roku*, który będzie opublikowany w kolejnym numerze „Szkieł Archiwalno-Historycznych” w 2023 roku.

⁵ L. Musioł: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku*. Pszczyna [1994], s. 37.

⁶ P. Greiner: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 r.* Pszczyna 2000, s. 28.

⁷ L. Musioł: *Zabytkowa...*

⁸ J. Szaflarski: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski. Mapa Ziemi Pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.* [W:] *Z dziejów kartografii*. Red. J. Janczak, Z. Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54.

Metoda historycznego GIS-u i wstępne wyniki analizy mapy

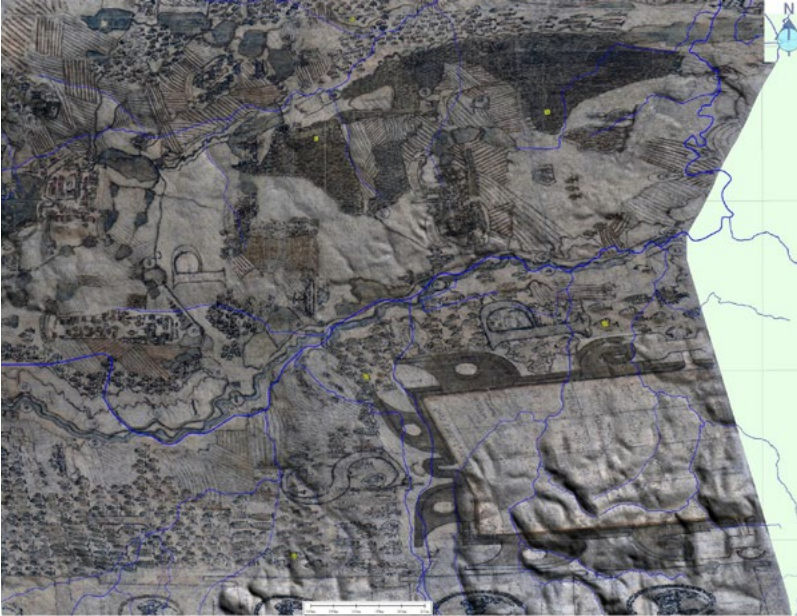
W ramach opracowania HGIS mapie Hindenberga nadano georeferencję w układzie „1992”, używając danych referencyjnych z map topograficznych 1:50 000 w układzie „1992”, dokonując transformacji geometrycznej. Wymagana jest oddzielna transformacja dla każdego z 12 arkuszy mapy. Następnie na zarejestrowane, skalibrowane i zrektyfikowane podkłady rastrowe nałożono dla kontroli współczesny rysunek wektorowy obiektów (z bazy BDOT10: Baza Danych Obiektów Topograficznych w skali dokładności mapy 1:10 000), które mogą służyć porównaniu, jak: rzeki, drogi, obiekty punktowe, kościoły, ujścia rzek itp. Wykorzystano współczesne dane kartograficzne NMT (Numeryczny Model Terenu – współczesny obraz powierzchni zastępujący rysunek poziomicowy) i BDOT10, które pozyskano jako udostępniane bezpłatnie do pobrania z serwisu www.geoportal.gov.pl.⁹

Wstępna analiza tej mapy za pomocą narzędzi historycznego GIS-u wykazała rozbieżności pomiędzy obrazem analizowanego terenu ukazanym przez Andreea Hindenberga w roku 1636 a znanym ze współczesnych cyfrowych baz danych. Na ilustracjach 1–6 przedstawiono wyniki analiz kartograficznych tej mapy. Uzyskany obraz wymaga dalszych graficznych opracowań, ponieważ sama transformacja nie jest wystarczająca i budzi wiele pytań: czy to rysunek mapy Hindenberga, czy sposób dopasowania są aby wystarczające i na tyle wiarygodne, by były podstawą do historycznych studiów geograficzno-kartograficznych ziemi pszczyńskiej w XVII wieku. Trudno zakładać, że np. przebiegi koryt rzek Wisły i Pszczyńki uległy w ciągu 380 lat tak dalekim przekształceniom, że są trudności w ich współczesnym dopasowaniu. Należy raczej zakładać błędy w wykonanym rysunku przez autora mapy.

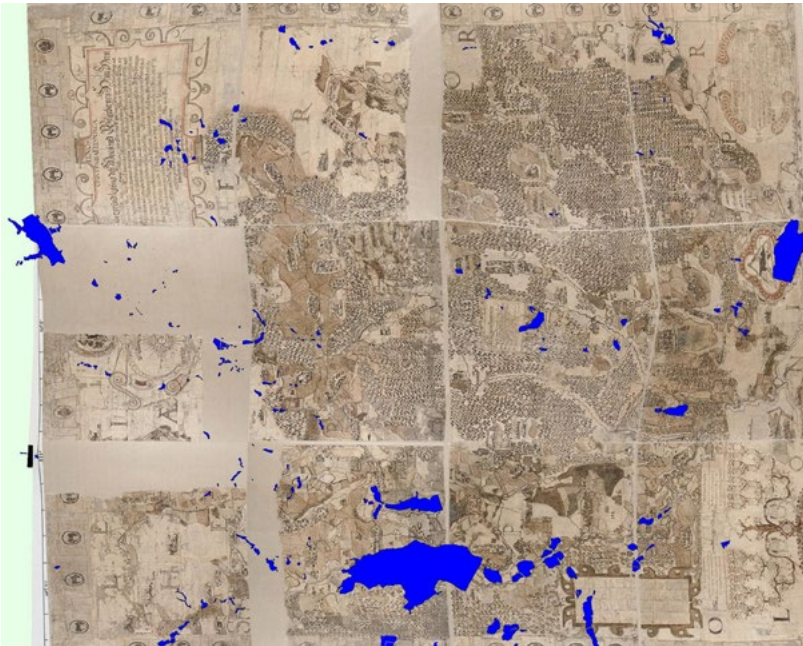

Il. 1. Mapa Hindenberga naniesiona na współczesny Numeryczny Model Terenu oraz warstwę wektorową rzek. W skali 1:300 000 mapa wykazuje zastanawiającą dokładność w części zachodniej i nieco mniejszą w części wschodniej (źródło: opracowanie własne)

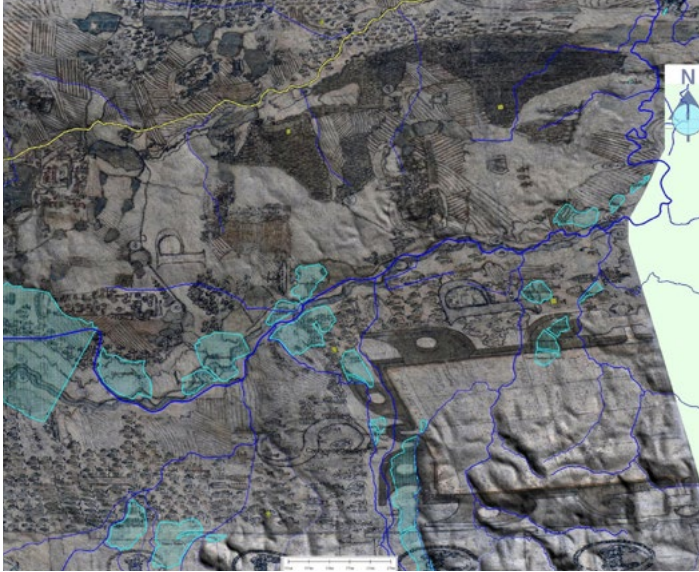
⁹ <https://www.gov.pl/web/gugik/dane-udostepniane-bez-platnie-do-pobrania-z-serwisu-wwwgeoportal-govpl>; [dostęp: 25 września 2021].

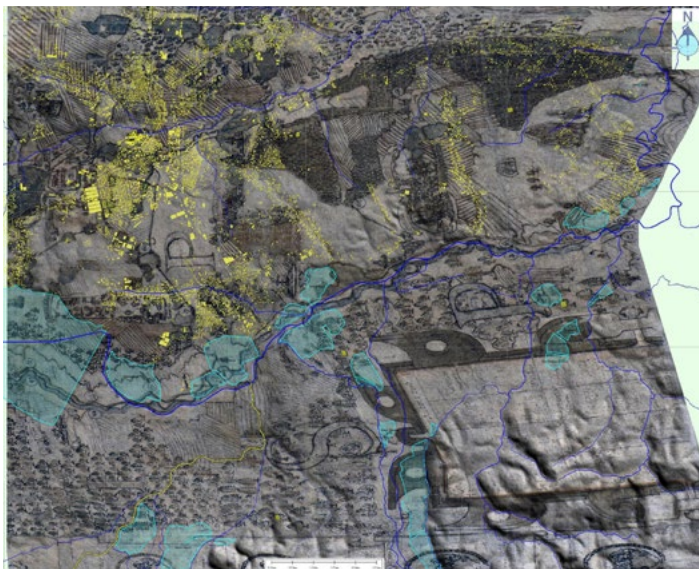
Il. 2. Mapa Hindenberga, arkusz 7. Mapa naniesiona na Numeryczny Model Terenu oraz wizualizowana na podkładzie warstwy z rzekami Pszczynką (górze) i Wisłą (środek). Widoczne niezgodności przebiegu koryt tych rzek w stosunku do obrazu współczesnego (źródło: opracowanie własne)

Il. 3. Fragment mapy Hindenberga, na którą nałożono współczesny obraz warstwy – jeziora i zbiorniki wodne tego obszaru (źródło: opracowanie własne)

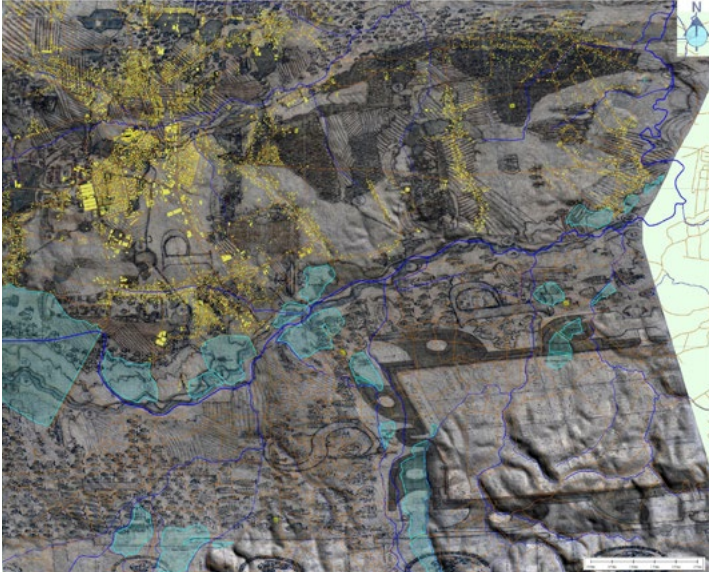

Il. 4. Mapa Hindenberga, arkusz 7. Mapa naniesiona na Numeryczny Model Terenu oraz wizualizowana na podkładzie warstwy z rzekami Pszczynką (góra) i Wisłą (środek) oraz zbiornikami wodnymi (z lewej Zbiornik Goczałkowicki). Widoczne niezgodności przebiegu koryt tych rzek w stosunku do obrazu współczesnego oraz niezgodności lokalizacji zbiorników wodnych (źródło: opracowanie własne)

Il. 5. Mapa Hindenberga, arkusz 7. Mapa naniesiona na Numeryczny Model Terenu jak na il. 4. Dodatkowo na mapę nałożono współczesny obraz urbanizacji miasta Pszczyny i okolicznych miejscowości (kolorem żółtym) (źródło: opracowanie własne)

Il. 6. Mapa Hindenberga, arkusz 7. Mapa naniesiona na Numeryczny Model Terenu jak na il. 4–5. Dodatkowo na mapę nałożono współczesny obraz urbanizacji miasta Pszczyny i okolicznych miejscowości (kolorem żółtym) oraz przebiegu dróg (kolorem brązowym); skala dopasowana do skali mapy (źródło: opracowanie własne)

Na zakończenie jeszcze jedna refleksja. Mapy tworzone z wykorzystaniem zaawansowanych technik GIS – przy wszystkich swoich zaletach – nie są już dziełami sztuki kartograficznej. Współczesne mapy zatraciły subtelność rysunku i swoją „kartograficzną duszę”, którą wyczuwa się, oglądając każdy z 12 arkuszy mapy Hindenberga, dlatego warto nad nią dalej pracować. Warto ją ocalić od zapomnienia.

Podsumowanie

Mapa Andreeasa Hindenberga to w historii polskiej kartografii dzieło bezprecedensowe i niepowtarzalne, oczywiście jak na ówczesne czasy. Wiele zrobiono dla odtworzenia pełnego zakresu treści w nim zawartych¹⁰. Obecnie przyszedł czas wykorzystać najnowsze technologie GIS, a w tym przypadku historycznego GIS-u (HGIS).

Mapy historyczne zawierają cenne informacje o przeszłości, a dzięki digitalizacji i nadaniu im georeferencji obiekty z tych map można dodać jako warstwę obiektową do nowoczesnych baz danych BDOT. Ułatwia to porównywanie różnych warstw map pokazujących zmiany przestrzenne w różnym czasie. Rekonstrukcja dawnych granic podziałów administracyjnych pozwala porównywać ze współczesnymi lub innymi danymi, można na ich podstawie sporządzić zagregowane statystyki zmian w czasie. Umożliwia to wykorzystanie analizy przestrzennej HGIS do opracowania precyzyjniejszych danych historycznych.

¹⁰ Zob. przegląd badań nad mapą: B. Parusel: *Przyroda ziemi pszczyńskiej na mapie Andreeasa Hindenberga z roku 1636*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 39–50.

Wstępna analiza mapy Andreasa Hindenberga za pomocą narzędzi historycznego GIS-u wykazała rozbieżności pomiędzy obrazem analizowanego terenu ukazanym przez jej autora w roku 1636 a znanym ze współczesnych cyfrowych baz danych. Mapa wymaga więc dalszych opracowań kartograficznych na potrzeby wykorzystania treści w niej zawartych do badań historycznych, kartograficznych, geograficznych i przyrodniczych ziemi pszczyńskiej tak dla wieku XVII, jak i porównawczych dla czasów współczesnych.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Literatura

- Greiner Piotr: *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 r.* Pszczyna 2000, s. 28.
- Konias Andrzej: *Akcja ratowania „Mapy Ziemi Pszczyńskiej” A. Hindenberga z 1636 roku.* „Polski Przegląd Kartograficzny” T. 34 (4), 2002, s. 298–302.
- Musiół Ludwik: *Zabytkowa mapa pszczyńskiego wolnego państwa stanowego Andreasa Hindenberga z 1636 roku.* Pszczyna [1994], s. 37.
- Nita Jerzy, Myga-Piątek Urszula: *Rola GIS w ocenie historycznych opracowań kartograficznych na przykładzie Wyżyny Częstochowskiej.* „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 16, 2012, s. 116–135.
- Parusel Jerzy Bolesław: *Przyroda ziemi pszczyńskiej na mapie Andreasa Hindenberga z roku 1636.* „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 39–50.
- Plit Joanna: *Mapa Henneberga i mapa Lubinusa jako źródło informacji o stanie środowiska geograficznego na przełomie XVI i XVII wieku. Studium metodyczne.* „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 14, 2012, s. 33–47.
- Plit Joanna: *Analizy geograficzne i historyczne dawnych map.* [W:] *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych.* Red. Beata Konopska, Jerzy Ostrowski. („Z Dziejów Kartografii”. T. 18). Warszawa 2014, s. 19–34.
- Szaflarski Józef: *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski. Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.* [W:] *Z dziejów kartografii.* Red. Julian Janczak, Zbigniew Rzepa. („Z Dziejów Kartografii”. T. 1). Wrocław 1979, s. 15–54.

Netografia

- <https://www.gov.pl/web/gugik/dane-udostepniane-bez-platnie-do-pobrania-z-serwisu-wwwgeoportalgovpl> [dostęp: 25 września 2021].

BARBARA KALINOWSKA-WÓJCIK
 barbara.kalinowska-wojcik@us.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-1291-9431>
 Uniwersytet Śląski w Katowicach
 Archiwum Państwowe w Katowicach

Sytuacja gospodarcza na ziemi pszczyńskiej w drugiej połowie XVII wieku na podstawie zachowanych rachunków pszczyńskiego wolnego państwa stanowego

Abstrakt

W Archiwum Państwowym w Katowicach Oddział w Pszczynie w zespole Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie przechowywana jest dokumentacja rachunkowa i gospodarcza wolnego pszczyńskiego państwa stanowego. Jej zaletą jest nie tylko szczegółowość, ale przede wszystkim kompletność w poszczególnych dekadach drugiej połowy XVII i początkach XVIII wieku, ponieważ tylko ciągle rachunki, sporządzane rok po roku, pozwalają na precyzyjne analizy gospodarki. Celem artykułu jest przedstawienie procentowego udziału kwot pochodzących z różnych źródeł w dochodach panów pszczyńskich na podstawie rachunków zbiorczych przygotowywanych dla całych dóbr przez urząd rentowy. Zestawienia te pokazują w bardzo przejrzysty sposób strukturę dochodów i wydatków wolnego państwa pszczyńskiego.

Słowa kluczowe: rachunki, urząd rentowy, wolne pszczyńskie państwo stanowe

Die wirtschaftliche Situation im Pleßer Land in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts auf der Grundlage der erhaltenen Rechnungen der Freien Standesherrschaft Pleß

Im Staatsarchiv in Kattowitz (Zweigstelle Pleß) wird im Bestand des Pleßer Fürstenarchivs die Buchhaltungs- und Wirtschaftsdokumentation der Freien Standesherrschaft Pleß aufbewahrt. Sie hat den Vorzug, dass sie in den einzelnen Jahrzehnten der zweiten Hälfte des 17. und des beginnenden 18. Jahrhunderts nicht nur detailliert, sondern vor allem vollständig erhalten ist, denn nur kontinuierliche, Jahr für Jahr erstellte Rechnungen ermöglichen eine genaue Analyse der wirtschaftlichen Verhältnisse. Der Zweck dieses Aufsatzes ist es, den prozentualen Anteil der Beträge aus verschiedenen Quellen an den Einkünften der Herren von Pleß auf der Grundlage der vom Rentamt für das gesamte Gut erstellten zusammenfassenden Rechnungen darzustellen. Diese Aufstellungen spiegeln sehr deutlich die Struktur der Einnahmen und Ausgaben der Freien Standesherrschaft Pleß wider.

Schlüsselbegriffe: Rechnungen, Rentamt, Freie Standesherrschaft Pleß

The economic situation in the Pszczyna Land in the second half of the 17th century on the basis of the preserved accounts of the Free State of Pszczyna

The State Archive in Katowice, Pszczyna Branch, in the Archives of the Dukes of Pszczyna hosts the accounting and economic records of the Free State of Pszczyna. Not only is the documentation detailed, but above all it provides complete data for individual decades of the second half of the 17th century and the beginning of the 18th century, which is a crucial characteristic, as only continuous accounts, compiled year after year, allow for accurate economic analysis. The purpose of this article is to present the percentage share of amounts from various sources in the income of the lords of Pszczyna on the basis of summary accounts prepared for the entire estate by the Rent Office. The data shows very clearly the income and expenditure structure of the Free State of Pszczyna.

Keywords: accounts, Rent Office, Free State of Pszczyna

Jednym z bardzo ważnych powodów zlecenia narysowania mapy Andreasowi Hindenbergowi była potrzeba lepszej organizacji spraw gospodarczych wolnego pszczyńskiego państwa stanowego, które w czasie trwania wojny trzydziestoletniej bardzo podupadło. Szczególnie nasilenie zniszczeń i szkód związane było z obecnością wojsk Ernsta księcia Mansfelda w 1627 roku oraz zarazą w początkach lat 30. XVII wieku. Mapa miała rzetelnie i wnikliwie pokazywać poszczególne części jego terenu, pola, lasy, miasta i wsie, bogactwo fauny i flory, przebieg linii rozgraniczających wyodrębnione własności, wzajemne usytuowanie poszczególnych osad oraz łączące je drogi, a zatem również sieć komunikacyjną, która w istotny sposób wpływała na możliwości rozwoju gospodarczego. Mapa była więc graficznym przedstawieniem sytuacji ekonomicznej oraz osadniczej tych terenów, co z kolei miało ułatwić podejmowanie decyzji oraz w sposób przestrzenny uświadamiać wzajemne zależności poszczególnych części państwa pszczyńskiego. Jednak w celu uzupełnienia i wyjaśnienia wielu kwestii należy sięgnąć również po źródła innego rodzaju, przede wszystkim spuściznę aktową zarządu dóbr oraz urzędu i urzędników bezpośrednio zarządzających domeną pana stanowego. W Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie zachowała się wyjątkowa i bogata dokumentacja tego typu, co pozwala na prześledzenie sytuacji gospodarczej w różnych okresach funkcjonowania wolnego państwa pszczyńskiego. Zaleta przechowywanych materiałów polega nie tylko na ich szczegółowości, ale przede wszystkim na ich kompletności. Zachowały się między innymi rachunki roczne od lat 60. XVII wieku, a już Witold Kula w latach 60. XX wieku mówił, że precyzyjna analiza gospodarki majątków ziemskich jest możliwa tylko w przypadku zachowania ciągłych, sporządzanych rok po roku rachunków¹.

¹ W. Kula: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963, s. 137–138. Przykład takiej pracy to: S. Michalkiewicz: *Gospodarka magnacka na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku (na przykładzie majątku Książ)*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.

Właściciele pszczyńskiego wolnego państwa stanowego w drugiej połowie XVII wieku²

Właścicielami dominium pszczyńskiego, które od 1517 roku posiadało status wolnego państwa stanowego, był w latach 1548–1765 ród Promnitzów. Weszli oni w posiadanie wolnego stanowego państwa pszczyńskiego w wyniku zakupu, którego dokonał w 1548 roku biskup wrocławski Baltazar Promnitz od zadłużonego Jana Turzona z Bethlemlfalvy³. Od tego momentu w bardziej lub mniej udolny sposób potomkowie tej rodziny zarządzali dobrami pszczyńskimi, doprowadzając je w połowie lat 70. XVI wieku do fatalnej sytuacji finansowej. W najbardziej interesującym nas okresie panami pszczyńskimi byli Zygmunt Zygfryd (1650–1654), Erdmann I Leopold (1654–1664) i Baltazar Erdmann (1664–1703), który jednak samodzielne rządy objął dopiero w 1678 roku. W imieniu Baltazara Erdmanna władzę regentów sprawowali Krzysztof Leopold von Schaffgotsch oraz brat ojca Ulryk von Promnitz⁴. Wszyscy oni z większym lub mniejszym skutkiem starali się odbudować gospodarkę dominium po trudnych i wyniszczających latach wojny trzydziestoletniej⁵. Ich działania skupiały się zarówno na podnoszeniu wydajności folwarków, jak i na ożywianiu działalności handlowej, nadawaniu nowych statutów cechom, co miało wzmocnić miasta⁶, uzyskaniu zgody na zwiększenie ilości jarmarków i targów oraz inwestowaniu w rozbudowę już istniejących i działających przedsięwzięć lub otwieranie nowych. Starali się również poprawić zarządzanie swoim majątkiem, przygotowując konstytucję gospodarczą oraz liczne instrukcje dla wyższych i niższych urzędników, a także wprowadzali zmiany organizacyjne w strukturach gospodarczych, zwiększając nadzór i kontrolę nad poszczególnymi branżami. Szczególnie aktywny na tym polu był Baltazar Erdmann von Promnitz, który w szczególny sposób angażował się w sprawy gospodarcze⁷, uruchamiając nowe przedsięwzięcia, takie jak huty szkła w Gostyni i Łaziskach Górnych oraz kuźnicę kos i łuf w Jaroszowicach⁸.

² Fragmenty tego tekstu zostały opublikowane w 2015 r. w artykule poświęconym udziałowi Żydów w gospodarce pszczyńskiego wolnego państwa stanowego od połowy XVII do początków XVIII w. B. Kalinowska-Wójcik: *Židé v hospodárství svobodného stavovského panství Pština od poloviny 17. do počátku 18. století*. [W:] *Šlechtivův Žid – Žid Šlechticem. Židovské elity a židovská slechta v novověku a moderní době*. Red. J. Spyra, A. Žářícky, J. Županič. Ostrava–Częstochowa 2015, s. 65–82.

³ J. Pilnáček: *Rody Starého Slezska*. T. 3. Wyd. 2. Brno 1991, s. 898; R. Kubiciel: *Ziemia pszczyńska i jej właściciele do połowy XVI wieku*. [W:] *Ziemia pszczyńska przez wieki. Stan badań, archiwalia, problemy badawcze*. Red. A. Barciak, S. Fertacz. Suszec 2002, s. 208; J. Polak: *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. Cz. 1. Pszczyna 2007, s. 52–53.

⁴ J. Polak: *Poczet panów i książąt...*, s. 147–149.

⁵ Literatura dotycząca rodu Promnitzów jest bardzo bogata i szerzej cytowana w tekstach Jiřiego Brňovjáka oraz Jerzego Polaka zamieszczonych w tym tomie. Tutaj tylko wybór: H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego państwa stanowego a od 1827 r. księstwa pszczyńskiego*. Cz. 1–2. Pszczyna 1997; W. Boetticher: *Geschichte des Oberlausitischen Adels und seiner Güter 1635–1815*. Bd. 2. Görlitz 1913; T. Jaworski: *Zarys w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*. Zarys 1993; J. Polak: *Poczet panów i książąt pszczyńskich...*; *Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*. Red. T. Jaworski, S. Kocioł. Zielona Góra 2011; J. Polak: *Właściciele Pszczyny i pszczyńskiego wolnego państwa stanowego oraz książęta pszczyńscy. Sylwetki*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. T. 1. Pszczyna 2014.

⁶ B. Spyra, T. Włodarska: *Historia rzemiosła na ziemi pszczyńskiej*. Pszczyna 2006, s. 8–14.

⁷ *Instrukcje gospodarcze dla dóbr pszczyńskich*. Red. S. Ingot, L. Wiatrowski. Wrocław 1963, s. V. Za czasów panowania Balthazara Erdmanna von Promnitza między innymi przygotowano instrukcję dla burgrabiego (1679), dla pisarza rentowego (1679), dla pisarza prowentowego (1679) i dla zarządcy dóbr (1684).

⁸ J. Polak: *Ziemia pszczyńska. Rozwój gospodarczy od Piastów do Hochbergów*. Pszczyna 2000, s. 24.

Dobra pszczyńskie od połowy XVII do początków XVIII wieku

Domena Promnitzów w państwie pszczyńskim obejmowała w 1629 roku 46 wsi i 3 miasta: Pszczyzna, Mikołów i Bieruń, dodatkowo funkcjonowało 14 folwarków, 9 owczarni, 2 browary, 1 kamieniołom, 1 cegielnia, 2 folusze, które były „utrzymywane przez mieszczan pszczyńskich”⁹, 1 skład soli, 1 warzelnia soli, 2 tartaki, 1 kuźnica, 456 stawów rybnych, 9 młynów¹⁰.

Według Henryka Wilhelma Fryderyka Schaeffera „przed rokiem 1640 wsie państwa pszczyńskiego nie były jeszcze podzielone według kluczy gospodarczych, ale stanowiły jedną całość i odrabiały swoją pańszczyznę to tu, to tam, zgodnie z potrzebami i życzeniem pana. W latach 1630–1640 wprowadzono podział całego kompleksu dóbr na 4 klucze gospodarcze. Nie wiadomo, jaki był tego powód. Być może, że przyczyniła się do tego wojna trzydziestoletnia, albo też względy ekonomiczne, czyli dążenie do podniesienia gospodarki rolnej na wyższy poziom. Na czele klucza stanął jego zarządca, a zarząd klucza był zlokalizowany na folwarku, od którego przejął nazwę.”¹¹ W efekcie powstały cztery klucze: zamkowy, wiślański, kobiórski i bijasowicki¹². W późniejszym czasie zmieniły się nazwy poszczególnych kluczy w związku z przeniesieniem siedziby zarządcy oraz nabywaniem kolejnych wiosek.

Po niecałych stu latach w wyniku prowadzonej przez właścicieli wewnętrznej akcji osadniczej polegającej na zakładaniu nowych gospodarstw, głównie zagrodniczych (Gärtner) i chałupniczych (Häusler), lub zaludnianiu dawno opuszczonych wsi lub pustek powstało 12 miejscowości¹³. Kolejnym ważnym powodem wzrostu dochodów był rozwój terytorialny polegający na kupnie kolejnych wsi wraz z przyległymi terenami, czego przykładem może być zakup w 1702 roku Kuźnicy Boguckiej wraz z Katowicami i Brynowem. W 1736 roku zakupiono również dobra mizerowskie, składające się z 3 folwarków i 1 wsi¹⁴. W sumie na początku XVIII wieku w skład dóbr pszczyńskich wchodziło 57 osad wiejskich i wspomniane już 3 miasta, natomiast klucze nazywały się: bijasowicki (później lędziński), siedlicki, wiślański (później mizerowski i suszecki), starokuźnicki (później wyrski)¹⁵. W drugiej połowie XVIII wieku dobra były podzielone na 6 kluczy, bowiem dodatkowo zostały zakupione dobra górskie, a następnie utworzono z nich niewielki klucz. Wzrost dochodów dominium spowodowany był więc zarówno zintensyfikowaniem upraw, jak i zwiększeniem areалу oraz potencjału ludzkiego i osadniczego.

⁹ H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego państwa stanowego a od 1827 r. księstwa pszczyńskiego*. Cz. 1–2. Tłum. B. Spyra. Pszczyzna 1997, s. 54–55.

¹⁰ H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego...*, s. 53–54.

¹¹ H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego...*, s. 59.

¹² H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego...*, s. 60.

¹³ A. Kubacz: *W okresie habsburskim*. [W:] Tychy. *Monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek. Tychy 2011, s. 73.

¹⁴ L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach pszczyńskich od połowy XVII do początku XIX wieku*. Wrocław 1965, s. 16–18.

¹⁵ L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie...*, s. 26–28.

Dzięki przeprowadzonym w latach 70. (1779) XVIII wieku pomiarom powierzchni folwarków wiemy, że majątek pszczyński obejmował wówczas 57,4 tys. ha, co czyniło go w XVII i XVIII wieku jednym z największych na Śląsku¹⁶.

Urząd rentowy i rachunkowość

Najważniejszym urzędem wolnego pana oraz jego pszczyńskiego państwa stanowego była rejencja (Regierung/urząd ziemski). Było to ciało kolegialne, w którym zasiadali jego najważniejsi urzędnicy o kompetencjach administracyjno-sądowniczych na czele z marszałkiem ziemskim, nazywanym od drugiej połowy XVII wieku namiestnikiem (Statthalter/Statthalter/namistni Prockel)¹⁷. Według H.W.F. Schaeffera rejencja z czasem została podzielona na dwie części: rejencję – podlegało jej sądownictwo wyższe, a jej pracom najprawdopodobniej przewodził regent (Regent)¹⁸, którym w 1657 roku był Marcin Kozłowski z Kozłowa na Rudoltowicach, oraz kamerę (Rentkammer) – podlegały jej sądownictwo niższe oraz sprawy gospodarcze. Stało się to najprawdopodobniej w 1610 roku, ponieważ wówczas Abraham von Promnitz powołał centralny zarząd dóbr¹⁹. Na czele kamery stał zarządca (Kammermeister), który – jak dowiadujemy się z instrukcji przygotowanej w 1684 roku – prowadził sprawy prawne poddanych, dbając o ich sprawiedliwe obciążenie i traktowanie, był nadinspektorem i dyrektorem wszystkich urzędników oraz branż gospodarczych działających na terenie państwa pszczyńskiego, informując o sytuacji i ich rozwoju wolnego pana. Posiadał klucze do kasy²⁰, gdzie gromadzono dochody, a w każdą sobotę dokonywał sprawdzenia jej stanu oraz porównywał go z rachunkami tygodniowymi i zestawieniami finansowymi²¹. Na podstawie rocznych rachunków przygotowanych przez pisarza rentowego zarządca robił rachunek końcowy, który porównywał z urbarzem oraz „autentycznymi wpływami kasowymi”²². Ten typ dokumentacji jest przedmiotem analizy w dalszej części tego artykułu.

Do zarządcy należała również weryfikacja miesięcznych wydatków burgrabiego, zarządców kluczy – czyli tak zwanych amtmannów, pisarzy zbożowych (prowentowych) kuźnicy oraz zarządcy zamkowego (Hausvogt), na podstawie przedstawianych przez nich gospodarczych kwitów/zaświadczeń (Wirtschaftszettel). W przypadku niedoborów i braków miał je zgłaszać natychmiast panu pszczyńskiemu albo osobi-

¹⁶ L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie...*, s. 23.

¹⁷ H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego...*, s. 61; M. Ptak: *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*. [W:] *Studia historycznoprawne*. Red. Alfred Konieczny. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1692, Prawo CCXL). Wrocław 1994, s. 124. Na temat organizacji zarządzania domeną pszczyńską w okresie panowania Anhaltów patrz: A.P. Grondziel Richter: *Stellenbesitzer in den Lendziner Dienstbücher*. Teil. 1718–1775. Sankt Augustin 2020, s. 21–26.

¹⁸ *Instrukcje gospodarcze...*, s. 4. Instrukcja dla regenta z 1657 r. informuje, że ma on wypełnić swoje obowiązki obok zadań namiestnika (Statthalter) oraz sędziego ziemskiego (Landrichter). Instrukcja została przygotowana dla Marcina Kozłowskiego z Kozłowa na Rudoltowicach. Więcej na jego temat w artykule Wacława Gojniczka oraz Jerzego Polaka w tym tomie.

¹⁹ J. Polak: *Poczet panów i książąt...*, s. 88.

²⁰ *Instrukcje gospodarcze...*, s. 9. Drugi zestaw kluczy i pełnomocnictwo do sprawdzania kasy miał burgrabia (Burggraf).

²¹ *Instrukcje gospodarcze...*, s. 14. Kolejna instrukcja dla zarządcy dóbr została przygotowana w 1707 r.

²² *Instrukcje gospodarcze...*, s. 9.

ście w przypadku jego bytności na Górnym Śląsku, albo poprzez pocztę zwykłą, jeśli Promnitz przebywał w Żarach. Miał również obowiązek sporządzić i wyekstrahować kwartalne tabele generalne (quatermberliche Generaltabelle) dla całości dóbr, poszczególnych kluczy oraz branż i zamku, które pod koniec każdego kwartału miały być przesyłane do siedziby pana w Łużycach²³. Zarządcami kamery byli: w 1655 roku Maciej Klose, w 1679 Fryderyk von Felden, w 1684 Maciej Wientzek²⁴.

Rola zarządcy kamery w kształtowaniu dokumentacji finansowo-rachunkowej dóbr pszczyńskich była nie do zakwestionowania, bardzo ważna i odpowiedzialna, jednak niewątpliwie bezpośredni wpływ na jakość zapisów mieli mistrzowie rentowi (Rentenmeister) oraz pisarze rentowi (Rentschreiber), zatrudnieni w centrali w Pszczynie, a także w poszczególnych kluczach²⁵. Do obowiązków pisarza rentowego należało rejestrowanie pieniędzy wpływających do kasy pana pszczyńskiego od jego poddanych oraz spisywanie przynoszonych naturaliiów i prowadzenie dokumentacji z tym związanej²⁶. Dokładnie kwestię obowiązków wynikających z pełnienia tej funkcji regulowała instrukcja z 1679 roku²⁷.

Mistrzami oraz pisarzami rentowymi w drugiej połowie XVII wieku byli: Marcin Janik (mistrz)²⁸, Eliasz Hinitsch (pisarz) oraz Adam Alsch (pisarz)²⁹.

Rachunki zawsze uważane były za źródła ważne, ale nad wyraz żmudne i nudne, dlatego przez wielu badaczy omijane. Jednak tylko regularnie sporządzane rachunki, na przykład raz do roku, pozwalają na dokładną analizę i pokazanie pewnych procesów oraz dynamikę zachodzących zmian, czego nie sposób przedstawić na podstawie innych typów źródeł. Zachowana w pszczyńskim archiwum cała seria zbiorczych rachunków rocznych pozwala na przeprowadzenie różnego typu badań, również takich, w których staje się możliwe obliczenie procentowego udziału kwot pochodzących z różnych źródeł w dochodach panów pszczyńskich. W pszczyńskim archiwum zachowały się różne rodzaje ksiąg rachunkowych – zarówno te odnoszące się do poszczególnych branż (np. browarnictwo, gospodarka leśna, rybna, hutnictwo), jak i poszczególnych kluczy. Osobno prowadzono również księgi różnych powinności, w tym między innymi księgę laudemiów – czyli opłat uiszczanych przy zmianie właściciela gospodarstwa³⁰.

Jednak najważniejsze zachowane rachunki zbiorcze były przygotowywane przez urząd rentowy dla całych dóbr z okresu od 1660/1666 do 1855 roku, czyli przez

²³ *Instrukcje gospodarcze...*, s. 10.

²⁴ H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego...*, s. 67.

²⁵ H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego...*, s. 68.

²⁶ W. Gojniczek: *Urzędy książęce i ziemskie w ustroju księstwa cieszyńskiego (1477–1653)*. Cieszyn 2014, s. 148–149. Autor opisał obowiązki pisarza rentowego w kancelarii kamery książąt cieszyńskich, które nie różniły się zbytnio od obowiązków pisarzy rentowych w wolnym pszczyńskim państwie stanowym.

²⁷ *Instrukcje gospodarcze...*, s. 27–30.

²⁸ Marcin Janik mógł być spokrewniony z Maciejem Janikiem (Mätthes Jannigk), od 1670 r. zarządcą klucza wiślańskiego oraz wolnym soltysem z terenów Tychów. H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego...*, s. 69.

²⁹ H.W. Schaeffer: *Kronika wolnego...*, s. 68.

³⁰ *Archiwum Książąt Pszczyńskich. Przewodnik po zespolach 1287–1945*. Oprac. B. Spyra. Warszawa 1973. G. Dessmann: *Geschichte der schlesischen Agrarfervassung*. Strassburg 1904; J. Ziekursch: *Hundert Jahre schlesische Agrargeschichte. Von Hubertus Frieden bis zum Abschluss der Bauernbefreiung*. Ausg. 2. Breslau 1927. Patrz np.: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie (dalej: AP Pszczyna), Archiwum Książąt Pszczyńskich (dalej: AKP), sygn. V 50.

prawie dwa wieki. Zestawienia te pokazują w bardzo przejrzysty sposób strukturę dochodów i wydatków wolnego państwa pszczyńskiego, choć w późniejszym okresie, szczególnie od 1715 roku, ze względu na coraz bardziej uproszczony i skrócony zapis poszczególnych wpływów i wydatków niemożliwe staje się ustalenie konkretnych osób, które dany dochód wypracowały i to pomimo zachowanych załączników w postaci kwitów (Belegen).

W omawianym okresie zmieniała się technika sporządzania rachunków, co było ściśle powiązane z celami, dla których je tworzono. Aż do połowy XVIII wieku rachunki stanowiły przede wszystkim formę kontroli nad administracją niższego rzędu, ich celem było zapobieganie kradzieżom przez nieuczciwych urzędników oraz chęć wyegzekwowania wszystkich należnych panom pszczyńskim powinności w naturaliach, usługach i w robociznie. Najprawdopodobniej temu celowi służyło, aż do początku XVIII wieku, odnotowywanie obrotów gotówkowych jedynie na poziomie urzędu rentowego, a nie zestawień poszczególnych kluczy. W pierwszej połowie XVIII wieku ulegało to powolnej zmianie, ponieważ coraz więcej obrotów gotówkowych odnotowywano na niższym poziomie rachunkowości (najdłużej w rachunkach urzędu rentowego umieszczano dochody ze sprzedaży ryb, wełny i żelaza). Od połowy XVIII wieku możemy zauważyć wyraźne zmiany w systemie prowadzenia rachunków polegające na wprowadzeniu schematów i uproszczeń. W tym czasie zmieniała się również funkcja całej rachunkowości prowadzonej w wolnym państwie pszczyńskim. Rachunki przestały pełnić funkcję tylko kontrolną, a stały się podstawą do dokonywania analizy dochodowości poszczególnych gałęzi działalności gospodarczej prowadzonej w dobrach pańskich. W poprzednim okresie produkty i materiały przekazywane były pomiędzy poszczególnymi działami bez odnotowywania i wyliczania w kwotach pieniężnych, a w rachunkach wpisywano jedynie kwoty uzyskiwane ze sprzedaży poza dobra pszczyńskie. Od lat 40. XVIII wieku zapisywanie tych wielkości gotówkowych pozwalało na obliczanie rentowności zarówno poszczególnych kluczy, jak i poszczególnych branż. Od tego też czasu wszystkie działy gospodarki prowadzące odrębną rachunkowość musiały przygotowywać szczegółowe zestawienia, w których odnotowywano również kwoty, jakie wydatkowano w obrocie wewnętrznym. Przez ścisły rozrachunek przechodziły zatem nie tylko materiały i produkty nabywane u obcych, ale również u swoich, a także praca chłopów pańszczyźnianych. Niestety prowadzi to też do pewnego zamazania obrazu efektywności całej gospodarki państwa pszczyńskiego, ponieważ niemożliwe staje się ustalenie realnych dochodów całego majątku, ale i poszczególnych jego działów³¹. Dane z okresu od drugiej połowy XVII od połowy XVIII wieku nie są więc porównywalne z tymi z okresu późniejszego, o czym pisał już Leszek Wiatrowski: „Nie ulega kwestii, że rachunki z okresu wcześniejszego [druga połowa XVII i początku XVIII wieku] pozwalają lepiej uchwycić finansowe wyniki działalności produkcyjnej niż rachunki z okresu pruskiego. Dochodowość zaciemnia w tym okresie nie tylko fakt wliczania w części do przychodu produktów faktycznie przeznaczonych do konsumpcji, ale również to, że następowało fikcyjne wyolbrzymienie rzeczywistych przychodów poprzez kilkakrotne liczenie tego samego towaru.”³²

³¹ L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie...*, s. 7–10.

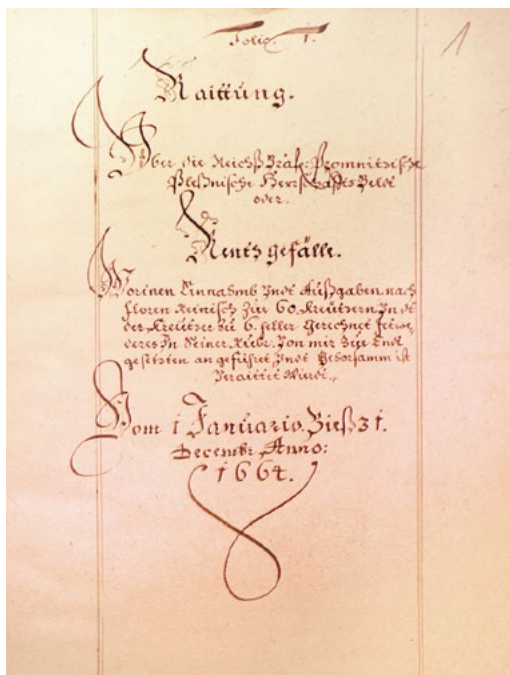
³² L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie...*, s. 173.

Aż do 1724 roku rachunki były prowadzone w systemie roku kalendarzowego, natomiast później w systemie roku gospodarczego od pierwszego dnia lipca do ostatniego dnia czerwca³³.

Struktura dochodów i wydatków

Zachowane od 1660 roku rachunki urzędu rentowego panów pszczyńskich pozwalają na dokładną analizę dochodów wypracowanych przez poszczególne gałęzie gospodarki w dobrach Promnitzów. Co istotne, dopiero w 1663 roku rolnictwo pszczyńskie osiągnęło produkcję dorównującą wynikom sprzed wojny trzydziestoletniej, powoli wzrastała również liczba ludności, która uległa znacznemu spadkowi w latach 40. XVII wieku³⁴.

Istotnymi źródłami dochodów były w państwie pszczyńskim: ziemie uprawne, stawy rybne, hodowla zwierząt, a także urbarze piwne oraz wódczane znajdujące się w czterech kluczach dóbr Promnitzów. Oprócz browaru zamkowego działającego

II. 1. Pierwsza strona w poszycie z zestawieniem rachunkowym za 1664 rok (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. IV 3, s. 1)

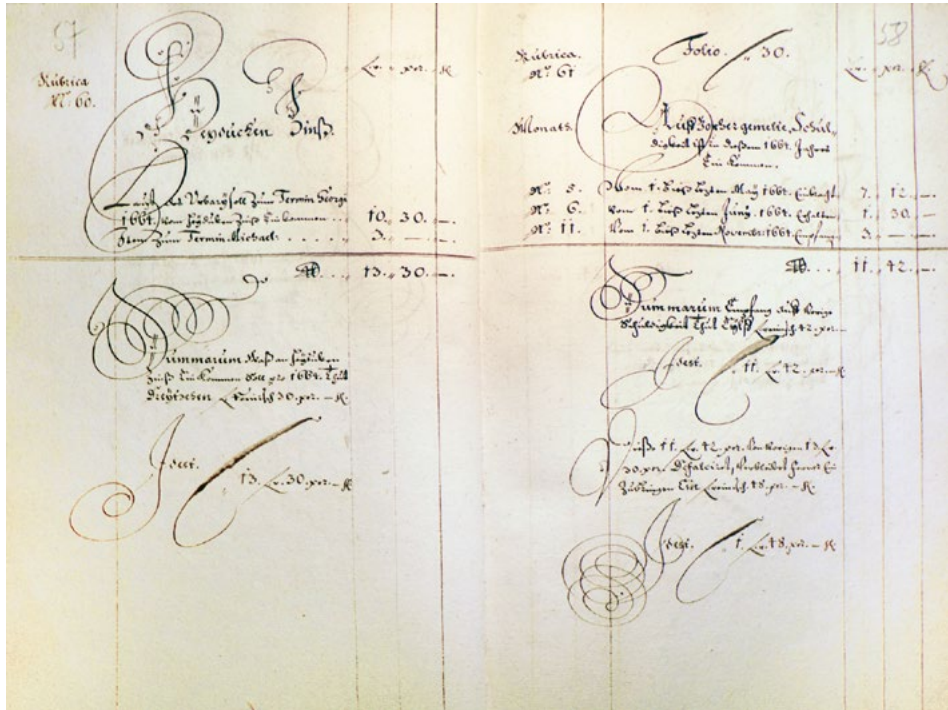
w samym centrum Pszczyny, jeden z najstarszych tego typu zakładów (czynny od 1613 r.) działał w Tydach w kluczu bijasowickim, pozostałe funkcjonowały w Starej Kuźni oraz w Suszczu. Natomiast karczmy – często, ale nie zawsze dzierżawione przez Żydów – znajdowały się we wszystkich miastach wolnego państwa pszczyńskiego oraz w większości wsi, jednak nie były osobno ujmowane w rachunkach rocznych (oprócz wyjątków, takich jak karczma w Starym Folwarku). Według urbarzy pszczyńskich w latach 1702–1732 w czterech kluczach gospodarczych: siedlickim, wiślanym, lędzińskim oraz starokuźnickim znajdowało się ponad 30 karczm³⁵. Natomiast w latach 80. XVII wieku na terenach tworzących pszczyńskie państwo stanowe funkcjonowały myta pańskie między innymi w: Pszczynie, Mikołowie, Bieruniu, Kopani, Warszowicach, Zgoniu, Gostyni oraz wodne myto w Woli³⁶.

³³ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 65, s. 1–3; sygn. IV 66, s. 1–2.

³⁴ J. Polak: *Poczet panów i książąt...*, s. 144.

³⁵ J. Kruczek: *O piwowarach i browarach pszczyńskich*. Pszczyna 1989, s. 12–13, 34.

³⁶ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 19, s. 123.

Il. 2. Strona w poszycie z zestawieniem rachunkowym za 1664 rok (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. IV 3, s. 57–58)

Warto jeszcze nadmienić, że w rachunkach – oprócz tego z 1660/1661 roku – na pierwszej stronie znajduje się informacja, że obliczenia zostały sporządzone we florenach reńskich (1 floren miał wartość 60 krajcarów, natomiast 1 krajcar dzielił się na 6 halerzy), dlatego zastosowano skróty: fl. – floren, kr. – krajcar, hr. – halerz.

Pierwsze i najdokładniej analizowane w tym artykule zestawienie pochodzi z roku 1664³⁷ i przedstawia strukturę dochodów oraz wydatków w kolejności wykazywanej corocznie w rachunkach urzędu rentowego. Na początku umieszczano informację, ile pozostało w kasie gotówki z roku poprzedniego – w 1664 roku były to 1833 fl., następnie podliczano kwoty zaległości nieuregulowanych i uregulowanych z poprzednich lat – czyli tak zwanych restantów lub opieszłych płatników³⁸ (Restanten) – które wyniosły w tymże roku 3255 fl. 49 kr., a dopiero potem wymieniano wpływy, na które składały się między innymi wszelkiego rodzaju czynsze, laudemia, opłaty na hajduków, pieniądze ze sprzedaży ryb, owiec, świń, jaj, wełny, drewna, cegieł, zboża, wapna, wódki, piwa z browaru zamkowego oraz z innych miejscowości, jednak nie prowadzono osobnych zestawień ich świadczeń. Z reguły na karczmarzach panów pszczyńskich spoczywał obowiązek szynkowania trunków wytworzonych przez gorzelnie i browary właściciela dóbr, którzy musieli uiszczać czynsz pieniężny (jednak

³⁷ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 3.

³⁸ M. Ptak: *Zgromadzenia i urzędy...*, s. 134.

niezbyt wysoki – wynoszący 3–20 fl., w przypadku Żydów było to ujęte w dzierżawie (karczmy) i oddawać 2–4 kury, 10–15 jaj oraz od 2 ćwierci do 2 szefli zboża³⁹.

Tabela 1

Wykaz dochodów i wydatków wolnego pszczyńskiego państwa stanowego w 1664 roku

	fl.	kr.	hr.
Pozostało w kasie z roku poprzedniego 1663	1 833	2	1 1/4
Zaległe należności – restanci z 1663 roku			
Czynsz z gospodarstwa dziedzicznego (Erbzins)	172	17	3
Czynsz chłopski (Robothzinsen)	287	56	
Czynsz robotników (Handwerkerzins)	9	54	
Czynsz od przewozu wina (Weinfuhr Gelder Zins)	1	30	
Czynsz krowi (Rindgelderzins)	4	30	
Czynsz za jajka	–	–	–
Za dzierżawę wołów	32	11	
Za dzierżawę owiec	21	14	3
Za sprzedane ryby	1 245	23	1 1/2
Za sprzedane żelazo	567	7	1 1/2
Za piwo z zamkowego browaru (Brauurban)	25	45	
Za drewno w tartaku	57	18	
Za drewno z lasów	36	18	
Za cegły		36	
Za wapno	25	21	
Za wódkę w szynku (Brandweinschanck)	616	36	
Za sprzedaż wołów	2	24	
Za sprzedaż owiec	37	42	5
Za sprzedaż zboża	–	–	–
Pieniądze za tuczenie świń u młynarza	16	52	3
Za sprzedane skóry bydłce	34	23	
Za sprzedane skóry owcze	13	18	
Dodatkowe pieniądze	47	12	
Suma	3 255	49	5
Dochody w 1664			
Czynsz z gospodarstw dziedzicznych (Erbzinsen)	2 452	38	3
Czynsz chłopski (Robothzinsen ⁴⁰)	903	50	
Czynsz robotniczy (Handwerkerzins)	31	21	
Czynsz od przewozu wina	204	57	
Czynsz hajdukowy ⁴¹ (Heyducken Zins)	11	42	
Czynsz hołmkowy ⁴² (Holumbken Zins)	12	36	

³⁹ L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie...*, s. 70.

⁴⁰ *Robothstellen* były to gospodarstwa zobowiązane do pełnienia „pańszczyzny” w pełnym wymiarze od 3 do 6 dni w tygodniu. K. Orzechowski: *Przekształcenie praw chłopów do ziemi na Górnym Śląsku w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” T. VI (1), 1954, s. 247–248.

⁴¹ Hajducy stanowili straż zamkową.

⁴² Hołmkowie byli najniższymi rangą pracownikami na folwarku pana stanowego.

SYTUACJA GOSPODARCZA NA ZIEMI PSZCZYŃSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU...

Czynsz krowi (Rindgelderzins)	70	23	
Czynsz za gęsi i kury	109	11	
Czynsz za jajka	17	28	3
Za dzierżawę wołów	763	10	5
Za dzierżwę owiec	117	17	5
Za dzierżawę drobiu	104	57	
Za sprzedane ryby	3 244	31	3
Za sprzedane żelazo	815	53	
Za sprzedaną wełnę	1 937	41	1/4
Za piwo z zamkowego browaru	171	24	
Za piwo z browaru w Wiśle Małej	195		
Za drewno z tartaku	54	36	
Za drewno z lasów	507	39	
Za cegły	9	48	
Za wapno	5	10	3
Za skład solny (Saltznedrlage Gelder)	76	6	3
Za myto (Mautgelder)	301	7	
Za wynajęty szynk i sprzedaną wódkę	653	23	3
Za sprzedaż wołów	121	18	
Za sprzedaż owiec	9	18	
Za sprzedaż zboża	202	34	3
Pieniądze za tuczenie świń	108		
Pieniądze z tartaku	17	15	
Roczny podatek (Jahrgeld)	20	24	
Opłaty za stragany (Standgeld)	5	26	
Czynsz za wynajem (Müttungs-Zins)	17	48	
Opłata za ochronę Żyda z Bierunia (Schutzgeld)	3		
Kary (Straffgeld)		27	
Za sprzedane skóry owcze	1	19	3
Dodatkowe wpływy (Extraordinarien)	681	39	3
Suma	19 049	42	1 1/2

Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. IV 3.

Z przedstawionego zestawienia wynika, że najważniejsze dochody wolnego pana pszczyńskiego pochodziły z następujących źródeł: 17% stawy rybne, 12,9% czynsz chłopski z gospodarstw dziedzicznych, 10,1% sprzedaż wełny, 4,7% czynsz chłopski, 4,2% sprzedaż żelaza, 4% dzierżawa wołów, 3,5% dodatkowe wpływy, 3,4% propinacja i wyszynk. Oprócz tego były jeszcze dochody ze składu soli, dochody z myta, ekwiwalenty za tuczenie świń, nałożone kary oraz opłaty za ochronę, co w sumie dawało kwotę ponad 13 960 fl.⁴³

Dla porównania w 1613 roku główne wpływy wyglądały następująco: 33% gospodarka rybna, 18,5% renta pieniężna, 14% produkcja i sprzedaż piwa i wódki, 12% hodowla, 12,6% handel solą i cła, 2,6% hutnictwo, 2,5% gospodarka leśna, 2,8%

⁴³ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 2, s. 126–128.

pozostałe⁴⁴. Zatem wyraźnie widać spadek znaczenia stawów rybnych w gospodarce pszczyńskiej oraz propinacji i browarnictwa, natomiast wzrasta znaczenie owczarni oraz kuźnic.

Tabela 2

Wydatki kasy rentowej w 1664 roku

	fl.	kr.	hr.
Przekazane do kasy hrabiowskiej	12 280	40	1 1/4
Zapłacone długi (arenda Niclas Pinocci w Bijasowicach)	248	15	
Zapłacone rachunki	538	54	
Stale zarobki pracowników zamkowych	1 684	8	4 1/2
Wiktuały przekazane do przytułku hrabiowskiego	494	37	3
Kuźnica żelaza (Hammer)	177	50	
Kancelaria (m.in. za papier)	6	1	
Koszty podróży	330	29	3
Gońcy, doręczyciele	53	15	
Sól kamienna	99	9	
Zakup wina	189	35	
Zakup przypraw	21	6	
Wiktuały na dwór	143	9	3 1/2
Wydatki na niespodziewane potrzeby gospodarcze	64	6	
Zakup materiałów, sukna	265	2	3
Za narybek	279	34	3
Pasterzowi	142	49	3
Za prawo łowieckie	20	48	
Za prace przy goncie	79	12	
Za pracę cieśli	56	48	
Kowalowi	75	14	1
Rymarzowi	32	3	
Stolarzowi	9	30	
Murarzowi, garncarzowi	82	58	3
Kuśnierzowi	7	45	
Kołodziejowi	45	27	3
Przygotowanie saletry i cięcie desek	14	16	
Odpis na wynajętą karczmę, z której zrezygnował najemca	300		
Odpis na dzierżawę wołów	159	35	
Inne wydatki	66	7	2
Wydatki nadzwyczajne	36		
Suma	18 023	47	3 1/4

Źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. IV 3.

⁴⁴ L. Wiatrowski: *Gospodarstwo wiejskie...*, s. 179; tutaj za: J. Polak: *Ziemia pszczyńska. Rozwój gospodarczy...*, s. 17.

Trzecią część każdego zestawienia stanowiły wydatki kasy rentowej. Przede wszystkim były to kwoty przekazywane wolnemu panu pszczyńskiemu. W 1664 roku wyniosły one aż 68,1% wszystkich rozchodów. Kolejnymi ważnymi wydatkami były płace pracowników zamkowych – 9,3%, spłata długów (m.in. zaarendę w Bijasowicach, którą prowadził Niclas Pinocci) – 2,9%, wiktuały dla przytułku – 2,7%, koszty podróży – 1,8% oraz zwrot za niewynajętą karczmę – 1,7% wydatków. Mniejsze kwoty pochłaniała żywność dla dworu, materiały dla kancelarii, opłaty za gońców, koszty zakupu soli, przypraw i wina, zakupy materiałów na ubrania. Bardziej szczegółowo można wymienić, że w 1664 roku do kuchni pańskiej zakupiono 2 cytryny i 2 łuty szafranu.

Występowały również typowe wydatki gospodarskie na zakup narybku itd., prace ciesielskie, rymarskie, kuśnierskie, kołodziejskie oraz pracę stróży, pasterzy, kowali, murarzy. Na końcu wypisywano tak zwane *Ekstraordinaria*, czyli wydatki nadzwyczajne, nieprzewidziane, takie jak opłaty za leczenie ludzi lub zwierząt, pogrzeby, naprawy zniszczonych budynków, narzędzi. Razem wszystkie wydatki w 1664 roku wyniosły 18 023 fl. 47 kr., zatem przewyższały dochody⁴⁵.

W 1675 roku dochody kasy hrabiowskiej wynosiły jedynie 12 051 fl. 30 kr. Wydaje się, że był to wyjątkowo trudny rok, mimo że z roku poprzedniego (1674) w kasie zostało aż 15 443 fl. 56 kr., czyli więcej niż wyniosły całe wpływy z roku następnego. Niewątpliwie jedną w przyczyn takiego stanu finansów były zaległości określane w rachunkach od 1671 roku jako *Jannigkische Restanten* wynoszące ponad 11 tys. fl. Z akt nie wynika, jaka była przyczyna pojawienia się aż tak dużego długu, wiemy natomiast że Maciej Janik (Mätthes Jannigk) pełnił funkcję zarządcy klucza siedleckiego i prowadził rachunki roczne urzędu rentowego, czyli pełnił funkcję pisarza rentowego (Rentschreiber) do 1669 roku⁴⁶. Do rodziny Jannigków (Janików) należało w XVII wieku wolne sołectwo „Początkowe” leżące obecnie w granicach miasta Tychy i będące najstarszym wolnym sołectwem⁴⁷.

Wśród wspomnianych już „zaległości Jannigka” wymieniono również długi wynikające z nieuiszczenia opłat za dzierżawy urbarzy wódczanych, piwnych oraz karczm, jednak bez podania szczegółów, w związku z tym nie wiemy dokładnie, który z dzierżawców nie wywiązał się z należności, jakie w sumie wyniosły 530 fl. 51 kr. Dopiero po przejściu tej funkcji przez Eliasa Hinitscha zaległości zostały nazwane nazwiskiem poprzedniego pisarza. W początkowym okresie pełnienia przez siebie funkcji pisarza rentowego E. Hinitsch pisał o pojawiających się w rachunkach zaległościach *Meine Restanten* – czyli „moje zaległości”, zaś po jego odejściu długi powstałe w okresie, gdy pełnił służbę, nazwano od jego nazwiska *Elias Hinitschische Restanten*. Co ciekawe, wykazywano je aż do końca lat 30. XVIII wieku, czyli prawie przez siedem-

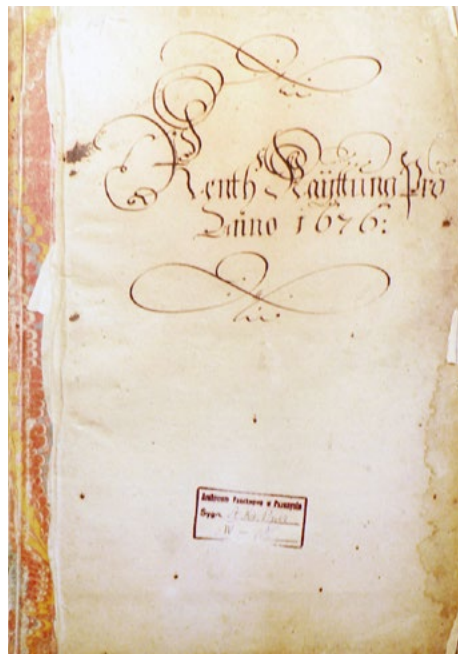
⁴⁵ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 3, s. 168.

⁴⁶ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 9, s. 3–4; sygn. IV 10, s. 3–4; sygn. IV 11, s. 3–4; sygn. IV 14, s. 3–4.

⁴⁷ W. Schäffer: *Historia rodu Czardybonów z Paprocana – wolnych sołtysów do roku 1656 roku*. Katowice 2021, s. 68. W. Schäffer cytuje w swojej książce odręczny dopisek z kroniki Emila Drobrego: *Kronika tyska 1590–1930* (mps, Parafia św. Marii Magdaleny w Tychach), że „najstarsze sołectwo wolne, zwane Początek zachodzi po raz pierwszy w aktach w roku 1687, kiedy dotychczasowy gospodarz Maciej Janik je sprzedaje za 1000 talarów bitych rodzinie Czardybonów”.

Il. 3. Pierwsza strona w poszycie z zestawieniem rachunkowym za 1670 rok (źródło: Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Ksiąząt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. IV 9, s. 1)

Il. 4. Okładka poszytu z zestawieniem rachunkowym z 1676 roku (Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie, Archiwum Ksiąząt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. IV 15)

dziesiąt lat, i dopiero zmiana prowadzenia rachunków poskutkowała nieujmowaniem ich w całorocznym rozliczeniu⁴⁸.

W 1675 oraz 1676 roku jako dłużnik pana pszczyńskiego z tytułu zaległości za dzierżawę myta wymieniany był stary burmistrz Mikołowa Paulus Gryzenius.

Na początku lat 80. XVII wieku dochody pana pszczyńskiego wyraźnie wzrosły i przekroczyły kwotę z początku poprzedniej dekady, co świadczy o pewnej poprawie sytuacji gospodarczej na terenach wolnego państwa pszczyńskiego, która w latach 70. nie przedstawiała się najlepiej. Było to również związane z wielkimi pożarami Bierunia w 1677 i Pszczyny w 1679 roku, które nie tylko obniżyły wpływy księcia, ale wręcz wymagały jego pomocy zarówno w postaci gotówki, jak również materiałów budowlanych.⁴⁹ Całość dochodów w 1680 roku wyniosła 21 210 fl. 51 kr., natomiast wydatki 20 844 fl 3 kr.⁵⁰

⁴⁸ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 9, s. 3–4; sygn. IV 10, s. 3–4; sygn. IV 11, s. 3–4; sygn. IV 14, s. 3–4.

⁴⁹ Szerzej na ten temat: J. Polak: *Pszczyna w okresie habsburskim 1517–1740*. [W:] *Pszczyna: monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Sperka. T. 1. Pszczyna 2014, s. 197; A. Kubacz: *Dzieje miasta w epoce nowożytnej*. [W:] *Bieruń. Monografia historyczna*. Red. R. Kaczmarek, J. Myszor. Bieruń 2007, s. 55.

⁵⁰ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 24.

W pierwszej połowie lat 80. XVII wieku dochody z wolnego państwa stanowego pszczyńskiego stale wzrastały i w 1685 roku osiągnęły kwotę 28 718 fl. 47 kr., natomiast wydatki 28 515 fl. 52 kr. 41/2 hr.⁵¹

Pięć lat później, w 1690 roku, dochody, które wpłynęły do kasy urzędu rentowego, wyniosły 27 023 fl. 45 kr., natomiast zsumowane wszystkie wydatki osiągnęły wysokość 27 839 fl. i 49 kr., zatem zabrakłoby w kasie 816 fl. 4 kr., gdyby nie gotówka, która pozostała z roku poprzedniego. Zła sytuacja finansowa kasy urzędu rentowego wynikała przede wszystkim z powodu przesyłania dużych kwot pieniędzy do majątku Pomnizów w Żarach. W sumie w 1690 roku przez specjalnych wysłanników przesłano tam aż 22 000 fl.⁵²

W 1695 roku dochody kasy urzędu rentowego wyniosły 30 419 fl. 19 kr., natomiast wydatki ma być: 30 464 fl. 33 kr. 2 hl.⁵³ W 1700 roku dochody z całych dóbr pszczyńskich wyniosły 27 696 fl. 59 kr., zaś wydatki 22 586 fl. 29 kr. 2 hr.⁵⁴

W połowie pierwszej dekady XVIII wieku gospodarka wolnego państwa stanowego pszczyńskiego znajdowała się w dobrej kondycji, dodatkowo nie przekazano żadnej większej kwoty do dóbr Promnizów w Łużycach, co spowodowało, że w 1705 roku w kasie pszczyńskiego urzędu rentowego pozostało z roku poprzedniego aż 13 211 fl. 52 kr., natomiast dochody z 1705 roku wyniosły 30 671 fl. 28 kr.⁵⁵

Zatem prawie w całym omawianym okresie można zaobserwować powolny i regularny wzrost zysków pana pszczyńskiego przy jednoczesnym stałym wzroście wydatków, materiały te jednak wymagają dalszych dogłębnych badań, które pozwolą nam wyjaśnić zjawiska gospodarcze zachodzące w pszczyńskim wolnym państwie stanowym w drugiej połowie XVII wieku. Ważną kwestią, która powinna być również ocena wartości cen towarów oraz pieniądza.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Pszczynie:
zespół nr 17/53 Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie.
Archiwum Parafii św. Marii Magdaleny w Tychach:
Emil Drobny: *Kronika tyska 1590–1930* (mps, br).

Źródła drukowane

Instrukcje gospodarcze dla dóbr pszczyńskich. Red. Stefan Ingot, Leszek Wiatrowski. Wrocław 1963.
Schaeffer Henryk Wilhelm: *Kronika wolnego państwa stanowego a od 1827 r. księstwa pszczyńskiego*. Cz. 1–2. Tłum. B. Spyra. Pszczyna 1997.

⁵¹ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 24, s. 178–179.

⁵² AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 29, s. 131.

⁵³ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 34, s. 124–125, 159–164.

⁵⁴ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 39, s. 130–131.

⁵⁵ AP Pszczyna, AKP, sygn. IV 44, s. 2–4, 46–52, 56–57, 62–63.

Literatura

- Archiwum Książąt Pszczyńskich. Przewodnik po zespołach 1287–1945.* Oprac. Bronisława Spyra. Warszawa 1973.
- Boetticher Walter: *Geschichte des Oberlausitschen Adels und seiner Güter 1635–1815.* Bd. 2. Görlitz 1913.
- Dessmann Günter: *Geschichte der schlesischen Agrarfassung.* Strassburg 1904.
- Gojniczek Waclaw: *Urzędy książęce i ziemskie w ustroju księstwa cieszyńskiego (1453–1653).* Katowice 2014.
- Grondziel Richter Adam Peter: *Stellenbesitzer in den Lendziner Dienstbücher.* Teil. 1718–1775. Sankt Augustin 2020.
- Heck Roman: *Studia nad położeniem ekonomicznym ludności wiejskiej na Śląsku w XVI w.* Wrocław 1959.
- Jaworski Tomasz: *Żary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego.* Żary 1993.
- Kalinowska-Wójcik Barbara: *Židé v hospodárství svobodného stavovského panství Pština od poloviny 17. do počátku 18. století.* [W:] *Šlechtivův Žid – Žid Šlechticem. Židovské elity a židovská šlechta v novověku a moderní době.* Red. Janusz Spyra, Aleš Žářícký, Jan Županič. Ostrava–Częstochowa 2015, s. 65–82.
- Kubacz Adam: *W okresie habsburskim.* [W:] *Tychy. Monografia historyczna.* Red. Ryszard Kaczmarek. Tychy 2011, s. 69–88.
- Kubacz Adam: *Dzieje miasta w epoce nowożytnej.* [W:] *Bieruń. Monografia historyczna.* Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Myszor. Bieruń 2007.
- Kruczek Jan: *O piwowarach i browarach pszczyńskich.* Pszczyzna 1989.
- Kubiciel Romuald: *Ziemia pszczyńska i jej właściciele do połowy XVI wieku.* [W:] *Ziemia pszczyńska przez wieki. Stan badań, archiwalia, problemy badawcze.* Red. Antoni Barciak, Sylwester Fertacz. Suszec 2002, s. 122–210.
- Kula Witold: *Problemy i metody historii gospodarczej.* Warszawa 1963.
- Michalkiewicz Stanisław: *Gospodarka magnacka na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku (na przykładzie majątku Książ).* Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- Orzechowski Kazimierz: *Przekształcenie praw chłopów do ziemi na Górnym Śląsku w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” T. VI (1), 1954, s. 223–299.
- Pilnáček Josef: *Rody Starého Slezska.* T. 3. Wyd. 2. Brno 1991.
- Polak Jerzy: *Poczet panów i książąt pszczyńskich.* Cz. 1. Pszczyzna 2007.
- Polak Jerzy: *Pszczyzna w okresie habsburskim 1517–1740.* [W:] *Pszczyzna: monografia historyczna.* Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. T. 1. Pszczyzna 2014, s. 152–227.
- Polak Jerzy: *Właściciele Pszczyzny i pszczyńskiego wolnego państwa stanowego oraz książęta pszczyńscy. Sylwetki.* [W:] *Pszczyzna: monografia historyczna.* Red. Ryszard Kaczmarek, Jerzy Sperka. T. 1. Pszczyzna 2014, s. 228–292.
- Polak Jerzy: *Ziemia pszczyńska. Rozwój gospodarczy od Piastów do Hochbergów.* Pszczyzna 2000.
- Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc.* Red. Tomasz Jaworski, Sylwia Kocioł. Zielona Góra 2011.

- Ptak Marian: *Zgromadzenia i urzędy stanowe wolnego państwa pszczyńskiego (1517–1742)*. [W:] *Studia historycznoprawne*. Red. Alfred Konieczny. („Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 1692, Prawo CCXL). Wrocław 1994, s. 105–153.
- Schäffer Wojciech: *Historia rodu Czardybonów z Paprocan – wolnych sołtysów do roku 1656 roku*. Katowice 2021.
- Wiatrowski Leszek: *Gospodarstwo wiejskie w dobrach pszczyńskich od połowy XVII do początku XIX wieku*. Wrocław 1965.
- Ziekursch Johannes: *Hundert Jahre schlesische Agrargeschichte. Von Hubertus Frieden bis zum Abschluss der Bauernbefreiung*. Ausg. 2. Breslau 1927.

Netografia

[https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Landwirtschaft_\(Sp%C3%A4tmittelalter/Fr%C3%BChe_Neuzeit\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Landwirtschaft_(Sp%C3%A4tmittelalter/Fr%C3%BChe_Neuzeit)) [dostęp: 10 września 2022].

ANNA CZAJKA
 aczajka@agad.gov.pl
<https://orcid.org/0000-0001-9115-9081>
 Centralne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów,
 Warszawa

Odważne plany – wielkie drzewa. Archiwalia wielkoformatowe – wyzwania logistyczne, technologiczne i konserwatorskie

Abstrakt

Zadaniem instytucji publicznych przechowujących zbiory dziedzictwa kulturowego jest zarówno ich bezpieczne przechowywanie, jak i zapewnienie dostępności do nich niezależnie od formatu, formy oraz techniki wykonania. W przypadku obiektów wielkoformatowych może to powodować liczne problemy, szczególnie jeśli instytucja nie dysponuje odpowiednimi pomieszczeniami magazynowymi, ekspozycyjnymi oraz właściwym wyposażeniem. Autorka opisuje problemy, z jakimi borykają się instytucje planujące zabezpieczanie tych obiektów oraz ewentualną ewakuację najcenniejszych zbiorów. Istotną rolę odgrywa w tym wypadku dokładne zwymiarowanie obiektów wielkoformatowych, a następnie ich zeskanowanie i zabezpieczenie. W artykule przytoczono również liczne przykłady archiwaliów przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych, które wymagają szczególnego potraktowania ze względu na swoje wymiary, m.in. drzewo genealogiczne rodu Potockich i Małachowskich czy mierzący niemal 5 metrów długości list przymierny (ahdname) sułtana Murada IV do króla polskiego Zygmunta III z 1623 roku. Poruszono również kwestię digitalizacji obiektów wielkoformatowych, które często wymagają łączenia kilku skanów częściowych – jeśli instytucja nie posiada odpowiedniej pracowni digitalizacji – co w przypadku zbiorów kartograficznych jest mylące lub wręcz niedopuszczalne, gdyż w procesie łączenia skanów fragmentarycznych obraz cyfrowy jest modyfikowany przez oprogramowanie. W części końcowej przedstawiono problemy konserwatorskie największego obiektu w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych pochodzącego z 1775 roku planu Neapolu *Mappa topografica della città di Napoli e de' suoi contorni*.

Słowa kluczowe: obiekty wielkoformatowe, Archiwum Główne Akt Dawnych

Kühne Pläne – große Bäume. Großformatige Archivalien – logistische, technische und konservatorische Herausforderungen

Öffentliche Einrichtungen, die Sammlungen des kulturellen Erbes aufbewahren, haben die Aufgabe, diese sowohl sicher aufzubewahren als auch dafür zu sorgen, dass sie unabhängig von Format, Form und Herstellungstechnik zugänglich sind. Bei großformatigen Objekten kann dies zu zahlreichen Problemen führen, vor allem, wenn

die Einrichtung nicht über angemessene Lager- und Ausstellungsmöglichkeiten sowie geeignete Geräte verfügt. Die Autorin beschreibt die Probleme, mit denen sich Institutionen konfrontiert sehen, die die Sicherung dieser Objekte und die mögliche Evakuierung ihrer wertvollsten Sammlungen planen. Eine wichtige Rolle spielt dabei die genaue Größenbestimmung von großformatigen Objekten und deren anschließende Digitalisierung und Sicherung. Im vorliegenden Aufsatz werden auch zahlreiche Beispiele für die im Hauptarchiv für Historische Aufzeichnungen aufbewahrte Archivalien angeführt, die aufgrund ihrer Größe einer besonderen Behandlung bedürfen, wie etwa der Stammbaum der Familien Potocki und Małachowski oder der Bündnisbrief (ahdname) von Sultan Murad IV. an den polnischen König Sigismund III. Wasa aus dem Jahr 1623 mit einer Länge von fast 5 Metern. Es wird ebenfalls die Frage der Digitalisierung großformatiger Objekte aufgeworfen, bei der häufig mehrere Teilscans kombiniert werden müssen – falls die jeweilige Institution nicht über eine entsprechende Digitalisierungswerkstatt verfügt –, was im Falle kartografischer Sammlungen verwirrend oder sogar inakzeptabel ist, da das digitale Bild durch die Software bei der Kombination der fragmentarischen Scans modifiziert wird. Der letzte Abschnitt befasst sich mit den Erhaltungsproblemen des größten Objekts der Sammlung des Hauptarchivs für Historische Aufzeichnungen, dem Plan von Neapel *Mappa topografica della città di Napoli e de' suoi contorni* aus dem Jahr 1775.

Schlüsselbegriffe: Großformatige Objekte, Hauptarchiv für Historische Aufzeichnungen

Bold plans – big trees. Large-format archives – logistical, technological and conservation challenges

The task of public institutions storing cultural heritage collections is both to keep them safe and to ensure that they are accessible regardless of format, form or technology. In the case of large-format objects, this can cause numerous problems, especially if the institution does not have adequate storage and display facilities and the right equipment. The author describes the problems faced by institutions whose role is to secure and, if necessary, evacuate their most valuable collections. An important issue here is the accurate sizing of large-format objects, followed by their scanning and securing. The article also cites several examples of archival materials held in the Central Archives of Historical Records that require special treatment due to their size, including a family tree of the Potocki and Małachowski families or a letter of the covenant (ahdname) from Sultan Murad IV to the Polish king Sigismund III Vasa from 1623, measuring almost five meters in length. Also discussed was the issue of large-format objects digitisation, which often requires a combination of several partial scans – if the institution does not have a suitable digitisation workshop – which is confusing or even unacceptable in the case of cartographic collections, as the digital image is modified by the software in the process of combining fragmentary scans. The final section presents the problems with the conservation of the largest object in the collection of the Central Archives of Historical Records, dating from 1775, namely the map of Naples' *Mappa topografica della città di Napoli e de' suoi contorni*.

Keywords: large-format objects, Central Archives of Historical Records

Institucje publiczne dysponujące zbiorami dziedzictwa kulturowego są zobowiązane nie tylko do ich bezpiecznego przechowywania, lecz również (a może przede wszystkim) do zapewnienia zainteresowanym pełnej dostępności zgromadzonych dokumentów bez względu na ich formę, technikę wykonania czy format.

Opieka nad obiektami wielkoformatowym nie jest problemem, jeśli instytucja dysponuje odpowiednio zaprojektowanym budynkiem, wyposażeniem magazynów, czytelni, sal ekspozycyjnych czy pracowni specjalistycznych. Ponieważ jednak obiekty wielkoformatowe na ogół stanowią tylko niewielką część zbiorów, rzadko dostosowuje się do ich rozmiarów infrastrukturę i wyposażenie archiwów i bibliotek. Dodatkowym wyzwaniem technicznym i logistycznym jest transport takich obiektów oraz ich reprodukcje (skanowanie). Problem ten nabiera szczególnego znaczenia, kiedy podejmowane są próby zaplanowania działań zabezpieczających cenne kolekcje na wypadek takich zagrożeń, jak katastrofy czy konflikt zbrojny. Przygotowanie skanów zabezpieczających oraz wyposażenia pozwalającego na szybką i bezpieczną ewakuację najcenniejszych obiektów, wśród których mogą znaleźć się obiekty (mapy, grafiki, obrazy) wielkoformatowe, wymaga uważnego planowania i dokładnej dokumentacji rozmiarów oraz technik wykonania poszczególnych obiektów. W związku z tym zarówno planowanie digitalizacji, jak i transportu (bez względu na jego cel) oraz projektowanie pomieszczeń magazynowych wymaga przede wszystkim dokładnego wymiarowania obiektów wielkoformatowych. Ze względu na zainteresowanie głównie treścią dokumentów inwentarze archiwalne często nie zawierają szczegółowych informacji na temat wymiarów i techniki wykonania materiałów. W przypadku kartografii historycznej czym innym jest na przykład rozmiar arkusza papieru, na którym mapę (lub jej część) wydrukowano, rozmiar samej mapy i rozmiary poszczególnych płyt miedziorytniczych, jakie posłużyły do druku. Często więc mamy niekompletne lub mylące informacje dotyczące technologicznych cech zgromadzonych w zbiorach obiektów.

Analiza stanu zachowania zasobu Oddziału Kartografii w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej: AGAD) wyraźnie pokazuje, że w najgorszym stanie zachowania są właśnie obiekty wielkoformatowe. W kolekcjach kartografii dominują zniszczenia mechaniczne powstające na skutek wieloletniego przechowywania, transportowania i wykorzystywania w niewłaściwych warunkach i bez należytej ostrożności.

Przechowywanie i logistyka

Podstawowym sposobem przechowywania materiałów o dużym formacie jest umieszczenie ich w komodach z szufladami lub w tekach na półkach regałów. Meble wykonane z aluminium mogą mieć szuflady o szerokości nawet 3 metrów. Dno tak dużych szuflad wykonuje się z lekkiego polipropylenu, aby łatwo można było je wysuwać. Meble takie są jednak niezwykle kosztowne, a w zbiorach mogą być dokumenty o formatach o wiele większych niż nawet największe, wykonywane na specjalne zamówienia szafy mapowe. Obecnie wiele takich dokumentów przechowywanych jest w formie złożonej (często wielokrotnie), co powoduje deformacje i coraz poważniejsze uszkodzenia mechaniczne, takie jak przetarcia, zagięcia i ubytki w miejscach złożenia. Obiekty te z powodu uszkodzeń nie tylko nie mogą być eksponowane, ale (zwłaszcza w przypadku kartografii) nie mogą być w sposób zadowalający skanowane

ze względu na deformacje powodujące częściowe zasłonięcie informacji. Wówczas zarówno ekspozycja, jak i skanowanie wymagają przeprowadzenia konserwatorskich prac przygotowawczych.

W przypadku dokumentów, kartografii o nietypowych lub bardzo znacznych rozmiarach wskazane jest przechowywanie i transportowanie takich obiektów nawiniętych na tuby z kartonu muzealnego, a następnie zabezpieczonych w pudłach, płóciennych rękawach lub zawieszonych wewnątrz specjalnie zaprojektowanych regałów jezdnych. Najwyższy czas, aby przy okazji remontów lub budowy nowych pomieszczeń magazynowych dla archiwów i muzeów posiadających w zbiorach takie obiekty przygotowywać dla nich powierzchnie magazynowe z wyposażeniem zapewniającym optymalne sposoby zabezpieczania. Możliwe to jest jednak jedynie, kiedy planowanie magazynów odbywa z wystarczającym wyprzedzeniem przy udziale konserwatorów oraz osób posiadających dokładną dokumentację konserwatorsko-technologiczną przechowywanych obiektów.

Przykładem obiektu wielkoformatowego, który udało się odpowiednio zabezpieczyć, może być drzewo genealogiczne rodu Potockich i Małachowskich z zasobu AGAD¹. Malowane, prawdopodobnie farbami olejnymi i temperą, na jedwabiu wielobarwne drzewo rodziny Potockich jest nie tylko jednym z największych (mierzy 228 × 247 cm), ale też jednym z najbardziej złożonych technologicznie obiektów w zasobie AGAD. Jest podklejone na cienkim białym płótnie. Nosi też ślady licznych reperacji i poprawek wykonywanych przez doklejanie fragmentów papieru. Kiedy zostało wyjęte z dotychczasowego zabezpieczenia, okazało się, że w licznych miejscach krawędzie kruchej tkaniny odspajają się od wzmacniającego ją płótna, załamują i mogą zostać całkowicie oderwane. Proste zadanie przewinięcia obiektu na muzealną

Il. 1. W magazynie Archiwum Osmańskiego (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) w Stambule jest wystarczająco dużo miejsca, aby przeglądać dokumenty sułtańskie (fot. Anna Czajka)

tubę zmieniło się w operację ratunkową, podczas której konserwatorzy interwencyjnie musieli ustabilizować i zabezpieczyć najbardziej zagrożone fragmenty tkaniny. Pracownia konserwatorska AGAD jest zbyt mała, aby można w niej było pracować przy tak dużym obiekcie. Konserwatorzy musieli rozwinąć „drzewo” na sali balowej pałacu Raczyńskich na specjalnie przygotowanej, czystej włókninie. W trakcie prac dokonano przy okazji oględzin stanu zachowania i pobrano próbki do analiz, które będą niezbędne do przygotowania projektu konserwacji obiektu.

Po nawinięciu na tubę obiekt zabezpieczono papierem alkalicznym i dodatkowo włókniną polipropylenową. Zewnętrznym opakowaniem „drzewa” jest specjalnie zaprojektowane pudło z tektury bezkwasowej. Takie zabezpieczenie musi jednak być

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), zespół nr 1/506 Zbiór tablic genealogicznych Oddziału III, sygn. 6.

powiązane z dostępnością miejsca magazynowego na zdeponowanie gigantycznego pudła. Samo przenoszenie obiektu wielkoformatowego w opakowaniu powinno być dobrze przygotowane logistycznie. Przed rozpoczęciem transportu do magazynu konieczne było zrobienie rozeznania, czy możliwe będzie bezproblemowe pokonanie schodów, zakrętów korytarzy w budynku oraz umieszczenie opakowanego obiektu na wybranym regale magazynowym.

Nie ulega wątpliwości, że ten ciekawy obiekt powinien być udostępniony w formie cyfrowej on-line. Wykonanie skanu dokumentu o takim formacie jest jednak nie lada wyzwaniem wymagającym specjalnego sprzętu i wyposażenia, które pozwoliłyby na uzyskanie plików wysokiej rozdzielczości bez narażania obiektu na uszkodzenie w procesie digitalizacji. Na to trzeba będzie jeszcze poczekać, gdyż AGAD nie dysponuje odpowiednią przestrzenią ani wyposażeniem.

II. 2. Zdjęcia z zabezpieczenia drzewa genealogicznego rodu Potockich i Małachowskich z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych (fot. Anna Czajka, Iwona Wojciechowska)

Il. 3. Zbiory kartografii wielkoformatowej zawieszona na ruchomych stelażach w magazynie kartografii Archiwum Departamentalnym w Yvelinnes (Archives départementales des Yvelines) we Francji (fot. Anna Czajka)

Il. 4. Dokumenty nawinięte na tuby i zawieszona w płóciennych osłonach w magazynie Archiwum Miejskiego w Rotterdamie (Stadsarchief Rotterdam) w Holandii (fot. Anna Czajka)

Il. 5. Doskonale zaprojektowane regały przesuwne na mapy i inne obiekty nawinięte na tuby w Archiwum Narodowym Estonii (Rahvusarhiiv) w Tallinie (fot. Ruth Tidor)

Ekspozowanie i udostępnianie

Dodatkowym wyposażeniem magazynów kolekcji kartograficznych i ikonograficznych muszą być stoły o powierzchni wystarczającej, aby przeglądać rozłożone i rozwinięte nawet największe mapy i innego rodzaju dokumenty wielkoformatowe znajdujące się w kolekcji. Niektóre instytucje, aby uniknąć ryzykownego przenoszenia takich dokumentów do ogólnodostępnych czytelni, przygotowują miejsce do udostępniania kolekcji w magazynie lub w bezpośrednim jego sąsiedztwie – łącząc funkcję pomieszczenia pracy opiekunów kolekcji (archiwistów, kustoszy) z pomieszczeniem, w którym pod ich nadzorem obiekty mogą być studiowane przez badaczy. Bez względu na miejsce udostępnienia (w czytelni czy w sąsiedztwie magazynów) może być ono prowadzone jedynie wówczas, gdy pomieszczenia przeznaczone dla badaczy wyposażone są w odpowiednio duże stoły oraz narzędzia pomocnicze, takie jak np. miękkie obciążniki do unieruchamiania obiektów, folie zabezpieczające przed dotykaniem arkuszy.

Obiekty wielkoformatowe są również niezwykle kłopotliwymi obiektami ekspozycyjnymi. W zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie znajduje się wiele cennych dokumentów o nietypowych rozmiarach. Są one ciekawe jako obiekty ekspozycyjne – atrakcyjne zarówno dla badaczy, jak i dla innych grup odbior-

ców. Wiele z nich oprócz wartości dokumentacyjnych ma (podobnie jak opisane wyżej drzewo genealogiczne) również znaczną wartość artystyczną. Niestety eksponowanie na otwartych wystawach oryginałów takich dokumentów jest szczególnie utrudnione z powodu braku odpowiedniego, zabezpieczającego je wyposażenia wystawienniczego (np. wystarczająco dużych gablot czy konstrukcji pozwalających na bezpieczne zawieszenie niektórych obiektów). Przykładem może być mierzący niemal 3 metry długości (263 × 57,5 cm) list przymierny (ahdname) sułtana Murada III do króla polskiego Stefana Batorego z 1577 roku². Choć nie jest najdłuższym dokumentem w zbiorach polskich i tureckich, na wystawie w Muzeum Sakip Sabanci (Sakip Sabanci Müzesi) w Stambule w 2014 roku musiał być eksponowany jedynie częściowo, nawinięty na rolki, gdyż nie było możliwości skonstruowania tak dużej gabloty. Ze względów konserwatorskich nie było też możliwe pionowe zawieszenie dokumentu³. Natomiast mierzący niemal 5 metrów długości list przymierny sułtana tureckiego Murada IV do króla polskiego Zygmunta III z 1623 roku⁴ eksponowany był w Warszawie w formie kopii – wydruku 1:1 zawieszono wewnątrz klatki schodowej pałacu Raczyńskich, co pozwoliło publiczności zaproszonej na Noc Muzeów w AGAD poznać zarówno skalę dokumentu, jak i piękny inicjał sułtański.

Z tego też powodu długie dokumenty tureckie prezentowane są niezwykle rzadko, jedynie na specjalnych pokazach dla bardzo ograniczonej publiczności. Podobne trudności sprawia eksponowanie wielkoformatowej kartografii historycznej. Kiedy mapy są podzielone na osobne arkusze (co znacznie ułatwiało i nadal ułatwia

II. 6. Ekspozycja częściowo zwiniętego dokumentu tureckiego w Muzeum Sakip Sabanci (Sakip Sabanci Müzesi) w Stambule (fot. Anna Czajka)

II. 7. Pokaz wielkowymiarowych dokumentów tureckich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w 2016 roku (fot. Anna Czajka)

² AGAD, nr zespołu 1/460 Archiwum Koronne Warszawskie (dalej: AKW), Dział Tureckie, Perskie, k. 71, t. 260, nr 486.

³ Wystawa z okazji 600-lecia stosunków dyplomatycznych pomiędzy Polską a Turcją zorganizowana w 2014 r. w Muzeum Sakip Sabanci w Stambule

⁴ AGAD, zespół nr 1/1 Zbiór dokumentów pergaminowych (dalej Zb. dok. perg.), sygn. 5628.

korzystanie z zawartej w nich informacji), ich ekspozycja jest co prawda ułatwiona, jednak pokazywanie jedynie fragmentów nie daje zadowalającego efektu – pokazania pełnego dzieła kartografa i rytownika. Natomiast kiedy wielkoformatowe mapy składają się z połączonych brytów, format obiektu często z przyczyn technicznych wyklucza bezpieczną ekspozycję.

Pozostaje zatem poszukiwanie metod pośrednich, takich jak na przykład eksponowanie kopii-faksymile uzyskanych dzięki digitalizacji oryginałów i tworzeniu wydruków w formacie zbliżonym do oryginału. Technika ta pozwala na połączenie gromadzonych w atlasach lub tekach arkuszy/brytów mapy, co daje publiczności o wiele pełniejsze wrażenie i możliwość całościowego oglądu dzieł kartografów i rytowników. Przykładem takiego podejścia może być eksponowany na stałej wystawie w bramie AGAD plan Warszawy Pierre’a Ricauda de Tirregaille z 1762 roku, który w rzeczywistości przechowywany jest w formie czterech osobnych arkuszy – odbitek z czterech płyt miedziorytniczych⁵. Połączone w reprodukcji dają pełny obraz mapy XVIII-wiecznej Warszawy. Warto przy tym nadmienić, że mapy i plany zachowane w oddzielnych arkuszach (w tekach i atlasach) przetrwały na ogół do naszych czasów w o wiele lepszym stanie zachowania niż egzemplarze tych samych map, które zostały sklejone z brytów w jeden duży kompletny arkusz.

Digitalizacja

Chociaż na rynku pojawia się coraz więcej rozwiązań technologicznych pozwalających na cyfrowe odwzorowanie archiwalnych materiałów wielkoformatowych, wciąż nie ma jednego urządzenia, które pozwoliłoby na uzyskanie zabezpieczających kopii cyfrowych dla dokumentów o bardzo zróżnicowanych rozmiarach. Największe skanery płaskie (najbezpieczniejsze dla dokumentów o osłabionej strukturze) pozwalają na skanowanie obiektów o maksymalnym rozmiarze podwójnym A0 – o długości 254 cm⁶. Nie jest to jednak rozmiar wystarczający do skanowania chociażby wielu dokumentów tureckich z zasobu AGAD, bowiem najdłuższy list przymierny z tego zasobu to mierzący 495 cm list sułtana tureckiego Murada IV do króla polskiego Zygmunta III z 1623 roku⁷.

Skanowanie długich dokumentów tureckich musiało zatem być prowadzone z asystą konserwatorek z Centralnego Laboratorium Konserwacji Archiwaliów, które stopniowo rozwijały i nawijały wielometrowe listy przymierne, podczas gdy digitalizację wykonywano fragmentami za pomocą skanera bezdotykowego. Pełna kopia cyfrowa wspomnianego najdłuższego dokumentu tureckiego w zbiorach polskich powstała z połączenia pięciu skanów częściowych. Takie złączenie skanów jest akceptowalne w przypadku digitalizacji rękopisów (choć nadal jest swego rodzaju zafałszowanym obrazem całości). Z punktu widzenia użytkowników – badaczy zbiorów kartograficznych – tworzenie takich „zszytych” obrazów cyfrowych map jest mylące

⁵ P. Ricaud de Tirregaille: *Plan de la ville de Varsovie : dedie a S. M. Augvste III Roi de Pologne, Electeur de Saxe etc. etc., levé par ordre de S. E. M. le Comte Bielinski Grand Marechal de la Couronne, 1762 r.*, skala 1:6700, miedzioryt, 4 ark., każdy 66 × 51 cm.

⁶ Model VERSASCAN 36100.

⁷ AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 5628.

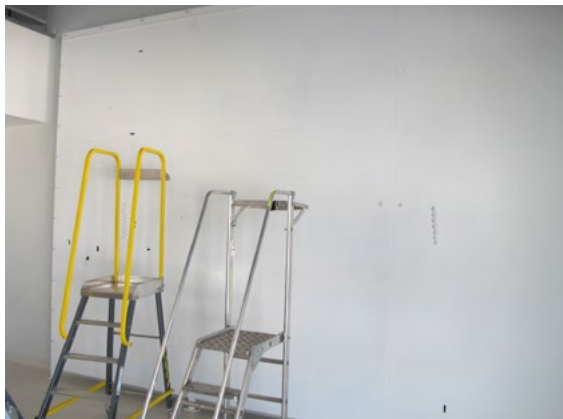
lub wręcz niedopuszczalne, gdyż w procesie łączenia skanów fragmentarycznych obraz cyfrowy jest modyfikowany przez oprogramowanie.

Na szczęście wiele historycznych map funkcjonuje w zbiorach zarówno w formie oddzielnych brytów (części wydrukowanych z osobnych płyt miedziorytniczych), jak i w postaci całościowej – arkuszy połączonych w kompletne mapy. Dla badaczy poszukujących historycznych map ze względu na zawarte w nich informacje jest to dobra wiadomość – zawsze mogą znaleźć i studiować mapy w formie zeskanowanych albumów lub kolejnych plansz często dostępnych w licznych bibliotekach cyfrowych. Nie jest to jednak zadowalające z punktu widzenia digitalizacji zabezpieczającej konkretne wielkoformatowe obiekty, której celem jest stworzenie kopii cyfrowej nie tylko dla informacji zawartej w dokumencie. Kopia zabezpieczająca to możliwie najdokładniejsze cyfrowe odwzorowanie materialnej formy danego obiektu, jego skali, techniki wykonania i stanu zachowania. Tutaj istotna jest możliwość utworzenia cyfrowego obrazu 2D (oraz – o ile to możliwe – 3D) całościowo obejmującego dany dokument, jego odwrocie oraz poszczególne detale będące charakterystycznymi cechami danego obiektu. Tak na przykład tworzone są kopie zabezpieczające dokumentów pergaminowych, gdzie oprócz widoku ogólnego recto i verso osobno skanowane są pieczęcie, ich odwrocia, a w razie potrzeby tworzone są pliki RTI⁸ lub inne pozwalające na odtworzenie trójwymiarowego detalu pieczęci.

W przypadku obiektów kartograficznych o znacznych rozmiarach (np. map o powierzchni wielu metrów kwadratowych) utworzenie jednolitej kopii cyfrowej wiąże się z koniecznością zastosowania wielkomatrycowej kamery cyfrowej lub głowicy skanera o znacznej rozdzielczości i optyce szerokokątnej (co znowu niesie niebezpieczeństwo deformacji obrazu). Zastosowanie takich zestawów do digitalizacji jest możliwe jedynie w specjalnie przygotowanych pracowniach, w których zapewnione jest konieczne „odejście” pomiędzy fotografowanym obiektem a obiektywem. Jeżeli weźmiemy dodatkowo pod uwagę to, że wiele wielkoformatowych map nie może być bezpiecznie (ze względu na stan zachowania) mocowanych na ścianie i może być skanowane jedynie w pozycji leżącej, okaże się, że wyspecjalizowane studio fotografii cyfrowej/digitalizacji wielkowymiarowej powinno posiadać statywy sięgające dwóch kondygnacji. Pracowniami tak przystosowanymi do digitalizacji obiektów wielkoformatowych dysponują na przykład Archiwum Narodowe Francji (Archives nationales de France) i Centralna Pracownia Zabezpieczania Materiałów Archiwalnych i Bibliotecznych (Zentralwerkstatt für Erhaltung von Archiv- und Bibliotheksgut – ZERAB) Archiwów Saksonii w Wermisdorf⁹. Dwukondygnacyjne pomieszczenia pozwalają na instalację wysokich statywów i wysięgników, a niskie podesty umożliwiają rozłożenie wielkoformatowych map, które opcjonalnie mogą być również mocowane za pomocą magnesów lub podciśnienia do pionowych stelaży. Oczywiście osobnym problemem jest obróbka, a następnie przechowywanie pozyskanego materiału cyfrowego. Na szczęście postęp w tej dziedzinie z roku na rok ułatwia i przyspiesza operowanie wielkimi plikami cyfrowymi. Nie jest to bez znaczenia, gdyż digitalizacja zabezpie-

⁸ Pliki o rozszerzeniu RTI powstają w procesie tworzenia tzw. polinomialnych map tekstury pozwalających na dokumentowanie trójwymiarowych charakterystycznych cech powierzchni różnych materiałów.

⁹ Zentralwerkstatt für Erhaltung von Archiv- und Bibliotheksgut (ZERAB) w Archivzentrum Hubertusburg.

II. 8. Ściana magnetyczna do mocowania obiektów wielkoformatowych w pracowni fotografii cyfrowej w Archiwum Narodowym Francji (Archives nationales de France site Pierrefitte-sur-Seine) (fot. Anna Czajka)

II. 9. Wielka prasa hydrauliczna do prostowania obiektów o znacznych rozmiarach w pracowni konserwacji Archiwum Osmańskiego (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) w Stambule (fot. Anna Czajka)

czająca wymaga tworzenia i przechowywania plików wzorcowych nieskompresowanych, a dopiero na ich podstawie tworzenia plików lżejszych, pozwalających na łatwy dostęp do materiałów cyfrowych.

Nieliczne pracownie konserwacji dysponują odpowiednią przestrzenią i sprzętem pozwalającym na podejmowanie prac przy dokumentach o nietypowych, największych rozmiarach. Takim wyposażeniem dysponuje np. centrum konserwacji Archiwum Osmańskiego w Stambule, gdzie możliwe jest prowadzenie zabiegów konserwatorskich przy długich dokumentach sułtańskich.

Znają ten problem doskonale konserwatorzy pracujący w muzeach przy malarstwie sztalugowym lub tkaninach. Tkaniny takie jak np. arras czy wielkie obrazy olejne wymagają dużych powierzchni do prowadzenia prac konserwatorskich. Na przykład konserwacja obrazu Jana Matejki *Bitwa pod Grunwaldem* prowadzona była w przestrzeni galerii sztuki polskiej Muzeum Narodowego w Warszawie, gdyż nie było możliwości wprowadzenia tak wielkiego obiektu do pracowni malarstwa sztalugowego muzeum.

Il. 10. Prace zabezpieczające przy drzewie genealogicznym rodu Potockich i Małachowskich w Archiwum Głównym Akt Dawnych z konieczności wykonywane na podłodze sali balowej pałacu Raczyńskich¹⁰ (fot. Anna Czajka, Iwona Wojciechowska)

Ponieważ wielkoformatowe mapy, grafiki i rysunki w kolekcjach archiwalnych i bibliotecznych są rzadkością, nasze pracownice często są zbyt małe, abyśmy mogli podjąć prace przy największych obiektach. Nawet kiedy dysponujemy wystarczająco dużym stołem, czasem jest trudno sięgnąć do miejsc znajdujących się pośrodku obiektu. Konserwator często musi wówczas pracować nad mapą nawiniętą na dwie robocze rolki, zwijając i rozwijając obiekt tak, aby na stole znajdował się jedynie fragment, którym się aktualnie zajmuje. Bez odpowiedniej przestrzeni i sprzętu nie jest możliwe nie tylko prowadzenie konserwacji, lecz również wykonanie niezbędnych badań, obrazowania mikroskopowego czy dokumentacji stanu zachowania wielkoformatowych obiektów.

Il. 11. Pracownia konserwacji Archiwum Narodowego Francji (Archives nationales de France site Pierrefitte-sur-Seine) wyposażona jest w stoły i niezbędne narzędzia do konserwacji obiektów wielkoformatowych (fot. Anna Czajka)

Największe obiekty wymagają nie tylko wielkiej pracowni, lecz również specjalnego wyposażenia, które pozwoliłoby konserwatorom bezpiecznie wykonać wszystkie prace. Do takich pomocniczych sprzętów należą na przykład platformy na kołach, które można przesuwając nad ułożonym na poziomie posadzki obiektem. Konserwatorzy mogą wykonywać zabiegi, sięgając z góry do wszystkich partii obiektu. Niezbędne są też tuby o dużej średnicy do odwracania i przewijania konserwowanego obiektu. W ostatnich latach projekty konserwatorskie przy obiektach wielkoformatowych realizowane były m.in. w British Museum – konserwacja drzeworytu

¹⁰ AGAD, Zbiór tablic genealogicznych Oddziału III, sygn. 6.

Il. 12. Zastosowanie japońskiej metody prostowania obiektów na ramie karibari pozwala na konserwację obiektów wielkoformatowych zbyt dużych do prostowania w prasach w Archiwum Narodowym Francji (Archives nationales de France site Pierrefitte-sur-Seine) (fot. Anna Czajka)

Albrechta Dürera *Łuk triumfalny*¹¹ oraz w Archiwum Narodowym Wielkiej Brytanii (The National Archives) konserwacja i instalacja na ekspozycji mapy Wyspy Księcia Edwarda – „Samuel Holland’s map of Prince Edward Island” z 1765 roku¹².

Przygotowanie projektu konserwatorskiego o podobnej skali wymaga szczegółowych przygotowań logistycznych, badań i przede wszystkim wystarczająco dużego zespołu specjalistów i pomocników.

Studium przypadku: plan Neapolu – niezwykle obiekt i nierozwiązany jeszcze problem konserwatorski

Największym dokumentem w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych jest pochodzący z 1775 roku plan Neapolu *Mappa topografica della città di Napoli e de' suoi contorni*¹³ wykonany w technice miedziorytu¹⁴. Autorem, a właściwie koordynatorem prac nad tym niezwykle dziełem był Giovanni Carafa di Noja (1715–1768), noszący tytuł VII księcia Noja (dziś Noicattaro w prowincji Bari). Wszystko wskazuje na to, że stworzenie mapy miasta było również pomysłem Giovanniego Carafy. Ten ambitny człowiek i wizjoner rozpoczął karierę jako matematyk. Był również pasjonatem wykopalisk archeologicznych, numizmatykiem, kolekcjonerem i badaczem minerałów¹⁵. W 1750 roku napisał i opublikował broszurę *Lettera ad un amico contenente alcune considerazioni sull'utilità, e gloria, che si trarrebbe da una esatta carta topografica della città di Napoli, e del suo contado*¹⁶ [*List do przyjaciela zawierający rozważania na temat użyteczności i chwały, które zostałyby zaczerpnięte z dokładnej mapy topograficznej Neapolu i jego okolic*], w której opisał dokonania kartografów z innych krajów europejskich, wskazując, że wszystkie ważniejsze miasta w Europie mają już znakomite plany opublikowane dla chwały i pożytku zarówno obywateli,

¹¹ <https://www.youtube.com/watch?v=cEK26P6r6xo> [dostęp: 18 maja 2022].

¹² <https://blog.nationalarchives.gov.uk/transatlantic-journey-transporting-holland-map> [dostęp: 18 maja 2022].

¹³ <https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003495480> [dostęp: 18 maja 2022].

¹⁴ AGAD, zespół nr 1/402 Zbiór Kartograficzny, sygn. 145–1

¹⁵ Opublikował np. pracę o właściwościach turmalinu. *Lettre du Duc de Noya Carafa sur la Tourmaline au Monsieur de Buffon*. Paryż 1759.

¹⁶ G. Caraffa: *Lettera ad un amico contenente alcune considerazioni sull'utilità, e gloria, che si trarrebbe da una esatta carta topografica della città di Napoli, e del suo contado*. Neapol 1750.

jak i władców. Ciekawostką może być to, że wśród wielu godnych podziwu prac kartografów wymienia plan Gdańska: *Nella Polonia, Danzig ha un bella et esatta charta* [W Polsce Gdańsk ma piękną i dokładną mapę]¹⁷. Nie wymienia oczywiście planu Warszawy Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a, gdyż ten powstał 12 lat później. Na koniec przekonuje, że Neapolitańczycy powinni również mieć piękny plan swojego miasta. Jest też Giovanni Caraffa gorącym adwokatem modernizacji miasta według nowych idei urbanistycznych. Nowoczesny Neapol – tak jak liczne stolice i miasta Europy – powinien być wyposażony m.in. w kanalizację i szerokie przewiewne ulice, place z fontannami oraz szpital dla ubogich. Aby przekonać władze miasta do swego pomysłu, wskazywał, jak aktualny i dokładny plan topograficzny Neapolu może przydać się do zarządzania miastem w sytuacji zagrożenia.

Plan zamówiony został w 1750 roku przez radę miasta. Projekt stworzenia planu był niewątpliwie projektem wizjonerskim, odważnym. Prace miały potrwać tylko dwa i pół roku. Wygląda jednak na to, że przy ambitnym założeniu stworzenia bogato dekorowanej mapy ściennej, będącej nie tylko dziełem kartografa, lecz również artystów i miedziorytników, termin ten był całkowicie nierealny. Program ikonograficzny zakładał umieszczenie w kompozycji zamkniętej imitacją ramy obrazu nie tylko planu miasta, lecz również herbów najważniejszych rodzin Neapolu, panoramy miasta, bogatych przedstawień alegorycznych będących pochwałą panowania króla Karola Burbona oraz obszernych wyjaśnień dotyczących zaznaczonych na planie miejsc związanych z historią i współczesnością miasta. Ciekawostką jest to, że na planie umieszczono też dopiero projektowane budynki. Niektóre z tych projektów budowlanych nie doczekały się realizacji lub zostały zrealizowane jedynie częściowo. Co więcej, twórca mapy – pobierając wynagrodzenie 5000 dukatów (które było rodzajem pożyczki zwrotnej po rozpoczęciu sprzedaży mapy) – przez pierwsze lata po otrzymaniu zlecenia podróżował po Europie. Prace ruszyły w rzeczywistości dopiero na początku lat 60. XVIII wieku¹⁸. Po 18 latach od otrzymania zlecenia, w roku 1768, kiedy zmarł książę Noja, plan nie był jeszcze ukończony. Pomiary do mapy posuwały się – wykonywano je za pomocą goniografu (planszетки)¹⁹. Kontynuował je Giovanni Pignatelli, aż wreszcie po modyfikacjach wprowadzonych przez architekta, matematyka i inżyniera Nicolo Carlettiego ukończono je 25 lat od chwili zamówienia dzieła. Prace miedziorytnicze wykonali artyści rytownicy Giuseppe Aloja, Gaetano Cacace, Pietro Campana i Francesco Lamarra.

Plan jest dziełem obszernym, składa się z 35 tablic – brytów, drukowanych w technice miedziorytu na arkuszach z papieru czerpanego, z których każdy mierzy ok. 66,5 × 48 cm. Wymiary całości to ok. 450 × 250 cm. Druk wykonywano na cienkim i grubym papierze czerpanym. Egzemplarze na cieńszych arkuszach przeznaczone były do montażu – naklejenia na płótno. Odbitki wykonane na grubszym papierze miały być sprzedawane w formie tablic zebranych w tece. Początkowo, prawdopodobnie z powodu wysokiej ceny 10 dukatów, wykonano jedynie 28 eg-

¹⁷ Tamże, s. 30.

¹⁸ U. di Baldini: *Carafa, Giovanni*. [W:] *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 19. 1976. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-carafa_res-f16f391a-87e9-11dc-8e9d-0016357eee51_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-carafa_res-f16f391a-87e9-11dc-8e9d-0016357eee51_(Dizionario-Biografico)) [dostęp: 19 maja 2022].

¹⁹ <https://www.beniculturali.inaf.it/opac/musei/opere-d-arte/mappa-topografica-della-citta-di-napoli-e-de-suoi-contorni> [dostęp: 20 maja 2022].

Il. 13. Pomiary wykonywane za pomocą goniografu (źródło: Giovanni-go Jacopo de Marinioni: *De Re Ich-nographica : Cujus Hodierna Praxis Exponitur, Et Propriis Exemplis Plu-ribus Illustratur. In Que Varias, Quae Contingere Possunt, Ejusdem Aberra-tiones, Posito Quoque Calculo*, 1751, s. 11)²⁰

i nieporęczny. Mapa wymaga konserwacji – ślady na płótnie wskazują, że była kiedyś przez dłuższy czas (zgodnie ze swoim przeznaczeniem) zawieszona na gwoździach, nieosłonięta od kurzu i innych zanieczyszczeń powietrza. Na jej powierzchni widać liczne ślady po owadach. Lata użytkowania oraz składanie i rozkładanie spowodowały liczne zabrudzenia, przetarcia, rozwarstwienia i inne uszkodzenia papieru.

Nie ma obecnie możliwości bezpiecznego udostępniania planu w oryginale, każdy ruch – złożenie i rozłożenie – naraża go na dodatkowe uszkodzenia. Nawet gdyby AGAD dysponowało wystarczająco dużym stołem do udostępniania kartografii, detale znajdujące się pośrodku planu byłyby dla użytkownika mało widoczne. Na szczęście plan jest dostępny w Internecie, w bibliotekach cyfrowych²¹. Znaleźć go można m.in. za pośrednictwem portalu EUROPEANA we florenckiej Centralnej Bibliotece Narodowej. W obu przypadkach zeskanowano wersje planu opublikowanego w postaci niepołączonych 35 tablic zebranych w tece.

zemplarzy mapy. Po pewnym czasie cena została obniżona do 6 dukatów, lecz nie spowodowało to znacznego wzrostu zamówień.

Egzemplarz znajdujący się w zasobie AGAD to właśnie zmontowany (naklejony na płótno) plan o powierzchni niemal 11 m², co czyni go jednym z najtrudniejszych do przechowywania i zabezpieczania, nie wspominając już o możliwości jego udostępnienia lub skanowania czy transportu. Wzdłuż górnej krawędzi planu pomiędzy płótnem a papierem starannie zamontowane są pętle ze sznurka służące do zawieszenia miedziorytu na ścianie. Nie wiemy, czy montaż na płótnie jest oryginalny, czy też plan podklejono później, np. w XIX wieku. Jest jednak bardzo możliwe, że wzmocnienie płótnem pochodzi z epoki i jest to jeden z niewielu sprzedanych w tej formie egzemplarzy. Odpowiedź na to pytanie wymaga szczegółowych badań – warto byłoby porównać grubość papieru egzemplarza z AGAD z grubością papieru wydruków zachowanych w formie teki z oddzielnymi arkuszami lub atlasu.

Ogromny obiekt jest niestety przechowywany złożony, w szufladzie typowej szafy mapowej, w magazynie Oddziału Kartografii. Łatwo sobie wyobrazić, że 11 m² płótna oklejonego papierem sprawia, że obiekt jest bardzo ciężki

²⁰ <https://archive.org/details/dereichnographic00mari/page/14/mode/thumb> [dostęp: 15 maja 2022].

²¹ Np. <http://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003495480> [dostęp: 18 maja 2022].

Il. 14. Fotografie planu Giovanniego Carafy wykonane w magazynie kartografii AGAD podczas przeglądu konserwatorskiego zbiorów kartograficznych (fot. Anna Czajka)

Mamy nadzieję, że w niedalekiej przyszłości uda się plan Neapolu przechowywany w AGAD nawinąć na specjalną tubę z kartonu muzealnego i zabezpieczyć w pudle. Takie zabezpieczenie powinno być związane z dokładną dokumentacją technologiczną i analizą stanu zachowania niezbędną do przygotowania projektu konserwacji. Ciekawe byłoby również przeprowadzenie kwerendy w celu zlokalizowania (o ile istnieją) innych egzemplarzy oryginalnie zmontowanych na płótnie i przygotowanych do zawieszenia na ścianie, tak jak sobie wymarzył i zaplanował Giovanni Carafa di Noja.

Wykaz cytowanych źródeł i literatury

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- zespół nr 1/1 Zbiór dokumentów pergaminowych,
- zespół nr 1/402 Zbiór kartograficzny,
- zespół nr 1/460 Archiwum Koronne Warszawskie,
- zespół nr 1/506 Zbiór tablic genealogicznych Oddziału III.

Źródła drukowane

Marinioni Giovanni Jacopo de, Winkler Johann Christoph, Mayr Franz Alois: *De Re Ichnographica: Cujus Hodierna Praxis Exponitur, Et Propriis Exemplis Pluribus Illustratur. In Que Varias, Quæ Contingere Possunt, Ejusdem Aberrationes, Posito Quoque Calculo.* [Wiennae 1751].

Noya Carafa Giovanni [pseud. Michel Adanson], Le Clerc Georges Louis: *Lettre du Duc de Noya Carafa sur la Tourmaline au Monsieur de Buffon.* Paryż 1759.

Ricaud de Tirregaille Pierre: *Plan de la ville Varsovie: dedie a S. M. Avgvste III Roi de Pologne, Electevr de Saxe etc. etc., levé par ordre de S. E. M. le Comte Bielinski Grand Marechal de la Covronne,* 1762 r., skala 1:6700, miedzioryt, 4 ark., każdy 66 × 51 cm.

Netografia

Baldini Ugo di: *Carafa, Giovanni.* [W:] *Dizionario Biografico degli Italiani.* Vol. 19. 1976. [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-carafa_res-f16f391a-87e9-11dc-8e9d-0016357eee51_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-carafa_res-f16f391a-87e9-11dc-8e9d-0016357eee51_(Dizionario-Biografico)) [dostęp: 18 maja 2022].

<https://archive.org/details/dereichnographic00mari/page/14/mode/thumb> [dostęp: 15 maja 2022].

<https://blog.nationalarchives.gov.uk/transatlantic-journey-transporting-holland-map/> [dostęp: 18 maja 2022].

<https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003495480> [dostęp: 18 maja 2022].

<https://www.beniculturali.inaf.it/opac/musei/opere-d-arte/mappa-topografica-della-citta-di-napoli-e-de-suoi-contorni> [dostęp: 20 maja 2022].

<https://www.youtube.com/watch?v=cEK26P6r6xo> [dostęp: 18 maja 2022].

SPRAWOZDANIA

SŁAWOMIRA KRUPA
s.krupa@katowice.ap.gov.pl
Archiwum Państwowe w Katowicach

Sprawozdanie Dyrektora Archiwum Państwowego w Katowicach za 2021 rok

Abstrakt

W 2021 roku do zasobu katowickiego Archiwum przejęto 490 553 jednostek archiwalnych o rozmiarze 2693,86 metrów bieżących oraz 4 258,81 MB. Na koniec 2021 roku zasób Archiwum liczył 5868 zespoły z 3 090 914 jednostkami archiwalnymi o rozmiarze przekraczającym 27,4 kilometra bieżącego.

Słowa kluczowe: sprawozdanie, zasób Archiwum Państwowego w Katowicach

Bericht des Direktors des Staatsarchivs Kattowitz für das Jahr 2021

2021 wurden 490 553 Archiveinheiten in einem Umfang von 2693,86 laufenden Metern erschlossen und 4.258,81 MB und in die Bestände des Staatsarchivs Kattowitz aufgenommen. Zum Jahresende 2021 umfassten die Archivbestände des Staatsarchivs Kattowitz 5.868 Fonds mit 3.090.914 Archiveinheiten in einem Umfang von mehr als 27,4 laufenden Kilometern.

Schlüsselbegriffe: Bericht, Archivbestände des Staatsarchivs Kattowitz

The Report by the Director of the State Archives in Katowice for 2021

In 2021 the State Archives in Katowice expanded its fonds by obtaining 490 553 archival units of the size of 2693,86 linear meters and 4.258,81 MB. At the end of 2021 the fonds of the Archives comprised of 5.868 fonds with 3.090.914 archival units of the size exceeding 27,4 linear kilometers.

Keywords: the Report, the fonds of the State Archives in Katowice

Zasób archiwalny

Na koniec 2021 roku zasób Archiwum liczył 5868 zespołów z 3 090 914 jednostkami archiwalnymi (dalej: j.a.) o rozmiarze przekraczającym 27,4 kilometra bieżącego i 72,8 tysiąca megabajtów (dalej: MB).

W 2021 roku do zasobu Archiwum przejęto 490 553 j.a., w tym 1379 j.a. w postaci elektronicznej o rozmiarze 2693,86 metrów bieżących (dalej: m.b.) i 4258,81 MB. W 2021 roku przejmowano przede wszystkim ustawowe nabytki z państwowych i samorządowych jednostek organizacyjnych.

W Archiwum Państwowym w Katowicach w zakresie prac nad zasobem Centrali w Katowicach oraz Oddziały w Bielsku-Białej, Cieszynie, Pszczynie i Raciborzu opracowały 2293 j.a., 36,63 m.b. oraz zewidencjonowały 28 112 j.a. Archiwum także sporządziło indeksy osobowe dla 103 j.a. (47 718 rekordów). Przeprowadzono skontrum 15 zespołów obejmujących 20 262 j.a. i 288,45 m.b.

W wyniku retrokonwersji pomocy ewidencyjnych w Centrali i Oddziale w Gliwicach Archiwum Państwowe w Katowicach w trakcie roku sprawozdawczego zamieściło w systemie ZoSIA 94 029 opisów j.a.

Kształtowanie narodowego zasobu archiwalnego

Katowickie Archiwum w 2021 roku pod ustawową opieką miało 774 jednostki organizacyjne, w których przechowywano 45 kilometrów bieżących i 1 156 444,16 MB materiałów archiwalnych.

Kontrole archiwów zakładowych przez znaczną część roku 2021 były zawieszono, mimo to przeprowadzono 151 kontroli i 254 ekspertyzy. Wydano 1835 zgód na brakowanie dokumentacji niearchiwalnej państwowych i samorządowych jednostek organizacyjnych. Uzgodniono 1108 nowych i zmienionych normatywów kancelaryjno-archiwalnych.

W czerwcu 2020 roku zakończono w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych prace nad systemem teleinformatycznym Archiwum Dokumentu Elektronicznego (dalej: ADE), umożliwiającym podmiotom (w szczególności tym zobowiązanym przepisami prawa) przekazanie do archiwów państwowych dokumentacji w postaci elektronicznej stanowiącej materiały archiwalne, a archiwom państwowym umożliwiającym jej przejęcie, zabezpieczenie i długoterminowe przechowywanie, a w dalszej kolejności także udostępnianie zgromadzonych materiałów archiwalnych zainteresowanym osobom. W związku z likwidacją Śląskiego Centrum Społeczeństwa Informacyjnego w Katowicach pierwszą instytucją, która podjęła się tego zadania, był Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego w Katowicach jako organ założycielski likwidowanej instytucji, a pierwszym archiwum w Polsce przejmującym materiały archiwalne w formie elektronicznej poprzez system ADE zostało katowickie Archiwum, które do końca 2021 roku przejęło 458,81 MB¹.

Dnia 28 sierpnia 2020 roku zostało zawarte pomiędzy Skarbem Państwa reprezentowanym przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w imieniu i na rzecz którego działa Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, a ORLEN Południe S.A. porozumienie. Efektem było podjęcie przez Archiwum Państwowe w Katowicach współpracy z ORLEN Południe S.A. W związku z realizacją porozumienia wydano zgodę na wybrakowanie dokumentacji niearchiwalnej Rafinerii Nafty Trzebinia w Trzebinii i Rafinerii Trzebinia S.A. w Trzebinii oraz zaopiniowano wartościowanie 573,9 m.b. dokumentacji ORLEN Południe S.A. w Trzebinii.

Kontynuowane były również inne działania w zakresie współpracy Archiwum z jednostkami ze sfery ewidencjonowanego niepaństwowego zasobu archiwalnego. Od 2013 roku podjęto próbę współpracy z 1677 takimi jednostkami. W 2021 roku

¹ B. Olesiejuk: *Doświadczenia Archiwum Państwowego w Katowicach w przejmowaniu materiałów archiwalnych do systemu Archiwum Dokumentów Elektronicznych*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 195–200.

przeanalizowano powstały rejestr i zweryfikowano go. Analiza dotyczyła rodzaju działalności oraz ustalenia, czy jednostki reprezentują typowe przedsiębiorstwa z terenu działalności Archiwum.

Ponadto Archiwum prowadziło na prośbę podmiotów ze sfery ewidencjonowanego niepaństwowego zasobu archiwalnego ekspertyzy archiwalne i konsultacje telefoniczne oraz osobiste, których celem było przybliżenie podmiotom intencji Archiwum w zakresie współdziałania, a także przepisów polskiego prawa archiwalnego. Jednostki występowały o opinie dotyczące zniszczenia wytworzonej przez nie lub zgromadzonej dokumentacji, przesyłały przepisy kancelaryjno-archiwalne w celu uzgodnienia oraz nawiązywały kontakt inicjujący przekazanie materiałów archiwalnych. W 2021 roku wydano 93 opinie dotyczące wartościowania dokumentacji, obejmujące łącznie 1429,62 m.b. Przeprowadzono 5 ekspertyz i zaopiniowano 5 nowych przepisów kancelaryjnych i archiwalnych. Archiwum przejęło materiały archiwalne: Śląskiego Zarządu Wojewódzkiego Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych w Katowicach Koło w Mysłowicach, Śląskiego Zarządu Wojewódzkiego Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych w Katowicach Koło w Wirku – Ruda Śląska, Śląskiego Zarządu Wojewódzkiego Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych w Katowicach Koło w Zabrze i Związku Inwalidów Wojennych RP Koło Zabrze. Łącznie przejęto 20,32 m.b. materiałów archiwalnych z wymienionych jednostek.

Kontynuowano także działania w zakresie nawiązywania kontaktów z osobami zajmującymi się tworzeniem rodzinnych archiwów. Ponadto Archiwum pomagało w zbieraniu informacji dotyczących krewnych i przodków, a także zachęcało i udzielało wskazówek przy zakładaniu rodzinnych kolekcji. Pod koniec 2021 roku do kolekcji rodziny Guzy z Siemianowic Śląskich, przekazanej w 2020 roku w formie darowizny, dołączono książkę-album wydaną własnym nakładem przez ofiarodawczynię z dalszymi wspomnieniami rodzinnych losów. Oddział w Bielsku-Białej przejął do zasobu archiwalnego akta rodziny Maszlanka z Wadowic, a także akta rodziny Cholewa z Jaroszowic. Oddział w Cieszynie otrzymał dokumentację księgową małych i średnich przedsiębiorstw z powiatu cieszyńskiego. Do Oddziału w Gliwicach przekazano materiały rodzinne Janusza Malanowicza, a Oddział w Pszczynie przejął materiały archiwalne dotyczące działalności restauracji Nanko w Pszczynie.

Działająca wspólnie dla Archiwów Państwowych w Katowicach i Częstochowie Komisja Archiwalnej Oceny Dokumentacji odbyła dwa posiedzenia.

Przechowalnictwo dokumentacji niearchiwalnej

W roku sprawozdawczym dokumentacji niearchiwalnej przejęto łącznie 2,7 m.b., natomiast wybrakowano 292,91 m.b. dokumentacji o czasowym okresie przechowywania.

Według stanu na koniec 2021 roku Archiwum posiadało 171,24 m.b. dokumentacji osobowej, 76,34 m.b. dokumentacji płacowej oraz 333,08 m.b. innej dokumentacji niearchiwalnej. Ponadto Archiwum przechowuje 505,11 m.b. dokumentacji przebiegu studiów oraz 2,46 m.b. dokumentacji przejętej w depozyt, co stanowi łącznie 1088,23 m.b. dokumentacji.

W roku sprawozdawczym prowadzono 13 działań interwencyjnych, współdziałając z organami ścigania, urzędami, sądami i Krajową Administracją Skarbową w zakresie dokumentacji osobowej i płacowej. W ramach porozumienia zawartego z Marszałkiem Województwa Śląskiego Archiwum skontrolowało 14 przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą w zakresie przechowywania dokumentacji osobowej i płacowej.

W 2021 roku przejęto również 1,5 m.b. dokumentów z wyborów, o których mowa w § 7 ust. 1 pkt 2 rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 11 października 2018 roku w sprawie sposobu przekazywania, przechowywania i udostępniania dokumentów z wyborów (Dz.U. 2018, poz. 1995). Łącznie Archiwum przechowywało na dzień 31 grudnia 2021 roku 10 861,5 m.b. akt z wyborów.

Na podstawie dokumentacji niearchiwalnej wykonano w roku sprawozdawczym 698 kwerend.

Zbiór biblioteczny

Katowickie Archiwum przechowywało na koniec 2021 roku prawie 67 tysięcy bibliotecznych egzemplarzy zewidencjonowanych. Bibliotekę odwiedziło 149 osób, którym udostępniono 323 woluminy.

Techniczne zabezpieczenie zasobu

W 2021 roku konserwacji właściwej poddano 33 j.a. z zasobu katowickiego Archiwum. Konserwacją masową objęto zarówno zasób własny, jak i zasób Archiwum Państwowego w Opolu i Archiwum Państwowego w Rzeszowie. Łącznie w 2021 roku odkwaszono 153 130 kart konserwatorskich (1340 j.a.). Wykonano próby pH papieru przed i po odkwaszaniu. Reperacjom poddano 7248 kart konserwatorskich. Zdezynfekowano w komorze fumigacyjnej 20 289 j.a. zarówno z własnego zasobu, jak i z zasobu innych archiwów państwowych.

Archiwum Państwowe w Katowicach w ramach realizacji obowiązków wynikających z opieki nad wyznaczonymi przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych archiwami przeprowadziło w dniach 7–8 października wizyty robocze w Archiwum Państwowym w Kielcach oraz w jego Oddziale w Sandomierzu. Przeszkolono pracowników w zakresie ochrony zbiorów przed szkodnikami. Pracownia konserwatorska udzielała także porad Archiwum Państwowemu w Opolu oraz w Częstochowie w zakresie bieżących prac konserwatorskich. W roku sprawozdawczym katowickie Archiwum wykonało liofilizację ok. 16 m.b. akt ocalałych z pożaru Archiwum Zakładowego Urzędu Miasta w Krakowie.

W ramach działań profilaktycznych przeglądowi stanu zachowania poddano 4242 j.a., w teczki opakowano 41 228 j.a., zaś 35 124 j.a. włożono do pudeł. Odkurzono 25 993 j.a.

W pracowni reprograficznej wykonano 80 816 zabezpieczających kopii cyfrowych z 666 j.a. W roku sprawozdawczym w ramach usługi zewnętrznej zdigitalizowano 533 j.a (678 szpul, 37 954 minuty) z zespołu Komitet ds. Radia i Telewizji „Polskie Radio i Telewizja” Rozgłośnia Katowicka w Katowicach.

W ramach współpracy ze środowiskami genealogicznym (Górnośląskie Towarzystwo Genealogiczne „Silius Radicum” i Fundacja Chrońmy Dziedzictwo z Lublina) zbiory materiałów zdigitalizowanych Archiwum wzbogaciły się łącznie o 41 713 kopii użytkowych z 1734 j.a.

Całość zdigitalizowanego materiału została zabezpieczona na serwerze i przygotowana do udostępnienia w pracowni naukowej.

Wykorzystanie zasobu archiwalnego

W 2021 roku w związku z trwającym stanem epidemii SARS-CoV-2 czytelnicy były czynne dla użytkowników w ograniczonym zakresie ze względu na obostrzenia sanitarne. Pracownie Archiwum odwiedziło 758 użytkowników. Udostępniono 16 126 j.a. Niska liczba użytkowników, wynikająca zapewne z sytuacji epidemicznej, przełożyła się na zwiększoną liczbę wniosków kwerendowych oraz zapytań o informację o zasobie, których było 7875. Zwiększeniu uległa również liczba wniosków o usługę wykonania i przesłania kopii materiałów archiwalnych pojedynczych dokumentów lub całych jednostek i zespołów archiwalnych. Nowym zadaniem, które w 2021 roku realizowano w Centrali Archiwum, było udostępnianie elektronicznej dokumentacji za pośrednictwem systemu ADE. Zrealizowano w ten sposób 18 wniosków, głównie o charakterze informacyjnym.

Katowickie Archiwum udostępniało kopie cyfrowe materiałów archiwalnych on-line w serwisie szukajwarchiwach.gov.pl oraz na stronach internetowych: Wojewódzkiego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Katowicach, Górnośląskiego Towarzystwa Genealogicznego „Silius Radicum”, Śląskiej Biblioteki Cyfrowej oraz Fundacji Chrońmy Dziedzictwo z Lublina.

Działalność popularyzacyjna, edukacyjna i informacyjna

Archiwum Państwowe w Katowicach pomimo ograniczeń wynikających z epidemii SARS-CoV-2 starało się prowadzić działalność promocyjno-edukacyjną.

Przygotowano trzy wystawy tradycyjne:

- 1) *Mapa wolnego stanowego państwa pszczyńskiego IXNOOPΘΟΓΡΑΦΙΑ PLE-SNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku*, która prezentowana była w Centrali Archiwum w Katowicach;
- 2) *Cieszyńskie cechy rzemieślnicze* – wystawa zorganizowana przez Oddział w Cieszynie Archiwum Państwowego w Katowicach w ramach XX edycji „Skarbów z cieszyńskiej trówały” i prezentowana w Oddziale w Cieszynie;
- 3) *Ks. Stanisław Stojalowski w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach Oddział w Bielsku-Białej* – wystawa zorganizowana przez Oddział w Bielsku-Białej Archiwum Państwowego w Katowicach i towarzysząca konferencji naukowej *Książd Stanisław Stojalowski w walce o chrześcijańską i narodową tożsamość ludu polskiego*, odbywającej się w Oddziale w Bielsku-Białej.

Archiwum, chcąc dotrzeć do jak najszerszego grona odbiorców, przygotowało także wystawy wirtualne, które prezentowało na swojej stronie internetowej:

- 1) *Jak powstawał Pomnik Powstańców Śląskich w Katowicach, 1965–1967*,
- 2) *„Gdzie są chłopcy z tamtych lat, dzielne chwaty?”...*,

- 3) *Rocznice uchwalenia Konstytucji 3 Maja w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach Oddział w Bielsku-Białej,*
- 4) *Gdzie już nie biją dzwony. Konfiskata dzwonów podczas I i II wojny światowej,*
- 5) *Archiwalny wszechświat, czyli wybrane archiwalia dotyczące budowy Planetarium Śląskiego w Chorzowie,*
- 6) *Z płacht klejonych na murach zlatuje Czarną treścią komunikat WRON... – Pierwsze tygodnie stanu wojennego w świetle dokumentów Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Katowicach i prasy,*
- 7) *Czterdzieści lat po 13 grudnia 1981 roku. Partyjne materiały propagandowe w zasobie Oddziału w Bielsku-Białej Archiwum Państwowego w Katowicach.*

Ponadto w październiku na katowickim rynku prezentowana była wystawa *Pamięć Polski. Lista Krajowa Programu UNESCO Pamięć Świata – 4. Edycja* przygotowana przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych z okazji czwartej edycji wpisu na Polską Listę Krajową Programu UNESCO Pamięć Świata, gdzie został też wpisany obiekt z katowickiego Archiwum: rękopiśmienna mapa wolnego stanowego państwa pszczyńskiego wykreślona przez Andreasa Hindenberga w 1636 roku. Z kolei w siedzibie Archiwum prezentowana była wystawa autorstwa Łukasza Kobieli, przygotowana przez „Fundację Ślązacy.pl” *Intelligenzaktion – niemiecka akcja przeciwko polskiej inteligencji Górny Śląsk – Rejencja Katowicka 1939–1940.*

Dnia 25 maja Oddział w Cieszynie Archiwum Państwowego w Katowicach wziął udział w kolejnej edycji Cieszyńskiej Nocy Muzeów i zaprezentował film opowiadający o cieszyńskiej placówce archiwalnej. W dniach 17–19 września miasto Cieszyn zorganizowało w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa Narodowego XX edycję „Skarbów z cieszyńskiej trówy”. Tematem wydarzenia były cieszyńskie cechy rzemieślnicze i ich historia. W Oddziale w Cieszynie przygotowano z tej okazji wystawę prezentującą zachowane w zasobie dokumenty cechowe.

Dnia 9 października 2021 roku rozpoczęła się 5. edycja Śląskiego Festiwalu Nauki, a 10 października archiwiści spotkali się z publicznością festiwalową na bulwarach nad katowicką Rawą. Organizatorzy przygotowali miasteczko festiwalowe w namiotach. Stanowisko Archiwum Państwowego w Katowicach znalazło się w strefie nauk humanistyczno-społecznych. Tematem przewodnim spotkania z uczestnikami festiwalu było zabezpieczanie dokumentów: *W domu można wiele – o samodzielnym zabezpieczeniu dokumentów* oraz *Za zamkniętymi drzwiami – wizyta w pracowni konserwacji archiwaliów*. Zaprezentowano metody ochrony dokumentów w warunkach domowych oraz najważniejsze etapy konserwacji dokumentów – od oczyszczenia i kąpieli papieru po uzupełnianie ubytków masą papierową i digitalizację².

W dniach 19, 21 i 28 października odbyły się w Archiwum Państwowym w Katowicach warsztaty edukacyjne pod tytułem „Archiwum zapomnianych technologii”. W warsztatach wzięła udział młodzież z Zespołu Szkół Poligraficzno-Mechanicznych w Katowicach. Celem projektu edukacyjnego było ukazanie Archiwum jako miejsca, w którym zachowywane i odtwarzane są techniki introligatorskie. Uczestnicy pod okiem archiwalnych introligatorów wykonali różnymi technikami papiery mar-

² K. Słysz-Szczucka: *Archiwum Państwowe w Katowicach na Śląskim Festiwalu Nauki w latach 2016–2021*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 201–206.

murkowe oraz uszyli i oprawili w półpłótno bruliony. Młodzież wysłuchała także prelekcji: *Historia papieru marmurkowego* (mgr Urszula Radosz-Sajdak), *Budowa książki zabytkowej* (mgr Anna Rudzka) oraz *Archiwalia u introligatora* (dr Katarzyna Kwaśniewicz).

Archiwum kontynuuje także projekt „Archidemia”, czyli akcję popularyzacyjną przygotowaną przez Oddział w Bielsku-Białej polegającą na regularnym rozsyłaniu za pośrednictwem poczty elektronicznej kopii cyfrowych wybranych materiałów archiwalnych ciekawych ze względu na treść bądź formę. Rozpoczęcie akcji miało miejsce 26 maja 2020 roku. Do tej pory wysłano 67 wiadomości w ramach „Archidemii”. Na liście adresowej wpisanych jest ponad 250 osób.

Archiwum Państwowe w Katowicach obchodziło w tym roku w szczególny sposób Międzynarodowy Dzień Archiwów, bowiem mapa wolnego stanowego państwa pszczyńskiego wykreślona przez Andreasa Hindenberga w 1636 roku została wpisana na Polską Listę Krajową Programu UNESCO Pamięć Świata. Uroczystość wręczenia certyfikatu odbyła się w Belwederze 10 czerwca 2021 roku. Mapa przechowywana jest w Archiwum Państwowym w Katowicach Oddział w Pszczynie w zespole Archiwum Książąt Pszczyńskich.

Działalność naukowa

Konferencje współorganizowane przez Archiwum

W dniach 30 września i 1 października 2021 roku w Muzeum Zamkowym w Pszczynie odbyła się konferencja naukowa *Pszczynska mapa Hindenberga z 1636 roku. Konserwacja – kartografia – historia*. Współorganizatorami konferencji byli: Archiwum Państwowe w Katowicach, Muzeum Zamkowe w Pszczynie i Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Głównym celem konferencji było spojrzenie na gospodarczą mapę Hindenberga z perspektywy konserwatorów, kartografów, przyrodników i historyków. Interdyscyplinarne spotkanie stanowiło okazję do dyskusji nad mapą jako źródłem historycznym, przyrodniczym oraz obiektem będącym podstawą analizy kartograficznej i pracy konserwatorskiej³.

Ponadto w Oddziale w Bielsku-Białej 25 listopada odbyła się konferencja popularnonaukowa *Książd Stanisław Stojalowski w walce o chrześcijańską i narodową tożsamość ludu polskiego*. Współorganizatorami byli Towarzystwo Miłośników Ziemi Bielsko-Bialskiej i Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Bielsku-Białej.

Udział pracowników w konferencjach:

– krajowe

K. Głowania: *Przykłady wykwintnej kuchni dworskiej księcia żagańskiego Napoleona Louisa de Talleyrand-Perigord w latach 1878–1889*. Konferencja naukowa *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. Perspektywa stołu*. Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, Muzeum Dom Jana Matejki Oddział Muzeum Narodowego w Krakowie

³ B. Kalinowska-Wójcik: *Konferencja „Pszczynska mapa Hindenberga z 1636 roku. Konserwacja – kartografia – historia” 30.09.–1.10.2021, Pszczyna*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 207–212.

- oraz Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Olsztynie. Kraków 8–9 października.
- M. Jarnot: *Materiały archiwalne dotyczące księdza Stanisława Stojalowskiego w zasobach Archiwum Państwowego w Bielsku-Białej*. Konferencja popularnonaukowa *Ksiądz Stanisław Stojalowski w walce o chrześcijańską i narodową tożsamość ludu polskiego*. Towarzystwo Miłośników Ziemi Bielsko-Bialskiej i Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Bielsku-Białej. Bielsko-Biała 25 listopada.
- B. Kalinowska-Wójcik: *Sytuacja gospodarcza na ziemi pszczyńskiej w drugiej połowie XVII wieku i początku XVIII wieku na podstawie zachowanych rachunków pszczyńskiego wolnego państwa stanowego*. Konferencja naukowa *Pszczyńska mapa Hindenberga z 1636 r. Konserwacja – kartografia – historia*. Archiwum Państwowe w Katowicach, Muzeum Zamkowe w Pszczynie, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Pszczyna 30 września – 1 października.
- K. Kwaśniewicz: *Nieznana historia pracowni konserwacji archiwaliów w Archiwum Państwowym w Katowicach (1970–2020)*. Konferencja naukowa *Pszczyńska mapa Hindenberga z 1636 roku. Konserwacja – kartografia – historia*. Archiwum Państwowe w Katowicach, Muzeum Zamkowe w Pszczynie, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Pszczyna 30 września – 1 października.
- B. Małusecki: *Arystokraci górnośląscy oraz cesarz Wilhelm II jako myśliwy w świetle zbiorów archiwalnych i literatury*. Konferencja naukowa z okazji Jubileuszu 75-lecia Muzeum Zamkowego w Pszczynie *W kręgu arystokratycznych siedzib myśliwskich*. Pszczyna 7–8 października.
- B. Małusecki: *Zbiór sfragistyczny Archiwum Państwowego w Katowicach Oddziału w Gliwicach*. Konferencja naukowa pod patronatem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych *Archiwalne zbiory pieczęci, charakterystyka zbiorów, metody opracowania, konserwacja*. Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Toruń 25–26 października.
- J. Strońska-Przybyła: *Andreas Hindenberg – szkic biograficzny*. Konferencja naukowa *Pszczyńska mapa Hindenberga z 1636 roku Konserwacja – kartografia – historia*. Archiwum Państwowe w Katowicach, Muzeum Zamkowe w Pszczynie, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Pszczyna 30 września – 1 października.
- międzynarodowe
- T. Hajewski: *Wojska alianckie wobec ludności cywilnej na Śląsku Cieszyńskim w okresie plebiscytowym*. Międzynarodowa konferencja *Spory graniczne po Wielkiej Wojnie 1918–1921*. Muzeum Śląska Cieszyńskiego, Cieszyn 5–6 sierpnia.

Działalność wydawnicza i publikacyjna

Wydawnictwa własne i współwydane przez Archiwum:

– czasopismo:

„Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021. Red. Piotr Greiner.

– prace zwarte:

Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego IXΝΟΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ PLESNIACA Andreasa Hindenberga z 1636 roku.

Red. P. Greiner. Wyd. II poprawione. Katowice 2021.

Regesty listin uložených v Horním Slezsku. Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku. T. IV (1476–1500). Red. A. Barciak, K. Müller.

Opava–Opole–Katowice 2021.

Publikacje pracowników Archiwum:

– artykuły w czasopismach i pracach zbiorowych:

Głowania K.: *Przestępstwa pospolite w latach 30. XX wieku na Górnym Śląsku.*

[W:] *Zazdrość, nienawiść, gniew w przestrzeni historycznej.* Red. J. Pieczara, N. Majoch. Kraków 2020, s. 180–197.

Greiner P. Adler Kurt. [W:] *Leksykon Panteonu Górnos Śląskiego.* Red. A. Kłos-Skrzypczak, H. Olszar. „Studia i Materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” nr 94. Katowice 2020, s. 30–35.

Greiner P.: *Göppert-Mayer Maria.* [W:] *Leksykon Panteonu Górnos Śląskiego.* Red. A. Kłos-Skrzypczak, H. Olszar. „Studia i Materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” nr 94. Katowice 2020, s. 230–236.

Greiner P.: *Maria Goepfert Mayer (1906–1972).* [W:] „Schlesische Lebensbilder“. T. 13. Red. J. Bahlcke. Würzburg 2021, s. 359–370.

Greiner P.: *Sprawozdanie Dyrektora Archiwum Państwowego w Katowicach za 2020 rok.* „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 219–226.

Greiner P.: *Stern Otto.* [W:] *Leksykon Panteonu Górnos Śląskiego.* Red. A. Kłos-Skrzypczak, H. Olszar. „Studia i Materiały Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” nr 94. Katowice 2020, s. 860–868.

Greiner P., Krupa S.: *Źródła archiwalne.* [W:] *Chorzów. T. 4: W II Rzeczypospolitej i w latach wojny (1922–1945).* Red. J. Kurek, M. Masnyk, P. Nadolski. Chorzów 2021, s. 37–54.

Hajewski T.: *Działalność Archiwum Państwowego w Katowicach w świetle uwarunkowań polityczno-ideologicznych okresu PRL.* [W:] *Archiwa polskie i sowieckie w realiach systemu komunistycznego.* Red. J. Łosowski, M. Szumiło. Warszawa 2021, s. 107–126.

Hajewski T.: *Życiorys Karola Kiebel Kobarskiego w świetle źródeł archiwalnych.* „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 149–160.

Hudzik P.: *Akta Dankowic w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach Oddział w Bielsku-Białej.* [W:] *Dankowice. Przeszłość i teraźniejszość. Przyczynki do monografii Dankowic jako typowej wsi pogranicza.* Red. A. Barciak, K. Kamiński. Dankowice 2020, s. 21–36.

Jarnot M.: *Wykazy ochotników do Wojska Polskiego z 1920 r. z Buczkowic, Rybarzowic i Kalnej.* „Gazeta Gminna” nr 3, 2021, s. 10.

Jarnot M.: *Co my tu mięsa zjemy... – relacja z USA w aktach sądowych.* „More Maiorum. Kwartalnik Genealogiczny” nr 3, 2021, s. 60–63.

Jarnot M.: *Jak wójt Łęk raz nerwy stracił.* „Ecce Homo” nr 8, 2021, s. 4–5.

- Jarnot M.: *Jan Kłęczar z Osieka – żołnierz, gospodarz, głowa rodziny*. „Echa Osieka” nr 1, 2021, s. 8.
- Jarnot M.: *Kolęda w Jawiszowicach w 1900 roku*. „Biuletyn Informacyjny Gminy Brzeszcze” nr 4, 2021, s. 16.
- Jarnot M.: *Ksiądz Talaga i jego inicjatywa z 1907 roku*. „Ecce Homo” nr 32, 2021, s. 3.
- Jarnot M.: *Losy pewnego paszportu z Toporzyska*. „More Maiorum. Kwartalnik Genealogiczny” nr 1, 2021, s. 48.
- Jarnot M.: *Mieszkańcy Brzeszcz i okolic w wojnie z Bolszewikami 1920 roku*. „Biuletyn Informacyjny Gminy Brzeszcze” nr 3, 2021, s. 14.
- Jarnot M.: *Paszport Gabrieli Rudzińskiej*. „Echa Osieka” nr 2, 2021, s. 9.
- Jarnot M.: *Poszukiwania taksisty wojskowego*. „More Maiorum. Kwartalnik Genealogiczny” nr 4, 2021, s. 40–43.
- Jarnot M.: *Projektowanie i ustanawianie okręgów sanitarnych w Galicji na przykładzie powiatu bialskiego*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 51–85.
- Jarnot M.: *Przypadek emigranta z Osieka ukaranego w Lublaniu*. „Echa Osieka” nr 4, 2021, s. 22.
- Jarnot M.: *Przypadek pewnego uchodźcy z czasów I wojny światowej*. „More Maiorum. Kwartalnik Genealogiczny” nr 2, 2021, s. 42–43.
- Jarnot M.: *Spór młynarski Józefa Naglika z Kańczugi z Franciszkiem Lekkim z Osieka z 1875 roku*. „Almanach Kęcki” nr 24, 2021, s. 106–124.
- Jarnot M.: *Sprawa paszportu Franciszka Wrótnowskiego*. „Ecce Homo” nr 19, 2021, s. 2–3.
- Jarnot M.: *Święto 3 Maja w Osieku w 1945 roku*. „Echa Osieka” nr 3, 2021, s. 6–7.
- Jasiński T.: *Wybrane przypadki oporu przeciwko władzy komunistycznej w raportach Wydziału Organizacyjnego Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Katowicach w latach 1948–1951*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 185–192.
- Kalinowska-Wójcik B.: *Ezechiel Zivier (1868–1925)*. [W:] „Schlesische Lebensbilder“. T. 13. Red. J. Bahlcke. Würzburg 2021, s. 145–157.
- Kalinowska-Wójcik B.: *Konferencja naukowa pt. „Pszczynska mapa Hindenberga z 1636 r. Konserwacja – kartografia – historia” 30.09.–1.10.2021, Pszczyna*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 207–212.
- Krupa S.: *Właściciele Starych Tarnowic w XVII i początkach XVIII wieku, w świetle materiałów archiwalnych z zasobu Archiwum Państwowego w Katowicach – stosunki własnościowe, konflikty z parafią, kłęski elementarne*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 11–37.
- Kwaśniewicz K.: *„Wskazówki praktyczne” – ochrona zbiorów archiwalnych w dwudziestoleciu międzywojennym*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 135–147.
- Małusecki B.: *Droga do zawodu budowniczego na prowincji pruskiej w XIX i XX wieku, na przykładzie Gliwic. Tytułatura zawodowa i jej ewolucja*. [W:] Archi-

- tekci w miastach XIX i XX wieku*. Red. A. Wysocka, L. Łbik. Seria: „Architektura Miast”. T. VIII. Bydgoszcz 2021, s. 105–126.
- Małusecki B: *Willa architekta Adalberta Kelma ul. Zygmunta Starego 37 b*. [W:] *Gliwice znane i nieznanne*. T. 7: *Gliwickie rezydencje miejskie w XIX i I połowie XX wieku*. Red. A. Kwiecień. Gliwice 2021, s. 53–58.
- Małusecki B: *Willa dyrektora Gustava Naumanna, ul. Bohaterów Getta Warszawskiego 15*. [W:] *Gliwice znane i nieznanne*. T. 7: *Gliwickie rezydencje miejskie w XIX i I połowie XX wieku*. Red. A. Kwiecień. Gliwice 2021, s. 127–132.
- Małusecki B: *Willa dyrektora Szkoły Przemysłowej, ul. Zygmunta Starego 2*. [W:] *Gliwice znane i nieznanne*. T. 7: *Gliwickie rezydencje miejskie w XIX i I połowie XX wieku*. Red. A. Kwiecień. Gliwice 2021, s. 67–72.
- Małusecki B: *Willa inż. Emila Richtera, obecnie siedziba Powiatowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej w Gliwicach, ul. Banacha 4*. [W:] *Gliwice znane i nieznanne*. T. 7: *Gliwickie rezydencje miejskie w XIX i I połowie XX wieku*. Red. A. Kwiecień. Gliwice 2021, s. 161–166.
- Małusecki B: *Wille, których już nie ma..., ul. Zygmunta Starego 11, 11a, Barlickiego 20*. [W:] *Gliwice znane i nieznanne*. T. 7: *Gliwickie rezydencje miejskie w XIX i I połowie XX wieku*. Red. A. Kwiecień. Gliwice 2021, s. 59–66.
- Małusecki B: *Willa mistrza murarskiego Aloisa Wachtela, późniejsza klinika dra Schwartza, ul. Barlickiego 1*. [W:] *Gliwice znane i nieznanne*. T. 7: *Gliwickie rezydencje miejskie w XIX i I połowie XX wieku*. Red. A. Kwiecień. Gliwice 2021, s. 73–78.
- Olesiejuk B.: *Doświadczenia Archiwum Państwowego w Katowicach w przyjmowaniu materiałów archiwalnych do systemu Archiwum Dokumentów Elektronicznych*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 195–200.
- Słysz-Szczucka K.: *Archiwum Państwowe w Katowicach na Śląskim Festiwalu Nauki w latach 2016–2021*. „Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18, 2021, s. 201–206.

Zmiany organizacyjne i infrastruktura

W 2021 roku w Archiwum nie zaszły żadne zmiany organizacyjne. Nie przeprowadzono również większych prac w zakresie infrastruktury, nie licząc bieżących prac remontowych. Kontynuowano natomiast prace przygotowawcze w ramach wieloletniego projektu rozbudowy i przebudowy siedziby Centrali Archiwum w Katowicach. W lutym dostosowano koncepcję przebudowy i rozbudowy Archiwum do zapisów nowego Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego. W marcu została zawarta umowa z firmą Agencja Inwestycyjna Terra sp.z.o.o. i Wspólnicy s.k. z Poznania na świadczenie usług Inwestora Zastępczego dla inwestycji pn. „Rozbudowa i przebudowa siedziby Archiwum Państwowego w Katowicach. Etap I”. W sierpniu Archiwum zawarło umowę ze spółką Pas Projekt Spółka z o.o. z Nadarzyna na opracowanie projektu budowlanego i wykonawczego dla planowanej inwestycji, a 15 listopada projekt ten został złożony w Urzędzie Miejskim w Katowicach wraz z wnioskiem o pozwolenie na budowę.

NOTY O AUTORACH

Jiří Brňovják – doc. Mgr, Ph.D., historyk. Pracownik Katedry Historii Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Ostrawskiego w Ostrawie. Specjalizuje się w problematyce stanu szlacheckiego, nadawania tytułów szlacheckich, herbów, inkolatów oraz statusie prawnym poszczególnych krajów Korony Czeskiej. Od lat zajmuje się badaniem morawskich i śląskich rodów szlacheckich oraz naukami pomocniczymi historii. Autor wielu prac naukowych i artykułów, m.in. *Šlechticem z moci úřední. Udělování šlechtických titulů v českých zemích 1705–1780*. Ostrava 2015; *Pozemková šlechta mezi stavovskou a občanskou společností*. [W:] *Rakouské Slezsko v procesu modernizace 1742–1914*. T. I. Red. Aleš Zářický. Ostrava 2020, s. 475–561; „*Aus Böhemischer Königlich Macht und Vollkommenheit*“: *Wandlungen der Adelstitulatur in den böhmischen Standeserhöhungen und bei der Aufnahme in die Stände in der Zeit der Herrschaft der Habsburgerdynastie*. „Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder“ Vol. 55(1), 2015, s. 96–137.

Anna Czajka – dyplomowana konserwatorka dzieł sztuki, absolwentka Wydziału Konserwacji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie (1988). Od 2003 roku kieruje Centralnym Laboratorium Konserwacji Archiwaliów w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Jako trener uczestniczy w szkoleniach międzynarodowych i krajowych związanych z przygotowaniem na wypadek katastrof, profilaktyką konserwatorską oraz digitalizacją zasobów. Współpracuje przy tworzeniu rekomendacji dla projektantów nowych budynków archiwalnych oraz archiwów przygotowujących zasób do przeprowadzki. Prowadzi zajęcia z zakresu zabezpieczania zasobów archiwalnych na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. W charakterze eksperta współpracuje z komitetami technicznymi ISO i PKN w ramach projektów przygotowywania norm międzynarodowych. Była kierowniczką pracowni konserwacji starodruków Biblioteki Narodowej, a w latach 1994–2003 pracowała w Bejrucie (Liban) jako międzynarodowy specjalista do spraw konserwacji w libańskim Archiwum Narodowym, gdzie w celu ratowania kolekcji zniszczonej podczas wojny domowej zorganizowała pierwsze w Libanie laboratorium konserwacji archiwaliów.

Jolanta Czuczko – dr, dyplomowana konserwatorka dzieł sztuki, absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, związana zawodowo z Katedrą Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry na Wydziale Sztuk Pięknych UMK. Specjalizuje się w konserwacji i restauracji zabytków na podłożu z papieru, pergaminu oraz skóry, w tym: malarstwa, rysunku, grafik oraz zabytkowych kodeksów i obiektów rzemiosła artystycznego. Jest autorką lub współautorką kilkudziesięciu artykułów oraz organizatorką konferencji „Sztuka, rzemiosło, przemysł z XIX i XX wieku – konserwacja i restauracja” i redaktorką naukową tomu monografii pod tym samym tytułem.

Wacław Gojniczek – dr hab. prof. UŚ, historyk i archiwista. Pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, do 2004 roku zatrudniony w Archiwum Państwowym w Katowicach. Prowadzi badania z zakresu historii ustroju

i kancelarii na Górnym Śląsku od XV do XVIII wieku, ponadto zajmuje się edytorstwem źródeł historycznych. Opublikował m.in. *Urzędy książęce i ziemskie w ustroju politycznym księstwa cieszyńskiego w latach 1477–1653*. Katowice 2014. Wraz z Joachimem Bahlcke i Ryszardem Kaczmarkiem był współredaktorem wydawnictwa: *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*. Katowice 2018.

Piotr Greiner – dr hab., historyk i archiwista. Emerytowany pracownik Archiwum Państwowego w Katowicach. W latach 2006–2022 dyrektor katowickiego Archiwum. Zajmuje się problematyką geografii historycznej Śląska w XVI–XX wieku i historii kartografii Górnego Śląska oraz biografistyką laureatów Nagród Nobla urodzonych na Śląsku.

Dorota Jutrzenka-Supryn – dr, dyplomowana konserwatorka dzieł sztuki, zawodowo związana z Katedrą Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie prowadzi aktywną działalność dydaktyczną, naukową i konserwatorską. W polu jej zainteresowań badawczych i konserwatorskich znajdują się zagadnienia dotyczące problematyki badań i konserwacji zabytków wykonanych z papieru, pergaminu i skóry. Szczególnie miejsce zajmują w jej dorobku zabytki kartograficzne. Członkini Zespołu Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN. Od 2008 roku związana również z Biblioteką Elbląską im. C. Norwida jako specjalista do spraw konserwacji zabytkowego księgozbioru.

Barbara Kalinowska-Wójcik – dr, historyczka i archiwistka. Pracownica Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach oraz Archiwum Państwowego w Katowicach. Zajmuje się tematyką żydowską, historią miast górnośląskich oraz archiwistyką. Opublikowała m.in.: *Między wschodem i zachodem. Ezechiel Zivier (1868–1925). Historyk i archiwista*. Katowice 2015. Współautorka monografii historycznych miast: Orzesze (2002), Bieruń (2007), Tychy (2011), Pszczyna (2014), Chorzów (2020).

Karolina Komsta-Sławińska – dr, dyplomowana konserwatorka dzieł sztuki. W 2012 roku uzyskała dyplom magistra historii sztuki na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, dwa lata później ukończyła studia konserwacji i restauracji dzieł sztuki o specjalności konserwacja zabytkowego papieru i skóry na Wydziale Sztuk Pięknych UMK. Od 2015 roku zatrudniona w charakterze asystenta w Katedrze Konserwacji-Restauracji Papieru i Skóry. Jej zainteresowania naukowe poza szeroko pojętą problematyką konserwacji obiektów na podłożu papierowym i skórzanym skupiają się na specyficznych problemach w zakresie badań oraz konserwacji dzieł sztuki orientu. Jest czynnym konserwatorem dzieł sztuki.

Sławomira Krupa – archiwistka i historyczka. Od 2022 roku dyrektor Archiwum Państwowego w Katowicach, a wcześniej w latach 2011–2022 zastępca dyrektora tej instytucji. Autorka kilkudziesięciu prac z zakresu archiwistyki i historii Górnego Śląska, w tym: *Z dokumentem przez dzieje. Raciborskie archiwa i archiwalia*. Katowice 2017; *Inwentarz zespołu Akta miasta Katowic*. Katowice 2012; (współautorka) *Z dziejów Temidy Na Górnym Śląsku*. Katowice 2008; (współautorka) *Właściciele koszęcińskiego pałacu oraz ich siedziba w okresie od XVII wieku do 1945 roku. Zarys dziejów*. Katowice 2019.

Jerzy Nita – dr hab., geolog, geograf. Pracownik Wydziału Nauk Przyrodniczych Instytutu Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jego zainteresowania badawcze mają charakter interdyscyplinarny i lokują się na pograniczu geografii i geologii oraz telegeoinformacji. Problematyka krajobrazu i ochrony środowiska zawsze była nadrzędnym i konsekwentnym tematem badań z wykorzystaniem narzędzi GIS. W prowadzonych badaniach istotną rolę odgrywają badania terenowe na poziomie regionalnym, szczególnie na rzecz ochrony przyrody nieożywionej. Autor licznych publikacji naukowych, m.in.: *Zmiany w krajobrazie powstałe w wyniku działalności górnictwa surowców skalnych na obszarze Wyżyn Środkowopolskich*. Katowice 2013; *Planowanie krajobrazu a rozwój regionalny – architektura krajobrazu w polityce rozwoju regionalnego w Polsce*. Katowice 2015; *Georóżnorodność Opolszczyzny oraz jej znaczenie w systemie ochrony przyrody i krajobrazu*. Opole 2017.

Jerzy Bolesław Parusel – dr nauk biologicznych, leśnik, botanik, fitosocjolog, zoolog, ekolog, badacz przyrody. Organizator i w latach 1994–2020 dyrektor Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska w Katowicach, jedynej w Polsce jednostki samorządu wojewódzkiego działającej dla dobra przyrody. Autor ponad 570 publikacji, w tym ponad 270 naukowych. Aktywny także na polu ochrony przyrody, edukacji i wydawniczym. Wśród ważniejszych publikacji należy wymienić: *Rezerwat przyrody Ochojec w Katowicach (Górny Śląsk). Monografia naukowo-dydaktyczna*. Katowice 2009; *Materiały do bibliografii żubrów pszczyńskich. W 150-rocznicę restytucji żubra. Część 1*. Katowice 2015; *Regionalne czerwone listy zagrożenia w ochronie zasobów przyrody – ich rola i znaczenie oraz stan i potrzeby*. Katowice 2017; *Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska – 25 lat w służbie ochrony przyrody (1992–2017)*. Katowice 2018; *Przyroda żywa województwa śląskiego. Stan poznania, ochrony i zagrożenia*. Katowice 2020.

Jerzy Polak – dr, historyk. Były dyrektor Muzeum Okręgowego w Bielsku-Białej, wieloletni pracownik Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie. Autor licznych publikacji na temat historii Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego w XVI–XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem historii właścicieli ziemi pszczyńskiej oraz dziejów rodzinnego miasta Bielska-Białej. Do jego najważniejszych publikacji należą: *Zarys dziejów Lipnika*. Bielsko-Biała 2002; *Poczet panów i książąt pszczyńskich*. Pszczyna 2007 i 2022; *Z badań nad dziejami Bielska-Białej od XIII do XX w.* Bielsko-Biała 2007. Współautor monografii historycznych Bielska-Białej (2010), Pszczyny (2014) i Mikołowa (2021).

Lucyna Szaniawska – geografka. Ukończyła studia na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, podyplomowe Studium Afrykanistyki, starsza dyplomowana dokumentalistka, emerytowana pracowniczka Biblioteki Narodowej, kierowniczką Sekcji Opracowania, redaktorka naukowa serii „Studia i Materiały z Historii Kartografii” i „Zabytki Polskiej Kartografii” (w latach 1987–2013). W latach 2003–2007 prowadziła zajęcia w Katedrze Kartografii Uniwersytetu Warszawskiego. Członkini licznych zespołów, m.in. Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauki, Polskiego Komitetu Narodowego w International Cartographic Association oraz polski reprezentant w „Imago Mundi”. Autorka licznych artykułów w takich periodykach,

jak: „Polski Przegląd Kartograficzny”, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, „Z Dziejów Kartografii”, „Polish Cartographical Review”, „LIBER Quarterly. The Journal of European Research Libraries” oraz „Studia Geohistorica”.

Joanna Strońska-Przybyła – archiwistka, absolwentka Wydziału Prawa i Administracji (kierunek: administracja) Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Wieloletni pracownik i kierownik Archiwum Państwowego w Katowicach Oddział w Pszczynie, a obecnie pracownik Muzeum Zamkowego w Pszczynie. Współautorka książek: *Z dziejów pszczyńskich kamienic i ich mieszkańców 1748–1939* (Pszczyna 2012) i *Pszczyna wczoraj i dzisiaj* (Pszczyna 2020) oraz wielu artykułów popularnonaukowych i wykładów o tematyce związanej z historią ziemi pszczyńskiej i pszczyńskiego Archiwum.

WYKAZ WSPÓŁPRACUJĄCYCH RECENZENTÓW NR 17–19 „SZKICÓW ARCHIWALNO-HISTORYCZNYCH”

prof. dr hab. Piotr Boroń (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
prof. dr hab. Marek Czaplinski (Uniwersytet Wrocławski)
dr hab. Adam Dziuba (Instytut Pamięci Narodowej)
dr hab. Maciej Fic prof. UŚ (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
prof. dr hab. Julian Gembalski (Akademia Muzyczna w Katowicach)
dr hab. Waclaw Gojniczek prof. UŚ (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
prof. dr hab. Ryszard Kaczmarek (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
dr Tomasz Kałuski (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
dr Bernard Linek (Instytut Śląski w Opolu)
dr Aleksandra Namysło (Instytut Pamięci Narodowej)
dr Anna Novikov (Universität Greifswald)
dr Rafał Obietkon (Pawłowice)
dr hab. Leonard Ogierman prof. UŚ (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
prof. dr hab. Idzi Panic (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
dr hab. Tomasz Przerwa prof. UWrocław (Uniwersytet Wrocławski)
dr Dariusz Przybytek (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu)
dr Wojciech Schäffer (Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach)
dr hab. Waldemar Spallek (Uniwersytet Wrocławski)
prof. dr hab. Jerzy Sperka (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
prof. dr hab. Mark Spoerer (Universität Regensburg)
prof. dr hab. Janusz Spyra (Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana
Długosza w Częstochowie)
prof. dr hab. Barbara Tokarska-Guzik (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
dr Heinrich Wanderwitz (Stadtarchiv Regensburg, i.R.)
prof. dr hab. Gabriela Wąs (Uniwersytet Wrocławski)
dr Przemysław Wojciechowski (Archiwum Państwowe w Poznaniu)
dr hab. Andrzej J. Wójcik prof. PAN (Polska Akademia Nauk)
dr hab. Marek Wójcik prof. UWrocław (Uniwersytet Wrocławski)

PUBLIKACJE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W KATOWICACH 2020–2022

Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA Andreeasa Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy.
Red. Piotr Greiner.
Wyd. I. Katowice 2020, ss. 28.
ISBN 978-83-63-031-49-7

Archiwa Rodzinne Niepodległej. Kolekcje w Archiwum Państwowym w Katowicach A.D. 2020. Katalog wystawy.
Oprac. Katarzyna Głowania, Katarzyna Słysz-Szczucka. Katowice 2020, ss. 24.
ISBN 978-63031-50-3

Dzieje i konserwacja rękopiśmiennej mapy wolnego stanowego państwa pszczyńskiego IXNOOPΘOΓPAΦIA PLESNIACA Andreeasa Hindenberga z 1636 roku. Katalog wystawy.
Red. Piotr Greiner. Wyd. II. Katowice 2021, ss. 28.
ISBN 978-83-63-031-52-7

Regesty listin uložených v Horním Slezsku. Svazek IV (1476-1500). Regesty dokumentův przechowywanych na Górnym Śląsku. Tom IV (1476–1500). Red. Antoni Barciak, Karel Müller. Opava–Opole–Katowice 2021, ss. 150.

ISBN 978-80-87632-81, 978-83-956475-7-4, 978-83-63031-51-0

Joanna Snoch: *1922 rok. Przyłączenie Górnego Śląska do Polski i kształtowanie się polskiej administracji w województwie śląskim.* Katowice 2022, ss. 44.

ISBN 978-83-63031-53-4

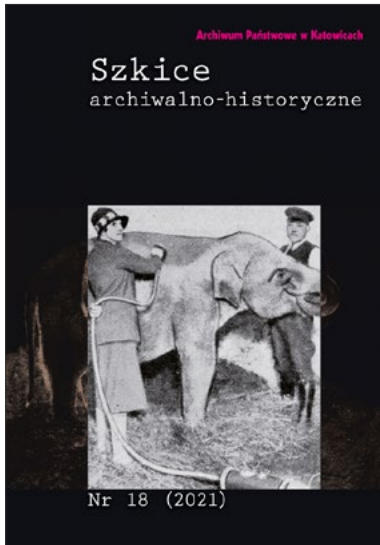

Bohaterowie z AK. Katalog wystawy.
Red. Krzysztof Ścisło. Katowice 2022, ss.110.
ISBN 978-83-63031-54-1

„Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 17.
Red. Piotr Greiner. Katowice 2020, ss. 268.
ISSN 1508-275X

„Szkice Archiwalno-Historyczne” nr 18.
Red. Piotr Greiner. Katowice 2021, ss. 232.
ISSN 1508-275X

